કેળવણી ખાતા સારૂ સરકારે મંજુર કરેલો.

भरतखंडनो सरळ इतिहास.

રચનાર તથા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.

નડિયાદ.

આવૃત્તિ ૨૭ મી. પ્રત ૧૨.૦૨.

સંવત્ ૧૯૭૩. ઈ. સ. ૧૯૧૭.

અમદાવાદ.

રીચીરોડના પૂલ નીચે આવેલા શ્રી "જૈન વિદ્યાવિજય" પ્રેસમાં શા ચુનીલાલ અમથાભાઈએ છાપ્યો.

કિંમત ૭ાા આના.

સોલ એજન્ટ,
એસ. બી. શાહની કંપની.
બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ એન્ડ કમીશન એજન્ટ.
ઠુ. નં. ૨૬૫૭, પાનકોર નાકા–અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

નાના બાળકોને માફક આવે એવો સરળ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ વડોદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી મને સુપરત થતાં, મેં તેવો ઇતિહાસ તૈયાર કરી મોકલ્યો; તે ત્યાંની કમિટીને તપાસવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. કમિટીએ કરેલી સૂચનાઓ પ્રમાણે તેમાં સુધારો વધારો કરીને ફરીથી રજુ કર્યો. એ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે તેને જાતે તપાસી કેટલીક સૂચનાઓ કરી, તથા તેમને યોગ્ય લાગ્યો તે ફેરફાર કરી આ પુસ્તક છપાવ-વામાં આવ્યું.

તે પછી સરકારી શાળામાં ચલાવવાની માગણી કરવા ઉપ-રથી મે. ડિરેક્ટર સાહેબે પણ એ પુસ્તક પસંદ કરી મંજુર કર્યું છે.

આ પુસ્તક લખવામાં એલ્ફી-સ્ટન, મોરીસ, હંટર, મોરીસન, મરે, ટેલર, સિંકલેર, દત્ત વગેરે કૃત અંગ્રેજી ઇતિહાસો, મરેઠી બખર, ભરતખંડનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

કર્ત્તા.

ઇતિહાસ શીખવવાની સુચના.

વખતના ક્રમ પ્રમાણે બનેલા ખરા બનાવોનું વર્ણન કરવું એજ કાંઇ ઇતિહાસ નથી, પરંતુ એ બનાવો શા સંબંધે ક્યા કારણથી બન્યા, ક્યાં ક્યાં સારાં માઠાં કર્મોના ફળરૂપ એ બનાવો નીપજ્યા, એ શોધી કાઢવાનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસમાં રાજ્ય-કીય, ધર્મ વેપાર–રોજગાર, દેશસ્થિતિ વગેરે વિષયો સંબંધી બનેલા બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવેછે. એ ઉપરથી સારા શિક્ષકો વિદ્યાર્થિને દર્ષ્ટાંતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન આપી શકે છે.

ક્રમવાર બનાવો ગોખાવવા અને વિદ્યાર્થિને જુદા જુદા પ્રકા-રની નોટો, તારણો, દૃષ્ટાન્તો ને મુકાબલા વગેરે તૈયાર કરી આપી તેઓ પોપટીઆ જ્ઞાન મેળવી પરીક્ષામાં પાસ થાય એવા કરવા, એ ઇતિહાસ શીખવવાની ખરી મતલબ નથી. એ પ્રમાણે કરવાથી તો નાનાં બાળકોને ચાલણગાડી આપી ચલાવવાને બદલે કમરે બેસા-ડી લેઇ જવા જેવું થાયછે; અને પરિણામે ઐતિહાસિક શિક્ષણની મતલબ ઉંધી વળી શિક્ષકની ને શીખનારની મહેનત અફળ જાયછે.

નાનાં બાળકોને વાતો સાંભળવાનું મન વધારે હોયછે. રસિક લાગે એવી વાતો તેઓ ધ્યાન દેઇને સાંભળે છે. અને ધ્યાન આપી સાંભળેલાની તેમના કોમળ અંતઃકરણ ઉપર મજબુત છાપ પડેછે, તે છાપ મરણ પર્યંત જતી નથી. ઇતિહાસ એ ખરી બનેલી વા-ર્તાનો ભંડાર છે. એ ભંડારમાંથી શિક્ષક નાના વિદ્યાર્થિઓને રસિક લાગે એવી રીતે એક એક વાત અનુક્રમે કહી જશે. આ પ્રમાણે થવાથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ શીખનારના મન ઉપર બોજારૂપ થ-વાને બદલે તેના મન ઉપર બીજા વિષયોના બોજાથી થએલા થાકને ખસેડી વિશ્રાંતિ આપે છે. ઇતિહાસનું પુસ્તક તો માત્ર મહેતાજીએ કહેલી વાર્તાની સાંકળની એકાદ કડી ગુંચવાઇ ગઇ હોય તે ગુંચને બરાબર ઉકેલી ગોઠવવાનું સાધન છે. બાળકોની સ્મર-ણશક્તિને સહાયભૂત થનારૂં છે.

પરંતુ બાળકોના મન તાજાં કરવા, એજ ઇતિહાસ શીખવવાની

મતલબ છે, એમ નથી. ઇતિહાસના સત્ય બનાવો ઉપરથી દર્ષ્ટાંતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન પણ તેમાંથી આપવાનું છે. આ કામ શીખવતી વખતે બાળકોને સૂચક સવાલો પૂછવાથી પાર પાડી શકાયછે.

ઘણી અરસિક વાતો ને બનાવો તથા ઘણાં કઠણ નામો ને તારીખો એ ઇતિહાસને લૂખો બનાવી વિદ્યાર્થિને અરૂચી ઉત્પન્ન કરનાર બોજારૂપ થઈ પડેછે, માટે શિક્ષકે થોડું શીખવવું પણ તે સાફળિક થાય એમ કરવું જોઇએ.

શીખવવામાં મહેતાજીને સહાયભૂત થાય તથા દર્ષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે, તેટલા માટે કેટલેક ઠેકાણે આ પુસ્તકમાં રાજાપ્રજાની ચઢતી પડતીનાં કારણ, રાજાઓની રાજ્યરીતિની સ્તુતિ કે નિંદા કરેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે બનેલા બનાવો ઉપરથી નીતિ ને ઉપદેશ પણ કાઢી બતાવ્યાં છે. એ બધું શીખવતી વખતે શિક્ષકે, દર્ષ્ટાંતરૂપ લઇને આ પુસ્તકમાં નહિ આપેલા સમયની, રાજા ને રાજ્યની, વ્યાપાર ને લોકોની, ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, રાજ્યનીતિ ને બનાવો ઉપરથી નીકળતાં નીતિ ને ઉપદેશ બાળકો પાસે કઢાવવા. રાજાઓ, મહાપુરૂષો, ગવર્નરો, રાજ્યનીતિ, લોકસ્થિતિ, વિદ્યાકળા, વગેરેનો મુકાબલો કરાવવો. બાળકો બરાબર સમજ્યાં છે કે નહિ તે જાણવા માટે આખા પ્રકરણનું કે સમયનું તેમની પાસે તારણ કઢાવવું. જન્મચરિત્ર લખાવવું; મતલબ કે બાળકને ઇતિહાસના સર્વ બનાવો માત્ર ગોખીને યાદ રાખવાની જરૂર નથી. પરંતુ તે તેમને એવી રીતે શીખવવા કે શાળા છોડ્યા પછી પણ ઐતિહાસિક બનાવો વાંચવાનો ને તે ઉપરથી શિક્ષા લેવાનો તેમને શોખ થાય. અગત્યનો બનાવ વાંચ્યાથી તેની તારીખ તો આપોઆપ યાદ રહેછેજ. ઇતિહાસ એ માટી સહિત સોનું છે, તેમાંથી માટી ટાળી ચોખ્ખું સોનું જુદું પાડતાં બાળકોને શીખવવું એ શિક્ષકનું કામ છે.

ઉપલા વર્ગના પુખ્ત વિદ્યાર્થિને અમુક બનાવ વિષે વિશેષ જ્ઞાન આપવાની શિક્ષકને જરૂર જણાય તો તેણે બીજાં પુસ્તકોમાંથી વાંચી લાવી વાર્તારૂપે આપવું, અગર તે વાંચી જઇ વાર્તારૂપ લખી લાવવાને તેમને કહેવું. પણ એમ કરતાં શિક્ષકે યાદ રાખવું.

કે એ વાર્તા બાળકોએ કોઈ પુસ્તકની નકલ કરીને તો આણી નથી ? વિદ્યાર્થિએ લખી આણેલી વાર્તા વંચાવી, તેમાંથી ખામીઓ સકારણ સમજાવી સુધારવી. વળી કોઇ કોઈ વાર એ વાત બાળકોને એકઠા કરી શિક્ષકે વાંચી બતાવવી. શિક્ષકે પોતાના ખાનગી વાંચનમાંથી શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી લાગે તેની નોંધ કે ટીપ્પણ કરી લેવું; એમ કરવાથી તેની પાસે જ્ઞાનનો મોટો ભંડોળ એકઠો થશે, ને તે પાઠ શીખવવામાં બહુ મદદગાર ને રસિક થઇ પડશે. શિક્ષકે બાળકોના મન ઉપર ઘણા લૂખા બનાવોનો બોજો નહિ ભરતાં રસિક ને ઉપયોગી થોડા બનાવો ઉપરથી શિખામણ આપી એવા બનાવો વાંચવાની હોંસ ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે તેમને તૈયાર કરવા જોઇએ.

આ પ્રમાણે કરવાથી વિદ્યાર્થિને ઇતિહાસ સંબંધી ઉંચી પ્રતિનું જ્ઞાન મળેછે. તેમની તર્ક, કારણ, મુકાબલો ને અનુમાન કરવાની શક્તિ કસાય છે, નીતિ ને સંસાર ઉપયોગી જ્ઞાન મળેછે, સારાસાર સમજાઇ સુકૃત્યનું સારૂં ને દુષ્કૃત્યનું બુરૂં ફળ મળેછે, એવું સત્ય તેમના મન ઉપર ઠસવાથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના ન્યાયીપણાની તેમને ખાતરી થાય છે. આ પ્રમાણે બને ત્યારેજ ઐતિહાસિક શિક્ષણ સફળ થયું સમજવું.

નાનપણમાં વ્યાસ, પુરાણી વગેરે કથા કહેનાર પાસેથી સાંભળેલાં રામાયણ, મહાભારત આદિનાં નામ, ઠામ, બનાવ વગેરે યાદ રહે છે ને શાળામાં શિક્ષકે શીખવેલો ઇતિહાસ શાળામાંજ કે શાળા છોડ્યા પછી થોડી મુદતમાંજ ભૂલી જવાય છે, તેનું કારણ શું ? અયોધ્યા, જનક, રામ, દશરથ, કૌશલ્યા, સીતા, વાળી, મંદોદરી, કુંભકર્ણ, હસ્તિનાપુર, ઈંદ્રપ્રસ્થ, ભીષ્મ, કર્ણ, દ્રુપદ, દ્રોપદી, વૈરાટ વગેરે નામો ને તેમનો ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ એક વાર સાંભળ્યા પછી મરણ પર્યંત ભૂલાતો નથી અને શાળામાં સેંકડોવાર બોલાયલાં નામો ભૂલી કેમ જવાય છે ? મહાભારત ને રામાયણ વગેરે ગ્રંથો જેવા લખાયા છે, તેવા ઇતિહાસ લખાયા નથી, તેથી વ્યાસનાં કથન કરતાં શિક્ષકના શિક્ષણની અસર

ઓછી થાયછે. હજારો વર્ષ ઉપર થઇ ગએલાં નામો ભૂલાતાં નથી, ને થોડા સૈકાની અંદરનાં નામો મગજમાંથી કેમ ભૂસાઇ જાયછે? મને તો એનું કારણ એટલુંજ સમજાય છે કે બાળકોનાં મુખ આગળ સાલવાર લૂખા બનાવોનો ખીચડો ધરવા કરતાં મહાત્માઓના મહાન જરૂરી ને રસિક બનાવોનું પકવાન ધરવાથી તેમને તે રૂચિકર થાયછે, એટલે તે વિના પ્રયાસે યાદ રહી જાયછે.

ત્યારે સવાલ એ થાયછે કે વિદ્યાર્થિઓને ઇતિહાસ કેમ શીખવવો? ઇતિહાસની શરૂઆતમાં ક્રમ સાચવવાની ખાસ જરૂર નથી. તે જેટલા ધોરણમાં શીખવવો હોય તેટલા વખતના ક્રમ પ્રમાણે ભાગ પાડવા. એ રીતે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખવતાં જો તે ત્રણ ધોરણમાં શીખવાતો હોય તો હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજી રાજ્ય એવા તેના ત્રણ ભાગ પાડવા. કદી બે પાડવા હોય તો હિંદુ મુસલમાન યુગ, ને અંગ્રેજી યુગ, એવા બે ભાગ પાડવા. હિંદુ ભાગ શરૂ કરતાં હિંદુઓ આ દેશમાં ક્યાંથી આવ્યા ને આવીને તેઓ ક્યાં વસ્યા, તે વખતે આ દેશમાં ક્યા લોકો હતા. એ વાત શીખવવા કરતાં શરૂઆતમાં હરિશ્ચંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, પાંડવ, કૌરવ ઇત્યાદિની રસમય વાર્તાઓ કહેવી, જેથી ઇતિહાસનું પગરણ રસભર્યું મંડાય. એ વખતે વધારે ઉંડું, પુખ્ત ને વિચાર કરવા યોગ્ય ગુઢ જ્ઞાન ન આપતાં માત્ર ઇતિહાસનું ખોખું તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે શીખવવું. મોટી મોટી વાતો વિગતવાર પ્રથમ શીખવવી ને થોડી જરૂરની મૂકી દેવી. એ પ્રમાણે જે યુગ શીખવવાનો હોય, તે યુગ પૂરો કર્યા પછી વચમાં પડતા મૂકેલા જરૂરી બનાવોનો શીખેલા બનાવો સાથેનો સંબંધ જોડવો; તથા તે વખતના લોકોની સ્થિતિ, વેપાર, હુન્નર, રાજનીતિરીતિ વગેરે શીખવવું. આપણા ઇતિહાસના પ્રથમ યુગની તારીખો થોડીજ જાણવામાં આવેલી છે; પરંતુ પાછલા યુગની તારીખોમાં પણ એવો નિયમ રાખવો ન જોઇએ કે સર્વ તારીખો જાણવી જોઇએ. મોટા બનાવોની હકીકત જાણ્યા સિવાય તારીખો યાદ રાખવી એ બિલકુલ નકામું છે. આપણા ઐતિહાસિકજ્ઞાનને ક્રમવાર ગો-

ઠવવામાં તારીખો માત્ર મદદગાર થાયછે. તારીખો પંડે તે બનાવો જેટલી ઉપયોગી નથી. મહાભારતનું યુદ્ધ, બૌદ્ધ, સિકંદરની સ્વારી, અશોક વગેરેની તારીખો બનાવના જ્ઞાનની સાથે યાદ કરાવવી. પરંતુ સીકંદર કોણ હતો, કયાંથી, શા માટે ને શી રીતે આવ્યો, ને આવીને શું કર્યું, એ જાણ્યા સિવાય "સિકંદરે ઈ. સ. પૂ ૩૨૭ માં હિંદ ઉપર સ્વારી કરી" એટલુંજ માત્ર ગોખાવવું, એ નિરૂપયોગીછે.

એ પ્રમાણે ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ બે કે ત્રણ વખત થઈને પૂરો કરાવવો. પહેલી વખતે મુખ્ય પુરૂષોનાં ચરિત્ર ને સાલ, બીજી વખતે તેથી વધારે હકીકત, મોટા બનાવોનો સંબંધ ને સાલ, અને ત્રીજી વખતે ઇતિહાસમાં કહ્યા પ્રમાણે ને ઉપર કહેલી રીતિએ જેટલું જ્ઞાન આપવું જોઈએ તેટલું આપવું.

બીજા યુગમાં પણ પ્રથમ મહમદ, શાહબુદ્દીન બાબર, અકબર, ઔરંગજેબ વગેરેની વાતો ને સાલ કહેવી. અને પાછળથી ઇતિહાસની પુરી મતલબ સરે એ રીતે જ્ઞાન આપવું. વળી ત્રીજી વખતે પાઠ આપતી વેળા શિક્ષકે એકલા જન્મચરિત્રજ નહિ, પણ રાજ્યબંધારણ, રાજ્યનીતિરીતિ, લોકસ્થિતિ, વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રોજગાર, રાજ્યની ચઢતી પડતીનાં કારણ વગેરે બાબતો ઉપર જુદા જુદા ગ્રંથો ઉપરથી જ્ઞાન મેળવી પાઠ આપવા; એટલે બૌદ્ધધર્મની ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, મુસલમાની ધર્મની ચઢતી પડતીનાં કારણ, હિંદુ મુસલમાનની રાજ્યનીતિરીતિનો મુકાબલો, અકબર ને ઔરંગજેબની રાજ્યનીતિનો મુકાબલો, શિવાજીની ચઢતી ને મરેઠાની પડતીનાં કારણ, અંગ્રેજી રાજ્યોદય થવાનાં કારણ, અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિથી દેશને લાભાલાભ વગેરે વિષે મુખ્ય પાઠ આપી સહાયકારી પાઠ વડે ઇતિહાસને પુષ્ટિ આપવી, એ શિક્ષકની મોટી ફરજ છે. કેટલીક વખત તેમની વાતો ને બનાવ શીખવ્યા પછી તેનું તારણ કાઢી લાવવાને છોકરાને કહેવું.

આ ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકે હમેશાં ભરતખંડનો નકશો પાસે રાખવો, અને તેમાં જે જે સ્થળો આવે તે વિદ્યાર્થીને બતાવવાં તથા પૂછવાં.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ઉપોદ્‌ઘાત.

ઇતિહાસનો પાયો ભૂગોળ છે. ભૂગોળના જ્ઞાન વગર ઇતિહાસ સમજાય નહિ. જે જગાનો ઇતિહાસ વાંચતા હોઇએ તે જગાનું ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય તો તે સમજાશે નહિ; માટે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખતાં પહેલાં ભરતખંડનું ભૂગોળજ્ઞાન આવશ્યક છે. ભરતખંડના હાલના નકશામાં બ્રહ્મદેશ, સીલોન (લંકા) ને અફ્ઘાનિસ્તાનને લગતો કવેટાનો ભાગ હોયછે. પરંતુ એ ત્રણેનો હિંદુસ્તાનમાં સમાવેશ નથી. લંકા તો ભરતખંડના વાયસરાયના તાબામાં પણ નથી. બાકીના વાયસરાયના તાબામાં છે. પણ તે આ દેશના ભાગ ગણાતા નથી. તેથી એ ત્રણે ભરતખંડમાં ગણ્યા નથી.

હદ. ૧. ભરતખંડની ઉત્તરે હિમાલય ને કારાકોરમ પર્વતો, પશ્ચિમોત્તરે સિંધુની પશ્ચિમના ડુંગરો, પૂર્વોત્તરે આસામ ને કાચરના ડુંગરા અને બીજી બધી બાજુએ સમુદ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ સુમારે ૧૯૦૦ મૈલ ને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ પણ તેટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલ ને વસ્તી ૩૧ કરોડ માણસની છે. એના દરિયાકાંઠાની લંબાઈ આશરે ૩૦૦૦ મૈલ છે.

આ દેશમાં આવવાના માર્ગ. ૨. ઉત્તરના હિમાલય ને કારાકોરમ તથા આસામના ડુંગરામાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ બહુ વિકટ છે; પણ સિંધુની પશ્ચિમના ડુંગરામાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ છે. એ માર્ગે હજારો વરસથી પરદેશી લોકો આ દેશમાં આવતા. કેમકે બીજી બધી તરફ દરિયો આવેલોછે. પણ પાછલાં ચારસો વરસથી દરિયા ઉપરની સત્તા પ્રથમ પોર્તુગીઝોના ને છેવટે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. ત્યારથી આ દેશમાં પેસવાનો દરિયામાર્ગ પણ ખુલ્લો થયો, એટલે દરિયાકાંઠા પરનાં બંદરો એ

ભરતખંડમાં પેસવાના દરવાજા થયા. પ્રાચીન કાળમાં રાજ્યધાનીનાં ને નદીઓના કાંઠાપરનાં શહેરો વેપારનાં મોટાં સ્થળો હતાં, ને અર્વાચીનકાળમાં દરિયાકાંઠાનાં મોટાં બંદરો મોટાં વેપારનાં મથકો થઇ પડયાં છે. પૂર્વકાંઠાપર મોટાં બંદરો થઇ શકે એવી ખાડીઓ ન હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો નથી અને મોટી આગબોટો ને વહાણો રહી શકે એવી સારી ખાડીઓ પશ્ચિમકાંઠે હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો છે.

સ્વાભાવિક ભાગ. ૩. ખંભાતના અખાતથી તે મહા નદીના મુખ સુધી મોટા પહોળા વિંધ્યાચળ પર્વતની હારો ને ઘાડાં જંગલો આવ્યાથી હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ને દક્ષિણ એવા બે સ્વાભાવિક ભાગ પડેછે. ઉત્તર ભાગમાં સિંધુ ને ગંગા તથા તેમને મળનારી નદીઓ વહેછે. એ બે નદીઓના જળપ્રદેશની વચ્ચે અરવલ્લી પર્વત આવેલો છે. એ ઉત્તર ભાગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં છે ને દક્ષિણ ભાગ ઉષ્ણ કટિબંધમાં છે. એ બે ભાગોની વચમાં નર્મદા નદી આવેલી છે. ઉત્તર ભાગને આ દેશના લોક આર્યાવર્ત અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ કહેતા. મુસલમાનો આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન કહેતા ને આજે આખા દેશને હિંદુસ્તાન કહેછે. સિંધુના જળપ્રદેશમાં પંજાબ, સિંધ, કચ્છ ને રજપૂતસ્થાન અને ગંગાના જળપ્રદેશમાં દિલ્હી, આગ્રા, અયોધ્યા, બહાર ને બંગાળા છે. માળવા ને ગુજરાત પણ ઉત્તર ભાગમાંજ ગણાયછે. ઇતિહાસકારો દક્ષિણ ભાગના પણ બે ભાગ પાડેછે. ઉત્તરે તાપી ને દક્ષિણે કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો ને બીજો કન્યાકુમારી સુધીનો તામીલ ભાષા બોલનારો ભાગ. દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમઘાટ (સહ્યાદ્રિ)ના ડુંગરા દક્ષિણોત્તર પડેલા છે. પશ્ચિમઘાટ ને દરિયાની વચ્ચેની પટ્ટીને કોકણ કહેછે. મરેઠી રાજ્યના વારામાં પશ્ચિમઘાટનાં સપાટ શિખરો ઉપર પહાડી કિલ્લા ઘણા બાંધેલા છે.

લોક* ૪. જુદે જુદે વખતે આ દેશમાં જુદી જુદી જાતના

---

* આ મત પાશ્ચાત્ય લોકોના ગ્રંથોને આધારે લખેલો છે.

લોક આવીને વસેલા છે. પ્રથમ આ દેશમાં અનાર્ય લોક રહેતા હતા. એ લોક છુટાછવાયા ડુંગરાની ગુફાઓમાં ને જંગલોમાં રહેતા. તેઓ જંગલી, કાળા ને ઠીંગણા હતા. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી કે શિકાર કરીને ખાતા ને નાગા ફરતા. આગળ જતાં તેઓ છુટાં છુટાં છાપરાં બાંધી રહેવા લાગ્યા, ને માટીનાં વાસણોમાં રાંધીને ખાવા લાગ્યા. તીરકામઠાં ને ભાલા વાપરવા લાગ્યા તથા છાલ ને ચામડાં ઓઢવા લાગ્યા. એ લોક પ્રથમ આ દેશના સપાટ મુલકમાં રહેતા, પણ પરદેશીઓએ આ દેશમાં આવી તેમને ડુંગરામાં નસાડી મૂક્યા. બંગાળાના સંતાલ, ઓારસાના કોલ ને કંધ, રજપૂતાના ને પૂર્વ ગુજરાતના ભીલ ને નાયકડા, તથા દક્ષિણના તોડા એ અનાર્ય લોકના વંશજો છે. અનાર્ય લોક ઉપર પ્રથમ ભરતખંડના વાયવ્ય ખૂણાને માર્ગે મધ્ય એશિઆમાંથી દ્રાવિડ લોક આવ્યા. તેમણે પ્રથમના જંગલી લોકોને નસાડી જંગલો કાપી વસાયત કરી. તેમની વસ્તી જેમ જેમ વધતી ગઇ, તેમ તેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા ને ફળદ્રુપ મુલકના ધણી થઇ પડયા. તેમની પછી તુરાની લોક તાતારમાંથી આસામને માર્ગે હિમાલય ઓળંગી આ દેશમાં આવ્યા તુરાની લોક ઘોડા ઉપર બેસતા, બખ્તર પહેરતા ને દ્રાવિડ લોક કરતા વધારે મજબૂત ને વિકરાળ હતા. એમના વંશજો હાલમાં બંગાળાના ઇશાન ખૂણામાં જોવામાં આવેછે. તેમણે દ્રાવિડ લોકોને મારી નસાડી મૂક્યા, ને તેમના મુલક પોતે અથાવી પડયા. તેથી કેટલાક ઓઢીઆને માર્ગે દક્ષિણમાં જઇ વસ્યા. એ લોક ઢોર પાળતા, જંગલો કાપી ખેતી કરતા, કુટુંબના વડાની આજ્ઞા પાળતા, ગામ બાંધી રહેતા ને તેઓ સર્પની ને વૃક્ષની પૂજા કરતા. તેમના વંશજો હાલ દક્ષિણમાં ને લંકામાં રહેછે. અને તેઓ તામિલ, તેલેગુ, મલયાલમ, ને કાનડી બોલી બોલે છે. તુરાની લોક પછી આર્ય લોક ખૈબરઘાટને માર્ગે આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા. *તેમનું રહેઠાણ મધ્ય એશિઆમાં

* આ દેશના આર્યલોકનું કહેવું એવું છે કે આર્યલોક આ દેશના અસલથીજ વતની હતા, તેઓ પરદેશથી આ દેશમાં આવ્યા નથી.

ઓક્સસ નદીના કાંઠાના મુલકમાં હતું, એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ધારેછે. ત્યાં તેમની વસ્તી વધી ત્યારે તેઓ આસપાસના ફળદ્રુપ દેશોમાં જઇ વસવા લાગ્યા. તેમની એક ટોળી પશ્ચિમમાં જઇ યૂરોપમાં વસી. તેમના વંશજો યૂરોપની હાલની પ્રજાઓ છે. બીજી એક ઇરાનમાં ગઇ, તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે. ત્રીજી ટોળી પ્રથમ સિંધુ નદી ઉપર આવી વસી. કેટલાક વિદ્વાનો એવું ધારે છે કે ઇરાનમાં જે ટોળી ગઇ તે મધ્ય એશિઆમાંથી બારોબાર નહિ, પણ સિંધુને કાંઠે આવ્યા પછી તેમને માંહોમાંહે અણબનાવ થવાથી તેમાંના કેટલાક ઇરાન તરફ ગયા ને કેટલાક આ દેશમાં રહ્યા. સિંધુ ઉપરથી આ દેશના આર્ય લોકોનું નામ હિંદુ પડયું, એવું કેટલાક અનુમાન કરેછે. કેમકે હિંદુ એ શબ્દનો ઉલ્લેખ સંસ્કૃતમાં છેજ નહિ. સિંધુની આ પાર આવી એ લોકો આગળ વધ્યા ને ધીમે ધીમે આખા દેશમાં પ્રસર્યા. આર્ય લોકો પ્રથમ હિમાલય ને વિંધ્યાચળની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને તે ભાગનું નામ આર્યાવર્ત પાડયું. આર્ય લોક પછી ઇરાની, ગ્રીક ને શક લોક આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા; પણ તેઓ દેશમાં સ્થાયી વસ્યા નહિ. તેમનામાંના જેઓ આ દેશમાં વસ્યા તેમણે આર્ય લોકનો ધર્મ ને આચારવિચાર સ્વીકાર્યાથી તેઓ આર્ય લોકો ભેગા ભળી ગયા. પાછળથી મુસલમાનોના ડરથી નાસીને ઇરાનથી પારસી લોકો આ દેશને પશ્ચિમકાંઠે આવી વસ્યા. તેમના પછી કેટલાક વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા, ને આ દેશમાં તેમનું રાજ્ય થયા પછી સ્થાયી વસ્યા. એ મુસલમાનો અર્બસ્તાન, ઇરાન, અફ્ગાનિસ્તાન ને તુર્કસ્તાનમાંથી આવેલા છે. એ સિવાયના તેમણે આ દેશના વતનીઓને જૂલમથી વટાળેલા મોલેસલામ મુસલમાનો છે. છેલ્લે યૂરોપી લોકમાંના ફિરંગી (પોર્ટુગીજ), ફ્રેંચ, વલંદા (ડચ) ને અંગ્રેજ આ દેશમાં આવ્યા.

ધર્મ. ૫. પારસી લોક આવ્યા તે પહેલાં જે લોક આ દેશમાં રહેતા હતા, તે સર્વનો અરસ્પરસ સંબંધ થવાથી તેમનો ધર્મ, રીતભાત ને વ્યવહાર એક જાતનાં થઇ ગયાં, ને તે સર્વે હિંદુના

નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. પારસીઓ પોતાનો અગ્નિ પૂજવાનો ધર્મ સાચવીને જુદા પડ્યા. પારસી પછી મુસલમાનો આવ્યા. વહોરા, મેમણ વગેરે હિંદુમાંથી થયેલા મુસલમાન છે. તેમના પછી પોર્ટુગીજ લોક આવ્યા. તેમણે ને તે પછી અંગ્રેજ વગેરે યૂરોપી પ્રજાએ ધર્મ સંબંધી બળાત્કાર ન કરતાં પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ મારફત ઉપદેશ કરાવી હિંદુના ખ્રિસ્તિ કર્યાં તે વિશ્વાસી કહેવાયછે. એ પ્રમાણે આ દેશમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ને ખ્રિસ્ત એ ચાર મુખ્ય ધર્મો છે.

ભાષા. ૬. આ દેશના અસલી રહેવાસી અનાર્ય લોકની ભાષા આર્ય લોકની ભાષાથી જુદી છે, તે છતાં તેમનો આર્ય સાથે ઘણાં વર્ષથી સંસર્ગ થવાથી તેમની ભાષામાં આર્ય ભાષાના શબ્દો મળેલા છે. પ્રથમ આવેલા દ્રાવિડ લોકમાં ચાર ભાષા બોલાય છે. તેનાં નામ ઉપર ચોથી કલમમાં આપેલાં છે. આર્ય લોક પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા પણ પાછળથી તેમાં વિકાર થતાં હાલમાં બોલાતી ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, હિંદી વગેરે પ્રાકૃત ભાષા થઈ. મુસલમાનો પોતપોતાના દેશની પિસ્તુ, ફારસી ને અરબી ભાષા આ દેશમાં લાવ્યા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હોવાથી આર્ય લોકની બોલીમાં ફારસી શબ્દો ભળ્યા. તે પછી યૂરોપીઅન પ્રજાઓ આવી. તેમની પોર્ચુગીજ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજી બોલી આ દેશમાં ચાલી. અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે હાલમાં સર્વત્ર અંગ્રેજી ભાષા શીખવાય છે.

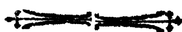
અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૩ જો. મુગલરાજ્ય.

ભાગ ૪ થો. મરેઠી રાજ્ય.

ભાગ ૫ મો. બ્રિટિશ રાજ્ય.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

भाग १ लो.

પ્રકરણ ૧ લું.

આર્ય રાજ્ય.

आर्य लोक पंजाबमां.

૧. આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૨. આર્યલોક પંજાબમાં. ૩. તે વખતે આર્ય ધર્મ. ૪. આર્ય લોકની તે સમયની સ્થિતિ. ૫ આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૬. અનાર્યો સાથે લડાઇઓ.

આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૧. ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન વેદ મંત્રો અને આર્ય ગ્રંથો છે. તેમાં આર્ય રાજ્યની હકીકત, લડાઇઓ વગેરે યથાસ્થિત નોંધેલાં નથી, પરંતુ એ વેદમંત્રો ને ગ્રંથો ઉપરથી પ્રાચીન આર્યો વિચાર અને ધર્મજ્ઞાનમાં શી રીતે વધતા ગયા તથા તે સમયે તેમની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ઇતિહાસ બરાબર મળેછે. વળી આર્યોના સંબંધમાં આવેલા પરદેશીઓનાં લખાણ, તામ્રપટ, શિલાલેખ વગેરે ઉપરથી પણ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

આર્યલોક પંજાબમાં. ૨. હાલના યૂરોપી વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં હતું. ત્યાંથી એક ટોળી પશ્ચિમ તરફ યૂરોપમાં ગઈ અને બીજી દક્ષિણ તરફ કાબુલને માર્ગે ખૈબરઘાટ ઓળંગી સિંધુ નદીને કાંઠે આવી વસી. ત્યાં તેમને માંહોમાંહે કજીઓ થવાથી તેમાંના કેટલાક પશ્ચિમ તરફ

ઈરાનમાં ગયા ને કેટલાક ત્યાંજ રહ્યા. ઇરાનમાં ગયા તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે, અને સિંધુને કાંઠે રહ્યા તેમના વંશજો આ દેશના આર્ય લોકો છે.

તે વખતનો આર્ય ધર્મ. ૩. પંજાબમાં રહીને તેમણે ઋગ્વેદના મંત્રો રચ્યા હોય એમ જણાય છે. એ મંત્રો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં આર્યો કેવા સુધરેલા હતા અને તેમનો ધર્મ કેવો હતો તેનું અનુમાન થાયછે. શરૂઆતમાં માણસનું મન કુદરતમાં જે પ્રકાશિત, ભવ્ય, ઉપયોગી, બળવાન અને આશ્ચર્યકારક હોય તે પુજવાને પ્રેરાયછે. તે પ્રમાણે આર્ય લોકોએ સુંદર આકાશ, ખુશનુમા પ્રભાત, ઉગતો સૂર્ય ને પ્રકાશિત અગ્નિની સ્તુતિના ને પૂજાના મંત્રો બનાવ્યા છે. આર્ય ગ્રંથોમાં ઋગ્વેદના મંત્રો જૂનામાં જૂના છે. એ લોકનો આધાર ખેતી ઉપર હતો, ને ખેતીનો આધાર વરસાદ ઉપર હોવાથી વરસાદની સ્તુતિના ને વરસાદના દેવ ઇંદ્રની સ્તુતિના પણ મંત્રો છે, તે વખતે મૂર્તિપૂજા નહોતી.

આર્ય લોકોની તે સમયની સ્થિતિ. ૪. ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી આર્ય લોકની તે વખતે કેવી સ્થિતિ હતી તે પણ માલમ પડેછે. તે વખત તેઓ ખેતી કરતા ને ઢોર પાળતા. ખેતી કરવામાં ઘોડા વાપરતા. ગાય, બળદ, ભેંસ, ઘોડા, ઘેટાં, બકરાં વગેરે જનાવરો પાળતા; કૂવા ખોદી રેંટ ફેરવીને ખેતીને પાણી પાતા, અને ઘઉં, જવ વગેરે ધાન્ય પકવતા. ઘર બાંધીને ગામમાં રહેતા, રસ્તા બનાવતા ને વહાણ બાંધતા. તેમને વણવાનું, કાંતવાનું, ગુંથવાનું, રંગવાનું, ને સુતાર લુહારનું કામ આવડતું હતું. તેઓ રૂ, ચામડાં ને ઉનનાં કપડાં બનાવતા ને અનાજ દળી, ખાંડી, રાંધીને ખાતા. સોનું રૂપું, લોઢું વગેરે ધાતુ તેમને માલમ હતી. તેઓ લઢાઇમાં તીરકામઠાં, તરવાર, કટાર, ભાલા ને ફરસી વાપરતા ને કવચ પહેરતા. તે વખતે ચાર વર્ણ બંધાઈ નહોતી. ઘરનો વૃદ્ધ પુરુષ ઘરનો વડીલ ગણાતો ને બધાં તેની આમન્યા પાળતા. એ વડીલજ પુરોહિત, ગોર કે શિક્ષાગુરુનું કામ કરતો. ધર્મક્રિયા

સઘળા પોતાની મેળે પોતાના ઘરમાં કરતા. સઘળા આર્યો સરખા હતા. તેઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્યનું કામ કરતા. જે વેદમંત્રો ભણી ધર્મક્રિયા કરતા ને કરાવતા તેજ જરૂર પડે યુદ્ધમાં જતા ને ખેતી કરતા ને લુગડાં વણતા. નાના બાળકો ઢોર ચારતાં. એ સમયે મડદાંને દાટવાનો ને બાળવાનો બંને રિવાજ ચાલતા હતા, બાપનો વારસ છોકરો હતો; પણ છોકરો ન હોય તો છોકરીનો છોકરો વારસ થતો. એ સમયે દત્તક લેવાનો ચાલ હતો.

આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૫. આજની પેઠે બાપ પોતાની દીકરીને પરણાવતો ને ઘરેણાં ગાંઠાથી શણગારીને તથા તેને ઉત્તમ પ્રકારની શિખામણ આપીને સાસરે વળાવતો. પરણાવવાની ક્રિયા આજના જેવીજ થતી, પણ તે સમયે છેક નાના બાળકને પરણાવતા નહિ. દીકરીની સ્ત્રીના ધર્મમાં આવવાની શરૂઆત થાય એટલી ઉમરે તેને પરણાવતા. એ વખતે દીકરીઓને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો ચાલ હતો. તેથી ઘરમાં તેઓ સાસુ સસરાની આમન્યા પાળતી, ને નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી સાથે હળીમળીને રહેતી. તેઓ હમેશાં હસમુખી રહી તપી જતી નહિ, કે કોઇને કડવાં વેણ કહેતી નહિ. પતિવ્રત ધર્મ પાળી, પતિની સેવા કરી તેને પ્રસન્ન રાખતી. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ દેવપૂજામાં સામેલ રહેતી. ઘરની, ઘરના સામાનની, નોકરચાકરની ને બાળકોની સંભાળ રાખતી, ને બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારે કેળવતી. વળી તેઓ ગાયો દોહવાનું ને રૂ કાંતવાનું કામ પણ કરતી. એ રીતે આર્યોનો ઘરસંસાર સુખી ને શાંત હતો.

અનાર્યો સાથે લડાઈઓ. ૬. આર્યો પંજાબમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કાળા રંગના ને બળવાન જંગલીઓ રહેતા હતા. આર્યો તેમને અસુર, રાક્ષસ, દસ્યુ, ઇત્યાદિ નામથી બોલાવતા. એ લોકનો સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશ આર્ય લોકે જીતી લીધાથી તેઓ પાસેના ડુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં રહીને તેઓ આર્ય લોકોનો માર્ગ રોકતા, જનાવરો ચોરી જતા, આર્યોની ધર્મક્રિયાનો ભંગ કરતા, ને ઘણી

વાર તેમનાં ગામો ઉપર હુમલા કરતા, ધાડ પાડતા ને તેમની દોલત લૂટી જતા. એ પ્રમાણે આર્ય ને અનાર્યો વચ્ચે ઘણીવાર યુદ્ધ થયાં. પરંતુ છેવટે આર્યો વિજયી થયા ને તેમના સંસ્થાનો વધતાં ગયાં. તેઓ જંગલો કાપીને તથા બાળીને અને અનાર્યોને ડુંગરામાં નસાડીને સપાટ મૂલકમાં વસાયત કરવા લાગ્યા. એ રીતે પંજાબમાં આર્ય રાજ્ય થયું ને અનાર્યો ડુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં આજે પણ તેમના વંશજો છે. એ અનાર્યોમાંના કેટલાક આર્યોના ગામોમાં રહી તાબેદારીનાં કામ કરવા લાગ્યા, તે દાસ–શૂદ્ર થયા. એ શૂદ્રો આર્યોનો ધર્મ સ્વીકારી તેમની ખેતી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જું.

આર્ય રાજ્ય.

आर्योनो उत्तर भरतखंडमां प्रसार.

૧. આર્યોના ચાર વેદ. ૨. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ્. ૩. આર્યોનો પ્રસાર અને રાજ્ય. ૪. આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૫. એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૬. રાજ્યપદ્ધતિ.

આર્યોના ચાર વેદ. ૧. પંજાબમાંથી વધીને આર્ય લોક ગંગા ને જમનાના કાંઠા ઉપર ને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ કાશી, અયોધ્યા ને બહાર તરફ આગળ વધ્યા. પંજાબમાં તેઓ સૂર્ય, આકાશ, વરૂણ, વરસાદ, ઇંદ્ર, અગ્નિ, ઇત્યાદિ દેવોની મંત્રોવડે પ્રાર્થના કરતા. એ મંત્રોનો ગંગા, જમનાના કાંઠા ઉપર આવ્યા પછી સંગ્રહ કર્યો. તેમને ઋગ્વેદ સંહિતા કહે છે. એ વગર સામ, યજુર્ ને અથર્વ એ ત્રણ વેદ પણ આજ સમયે થયા. યજુર્વેદના કૃષ્ણ ને શુક્લ એવા બે ભાગ છે. યજ્ઞ કરાવવામાં જમીન માપીને વેદી બનાવવી, વાસણ, પાણી ને લાકડાં તૈયાર કરવાં, અને યજ્ઞના પશુનો વધ કરવો, એ કામ કરનારને અધ્વર્યુ કહેતા.

નિયમ પ્રમાણે યજ્ઞ વખતે કેટલીક ક્રિયામાં ગાયન કરવાનું હોય છે, એ કામ કરનારને ઉદ્‍ગાતા કહેતા. એ બંને કામને લાયક બનાવવાને વાસ્તે ખાસ કેળવણી આપવી પડતી. તેથી ઋગ્વેદમાંથી એ બંને કામને ઉપયોગી ભાગ જુદા પાડી બે વેદ કર્યા. અધ્વર્યુના કામનો યજુર્ અને ઉદ્‍ગાતાના કામનો સામવેદ થયો. એ સમયે અથર્વ ચોથા વેદ તરીકે ગણાતો નહોતો. માત્ર ત્રણજ વેદ ગણાતા. છેક પાછલા વખતમાં અથર્વની વેદમાં ગણના થઇ. એમાં રોગથી, ઘાતક પશુઓથી અને દુશ્મનના શાપથી બચવાના વિધિઓ આપેલા છે; તથા દેવને પ્રસન્ન કરવાના, આયુષ્ય વધારવાના, રોગ મટાડવાના ને ધન મેળવવાના મંત્રો છે.

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ્. ૨. વેદના મંત્રોના સંગ્રહને સંહિતા કહેછે. અને એ સંહિતા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરેલા ગ્રંથોને બ્રાહ્મણ કહેછે. એ રીતે ઋગ્વેદ ઉપર બે, સામવેદ ઉપર ચાર, યજુર્વેદ ઉપર બે અને અથર્વ ઉપર એક, એટલા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો છે. ગામમાં રહી યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા કરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે. એ સમયે કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા ને શિષ્યોને કરાવતા. એ જંગલમાં હોમ કરવાનો વિધિ બતાવવાને આરણ્યક ગ્રંથો થયા. એ ગ્રંથો પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંજ ગણાયા. ઋગ્વેદ ઉપર બે અને યજુર્વેદ ઉપર બે આરણ્યક ગ્રંથ થયા છે. બાકીના બે વેદ ઉપર આરણ્યક ગ્રંથ થયા નથી. જંગલોમાં રહી ઋષિઓ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચાર કરતા, જીવ અને ઇશ્વર શું છે, જીવનું કર્તવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય શું છે, જીવ શાથી થયો ને મુવા પછી એનું શું થાય છે, મોક્ષ શાને કહેવો અને તે કેમ મેળવવો, વગેરે બાબતો ઉપર ચિંતન કરતા. એ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોને ઉપનિષદ્ કહે છે. એ સમયે ઉપનિષદ્‍ના દશ ગ્રંથો થયા હતા. ઉપર કહેલા વેદ, સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ્‍ના ગ્રંથોને આર્યો ઇશ્વરદત્ત માને છે, અને તે પવિત્ર અને સર્વમાન્ય ગણાય છે. મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથો પણ એજ સમયે થયા હોય એમ જણાય છે.

આર્યોનો પ્રસાર અને રાજ્ય. ૩. પંજાબમાંથી આર્યો આગળ વધી ગંગા ને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને ત્યાંથી દક્ષિણે વિંધ્યાચળ ને પૂર્વે બંગાળા સુધી વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપી અનાર્યોને ડુંગરોમાંથી હાંકી કાઢ્યા. આર્યોને અનાર્યો સાથે વારંવાર લઢાઇમાં રોકાવું પડવાથી વેદાધ્યયન કરવાનું, ખેતી કરવાનું વગેરે કામ થતા નહિ, તેથી તેમણે સૌથી વધારે બળવાન, વફાદાર ને જથાવાળાને રાજા ઠરાવી તેની સરદારી નીચે બીજા બળવાન ને ઉત્સાહી યોદ્ધાઓ સોંપી તેમનો વર્ગ જુદો ઠરાવ્યો. તે લઢાઇઓ લઢી રાજ્ય સંભાળે એવું ઠર્યું, તે ક્ષત્રી કહેવાયા. તેજ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરે ને કરાવે તે બ્રાહ્મણ, અને ખેતી ને વેપાર કરે તે વૈશ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ જાતિ થઈ અને જે અનાર્યો તાબે રહી હલકાં કામ–ચાકરી કરવા લાગ્યા, તેમની ચોથી શૂદ્ર જાતિ થઇ. એ ચારે વર્ણે પાળવાના ધર્મોના કાયદા પણ તેજ સમયે થએલા છે. ઉપર કહેલા ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે આર્યોનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાંના રાજાઓનાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાં દિલ્લીની આસપાસ હસ્તિનાપુરનું, કનોજની આસપાસ પંચાળનું, ઉત્તર બહારમાં વિદેહનું, અયોધ્યામાં કૌશલનું ને બનારસની આસપાસ કાશીનું રાજ્ય હતું. અયોધ્યાનું રાજ્ય સૂર્યવંશી ને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોને તાબે હતું. ક્ષત્રિય રાજ્યનો વિસ્તાર પૂર્વમાં બંગાળા, ઉત્તરે હિમાલય, પશ્ચિમે સિંધુ નદી ને દક્ષિણે વિંધ્યાચળ સુધી હતો. એ ભાગને આર્યાવર્ત કહેતા. એ રાજ્યોમાં ભવ્ય યજ્ઞક્રિયાઓ થવા લાગી. એ સમયમાં રાજાઓ વિદ્વાન્ હોઇને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારા હતા. તેમણે રાજ્યધાનીમાં ને બીજાં મોટાં ગામોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી, એમ બ્રાહ્મણગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે.

આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૪. રાજાઓ ગામને કિલ્લા બાંધતા, રસ્તા પહોળા ને સીધા રાખતા, મધ્યે રાજ્યમહેલ બનાવતા ને આસપાસ પ્રજાજનો ભવ્ય મકાનો બંધાવી ગામને શોભા-

વતા. પ્રજાજનોની દોલતમાં સોનું, રૂપું, જવાહીર, ગાડી, રથ, ઘોડા, ગુલામો અને શહેરની આસપાસની જમીન હતી. દરેક ગૃહસ્થ ઘરમાં પવિત્ર અગ્નિ રાખતો, અતિથિનો સત્કાર કરતો ને દેશના કાયદા પ્રમાણે ચાલી રાજાને માન આપતો. બ્રાહ્મણ મારફત તે હોમ ને ધર્મક્રિયા કરાવતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના બાળક નાનપણથી ગુરૂ પાસે જઇ સાથે અભ્યાસ કરતા ને ધર્મજ્ઞાન મેળવતા. એ વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ હતી. શૂદ્ર સિવાયની ત્રણે વર્ણમાં કંઇક અપવાદ સાથે માંહોમાંહે પરણતા; અને સાથે ખાવા પીવામાં બાધ ગણતા નહિ. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના કારીગર લોકો ની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને વંશપરંપરાથી ઉતરતો આવેલો ધંધો કરતા ને ખેડુતો પોતાનાં ઢોર સાથે ગામની આસપાસ ઘર બાંધી રહેતા. કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી તત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરતા ને જે શિષ્યો આવે તેમને વેદમંત્રો પાઠે કરાવતા. એ સમયે ઈન્સાફ આપવાના ને ગુન્હેગારને સજા કરવાના કાયદા થયા હતા. વળી રાજા પ્રજાને ચાલવાના ધારા ઘડાયા હતા. લોકોને જ્યોતિષ ને ખગોળવિદ્યાનું પણ જ્ઞાન હતું. વળી બ્રાહ્મણગ્રંથમાં વેદી બનાવવાના નિયમો આપ્યા છે, તે ઉપરથી એ સમયમાં ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વોની પણ શોધ કાઢી હતી એમ માલમ પડે છે. એ મૂળતત્ત્વો કલ્પસૂત્રમાં આપેલાં છે.

એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૫. એ સમયની સ્ત્રીઓ પડદાનશીન નહોતી. તેમને માન આપવામાં આવતું ને તેઓ ધર્મક્રિયાઓમાં સાથે રહેતી. તેઓ ભણેલી હોઇને ઘણીવાર ધર્મશાસ્ત્રોનાં વાદવિવાદની સભાઓમાં ભાગ લેતી. તેઓ આજની યૂરોપી સ્ત્રીઓની માફક જનસમાજમાં છૂટથી ફરી શકતી નહોતી, તોપણ મુસલમાનો આવતાં સુધી જનાનાની રીત તો આર્ય લોકમાં બીલકુલ દાખલ થઇ નહોતી; અને મરેઠા વગેરે જાતિમાં જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય થોડાજ વખત ટકયું હતું, ત્યાં હજુ પણ નથી. પ્રાચીનકાળમાં આર્ય સ્ત્રીઓને જેટલું માન મળતું, તેટલું બીજી

કોઇપણ પ્રજામાં તે સમયે મળતું નહોતું. સીતા, તારા, દ્રૌપદી, મૈત્રેયી, ગાર્ગી, અનસુયા, અરૂંધતી ઇત્યાદિ ઘણી સ્ત્રીઓ વિદુષી હતી. તેઓ પતિવ્રતા ને સ્વધર્માચરણી હોઇને પોતાના પતિને અને વડીલોને માન આપતી. તેઓ ઘરની ને પશુઓની સંભાળ રાખતી ને બાળકોને યોગ્ય કેળવણી આપી ઉછેરતી.

રાજ્યપદ્ધતિ. ૬. રાજા રાજ્યનું કામકાજ કરતા ને બ્રાહ્મણો મંત્રિનું કામ કરી તેમને રાજ્ય ચલાવવામાં ને ઇન્સાફ આપવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે સલાહ આપતા. રાજ્યના મોટા મોટા ભાગ પાડી તે ઉપર સુબા નીમેલા હતા. તે દરેકના તાબામાં હજાર હજાર ગામ હતાં. સૂબાના હાથ નીચે સો સો ગામના વહીવટદાર અને તેના હાથ નીચે દશ દશ ગામના 'કામદાર નીમેલા હતા. તેથી ઉતરતા એક એક ગામના ઉપરી હતા. તે સર્વે પોતાના કામકાજ સંબંધે રાજાના જવાબદાર હતા. જમીનનું મહેસુલ એ રાજ્યની ઉપજનું મુખ્ય સાધન હતું. તે વગર માલની આયાત નિકાશ ઉપર પણ દાણુ લેવાતું હતું ગરીબ લોકો વેરો આપી શકતા નહિ. તેના બદલામાં મહીનામાં એક દિવસ રાજ્યવેઠ કરતા. ગામનો પટેલ ગામનો જમીનવેરો કેટલો આપવો તે આંકડો રાજા સાથે નક્કી કરી તેનો જવાબદાર થતો. વેરો ગામના લોકોમાં ફાળવવામાં આવતો. ગામના લોકની ચાલચલગતનો જવાબદાર પણ એ પટેલજ હતો. ગામલોકના માંહોમાંહેના ટંટા તે પંચની મારફત ચુકવતો, તેના બદલામાં તેને રાજા તરફથી પસાયતી જમીન મળતી; તેમ તે વેઠવેરાથી મુક્ત હતા. પટેલના હાથ નીચે બીજા ગામનોકરો હતા, તેમને પણ રાજ્ય તરફથી પસાયતાં મળતાં. એ સમયે રાજ્યના સઘળા અમલદારોને પગારને બદલે પસાયતાની જમીન આપવાનો ધારો હતો.

પ્રકરણ ૩ જું.

સૂર્યવંશી રાજ્ય.

रामायण.*

૧. હરિશ્ચન્દ્ર રાજા. ૨. રામચંદ્રનો જન્મ. ૩. રામ યુદ્ધકળા શીખે છે. ૪. સીતાસ્વયંવર. ૫. રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં ભંગ. ૬. રામચંદ્રનો વનવાસ. ૭. સીતાનું હરણ. ૮. સીતાની શોધ. ૯. લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૧૦. સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૧. સીતાનો રામ સાથે મેળાપ. ૧૨. રામરાજ્ય.

હરિશ્ચન્દ્ર રાજા. ૧. અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી રાજ્ય સ્થાપનાર ઈક્ષ્વાકુ થયો. તેના વંશમાં ૬૦ મી પેઢીએ હરિશ્ચંદ્ર નામે સત્યવાદી રાજા થયો. એનું સત્યવ્રત તજાવવાને વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિએ ઘણો યત્ન કર્યો, પણ તેણે પોતાનું સત્યવ્રત તજ્યું નહિ. તેણે પોતાનું વ્રત પાળવાને રાજ્ય ખોયું, અસહ્ય સંકટ વેઠ્યું, પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાં વેચ્યાં તથા તેમને નીચ કામ કરતાં નજરે જોયાં, પણ પોતાના વ્રતથી ડગ્યો નહિ. તેની પત્નિ તારામતિ પોતાના પતિનું વ્રત પાળવાને રાજ્યસુખ તજી તેના દુઃખમાં ખુશીની સાથે ભાગીએણ થઇ અને ગણિકાને ઘેર વેચાઇ. તેનો પુત્ર રોહિતાશ્વ પણ એજ રીતે રાજ્ય છોડી પોતાના પિતાની સાથે કષ્ટ વેઠતાં છેવટ વેચાયો ને નહિ થાય એવું નીચ કામ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણે

---

* રામાયણ અને મહાભારતની ભાષા ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મહાભારત પ્રથમ ને રામાયણ પાછળથી થયેલું ધારે છે. વળી કેટલાક ધારે છે કે એ બંને ગ્રંથનાં મુખ્ય પાત્ર પાંચ પાંડવ, દ્રૌપદી, રામ, સીતા એ કોઇ થયાજ નથી એ માત્ર કાલ્પિતિક નામો છે પરંતુ આ દેશી આર્ય મત પ્રમાણે એ બંને ગ્રંથોની કથા ખરી બનેલી છે, ને રામાયણ પ્રથમ ને મહાભારત પાછળથી થયું છે, એ ગમે તેમ હોય તોપણ આર્યો એ નામો પૂજ્યભાવથી સંભારે છે ને એમની કથા પ્રેમથી સાંભળે છે તેથી તથા એ બંને કથામાંથી વિદ્યાર્થીને ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન અને ઉપદેશ મળે છે, તેથી એ બંને વાર્તાનો સાર અત્રે આપ્યો છે.

જણાએ અસહ્ય કષ્ટ વેઠયું, પણ સત્ય ન તજ્યું. ત્યારે પરિણામે પરમેશ્વરે સહાય કરી, ને તેમને મૂળ સ્થિતિમાં આણી મૂક્યાં. એ હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદીને નામે, તેની સ્ત્રી તારામતિ સતીને નામે ને તેનો પુત્ર રોહિતાશ્વ સુપુત્રને નામે આજે પણ આર્યોમાં પૂજાય છે. આ ઉપરથી આપણને શિખામણ મળે છે કે ગમે તેવાં કષ્ટ પડે તોપણ તે આપણી કસોટીને માટે છે એમ માની ધીરજ રાખી સહન કર્યાથી પરિણામે પરમેશ્વર આપણને સારૂં ફળ આપેછે.

રામચંદ્રનો જન્મ. ૨. હરિશ્ચંદ્ર પછી કેટલીક પેઢીએ દશરથ રાજા થયો, તેને ત્રણ રાણી હતી. તેમાંની પટરાણી કૌશલ્યાને પેટ રામાયણની કથાના નાયક રામચંદ્રનો જન્મ થયો. બીજી સુમિત્રાને પેટ લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નનો ને નાની કૈકેયીને પેટ ભરતનો જન્મ થયો.

રામ લક્ષ્મણ યુદ્ધકળા શીખે છે. ૩. તે સમયે વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિ હતા. આસપાસના રાક્ષસો આવી તેમના યજ્ઞનો ભંગ કરતા. એ રાક્ષસોથી યજ્ઞનું રક્ષણ થવા ઋષિએ દશરથ રાજા પાસે રામ લક્ષ્મણ માગ્યા. ઋષિને નારાજ કરવા ઠીક ન લાગ્યાથી તેણે રામ લક્ષ્મણને મોકલ્યા. વિશ્વામિત્ર પોતાના આશ્રમપર આવી રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધકળા શીખવી અને રાક્ષસોથી પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરાવ્યું.

સીતા સ્વયંવર. ૪ એ સમયે અયોધ્યાની પૂર્વે વિદેહનું રાજ્ય હતું. ત્યાં જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને સીતા નામે ગુણવાન ને રૂપવાન પુત્રી હતી. એ સીતાને પરણવા માટે જનકે સ્વયંવર રચી દેશદેશના રાજાઓને નોતર્યા. જનકને મહાદેવે એક મોટું ધનુષ્ય આપેલું હતું, તે ધનુષ્ય જે તોડે તેને સીતા પરણાવવી એવી શરત હતી. સ્વયંવરમાં ઘણા રાજા આવ્યા હતા. રામચંદ્ર પણ વિશ્વામિત્ર ઋષિની સાથે ત્યાં ગયા. શિવજીનું આપેલું ધનુષ્ય કોઇ રાજાથી કે લંકાના રાક્ષસ રાજા રાવણથી પણ ન તૂટ્યું, ત્યારે ઋષિની આજ્ઞા લેઇ રામે તે તોડયું તેથી જનકે સીતાને રામ વેરે પરણાવી.

રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં ભંગ. ૫. દશરથ રાજા વૃદ્ધ

થયો, ત્યારે તેણે પોતાના પાટવી પુત્ર રામને રાજ્યાભિષેક કરવાનો ઠરાવ કર્યો, એ વાત રામની સાવકી માતા કૈકેયીને રૂચી નહિ. એક સમયે દશરથે કૈકેયીને વચન આપ્યું હતું કે "તું માગીશ તે આપીશ" એ વચન પ્રમાણે કૈકેયીએ માગ્યું કે "રામને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલો ને ભરતને રાજ્ય આપો." આ સાંભળી દશરથ ખીન્ન થયો, પણ પોતાનું વચન કેમ તોડાય? તેમ પોતાના વહાલા પુત્ર રામને દેશવટો દેવો, એ પણ દશરથને કારી ઘા જેવું લાગ્યું. વચન ભંગ થવાય નહિ ને રામને દેશવટો દેવાય નહિ તે સારૂ તેણે કૈકેયીને બહુ સમજાવી, પણ તે એકની બે થઈ નહિ. છેવટે એ વાત રામના જાણવામાં આવી, ત્યારે પોતાના પિતાનું વચન પાળવાની ખાતર પોતાને વનમાં જવાની રજા આપવા દશરથને વિનંતિ કરી, તથા રાજ્યાભિષેક કરવા ભરતને એના મોસાળથી બોલાવ્યો. ભરત ઓરમાયો પણ તે સદ્ગુણી રામનો ભાઈ હતો. તેણે રાજ્ય લેવાની ના પાડી; અને પોતાના પિતાને તથા રામચંદ્રને એ પ્રમાણે દુ:ખી કર્યા તે માટે પોતાની માતાને બહુ ઠપકો દીધો. તેમણે રામને ગાદીપાત થવાને કાલાવાલા કર્યા, પણ રામે કહ્યું કે આપણા પિતાનું વચન વ્યર્થ જવું ન જોઇએ. પુત્રનો ધર્મ છે કે પિતાનું વચન પાળવું. આપણે પિતાનું વચન લોપનાર પાપી પુત્ર થવું ન જોઇએ. એ પ્રમાણે ઘણો બોધ દીધો ત્યારે રામ વનવાસથી પાછા આવે ત્યાં સુધી રામની વતી રાજ્ય ચલાવવાનું ભરતે માથે લીધું. આ ઉપરથી હાલના રાજાઓને અને રાજ્યબંધુઓને કેટલી બધી શીખામણ લેવાની છે! રાજ્યલોભથી પુત્રો પિતાને કેદ કરે છે, બંધુઓ દ્વેષબુદ્ધિથી માંહોમાંહે લઢી મરે છે, તેમણે રામના અને ભરતના દાખલાથી અવશ્ય ઉપદેશ લેવો જોઇએ.

રામચંદ્રનો વનવાસ. ૬. રામ વનવાસ જવાને તૈયાર થયા ત્યારે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા ને તેમનો ઓરમાન ભાઈ લક્ષ્મણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયા. રાજ્યસુખ તજી જંગલનાં અસહ્ય દુ:ખ ખમવાને તત્પર થવાથી સીતાનું કેવું પતિવ્રત અને લક્ષ્મણનો બંધુપ્રેમ જણાય છે! દશરથની વૃદ્ધાવસ્થામાં યોગ્ય રીતે

રાજ્ય ચલાવી રામે પ્રજાપ્યાર એટલો સંપાદન કર્યો હતો કે સમસ્ત પ્રજા રામની સાથે વનવાસ જવાને તૈયાર થઇ. પ્રજાને પાછી વળવાને અને શોક નહિ કરવાને રામે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં પુત્રધર્મ અને રાજાપ્રજાના ધર્મ સારી રીતે બતાવ્યા છે. રામના ઉપદેશથી અને આગ્રહથી શોકમાં ડૂબેલી પ્રજા પાછી ગઇ. રામ વનવાસ ગયાની ખબર સાંભળી દશરથે પણ પુત્રવિયોગના દુઃખમાં દેહ છોડયો.

સીતાનું હરણ. ૭. રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા વનમાં ભટકતાં ભટકતાં ગોદાવરીને તીરે હાલ જ્યાં નાસીક ગામ છે, ત્યાં એક મઢી બાંધીને રહ્યાં. તે વખતે આસપાસ સઘળે જંગલ હતું. અયોધ્યાથી નાસીક આવતાં સુધી રસ્તામાં જંગલ, ડુંગરા ને નદી સિવાય કાંઇ નહોતું. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી ત્રણે જણ ગુજારો ચલાવતાં હતાં. સીતાના સૌંદર્યથી મોહિત થએલો લંકાનો રાજા રાવણ સ્વયંવરમાંથી નાઉમેદ થઇ પાછો ગયો હતો તેણે લાગ સાધી સીતાને એકલી જોઈ તેનું હરણ કર્યું.

સીતાની શોધ. ૮. સીતાનું હરણ થયું ત્યારે રામ ને લક્ષ્મણ શિકારે ગયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા ત્યારે સીતાને દીઠી નહિ. તેથી બંને ભાઈ સીતાની શોધ કરવાને દક્ષિણમાં ચાલ્યા. ત્યાં પુષ્કળ જંગલો હતાં ને તેમાં છુટાછવાયા જંગલી અનાર્ય લોક રહેતા હતા. આગળ ચાલતાં જંગલી લોકોનું કિસ્કિન્ધા નામે ગામ આવ્યું. ત્યાં વાલી નામે રાજા હતો. એ વાલીને તેના ભાઇ સુગ્રીવ સાથે અણબનાવ હતો. સુગ્રીવે રાજ્ય મળવાની શરતે રામને મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું, તેથી રામે વાલીને માર્યો ને સુગ્રીવને ગાદી આપી. સુગ્રીવના પ્રધાન હનુમાનને રામે નિશાની આપી સીતાની શોધ માટે મોકલ્યો. તેણે લંકામાં જઇ સીતાની ભાળ કહાડીને તે સંદેશો લઇ પાછો આવ્યો.

લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૯. સીતાની ભાળ મળ્યા પછી રામે સુગ્રીવ અને તેના સહાયકારીઓનું સૈન્ય જમાવ્યું ને સેતુબંધ *રામેશ્વર આવી ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી તથા લંકામાં જવાને

* જ્યાં આગળ રામે સેતુ (પુલ) બાંધ્યો તે જગા.

વચમાં દરિયો છે તેના ઉપર પૂલ બંધાવ્યો: એ ઉપર થઇ સઘળા લંકામાં આવ્યા. ત્યાંથી વાલીના પુત્ર અંગદને વિષ્ટી કરવાને મોકલ્યો. તેણે, રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીએ, ને રાવણના ભાઇ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઇનું માન્યું નહિ. વિભીષણ તો પોતાના ભાઇનો દુરાગ્રહ જોઇ રામને જઇ મળ્યો, તોપણ રાવણ ડગ્યો નહિ, ત્યારે લઢાઇ કરી. એ યુદ્ધમાં રાવણ, તેનો પુત્ર ઇંદ્રજીત ને ભાઇ કુંભકર્ણ વગેરે સર્વે મરાયા. રામે લંકાની ગાદી વિભીષણને આપી ને વનવાસની મુદત પૂરી થવાથી પોતે સીતાને લઇ લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યે પાછા આવ્યા.

સીતાનો પુન: વનવાસ. ૧૦. રામના આવ્યાથી ભરત ને પ્રજાજન આદિ પ્રસન્ન થયા. રામને રાજ્યાભિષેક થયા પછી તે નગરચર્ચા જોવાને નીકળતા ને લોકવાયકા સાંભળતા. એક સમયે સીતાના પતિવ્રત ઉપર શકપડતી લોકવાયકા તેમણે સાંભળી. સીતાના સત ઉપર રામને પૂર્ણ વિશ્વાસ છતાં લોકનિંદા થતી અટકાવવા સારૂ સીતાને ખબર આપ્યા વગર લક્ષ્મણ સાથે વનમાં મોકલી દીધી. તે વખતે સીતા સગર્ભા હતી. તે લક્ષ્મણના પાછા ગયા પછી હૈયાફાટ શોક કરતી ને વનમાં એકલી ભટકતી કેટલેક દિવસે *વાલ્મિકમુનિને આશ્રમે આવી. તેમણે સીતાને ઓળખી, પોતાની સંભાળ નીચે આશ્રમમાં રાખી. ત્યાં સીતાને બે પુત્ર અવતર્યા. મુનિએ તેમની બરદાશ કરીને ઉછેર્યા ને તેમને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી.

સીતાનો રામ સાથે મેળાપ. ૧૧. આગળ જતાં રામે અશ્વમેધ કર્યો, અશ્વમેધ કરનાર ઘોડાને છુટો મૂકે છે, ને તેનું રક્ષણ કરવાને સૈન્ય જાય છે. જો કોઇ એ ઘોડો બાંધે તો તેનું રક્ષકસૈન્ય, અશ્વ બાંધનારને હરાવવા તાકે કરે છે, ને ઘોડાને છોડાવે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર વિજય કરી ઘોડો પાછો લાવેછે. એ અશ્વમેધ કરનાર રાજા ચક્રવર્તિ રાજા કહેવાય છે રામનો અશ્વ ફરતો ફરતો વાલ્મિક મુનિને આશ્રમે આવ્યો; ત્યાં સીતાના બંને પુત્ર લવ ને કુશ હતા તેમણે તે બાંધ્યો. રામ આ પુત્રોને કે પુત્રો

---

* આ વાલ્મિક ઋષિએ રામાયણનો ગ્રંથ કર્યો છે.

રામને ઓળખતા નહોતા, તેથી યુદ્ધ થયું. આ નાના બાળકોએ બતાવેલા પરાક્રમથી રામ બહુ ખુશી થયા. એવામાં યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી વાલ્મિક ઋષિ ત્યાં આવ્યા. તેમણે આ પુત્રો તમારાજ છે એવું રામને ઓળખાણુ કરાવ્યું. ઋષિના ઉપદેશથી રામ સીતાને તથા બન્ને છોકરાને લેઇ અયોધ્યે ગયા.

રામરાજ્ય. ૧૨. સીતાને લાવ્યા પછી રામે સુખશાંતિમાં રાજ્ય ચલાવ્યું. તે દરરોજ રાત્રે વેશ પાલટી નગરચર્યા જોતા, લોકવાયકા સાંભળતા ને રૈયતનું દુઃખ ટાળતા, તથા રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખતા. તેમણે રાજ્યનીતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવીને અને ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરીને રૈયતને આબાદ ને સુખી કરી; તથા પોતાના સંતાનની પેઠે પાળીપોષી તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેથીજ સલાહ શાંતિવાળા સુખી ને આબાદ રાજ્યને "રામરાજ્ય" ની ઉપમા આજે પણ આપવામાં આવે છે. એવા રાજા ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? રામે રાજા છતાં તથા લાંબી મુદત સુધી સીતાનો વિયોગ પડયા છતાં છેવટ સુધી પોતાનું એકપત્નીવ્રત પાળ્યું, તેમજ સીતાએ પણ પોતાનું પતિવ્રત સાચવ્યું. રામચંદ્ર પછી એના પુત્રો ગાદીએ બેઠા ને લાંબી મુદત સુધી એમના વંશમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહાભારત.

૧. ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૨. હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૩. રાજ્યના ભાગ. ૪ દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૫. પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૬. મહાભારતનું યુદ્ધ. ૭. યાદવ રાજ્ય. ૮. પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૯. મહાભારત, ભગવદ્ગીતા ને વિદુરનીતિ. ૧૦, હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૧. મગધનું રાજ્ય.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૧. રામાયણના સમયે સૂર્યવંશી આર્યોના રાજ્ય બળવાન હતાં, અને મહાભારતના સમયે આર્યાવર્તમાં ચંદ્ર-

વંશી આર્યોના રાજ્ય બળવાન હતાં. તેમાં દિલ્લીની પૂર્વે ગંગાને કાંઠે હસ્તિનાપુરમાં પાંડવ કૌરવોનું, મથુરામાં કંસનું, મગધમાં જરાસંધનું, પંચાળમાં દ્રુપદનું, દ્રવિડમાં શિશુપાળનું[1], વૈરાટ (ધોળકા)મા[1] વૈરાટ રાજાનું અને કુંતલપુરમાં (કુતીઆણા)માં[1] ભીમકનું રાજ્ય એ મુખ્ય હતાં. વળી પોતાના મામા કંસને મારીને કૃષ્ણે દ્વારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય એ સમયે સ્થાપ્યું.

હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૨. કાલિદાસના કરેલા શાકુંતલ નાટકમાં આવેલા દુષ્યંત રાજાનો કુંવર ભરત મહા પરાક્રમી રાજા થયો. તેના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડયું.[2] તેના વંશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર કરીને એક આંધળો રાજા હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને સો દીકરા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રની પૂર્વે કેટલીએક પેઢી ઉપર કુરુ કરીને રાજા થઇ ગયો હતો; તેના નામ ઉપરથી એ સો ભાઇ કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સૌથી મોટો દુર્યોધન હતો. એની મા ગાંધારી (કંદહારી) કંદહારની રાજ્યપુત્રી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રનો ભાઇ પાંડુ મરી ગયો હતો, તેને બે સ્ત્રી હતી. કુંતા અને માદ્રી. કુંતા એ કૃષ્ણના બાપ વસુદેવની બેન હતી. તેને યુધિષ્ઠિર, ભીમ ને અર્જુન એ ત્રણ દીકરા હતા; અને માદ્રીને નકુલ ને સહદેવ એ બે હતા. એ પાંચે પાંડુના નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા. પાંડુ મરણ પામ્યાથી એ પાંચે કાકાના દરબારમાં ઉછરી મોટા થયા. એ કૌરવો તથા પાંડવોને દ્રોણ નામે ગુરુએ રાજ્યનીતિ ને શસ્ત્રવિદ્યા સારી રીતે શીખવીને હોંશીઆર બનાવ્યા.

રાજ્યના ભાગ. ૩. પાંડવો રાજ્યના ભાગીઆ હોવાથી દુર્યોધન તેમના ઉપર દ્વેષ કરતો હતો. બન્ને પક્ષને સમજાવ્યાથી અંતે રાજ્યના બે ભાગ પાડી હસ્તિનાપુર દુર્યોધનને અને વારણાવતી (અલાહાબાદ) પાંડવોને આપ્યાં. પરંતુ દુર્યોધને દ્વેષબુદ્ધિથી પાંડવોનો

---

૧. શિશુપાળ ખરેખર કયાંનો રાજા અને વૈરાટ ને કુંતલપુર કયાં છે તે વિષે મતભેદ છે.

૨. કટલાક વૃષભદેવના દીકરા ભરતના નામ ઉપરથો આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડયું કહે છે.

રાજ્યમહેલ સળગાવી મૂકાવ્યો, તેમાંથી પાંડવો મુશ્કેલીથી જીવતા રહ્યા ને વનમાં ભટકવા લાગ્યા.

દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૪. એવામાં પંચાળદેશના રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. ત્યાં સઘળા રાજા રાણા એકઠા થયા. પાણીના કુંડમાં થાંભલા ઉપર ઉંચે ગોળ ફરતું એક મચ્છ લટકાવેલું હતું, તે મચ્છનું કુંડના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ જોઈને થાંભલે બાંધેલા બે શીંકામાં પગ રાખી જે પુરુષ મચ્છને વિંધે તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. પાંડવો વનમાં બ્રાહ્મણને વેષે રહેતા હતા. તે સ્વયંવરની વાત સાંભળી ત્યાં આવ્યા. કોઈ રાજાથી મચ્છવેધ ન થયો, ત્યારે અર્જુને ઉઠીને મચ્છવેધ કર્યો, તેથી દ્રુપદે પોતાની કુંવરી તેને પરણાવી. ચૂકથી માતાએ આપેલી આશિષને તાબે થઈ પાંચે પાંડવોએ તેને સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી.

પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૫. કૌરવોને પાંડવપક્ષવાળાએ સમજાવ્યાથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવી અર્ધું રાજ્ય આપ્યું, તેથી પાંડવો જમનાને કાંઠે ઇંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્હી) વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જૂગટું રમવાને બોલાવ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્યપાટ, પત્ની ને ભાઈઓ સર્વસ્વ હાર્યા પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ફરીને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપ્યું. પરંતુ દુર્યોધને તેમને બીજીવાર જૂગટામાં હરાવ્યા. આ વખતે જે હારે તે બાર વરસ વનમાં રહી તેરમે વરસ છૂપા રહે એવી શરત હતી. તેથી જૂગટાનાં માઠાં ફળ ભોગવવાને સત્યવાદી પાંડવો વનમાં ગયા. દ્રૌપદી સાથે તેઓ બાર વરસ વનમાં રખડ્યા. એ સમયનો ઘણો ભાગ તેમણે બાગલાણનાં જંગલોમાં કહાડ્યો. ખાનદેશ ને નાસીકમાં તે વખતે વસ્તી નહોતી. માત્ર જંગલો હતાં. બાર વરસ પૂરાં થયાં ત્યારે પાંડવો તેરમે વરસે વેશ પાલટી વૈરાટનગરના રાજાને ત્યાં છૂપા રહ્યા. એ પૂર્વે અર્જુને કૃષ્ણની બેન સુભદ્રાનું હરણ કરી લગ્ન કર્યું હતું. એ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને વૈરાટ રાજાની કુંવરી ઉત્રા વેરે પરણાવ્યો. સ્નેહ અને સગપણને લીધે દ્વારિકાના યાદવરાજા કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા. તેથી કૃષ્ણ,

વૈરાટ ને દ્રુપદ એઓ પાંડવોની પક્ષે થયાથી તેઓ બળવાન થયા.

મહાભારતનું યુદ્ધ. ૬. વનમાં રહેવાનાં તેર વરસ પૂરાં થતાંજ કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડવોની વતી વિષ્ટી કરવા ગયા. તેમણે પાંડવોને અર્ધું રાજ્ય આપવા માટે તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે કાંઇ માન્યું નહિ. તેથી કૃષ્ણ, વૈરાટરાજા દ્રુપદરાજા ને બીજા સગા સ્નેહીની મદદ લેઇ પાંડવો યુદ્ધે ચઢયા. કૌરવોએ પણ પોતાના સગા વહાલાને મદદે બોલાવ્યા અને કુરૂક્ષેત્ર (પાણીપતના)ના રણમાં રાજ્યલોભથી ભાઇ ભાઇનાં ગળાં કાપવાને તેઓ સામે થયા. ભરતખંડમાં રાજ્યલોભથી ભાઇ ભાઇને મારવાને રણમાં ચઢેલાનો આ પહેલ વહેલોજ દાખલો હતો; અને તેથી એજ વખતથી ભરતખંડમાં કળિયુગ બેઠો એમ કહેવાય છે.

અઢાર [1]અક્ષોહિણી સૈન્ય કુરૂક્ષેત્રમાં એકઠું થયું ને અઢાર દિવસ સુધી આ નાશકારક યુદ્ધ ચાલ્યું. પાંડવ કૌરવોનો ગુરૂ દ્રોણ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ગુરૂ કૃપાચાર્ય, ગાંધારીનો ભાઇ શકુનિ, પિતામહ ભિષ્મ, પાંડવોનો દૂધભાઇ કર્ણ અને ઘણા રાજા કૌરવોને પક્ષે આવ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં સો કૌરવ, દ્રોણ, કર્ણ, ભીષ્મ, ઇત્યાદિ સર્વ મરાયા. માત્ર અશ્વત્થામા ને કૃપાચાર્ય જીવતા રહ્યા. અને પાંડવોમાં પાંચ ભાઈ ને કૃષ્ણ જીવતા રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રિજાઓને રાજ્ય સોંપ્યું. જ્યેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર ગાદીએ બેઠા ને અશ્વમેધ કરી ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજા થયા.

---

૧. એક અક્ષોહિણીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૨૧૮૭૦ રથમાં બેસી લઢનાર.
૨૧૮૭૦ હાથી ઉપર બેશી લઢનાર.
૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર.
૧૦૯૩૫૦ પાયદળ.
―――
૨૧૮૭૦૦
×૧૮
―――
૩૯૩૬૬૦૦ મહાભારતના યુદ્ધમાં બંને પક્ષનું સૈન્ય, તેમાંથી સાત અક્ષોહિણી પાંડવોનું અને અગીઆર અક્ષોહિણી કૌરવોનું સૈન્ય હતું.

યાદવ રાજ્ય. ૭. મહાભારતનું યુદ્ધ પત્યા પછી કૃષ્ણ દ્વારિકામાં ગયા. ત્યાંથી સર્વે યાદવો પ્રભાસપાટણની જાત્રા કરવા ગયા, ને દારૂ પી માંહોમાંહે લઢીને કપાઇ મુઆ. દારૂ પીવાના આ બુરા પરિણામથી થએલા શોકમાં કૃષ્ણે પણ દેહ મુકી. તે પછી કેટલીક મુદતે યાદવો દ્વારિકા છોડી સિંધ તરફ ગયા ને ત્યાંથી આગળ વધી અફ્ગાનિસ્તાનમાં વસ્યા. એ દેશમાં જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રબળ થયું ત્યારે તેમના વંશજો પંજાબમાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલેક વરસે જેસલમેર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. ગુજરાત ને કચ્છના જાડેજા સિંધમાંથી આવેલા યાદવ જાતના રજપૂતો છે.

પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૮. પોતાના ભાઇ ભત્રિજાના મોતથી પાંડવો શોકાતુર હતા, તેમાં કૃષ્ણના સ્વર્ગવાસથી ઉમેરો થયો તેથી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના કુંવર પરિક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય સોંપી પાંચે પાંડવ ને દ્રૌપદી હિમાલય પર્વત ઉપર ચઢયા ને ત્યાંથી દેવલોક પામ્યાં. એ રીતે મહાભારતના મુખ્ય યુદ્ધની સમાપ્તિ થઇ. યુધિષ્ઠિર મહા ધર્મનિષ્ઠ ને સત્યવાદી રાજા હતા. તેથી લોકો આજે પણ એને ધર્મરાજાને નામે ઓળખે છે, ને એજ કારણથી એમનો સંવત્ ચાલ્યો. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો ત્યાં સુધી એ સંવત્ ચાલુ રહ્યો. આ દેશના આર્યલોકના કહેવા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના સંવતને આજે ૫૦૧૬ વરસ થયાં, એટલે એ રાજા ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૦ ઉપર થયો.

૯. **મહાભારતમાં** પાંડવ કૌરવોના યુદ્ધના વર્ણન સિવાય બીજી રસિક અને સુબોધકારક આડકથાઓનો ખજાનો છે. તેમાં રાજા પ્રજાના ધર્મ તથા જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે અર્જુને પોતાના ભાઇઓને, ગુરુને તથા સગા સ્નેહીઓને મારવાની ના કહી, ત્યારે કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તો હદ વળી છે. એ ઉપદેશના ગ્રંથને ભગદ્દવગીતા કહેછે. વળી વિદુરે પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવા માટે દુર્યોધનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં રાજ્યનીતિ બતાવી છે. એને વિદુરનીતિ કહેછે. મહાભારત ઉપરથી તે સમયના લોકની સ્થિતિ, રીતિ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે માલમ પડેછે.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૦. યુધિષ્ઠિરના વંશમાં આઠમી પેઢીએ નીમી નામે રાજાના વખતમાં હસ્તિનાપુર ગંગામાં તણાઈ ગયું, તેથી એ રાજાઓએ બીજી રાજધાની કરી ત્યાં રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્ય મગધના રાજા જરાસંધના વંશજ સહદેવે જીતી લીધું.

મગધનું રાજ્ય. ૧૧. સહદેવના વંશમાં કેટલીક પેઢી સુધી રાજ્ય ચાલ્યા પછી તક્ષક વંશ થયો. એ લોક સિથિયન જાતના હશે એમ અનુમાન થાય છે. તેમની ધ્વજા ઉપર સર્પચિહ્ન હોવાથી આર્યો તેમને તક્ષક કહેતા. તક્ષકરાજ્ય દશ પેઢી સુધી ચાલ્યા પછી નંદવંશના રાજા થયા. છેલ્લા નંદરાજા પાસેથી એ રાજ્ય તેના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે જીતી લીધું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની હકીકત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

आर्य राज्यनो फेलावो ने ग्रंथो.

૧. આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૨. સૂત્રગ્રંથો ૩. વેદાંગ. ૪. શાસ્ત્રગ્રંથો. ૫. જાતિ. ૬. ચાર આશ્રમ.

આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૧. આર્યાવર્તમાં વસ્તીનો વધારો થવાથી આર્ય લોકો પૂર્વમાં બંગાળા ને ઓઢીઆમાં પેઠા, ને ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાચળ ઓળંગી ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને કાવેરી નદી ઉપર તેમણે મોટાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. એ રાજ્યોની હદ હિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચી. પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ રાજ્યે અરબી સમુદ્ર તરફ પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. એ પ્રમાણે આર્યલોકે હાલના આખા ભરતખંડમાં વસાયત કરી રાજ્ય સ્થાપ્યાં, ને ત્યાં પોતાની વિદ્યા, હુન્નર ને સુધારા દાખલ કર્યા

સૂત્રગ્રંથો. ૨. આ પ્રમાણે રાજ્યનો વધારો થયો તે સાથે આર્ય લોકના મન ઉપર પણ કાંઇક વિલક્ષણ અસર થઇ. તેઓ વધારે વ્યવહારિક અને સાહસિક થયા. ને તેમના વિચારો વધારે વિસ્તર્યા. તેમણે દરેક વિદ્યામાં દઢતાથી નવીન શોધ કરવા માંડી

અને સઘળી વિદ્યાના તથા ધર્મના ગ્રંથો સંક્ષિપ્ત પણ ઉપયોગી બનાવ્યા. એ ગ્રંથોને સૂત્રગ્રંથો કહે છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં વિસ્તારથી સમઝવેલું હતું, ત્યારે સૂત્રોમાં ટૂંકામાં સમજાવ્યું. તેમણે વિસ્તીર્ણ લખાણને બદલે ટૂંકાં કહેવત જેવાં વાક્યોનાં સૂત્ર રચ્યાં. એ સમયે નાના બાળકો ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવાને જતા, ને બાર વરસ કે તેથી વધારે મુદત ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરતા. તેઓ ગુરુના ઘરનું કામ કરતા, ભિક્ષા માગીને ખાતા ને ધર્મશાસ્ત્રો પાઠ કરતા. કેમકે તે વખતે લખવાની વિદ્યા નીકળી નહોતી. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનું વિસ્તારવાળું લખાણ સંક્ષિપ્ત હોય તો સહેલાઇથી શીખવાય અને પાઠ થાય, માટે સૂત્રો રચાયાં. દરેક શાખા માટે તે શાખાના ગુરુએ સૂત્રો રચ્યાં હતાં. એ સૂત્રો રચનારનાં નામ માલમ પડે છે, તેથી તે ઇશ્વરદત્ત મનાતાં નથી. ઋગ્વેદની પાંચ, કૃષ્ણ યજુરની સત્તાવીશ, શુક્લયજુરની પંદર, સામવેદની બાર અને અથર્વની નવ શાખા હતી.

વેદાંગ. ૩. વૈદિક યજ્ઞક્રિયા કરવાની વિસ્તીર્ણ રીતને સંક્ષિપ્ત સૂત્રોમાં કરી તેને શ્રૌતસૂત્ર કહેછે. એવાં ઋગ્વેદનાં બે, સામવેદનાં ત્રણ, કૃષ્ણયજુરનાં ચાર, ને શુક્લયજુરનું એક, એમ દશ સૂત્ર થયાં છે. એ સિવાય ધર્મસૂત્ર થયાં. એ ઉપરથી તે વખતના લોકોની રીતભાત, રિવાજ, ને કાયદા કેવા હતા તે જણાય છે. ધર્મસૂત્રો પણ વિદ્યાર્થિઓને પાઠશાળામાં શીખવતા હતા, કે જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી તેમણે કેમ ચાલવું તે જાણવામાં આવે. વળી પુત્ર તરીકે, ભ્રાતા તરીકે, પિતા તરીકે, ને પતિ તરીકે મનુષ્યના શા શા ધર્મ છે તે શીખવવાને ગૃહસૂત્ર થયાં. આ શ્રૌતસૂત્ર ને ગૃહસૂત્રનું એકઠું નામ કલ્પસૂત્ર છે. એ કલ્પસૂત્ર ઉપરાંત, સ્વરશાસ્ત્ર અથવા શિક્ષા, છંદ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત ને જ્યોતિષ વિષે પણ સૂત્રો થયાં. એ છને વેદાંગ કહેછે.

છ શાસ્ત્રગ્રંથો. ૪. પાછળ કહેલા ઉપનિષદ્‌માં બતાવેલા વિચારો ઉપર આ સમયમાં સૂક્ષ્મ વિચારો ચાલ્યા, ને તે ઉપર ગ્રંથો રચાયા. કપિલ મુનિએ સાંખ્ય શાસ્ત્ર રચ્યું, તેમાં જીવને જીવત્વથી છૂટી

શાશ્વત્ સુખ પામવાને જ્ઞાનમાર્ગ બતાવ્યો છે. પતંજલીએ યોગશાસ્ત્ર રચ્યું. તેમાં યોગની ક્રિયાથી ઇંદ્રિયો ને મન વશ કરી શાશ્વત્ સુખ પામવાને ક્રિયામાર્ગ બતાવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર ને કણાદે વૈશેષિક શાસ્ત્ર રચ્યું છે. એ ગ્રંથોમાં પણ વિશેષે કરીને તત્વજ્ઞાન ઉપર તર્કો કરેલા છે. એ સિવાય પણ જુના વિચારોને વળગી રહેનારી પાઠશાળાઓ હતી, તેમને પૂર્વ ને ઉત્તરમિમાંસા કહેછે. પૂર્વમિમાંસા જૂની વૈદિક ક્રિયાને અનુસરનારી, અને ઉત્તરમિમાંસા ઉપનિષદ્‌ને અનુસરનારી હતી. ઉત્તરમિમાંસાને વેદાંત પણ કહેછે.

જાતિ. ૫. આર્યો આર્યાવર્તમાં હતા ત્યાંસુધી તેમનામાં જાતિબંધન નહોતું. જે ધર્મજ્ઞાન મેળવે તે બ્રાહ્મણ થતો. ક્ષત્રિકર્મ કરે તે ક્ષત્રી, ને ખેતી કરે તે વૈશ્ય થતો. પરંતુ હવે તો બ્રાહ્મણનો વંશજ હોય તે બ્રાહ્મણ એવું બંધન થયું. વેદ ભણવા, હોમ કરવા ને દાન આપવું એ ત્રણે વર્ણના સાધારણ ધર્મ હતા. પરંતુ વેદ ભણાવવા ને હોમ કરાવવાનું કામ બ્રાહ્મણનું થયું; રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવો, યુદ્ધ કરી રાજ્યનું રક્ષણ કરવું ને મૂલકો જીતવા એ ક્ષત્રીનું કામ થયું; અને વેપાર, ખેતી, પશુપાલન, ધીરધાર ઇત્યાદિ કામ વૈશ્યનું થયું. તે છતાં સુતાર, લુહાર, સોનાર, વણકર વગેરે કારીગરો પણ હજુ જુદા પડ્યા નહોતા. તેઓ વૈશ્યમાંજ ગણાતા. શૂદ્રને ધર્મજ્ઞાન આપવાની મના હતી. તેઓ માત્ર ત્રૈવર્ણિક પ્રજાની ચાકરી કરતા.

ચાર આશ્રમ. ૬. દ્વિજ (ત્રણે વર્ણો) ની જીંદગીના ચાર આશ્રમ ઠરાવેલા હતા. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્થ. જનોઇ દીધા પછી ગુરુને ત્યાં બાર કે વધારે વરસ રહી અભ્યાસ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય. બીજા આશ્રમમાં માણસ ભણી રહ્યા પછી પરણીને ઘરસંસાર માંડતો, ને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળતો. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી વૃદ્ધ વયે સંસારનો ત્યાગ કરી સ્ત્રી હયાત હોય, ને તેની ખુશી હોય તો સ્ત્રી સહ, નહિ તો એકલો વનમાં જઇ એકાંતમાં તત્વચિંતન અને તત્વાભ્યાસ કરતો. એ રીતે બાર વરસ વાનપ્રસ્થ ભોગવ્યા પછી છેલ્લો સન્યાસ્થાશ્રમ ધારણ કરતો.

એ આશ્રમમાં વેદાભ્યાસ કરવો, ભિક્ષા માગી અન્ન ખાવું, ગામમાં રહેવું નહિ, કોપિન, કમંડલું, દંડ (લાકડી) ને કામળી સિવાય બીજું કાંઈ રાખવું નહિ, એવો નિયમ છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પરદેશી લોકની સ્વારી.

૧. સેમિરામિસ. ૨. સેસોસ્ત્રિસ. ૩. દરવેશ ગુસ્તાસ્પ. ૪. સિકંદર. ૫. સેલ્યુકસ. ૬. મેધાસ્થિનિસ. ૭. બાકૂત્રિયાના ગ્રીક. ૮. શક, કે સીથિયન લોક.

સેમિરામિસ. ૧. યુધિષ્ઠિરના વંશજોના સમયમાં આસિરિઆ દેશની સેમિરામિસ નામે રાણીએ આ દેશ ઉપર સ્વારી કરી હોય એમ જણાય છે. પંજાબનો રાજા યુદ્ધમાં હાથી લાવી તેની સામો થયો તેથી સેમિરામિસનું સૈન્ય ભયભીત થઇ નાસી ગયું ને રાણી પણ નિરાશ થઇ પાછી ગઇ. એ સ્વારી ઈ. સ. પુ. સુ. ૧૮૦૦ વરસ ઉપર થઇ હતી.

સેસોસ્ત્રિસ. ૨. મિસર દેશનો સેસોસ્ત્રિસ રાજા પણ આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. તે વખતે ભરતખંડમાં મગધમાં સહદેવના વંશજ રાજા બળવાન હતા. સેસોસ્ત્રિસની સ્વારીની કંઇ પણ નિશાની આ દેશમાં રહી નથી.

દરવેશ ગુસ્તાસ્પ. ૩. મગધના તક્ષક રાજાઓના સમયમાં દરવેશ ગુસ્તાસ્પ નામે ઇરાનના પારસી રાજાએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરીને કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. ઇ. સ. ૫૧૮. તે આ દેશમાંથી પુષ્કળ સોનું લેઈ પાછો ગયો. એ દરવેશે ગ્રીસ દેશ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે એની સાથે ભરતખંડી સિપાઇઓ હતા તે ઉપરથી આ દેશ ઉપરની સ્વારીની વાતને ટેકો મળે છે.

સિકંદર. ૪. ઉપર કહેલા રાજાની સ્વારીઓ કરતાં વધારે ખાત્રી લાયક સ્વારી સિકંદરની હતી. એ રાજા ગ્રીસ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઇરાનનું પારસી રાજ્ય જીતીને પંજાબ ઉપર ઇ. સ.

પૂ ૩૨૭ માં સ્વારી કરી. ઝેલમ નદી સુધી સિકંદર સામે કો થયું નહિ. ઝેલમની પૂર્વમાં દિલ્હી સુધી પૌરવ નામે ક્ષત્રી રાજા રાજ્ય કરતો હતો; તે પોતાની સેના લઇ સ્વદેશરક્ષણાર્થે સિકંદર સામો યુદ્ધ કરવાને ઉભો. પૌરવ ને તેની સેના બહુ બહાદુરીથી લઢી; પણ તેના બે પુત્રો લઢાઇમાં પડ્યા ને પોતે કેદ પકડાયો, તેથી સિકંદર જય પામ્યો. પૌરવે બતાવેલા પરાક્રમથી સિકંદર મોહિત થયો ને મોટા દિલથી તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. ઈ. સ. પૂ ૩૨૭. આ વખતે મગધમાં નંદ વંશનો છેલ્લો રાજા નવમો નંદ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યખટપટથી નાસીને પૌરવને આશ્રયે આવ્યો હતો; તેણે મગધ સુધીનો મુલક જીતી લેવાની સિકંદરને સલાહ આપી. સિકંદરને પણ એવી ઇચ્છા થઈ, પરંતુ તેનું સૈન્ય પોતાના મુલકથી દૂર આવ્યું હતું તેથી, તથા પૌરવના સૈન્યના પરાક્રમથી ડરી ગયું હતું તેથી તેમણે આગળ જવાની ના પાડી, તેમજ ભરતખંડની ભીતરમાં એકજ હાર થાય તો આખું ગ્રીક સૈન્ય નાશ પામે એવું હોવાથી ચતુર સિકંદર પાછો ફર્યો. પૌરવ હાર્યો તોપણ એના પરાક્રમથી ભરતખંડ સિકંદરનો ભોગ થતો બચ્યો. બીઆ નદી આગળથી સિકંદર પાછો ફર્યો. તે સતલજ નદી ઓળંગી વહાણો બંધાવી તેમાં બેસી મુલતાન ગયો. ત્યાં પણ ભરતખંડના આર્યો સાથે તેને લઢવું પડયું. સિકંદર જય પામ્યો પણ તે જખમી થયો. આગળ ચાલતાં તે પાતાળનગર (હૈદ્રાબાદ) આવ્યો ને તે જીત્યું. ત્યાંથી પોતે બલુચિસ્તાન ને ઇરાનને માર્ગે બાબીલોન (એશિઆઇ તુર્કસ્તાનમાં હિલ્લાની પાસે હતું ત્યાં) ગયો. એ મહાન્ પાદશાહ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર ન હોવાથી તેનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના સરદારોએ વહેંચી લીધું. તેમાં ભરતખંડનો જે ભાગ સિકંદરે જીત્યો હતો, તે ભાગ તેના સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટરના તાબામાં હતો.

સેલ્યુકસ. ૫. સેલ્યુકસ નિકેટરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં ગયા ત્યાં સુધીમાં સિકંદરને

ઉસ્કેરનાર ચંદ્રગુપ્ત મગધમાં રાજા થયો હતો. તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યની મજબૂતી કરી એટલામાં સેલ્યુકસ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરી આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ ચંદ્રગુપ્ત આગળ તેનું કાંઈ ન ચાલ્યાથી બંને વચ્ચે સલાહ થઇ, તેથી સેલ્યુકસે પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને દીધી, તથા સિંધની પૂર્વનો સિકંદરે જીતેલો સર્વ મુલક આપી સિંધુ નદી બંનેના રાજ્યની હદ નક્કી કરી.

મેઘાસ્થિનિસ. ૬. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મેઘાસ્થનિસ નામે એક એલચી રાખ્યો હતો. તે ઈ. સ. પૂ ૩૦૬ થી ઈ. સ. પૂ ૨૯૮ સુધી મગધની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર (પાટણમાં) માં રહેતો હતો. એ ગ્રીક એલચીએ તે વખતના આ દેશના આર્યોની રીતભાત, સંસારસ્થિતિ, ચિત્રાકળા, ગ્રંથ ને સદ્‌ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે આ દેશના આર્ય લોકનાં બહુ વખાણ કર્યાં છે.

બાક્‌ત્રિયાના ગ્રીક. ૭. બાક્‌ત્રિયા (બલ્ખ) સિકંદરે જીતી લીધું હતું. ત્યાં સેલ્યુકસના રાજ્યની પડતીમાં એક સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના રાજાઓએ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી પંજાબનો કેટલોક ભાગ જીત્યો હતો. પણ બસેં વરસમાં એ રાજ્ય નબળું થઇ પડી ભાગ્યું.

શક કે સિથિયન લોક. ૮. બલ્ખનું ગ્રીક રાજ્ય તાર્તર જાતના શક લોકે ડુબાવ્યું. એ શક લોક પ્રથમ મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેમણે ભરતખંડની વાયવ્ય કોણમાં એક જબરૂં રાજ્ય સ્થાપ્યું, ને સિંધ ને ગુજરાત સુધીનો મુલક જીતી લીધો. કાઠીઆવાડની લઢાયક કાઠીપ્રજા એ શક જાતનો અવશેષ હોય એવું અનુમાન થાયછે. શક લોકોનો બળવાન રાજા કનિસ્ક નામે થયો. તેણે બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો, એ વાત આગળ આવશે. કનિસ્કના તાબામાં કાશ્મિર, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, કાબુલ, કંધાર ને ખોકાન સુધીનો મુલક હતો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મગધનું મૌર્ય રાજ્ય.

૧. ચંદ્રગુપ્ત. ૨. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. બિંદુસાર. ૪. અશોક. ૫. અશોકના ગુણ. ૬. મગધના રાજ્યનો અંત.

ચંદ્રગુપ્ત. ૧. મગધના નવમા નંદ રાજાના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે પંજાબમાં બળવો કરી ગ્રીક થાણાં ઉઠાડી મૂક્યાં, ને પૌરવને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી પોતે રાજા થયો. તે પછી મગધમાં બળવો થયો, તેમાં રાજ્યકુટુંબની કતલ થઇ. એ લાગ સાધી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના પ્રધાન ચાણાક્યની સહાયથી રાજ્યનો કબજો લીધો ને પોતે ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. પૂ ૩૧૫. ચંદ્રગુપ્તને તેના પ્રધાન ચાણાક્યે રાજ્યનીતિ ને રાજ્યકૌશલ્ય શીખવી પ્રવીણ બનાવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના વંશજો એની મા મુરાના નામ પરથી મૌર્યવંશી કહેવાય છે. એ સમયે નર્મદાની ઉત્તરે નાનાં નાનાં ઘણાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતાં. તે સર્વ એ પ્રતાપી રાજાએ જીતી તાબે કર્યાં. એ મહારાજા ૨૪ વરસ રાજ્ય કરી ઇ. સ. પૂ. ૨૯૧ માં મરણ પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨. ચંદ્રગુપ્તે મુસાફરોની સુગમતા સારૂ રસ્તા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા લોકોના જાનમાલની સલામતી માટે ઠામ ઠામ થાણાં બેસાર્યાં. એ સમયે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રષ્ટ થયેલી પાલી ભાષા બોલાતી હતી. તેમાં ચંદ્રગુપ્તે સંસ્કૃત પુસ્તકોના તરજુમા કરાવી સંસ્કૃત જ્ઞાનભંડાર પોતાની પ્રજાની આગળ ખુલ્લો મૂક્યો. વળી એના સમયમાં પશ્ચિમની પ્રજા સાથે હિંદનો વ્યાપાર વધ્યો. તથા પૂર્વના મુલકમાં જાવા, શિઆમ વગેરે ઠેકાણે આર્યો વ્યાપારાર્થે જઇ વસ્યા ને ત્યાં પોતાનો ધર્મ લેતા ગયા.

બિંદુસાર. ૩. ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ બેઠો. એ રાજા પણ એના બાપ જેવોજ પ્રતાપી હતો. ઉત્તર ભરતખંડના જે રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તે જીતવાં બાકી મૂક્યાં હતાં, તે એણે જીત્યાં. ૨૮ વરસ રાજ્ય કરી બિંદુસાર ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩ માં મરણ પામ્યો;

તેથી તેનો કુંવર અશોક મગધની ગાદીએ બેઠો.

અશોક. ૪. અશોકનું બીજું નામ પ્રિયદર્શી હતું. એણે ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું. એ મુદ્દતમાં એણે બાકીનો ભરતખંડ અને અફ્ઘાનીસ્તાનનો મુલક જીતી લીધો. એ બહુ પરાક્રમી અને ધર્મિષ્ટ મહારાજાધિરાજ હતો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણધર્મ એ રાજ્યધર્મ હતો. અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. એણે ખુલ્લી રીતે બૌદ્ધધર્મ પાળ્યો. એટલુંજ નહિ, પણ એ ધર્મને રાજ્યધનથી ઉત્તેજન આપ્યું. એણે બૌદ્ધધર્મનો નિર્ણય કરવાને સભા બોલાવી. એ સભાએ પ્રમાણ કર્યા પછી એ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોનાં જાહેરનામાં પ્રસિદ્ધ કરી જુદે જુદે સ્થળે સ્થંભો ઉપર ને શિલા ઉપર કોતરાવ્યાં; અને એ ધર્મ પવિત્ર રહે તે સારૂ તેની દેખરેખ રાખનારા ઠરાવ્યા. એણે ધર્મોપદેશ કરવાને દેશ પરદેશ યતિઓ મોકલ્યા. બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોનો માગધી ભાષામાં સંગ્રહ કરાવ્યો. આવા આવા ઉપાયોથી એ ધર્મ અશોકના આખા રાજ્યમાં પ્રસર્યો, એટલુંજ નહિ, પણ યતિઓએ તિબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, જાપાન, કેમ્બોડિયા, લંકા વગેરે દૂર દેશોમાં પણ એ ધર્મ ફેલાવ્યો. ગુજરાતમાં પણ અશોકનું રાજ્ય હતું. તેની કોતરાવેલી બૌદ્ધધર્મની આજ્ઞાઓ જુનાગઢ પાસેના ગીરનાર ઉપર હજુ પણ છે.

અશોકના ગુણ. ૫. અશોક શાણો ને પરોપકારી રાજા હતો. એણે બૌદ્ધધર્મ રાજ્યધર્મ બનાવ્યો, તથા ઉપદેશકો મોકલી ઉપદેશ કરાવી, એ ધર્મ પોતાની ને બહારની પ્રજામાં ફેલાવ્યો, એ વાત ખરી, પરંતુ ધર્મને બહાને કોઇ ઉપર જૂલમ કે પક્ષપાત કર્યો નહિ. લંકામાં એણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પોતાના કુંવરને મોકલ્યો. તેણે ઉપદેશ કરી ત્યાંના રાજાને તથા લોકોને બૌદ્ધધર્મમાં આણ્યા. મગધના રાજ્યનો સર્વથી વધારે વિસ્તાર અશોકના વખતમાં હતો. એ રાજા પ્રજાનો સુધારો કરવાને આતુર ને તેનું પાલન કરવામાં ઉત્સુક હતો. એણે રાજ્યમાં પ્રજાને ઉપયોગી ન્યાયકોર્ટો સ્થાપી, તથા દેહાંતદંડની શિક્ષા બંધ પાડી. વળી રસ્તા વધાર્યા અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ધર્મનાં મોટાં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં.

એ રાજા ઈ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો.

મગધના રાજ્યનો અંત. ૬. અશોકના મુઆ પછી મગધનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના ત્રણ દીકરાઓએ વહેંચી લીધું. ૨૮ વરસમાં એના વંશમાં સાત રાજા થયા. એ રાજાઓના વખતમાં અશોકના બળવાન રાજ્યની પડતી થઇ. મૌર્ય વંશના છેલ્લા રાજા પછી ઈ. સ. પૂ. ૧૯૫ માં સંગાકુળના રાજા થયા. આશરે સો વરસ એ રાજ્ય ચાલ્યા પછી ઈ. સ. પૂ. ૮૬ માં કન્વાકુળનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય ઈ. સ. ૩૧ સુધી ચાલ્યું. અંતે માળવાના પરમાર રાજાઓએ એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

પ્રકરણ ૮ મું.

બૌદ્ધધર્મ.

૧. ગૌતમ બુદ્ધ. ૨. બૌદ્ધમત. ૩. બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૪. બૌદ્ધશિષ્યો. ૫. મહારાજા કનિસ્ક. ૬. મહારાજા શિલાદિત્ય. ૭. બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૮. બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૯. જૈનધર્મ.

ગૌતમ બુદ્ધ. ૧. બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ ઈ. સ. પૂ. ૬૨૩ માં શુદ્ધોદન નામે રાજાને ત્યાંજ જન્મ્યો* હતો. એ રાજાનું રાજ્ય કાશીની ઉત્તરે સો મૈલ ઉપર હતું. અને તેની રાજ્યધાની કપિલવસ્તુ હતી. નાનપણમાંથી બુદ્ધની ધર્મ ઉપર આસ્થા વધારે હતી. ત્રીસ વરસનો થતા સુધી તે પોતાના પિતાને ત્યાં રહ્યો, એટલામાં એને એક કુંવર થયો. તેથી બુદ્ધે વિચાર કર્યો કે હવે વધારે વખત સંસારમાં રહ્યાથી માયાની જાળમાં વધારે સપડાઇશું, ને તેથી ધર્મસાધના થશે નહિ. એવા વિચારથી તે એક રાત્રે છાનોમાનો પોતાનો બાળક પુત્ર, જુવાન સ્ત્રી અને વૃદ્ધ માબાપને તજીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. એ ઉપરથી બુદ્ધની જબરી આસ્થા, દૃઢતા ને આત્મસંયમતા માલમ પડેછે. વનમાં જઇ એણે પોતાનાં રાજ્યવસ્ત્ર ફેંકી દઇ સાધુનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં, ૭ વરસ સુધી

---

* કેટલાક બુદ્ધનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૫૫૭ માં અને મરણ ઈ. સ. પૂ. ૪૪૭ માં થયાનું કહેછે.

બહાર રખડીને એણે ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. ઇ. સ. પૂ. ૫૮૭ થી પોતાની છત્રીસ વરસની ઉમરે તે જાહેર ઉપદેશ કરવા લાગ્યો.

બૌદ્ધમત. ૨. બૌદ્ધમતમાં મુખ્ય વાત સંસાર સુધારણા ને નીતિ ઉપદેશ હતો. તે કહેતો હતો કે સર્વ મનુષ્ય સરખાં છે. તેમાં ઉંચો નીચો કોઇ નથી. સર્વે પોતાનાં સુકૃત્યોથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે, માટે દરેક જણે સદ્‌ગુણી થઇ પાપ તજવું, ને અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. માણસ મન, વાણી ને કર્મથી શુદ્ધ હોય તો ઉત્તમ ગતિ પામે. જેવાં કર્મ કરે તેવી ગતિ થાય. જે મનુષ્ય દરેક જાતની તૃષ્ણા તજીને માયાથી છુટે, ને દેહદમન કરી આત્મસંયમતા મેળવે તો તે પુનર્જન્મથી છુટી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામે. એ સદ્‌ગતિ થવાના સાધન તરીકે એના ઉપદેશમાં મુખ્ય ત્રણ વાત હતી. દેહદમન, મનુષ્યપર હેત ને સર્વ જીવ સરખા ગણી હલકા જીવનું પાલન કરવું. ત્રીજા ઉપદેશનો અમલ કરવાને એણે બ્રાહ્મણધર્મ પ્રમાણે થતા અજામેધ, અશ્વમેધ વગેરે હોમ અટકાવ્યા. તથા લોકોને માંસાહાર તજાવી વનસ્પતિના આહારી કર્યા. એ ચાલ આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો તોપણ હજુ ચાલે છે.

બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૩. એણે પ્રથમ કાશીમાં જઇ હિમ્મતથી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડયો, ને ત્યાંથી તે મગધ ગયો. ત્યાં તે સમયે બિંબિસાર નામે તક્ષક રાજા હતો, તેને ઉપદેશ કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આગળ થોડે વર્ષે તે કપિલવસ્તુ ગયો ને પોતાનાં માતપિતા ને સ્ત્રી પુત્રને ઉપદેશ કરી પોતાના ધર્મમાં આણ્યાં. તેની સ્ત્રી તો તેજ વખતે સાધ્વી થઇ. એનો જાતિસ્વભાવ ઘણો દયાળુ હોવાથી એના દરેક ઉપદેશમાં દયાનું તત્વ હતું. ધીરે ધીરે એના ઉપદેશથી એના ઘણા શિષ્યો થયા, ને ધર્મનો પ્રસાર થતો ગયો. વરસના આઠ કોરા માસમાં તે ગામ પરગામ રખડીને ઉપદેશ કરતો, ને ચોમાસાના ચાર માસ એક જગાએ રહેતો. એજ પ્રમાણે એના શિષ્યોને પણ તે દેશપરદેશ ઉપદેશ કરવાને મોકલતો. એણે ૪૪ વરસ સુધી દેશમાં રખડીને ઉપદેશ કર્યાથી ઇ. સ. પૂ ૫૪૩ માં એના મરણ સમયે ઘણા

જણુ બૌદ્ધ સંપ્રદાયી થયા હતા.

બૌદ્ધ શિષ્યો. ૪. બૌદ્ધે ચલાવેલો ધર્મ એના મરણ પછી પણ પ્રસરતો ગયો. એણે પોતાના ધર્મનો પાયો એવો મજબૂત રચ્યો હતો કે એના મુઆ પછી પણ તે દૃઢ થતો ગયો. ધર્મ ફેલાવવાની જે પદ્ધતિ એણે રચી હતી, તેજ એના શિષ્યોએ પણ ચાલુ રાખી. એના ઉપદેશનાં સૂત્રો માણસના મનને રૂચતાં હોવાથી ધીમે ધીમે એ ધર્મમાં ઘણા રાજારાણા ભળ્યા. મહારાજા અશોકે બ્રાહ્મણધર્મને બદલે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી તેને આશ્રય આપ્યો તે વાત પાછળ આવી ગઇ છે. અશોક પછીના માગધી રાજાઓ એજ ધર્મના ને તેને આશ્રય આપનારા હતા.

મહારાજા કનિસ્ક. ૫. અશોક જેવો એ ધર્મને આશ્રય આપનારો મહારાજા કનિસ્ક હતો. એ રાજા સિથિઅન જાતનો હતો. એનું રાજ્ય ભરતખંડના વાયવ્ય ને પશ્ચિમ ભાગમાં તથા તિબેટ, કાબુલ ને ખોકાન સુધી હતું. એ રાજા ઇ. સ ૪૦ માં થઇ ગયો. એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનું સંશોધન કરાવ્યું. અશોક પછીના નબળા રાજાના સમયમાં એ ધર્મ ઉપર દેખરેખ રાખનારી સભા નિર્માલ્ય થઇ હતી; તેથી એણે બીજી સભા ઠરાવી તથા રાજ્યધનથી આશ્રય આપી દેશપરદેશ ઉપદેશકો મોકલ્યા. કનિસ્કના સંશોધન પ્રમાણે તિબેટ, ચીન, તાર્તરી ને જાપાનમાં; ને અશોકના સંશોધન પ્રમાણે લંકા, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ ને જાવા વગેરે ઠેકાણે આજે એ ધર્મ ચાલે છે. તેથી કનિસ્કનો ઉત્તર ને અશોકનો દક્ષિણ સંપ્રદાય કહેવાય છે.

મહારાજા શિલાદિત્ય. ૬. બૌદ્ધમતને આશ્રય આપનારામાં કનોજનો મહારાજા શિલાદિત્ય છેલ્લો હતો. એ રાઠોડ રાજા ઇ. સ. ૬૩૪ માં થઇ ગયો. એણે અશોકની પેઠે રાજ્યધન વડે એ ધર્મને બહુ આશ્રય આપ્યો. એ રાજા પાંચ પાંચ વર્ષે એકઠું થએલું સર્વ રાજ્યધન ધર્મદાનમાં ખર્ચતો. એણે ધનવડે યતિઓને આશ્રય આપી બૌદ્ધધર્મ ઉત્તેજ્યો. એમ છતાં બ્રાહ્મણધર્મનો અવરોધ કર્યો નહોતો.

બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૭. બૌદ્ધધર્મની પૂર ચઢતીના વખતમાં પણ બ્રાહ્મણધર્મ નાબુદ થયો નહોતો. રાખ વળેલા અંગારામાં રહેલા અગ્નિની માફક તે ઢંકાઇ રહ્યો હતો. એ અંગારાને પવન ફુંકનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળવાથી તેને જાગૃત થતાં વાર લાગી નહિ. અશોક પછીના માગધી રાજાઓ નબળા થયા ને બૌદ્ધધર્મને આશ્રય મળતો ઘટયો, એટલે બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મ માટે મથન કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ વખતને અનુસરી પોતાના મૂળના વેદધર્મમાં કેટલોક ફેરફાર ને સુધારો કરી ઉપદેશ કરવા માંડયો. એ ઉપદેશથી કેટલેક વર્ષે કેટલાક રાજારાણા એ ધર્મમાં આવ્યા. એ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મીઓની પડતી ને બ્રાહ્મણધર્મની ચઢતી થતી જોઈ મહારાજા કનિસ્કે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પરંતુ તેના મુઆ પછી ફરી બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો; તેથી તેમના નવા સુધારેલા ધર્મમાં રાજારાણા દાખલ થવા લાગ્યા. એ રાજાઓમાં અગ્નિકુળના રજપૂતો મુખ્ય છે. તેમનાં મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર રાજ્યો હતાં. બ્રાહ્મણોના સતત્ ઉદ્યોગથી ને રાજાઓના આશ્રયથી એ રાજ્યોમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો. ચીના જાત્રાળુઓએ જુદે જુદે વખતે આવીને એ સમયની બૌદ્ધધર્મની સ્થિતિનું જે વર્ણન કર્યું છે તે પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા ને સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણધર્મી મંદિરો દરેક મોટાં સ્થળમાં સરખાં હતાં. પરંતુ આઠમા ને નવમા સૈકામાં તો બૌદ્ધમઠ ઉજ્જડ પડી ગયા ને બ્રાહ્મણોનાં દેવમંદિરો સર્વત્ર દીસવા લાગ્યાં. દશમા સૈકા સુધીમાં તો આ દેશમાં બૌદ્ધધર્મનું વૃક્ષ કેવળ સુકાઇ ગયું.

બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૮. બ્રાહ્મણધર્મના ઉદયથી બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી નાબુદ થયો. હાલમાં એ ધર્મ તિબેટ, ચીન, તાર્તરી, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, લંકા વગેરે ઠેકાણે ચાલેછે. એ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા દુનીઆના બીજા કોઇપણ ધર્મ કરતાં વધારે છે. પરંતુ આ દેશમાં તો એ ધર્મના લેખો, ગુફાઓ ને મંદિરો સિવાય બીજું કાંઇ નથી.

જૈનધર્મ. ૯. જૈનધર્મને કેટલાક બૌદ્ધધર્મનો એક પંથ કિંવા

શાખા માને છે. ને કેટલાક એને જુદોજ ધર્મ ગણે છે. જૈનધર્મ માનનારાને શ્રાવક કહેછે. એ પંથમાં જાતિભેદ નથી, તથા નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરો, વેદ ને પુરાણના દેવોથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અહિંસા એ એમના ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેઓ જગતને અનાદિ માને છે, ને જગતકર્તાનો ઈનકાર કરે છે. બૌદ્ધધર્મીની પેઠે જૈનધર્મી પણ આત્મા નિર્વાણ પામે એવું માને છે. તેઓ ઉપવાસ કરેછે ને ધર્મ નિયમો પાળેછે. એ લોક નિર્વાણ પામેલા ૨૪ તીર્થંકરોને એટલે જીનોને પુજે છે, તે ઉપરથી એ ધર્મનું નામ જૈન (જીન) પડયું છે. ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વખતમાં, તેમાં વિશેષે કુમારપાળના વખતમાં એ ધર્મનું જોર વધારે હતું. એ ધર્મમાં સારા સારા વિદ્વાનો ઘણા થઇ ગયા છે. તેમાં હેમાચાર્ય ને મેરૂતુંગ મુખ્ય છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પાટણ, ખંભાત ને જેસલમેરમાં ઘણો છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના.

૧. બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૨. નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ. ૩. નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૪. વિદ્યાના ગ્રંથો. ૫. વાર્તિક ગ્રંથો. ૬. વર્ણવ્યવસ્થા. ૭. કુમારિલભટ્ટ ૮. શંકરાચાર્ય.

બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૧. આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢી બ્રાહ્મણધર્મ પુનઃ સ્થાપવા માટે બ્રાહ્મણોએ વિક્રમ સંવતની શરૂઆતથી એક હજાર વરસ સુધી મહા મહેનત કરી. તેમણે આગ્રહથી નિરંતર પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખ્યો. મૂળમાંથી ખવાઇ ગએલું ઝાડ બીજાના આશ્રય વગર પવનના ઝપાટાથી જેમ જમીન ઉપર પડી જાયછે, તેમ બૌદ્ધધર્મરૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી ખવાવા માંડયું ને રાજ્યાશ્રય મળતો બંધ પડયો, ત્યારે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના સપાટાને લીધે એ વૃક્ષ આ દેશમાંથી જડમૂળથી ઉખડી ગયું.

નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ. ૨. એકહજાર વરસમાં ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો થયા. તેમણે પ્રાચીન વેદધર્મમાં વખતને અનુકૂળ ફેરફાર કરીને નવા ધર્મનું બંધારણ રચ્યું. એ નવો ધર્મ લોકરૂચીને અનુસરતો થયો. વેદધર્મમાં બતાવેલાં અહિંસા પરમધર્મને

બૌદ્ધધર્મવાળાએ પોતાના ધર્મનું એક મૂળતત્ત્વ માન્યું હતું. તેનો બ્રાહ્મણોએ સ્વીકાર કરી પશ્ચાદિ હોમ—યજ્ઞની બંધી કરી. બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવા માટે ઉપવાસ, દેહદમન અને આત્મસંયમ કરવાં, એ ઘણું વિકટ હતું; તેથી બ્રાહ્મણોએ આ નવા ધર્મમાં મોક્ષનો માર્ગ સહેલો બતાવ્યો. સત્કર્મ, સદાચાર, ઈશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ ને ઈશ્વરભક્તિ, એ મોક્ષનાં સાધન બતાવ્યાં. વળી તેમણે અજ્ઞાન લોકોને ઈશ્વર ઉપર આસ્થા બેસવાને પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ દાખલ કરી. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરનાર, વિષ્ણુ પાલન કરી મોક્ષ આપનાર ને શિવ સંહાર કરનાર, એ ત્રણ દેવ સિવાય પણ ઘણા દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ ને વ્રત, ઉપવાસ દાખલ કર્યાં. દેવની મૂર્તિને પૂજવાથી દેવ રાજી થઇ મોક્ષસુખ આપે છે, એવું શીખવ્યાથી મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ; ને મોટાં મોટાં દેવાલયો બંધાવી તેમાં તેમણે દેવોની સ્થાપના કરી.

નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૩. આ સમયે નવા દેવોનું પૂજન શરૂ થવાથી તે દેવો ઉપર આસ્થા બેસવાને તેમનાં મહાત્મ્ય બતાવનારા ઘણા ગ્રંથો થયા. તેમાં અઢાર પુરાણ ને અઢાર ઉપપુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિના ગ્રંથો મુખ્ય છે. પુરાણમાં દેવોનું મહાત્મ્ય બતાવનાર કથાઓ ને રાજ્યવંશાવળી વગેરે છે, ને ધર્મશાસ્ત્રોમાં લોકોને ચાલવા પાળવાના નિયમો બતાવ્યા છે.

વિદ્યાના ગ્રંથો. ૪. વૈદિક કાળથી આર્ય લોકોને ખગોળ ને ગણિતનું જ્ઞાન હતું, તેમાં આ સમયે વધારો થયો. બીજગણિત ને ખગોળ સંબંધી પ્રથમ લખનાર આર્યભટ્ટ આ સમયે થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરેછે તેના તથા સૂર્ય ને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાનાં ખરાં કારણ એણે લખ્યાં છે. તે પછી વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનો થયા; તેમણે પણ ખગોળ ને ગણિતનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. વળી રોગ, રોગનાં કારણ, ચિકિત્સા, ઉપચાર, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે ઉપર ચરક, સુશ્રુત વગેરેએ વૈદ્યકના ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમજ શિલ્પશાસ્ત્ર ને ગાયનના પણ ઘણા ગ્રંથો થયા છે.

વાર્તિક ગ્રંથો. ૫. આ સમયમાં કાલિદાસ, ભવભુતિ, ભારવી,

ભર્તૃહરિ, બાણભટ્ટ, સોમદેવ વગેરે ઘણા કવિઓ ને વાર્તિકકાર થયા. તેમણે નાટક, કાવ્ય ને વાર્તાના ઘણા ગ્રંથો લખ્યા. તેમાં શાકુંતલ, વિક્રમોર્વશી, કાદંબરી, કથાસરિતસાગર, મેઘદૂત, પંચતંત્ર વગેરે મુખ્ય છે. એમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો એટલાં રસિક ને સુબોધકારક છે કે તેમના તરજુમા આજે દુનિઆની ઘણીખરી ભાષામાં થયાછે.

વર્ણવ્યવસ્થા. ૬. પાછલા સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર જાતિ હતી. પરંતુ બૌદ્ધ સમયમાં એ વર્ણવ્યવસ્થા અવ્યવસ્થિત થઈ, તેથી આ સમયે બ્રાહ્મણોએ વર્ણવ્યવસ્થા ફરીને બાંધી. પ્રથમ જુદા જુદા કારીગરોની ગણના વૈશ્યમાં હતી, હવે કારીગરી પ્રમાણે જુદી જુદી વર્ણ થઈ. વળી દેશ ને સ્થળ પરત્વે એક જાતિમાંથી બીજી પેટા જાતિ થઈ. એ વર્ણોનું દઢ બંધન એવું થયું કે તેમાં બહારથી અન્ય જાતિનો કોઇ દાખલ થવા પામે નહિ. એ વર્ણોને પાળવાના આચાર અને એ આચાર તોડનારને કરાવવાનાં પ્રાયશ્ચિત બતાવનારા ગ્રંથો સમયને અનુસરીને બ્રાહ્મણોએ બનાવ્યા. એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે આજ સુધી વહિવટ ચાલેછે.

કુમારિલભટ્ટ. ૭. બોદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢનારામાં અને બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરનારાઓમાં અગ્રેસર બંગાળાની અંદર કુમારિલભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેમણે ત્યાંના રાજાને બ્રાહ્મણધર્મમાં લાવી તેની મારફત બૌદ્ધધર્મનું બળ તોડ્યું. એ રાજાએ ફરમાવ્યું કે જે શખ્સ બ્રાહ્મણધર્મમાં ન આવે તેને મારી કૂટીને લાવવો. આવા સખત ઉપાયથી ક્ષય પામેલા બૌદ્ધધર્મનો એના રાજ્યમાંથી જલદી નાશ થયો.

શંકરાચાર્ય. ૮. કુમારિલસ્વામીનું બાકીનું કામ શંકરાચાર્યે પૂરું કર્યું. એમનો જન્મ મલબારમાં થયો હતો. એમણે સેતબંધુ રામેશ્વરથી તે હિમાલય સુધી આખા દેશમાં ફરી ફરીને બ્રાહ્મણધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, તથા મોટા મોટા રાજારાણાને એ ધર્મમાં આણ્યા. એ મહા પુરુષે પોતાની ૩૨ વરસની કાચી વયે પોતે ઉઠાવેલા અથાક શ્રમને લીધે કેદારનાથમાં દેહ છોડી, પરંતુ એટલી ટુંકી મુદતમાં પણ એમનું ધારેલું કામ પૂરું થયું. એ મહાન્ કાર્યને લીધે સર્વ વેદધર્મી આર્યો આજે પણ એમને પૂજ્યભાવથી સંભારે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

માળવાનું પરમાર રાજ્ય.

૧. વિક્રમાદિત્ય. ૨. વિક્રમ સંવત. ૩. વિક્રમના ગુણ. ૪. ભોજ રાજા. ૫. માળવી રાજ્યની આખર.

વિક્રમાદિત્ય. ૧. અશોકના વંશજોનું રાજ્ય નબળું પડ્યા પછી અગ્નિકૂળની આંધ્ર નામે શાખાનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ જાતનાં રાજ્ય મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર હતાં. માળવામાં આંધ્ર જાતની પરમાર શાખાનું રાજ્ય હતું. આપણા દેશમાં ભરથરી રાજાની જે વાત ચાલે છે, તે માળવાનો પરમાર રાજા હતો. એની રાજ્યધાની ઉજ્જનમાં હતી. ભરથરી રાજાએ રાજપાટ તજી વૈરાગ્ય લીધો, એ વાત તેના ભાઇ વિક્રમાદિત્યને માલમ પડતાંજ તેણે ઉજ્જનમાં આવીને રાજ્યનો કબજો લીધો. ઈ. સ. પૂ. ૫૭.

વિક્રમ સંવત. ૨. વિક્રમ ગાદીએ બેઠો તેવામાં ભરતખંડની વાયવ્યકોણમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું. તે શક લોકોનાં ધાડાં ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવી લૂટફાટ કરી મુલક જીતી લેવા લાગ્યાં. તેમને અટકાવવાને ભરતખંડના રાજાઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. એમાં સૌથી વધારે યત્ન કરનાર માળવાનો રાજા વિક્રમાદિત્ય હતો. એણે એ લોકોને હરાવીને ઘણીવાર મારી કાઢ્યા. એ ઉપરથી એ મહારાજા શકારિ (શક લોકોનો શત્રુ) એવું ઉપનામ પામ્યો, તેથી એનું નામ રાખવાને એ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (ઈ. સ. પૂ. ૫૭ થી) લોકો એનો શક ગણવા લાગ્યા. તેથી તે વખતે યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલતો હતો તે બંધ પડ્યો.

વિક્રમના ગુણ. ૩. એ મહારાજા તે સમયનાં ભરતખંડનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને ચક્રવર્તિ થયો. એ રાજા દયાળુ ને પરોપકારી હતો કોઇનું પણ દુ:ખ મટાડવાને તે પોતાનું તન, મન ને ધન ખર્ચતો, તેથી આપણા લોકો એને પરદુ:ખભંજનને નામે આજે પણ ઓળખે છે. વળી તે રૈયતનું સુખ દુ:ખ જાણવાને મહારાજા રામચંદ્રની પેઠે વેષ બદલીને રાત્રે નગરચર્ચા જોતો. વળી તે રાજ્ય

ચલાવવામાં નિપુણ ને વિદ્વાને આશ્રય આપનારો હતો. એ રાજા બ્રાહ્મણધર્મી હતો. એના દરબારમાં ૯ પંડિતરત્નો હતાં, તેમાં શાકુંતલ નાટકનો કર્ત્તા કાલિદાસ એ મુખ્ય હતો. એ પંડિતોનાં કરેલાં ઘણાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ને નાટકો છે. વિક્રમના વખતમાં પ્રજા વિદ્વાન, આબાદ ને સુખી હતી.

ભોજરાજા. ૪. વિક્રમ પછી ઘણા કાળ સુધી ઉજ્જનની ગાદીએ કોઇ પરાક્રમી રાજા થયો નથી. ગુજરાતમાં જે વખતે ભીમબાણાવળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે માળવામાં ભોજરાજા રાજ્ય કરતો હતો. એની રાજ્યગાદી ધારાનગરીમાં હતી. એ ભોજરાજા પણ પરાક્રમી ને વિદ્વાને આશ્રય આપનારો હતો. ભોજના વખતમાં કેળવણી આપવા માટે કન્યાશાળાઓ સ્થાપેલી હતી. એવું કહેવાય છે કે એના વખતમાં ખેડુતો પણ સંસ્કૃત ભાષા બોલી જાણતા.

માળવી રાજ્યની આખર. ૫. ભોજના પૌત્ર યશોવરમા નામે રાજાને ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજે જીતીને માળવાનું પરમાર રાજ્ય ખંડીઉ બનાવ્યું. એ સમયે યશોવરમાનો કુંવર જગદેવ ને તેની સ્ત્રી વીરમતી સિદ્ધરાજને આશ્રયે આવ્યાં હતાં. એ જગદેવ બહાદુર, પરાક્રમી ને રાજ્યભક્ત હતો. સિદ્ધરાજ પછી માળવા ફરીને સ્વતંત્ર થયું. તે દિલ્લીના ગુલામવંશના પાદશાહ અલ્તમસે ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં જીત્યું ત્યાં સુધી ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

૧. કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૨. પંજાબનું રાજ્ય. ૩. ગુજરાતનું રાજ્ય. ૪. કનોજનુ રાઠોડ રાજ્ય. ૫. બંગાળાનું રાજ્ય. ૬. બીજાં રાજ્યો.

કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૧. કાશ્મિરના રાજ્યનો ઇ. સ. પૂ ૧૪૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણિ નામે ગ્રંથમાં આપેલો છે. એ રાજ્ય ભરતખંડનાં બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં કોઇકજ વાર આવતું. ત્યાં ઘણા કુળના રાજા થયા. તેમાં ગોનાર્દ

કુળનો મેઘવાહન નામે રાજા ચક્રવર્તિ થયો. તેણે દક્ષિણ ભરત-ખંડપર સ્વારી કરી આખો દેશ તાબે કર્યો હતો.

પંજાબનું રાજ્ય. ૨. સિકંદરે પૌરવને પંજાબનો રાજા ઠરાવ્યો ત્યારથી તે મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં પંજાબ જીત્યું ત્યાં સુધી એ રાજ્ય અશ્વનંદી રાજાઓને તાબે હતું. એ રાજ્યના સિક્કા ઉપર એક તરફ અશ્વ ને બીજી તરફ નંદી હોવાથી એ રાજ્યને અશ્વનંદી કહેછે.

ગુજરાતનું રાજ્ય. ૩. યાદવો ગયા પછી ઘણા વખત સુધી એ રાજ્યનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. તે પછી ગુજરાત અશોકના તાબામાં ગયું. ને તેના વંશજો પાસેથી શક લોકે જીત્યું. એ શક લોકના સિક્કા ઉપર સૂર્ય હોવાથી તેઓ સૂર્યપૂજક હશે, ને સિંધ તરફથી કે સમુદ્રમાર્ગે કાઠીઆવાડ જીતીને ત્યાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું હશે એમ ધરાય છે. કાઠીઆવાડમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા. તેમની રાજ્યધાની સિહોરમાં હતી. તેમના તાબામાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો કોલ્હાપુર ને સતારા સુધીનો મૂલક હતો. એ રાજ્યને શાહકુળનું રાજ્ય કહેછે. કાઠી લોક એ શક જાતનો અવશેષ હોય એમ ધરાય છે. શક રાજ્ય પછી ઈ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૩૪૪ સુધીમાં સેન કે ગુપ્ત કુળનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમાં હતી. તેમના વખતમાં ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મનું પ્રબળ હતું. એ શક ને ગુપ્ત રાજાઓના વખતમાં વેપારનો ફેલાવો થયો ને ઇજીપ્ત સાથે વેપાર ચાલ્યો. ગુપ્ત પછી ચૌગ કે ચાવડા રજપૂતો જોરાવર થયા. તેમની રાજ્યધાની પંચાસરમાં હતી. ઇ. સ. ૬૯૬ માં ચાલુક્ય રાજા ભુવડે જયશિખરનું રાજ્ય જીત્યું, પછી તેના કુંવર વનરાજે ઇ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલવાડ બાંધી ત્યાં ગાદી કરી. ચાવડા પછી ઇ. સ. ૯૪૨ માં ચાલુક્ય કે સોલંકી કુળનું રાજ્ય થયું. મહારાજા સિદ્ધરાજ ને જૈનધર્મી કુમારપાળ એ સોલંકી રાજા હતા. તેમના પછીના વાઘેલા રાજાના સમયમાં દિલ્હીના પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીને ઈ. સ. ૧૩૦૪ માં ગુજરાત જીત્યું ત્યાં સુધી ગુજ-રાતમાં રજપૂત રાજ્ય હતું.

કનોજનું રાઠોડ રાજ્ય. ૪. કનોજમાં રાઠોડનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યમાં મહારાજા શિલાદિત્ય બાદ્ધધર્મને આશ્રય આપનાર થયો, એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એ રાજ્ય જયચંદ્ર પાસેથી મુસલમાનોએ શી રીતે જીત્યું, એ વાત આગળ આવશે.

બંગાળાનું રાજ્ય. ૫. મહાભારતના યુદ્ધ પછી તે બંગાળા ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાનોએ જીત્યું ત્યાં સુધીમાં ત્યાં ચાર કુળના રાજા થયા. તેમાંના ત્રીજા પાળકુળનો બૌદ્ધધર્મી રાજા દેવપાળ ચક્રવર્તિ રાજા થયો, તેણે લંકા સુધીનો ભરતખંડ જીતી લીધો હતો.

બીજાં રાજ્યો. ૬. એ સિવાય દિલ્લી, કલિંજર, અજમેર ને ગ્વાલિયરનાં રજપૂત રાજ્યો પણ હયાતીમાં હતાં. એ રાજ્યો મુસલમાનોએ ક્યારે ને શી રીતે જીત્યાં, એ વાત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો.

૧. દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૨. કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૩. શાલિવાહન. ૪. વરંગુળનું રાજ્ય. ૫. ઓઢીયા પ્રાંતનું રાજ્ય. ૬. ચેર રાજ્ય. ૭. બલ્લાળ રાજ્ય. ૮. ચૌલ રાજ્ય. ૯. પાંડ્ય રાજ્ય.

દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૧. આર્ય લોક ઉત્તરમાં ફેલાયા પછી તેઓ ધીરે ધીરે નર્મદાની દક્ષિણના દેશમાં પણ વસવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં અનાર્ય કે અસુર લોકો રહેતા હતા. દક્ષિણ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગને દ્રાવિડ દેશ કહેછે. તે ભાગમાં વિદ્યા હુન્નરાદિ આર્ય સુધારા અગસ્ત્ય ઋષિએ દાખલ કર્યા એમ કહેવાય છે. જ્યારે રામચંદ્રજી સીતાની શોધ માટે દક્ષિણમાં ગયા. ત્યારે ત્યાં ઘણાં જંગલો હતાં ને તેમાં જંગલી લોક રહેતા હતા, તેમને આર્ય લોકોએ ત્યાં વસ્યા પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં લીધા. પાછળથી અશોકના વખતમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા, પણ ફરી શંકરાચાર્યે તેમને પાછા બ્રાહ્મણધર્મમાં આણ્યા. દક્ષિણ દેશ જીતવાને પણ ભરતખંડના ચક્રવર્તિ

રાજાઓ આવ્યા હતા. રામચંદ્ર ને યુધિષ્ઠિર પછી ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, મેઘવાહન ને દેવપાળદેવે સ્વારીઓ કરી એ દેશ જીત્યો હતો.

કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૨. એ ચાલુક્ય કે સોલંકી રજપૂતો સૂર્યવંશી છે. તેઓએ અયોધ્યાથી દક્ષિણમાં આવી ઇ. સ. ૨૫૦ ને સુમારે કલ્યાણીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આગળ જતાં બહુ બળવાન થયું. ત્યાંના રાજાઓએ દક્ષિણનાં ઘણાં રાજ્યો ઉપર ઉપરીપણું મેળવ્યું. જયશિખર પાસેથી ગુજરાત જીતનારો ભુવડ પણ એજ ચાલુક્યોનો રાજા હતો. બારમા સૈકાની આખરે એ રાજ્ય દેવગઢના જાદવ રાજાઓએ જીતી લીધું. ચાલુક્ય રાજાઓ પ્રથમ શિવમાર્ગી હતા, પણ પાછળથી તેઓ જૈનધર્મી થયા હતા. બારમા સૈકાની આખરે એટલે એ રાજ્યની પડતીના વખતમાં એક બપાસા નામે બ્રાહ્મણે નવો શિવમાર્ગ કાઢયો, તેમાં વચલા વર્ગના ઘણા લોક મળ્યા. એ પંથને લિંગાયત કહેછે, ને તે હજુ પણ દક્ષિણમાં ઘણો ચાલેછે.

શાલિવાહન. ૩. ગોદાવરીને તીરે પૈઠણ નગરીમાં શાલિવાહન નામે એક જોરાવર રાજા થયો. ઇ. સ. ૭૮. એ રાજા કુંભારનો છોકરો હતો એમ કહેવાયછે. તેણે શકલોકનાં લૂટારૂ ટોળાંને હરાવીને કાઢી મૂકયાં, તથા માળવાના વિક્રમાદિત્યના વંશજ પાસેથી નર્મદા સુધીનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી લોકો એનો પણ શક ગણવા લાગ્યા. એ શક નર્મદાની દક્ષિણમાં આજે પણ ચાલેછે; ને વિક્રમનો શક સંવતના નામથી નર્મદાની ઉત્તરમાં ચાલેછે. શાલિવાહન પછી એના રાજ્યનું શું થયું તેનો ખાતરી લાયક હેવાલ કાંઇ મળતો નથી.

વરંગુળનું રાજ્ય. ૪. વરંગુળમાં આંધ્ર જાતના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તેમનું રાજ્ય હાલ ના નિજામના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં હતું. ત્યાં ગણપતિ વંશના રાજા બહુ જોરાવર થઇ ગયા, ને તેમણે ગોદાવરીની દક્ષિણનો ઘણો ભાગ તાબે કર્યો. પણ એજ રાજ્યકુળ પાસેથી ઇ. સ. ૧૩૨૨ માં વરંગુળ જીતીને મુસલમાનોએ એ રાજ્ય નબળું કર્યું. તે આગળ જતાં ગોવળકોંડાના પાદશાહોએ મુસલમાની રાજ્યમાં જોડી દીધું.

ઓઢીઆ પ્રાંતનું રાજ્ય. ૫. ઓઢીઆ પ્રાંતમાં કેસરી કુળના રાજાઓનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૧૩૪ સુધી હતું. પછી ત્યાં ગંગાવંશના ને તેની પછી સૂર્યવંશના ગજપતિ રાજા થયા. એમનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૭૮ માં અકબરે જીતી લીધું.

ચેરા રાજ્ય. ૬. ઉપર કહેલાં સર્વ રાજ્યો કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરમાં હતાં. એ નદીની દક્ષિણમાં મલબાર કાંઠા ઉપર ચેરા કુળનું રજપૂત રાજ્ય હતું. એને તાબે ત્રાવણકોરથી કાનડા સુધીનો સઘળો મલબાર કાંઠો હતો, એ રાજ્ય ઈ. સ. ના દશમા સૈકડામાં આસપાસનાં રાજ્યોએ લીધું.

બલ્લાળ રાજ્ય. ૭. ચેરા રાજ્યના નાશ પછી તરત બલ્લાળ રજપૂતોનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની મહીસૂરની ઉત્તરમાં દ્વારસમુદ્રમાં હતી. ત્યાંના રાજાઓ જૈનધર્મી હતા. પણ ઈ સ. ૧૧૨૩ માં ત્યાંના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે રાજાને રામાનુજસ્વામીએ વૈષ્ણવધર્મમાં આણ્યો. એ રાજ્ય ઈ. સ. ૧૩૧૦ માં મુસલમાનોએ જીત્યું.

ચૌલ રાજ્ય. ૮. કાંજેવરમમાં ચૌલ જાતનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો મૂળ પુરૂષ ઉત્તર ભરતખંડમાંથી આવ્યો હતો. એ રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. સુમારે ૩૫૦ વરસ ઉપર લગ્ન સંબંધથી પાંડ્ય રાજ્ય સાથે જોડાઇ ગયું. ફરીને ઈ. સ. ૨૧૪ માં એ રાજ્ય છૂટું પડયું, ને તેમણે પોતાની રાજ્યધાની તંજાવરમાં કરી. ઈ. સ. ના ચૌદમા સૈકડાથી એ રાજ્ય પડતીમાં આવ્યું, ને છેવટે શિવાજીના ભાઈ વ્યંકાજીએ તંજાવરમાં મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પાંડ્ય રાજ્ય. ૯. છેક દક્ષિણમાં મધુરામાં પાંડ્ય વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો સ્થાપનાર પાંડ્ય નામે વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ હતો. તેણે અયોધ્યાથી આવી ઈ. સ. પૂ. નવમા સૈકડામાં એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ના આરંભમાં પાંડ્ય રાજાએ રોમના આગસ્ટસ પાદશાહ પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો. આગળ જતાં એ રાજ્ય નબળું પડયું ને ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં અર્કાટના નવાબે જીતી લીધું. એકજ વંશમાં છવીસેં વરસ સુધી ચાલેલું રાજ્ય દુનિયામાં એ એકજ છે. પાંડ્ય ને ચૌલ રાજા પ્રથમ શિવમાર્ગી

હતા, તે આગળ જતાં જૈનમાર્ગી થયા, પરંતુ ફરીને પાછા તેઓ શિવમાર્ગમાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના થઈ તે વખતે ભરતખંડની સ્થિતિ.

૧. જાતિબંધન. ૨. બ્રાહ્મણો. ૩. ક્ષત્રી. ૪. યુદ્ધસાધન. ૫. ક્ષત્રીકર્મ. ૬. વૈશ્ય. ૭ હુન્નર ને કારીગરી. ૮. વેપાર રોજગાર. ૯. તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૧૦. દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૧. રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. ધર્મ.

જાતિબંધન. ૧. શક લોકોની સ્વારીઓને લીધે તથા આ દેશમાં તેમનાં રાજ્યો થયાથી તે લોકો ભરતખંડમાં પુષ્કળ આવી વસ્યા હતા, તેથી આ દેશમાં અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ પ્રકારના લોક થયા. શક અને અનાર્ય લોકોને બૌદ્ધધર્મીઓએ પોતાના ધર્મમાં લેઇ આર્યોના સંસર્ગમાં આણ્યા; તેથી બીજી સંકરજાતિ પણ ઘણી થઈ. એ કારણથી બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધધર્મીને તોડવા સારૂ મથન કર્યું, ત્યારે તેમણે બધી વર્ણોની ફરીને વ્યવસ્થા કરી. પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર જાતિ હતી; પણ આ વખતે તેમાંથી ધંધા ને ગામ પરત્વે સેંકડો જાતિ થઇ, એટલુંજ નહિ પણ આગળ જતાં એ જાતિનું દૃઢ બંધન થયું, તોપણ એ બંધનથી આર્ય ધર્મનું ઐક્ય મુસલમાનોના અસહ્ય જુલમ છતાં પણ તૂટયું નહિ.

બ્રાહ્મણો. ૨. અસલના બ્રાહ્મણોની પેઠે એ વખતના બ્રાહ્મણો પણ શાસ્ત્ર ભણતા, જપ તપ કરતા, તત્વજ્ઞાન શોધતા, ન્યાય શીખવતા ને ધર્મોપદેશ કરતા. તેઓ સંસાર વ્યવહારની ખટપટમાં ઝાઝા પડતા નહિ; તોપણ રાજ્યદરબારમાં ને અન્ય વર્ણ ઉપર એ લોકોની સત્તા ઘણી હતી. તેમણે જ્યોતિષમાં ને ગણિતમાં સર્વથી વધારે કુશળતા મેળવી હતી.

ક્ષત્રી. ૩. જેમ બ્રાહ્મણોએ આર્ય ધર્મનું મહાત્મ્ય સાચવ્યું તેમ ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની મોટાઈ ખોઇ નહોતી. ભરતખંડમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો ઘણાં હતાં, તેમનો ઉપરી ચક્રવર્તિ રાજા તો કોઇ-કજ વાર થતો, તે છતાં તેઓ પરદેશીઓના હુમલાથી બચવાને સંપ કરી સામા થતા ને તેમને થકવીને પાછા કાઢતા. આર્યોના આવ્યા પછી ગ્રીક ને શક લોકે ઘણું મથન કર્યું, તોપણ તેઓ આ દેશમાં રાજ્યકર્ત્તા તરીકે સ્થાયી રહી શકયા નહિ; એવું તે વખતમાં આર્ય રાજ્યોનું ઐક્ય હતું.

યુદ્ધસાધન. ૪. એ સમયે યુદ્ધમાં રથ, હાથી, ઘોડા ને પ્યાદલ હતાં; તથા તરવાર, ઢાલ, તીરકામઠાં, ભાલા, બરછી, કટાર વગેરે હથિયારો વપરાતાં હતાં. બંદુકો વાપરવાને તે વખતે દારૂની શોધ લાગી નહોતી, એમ ધરાય છે.

ક્ષત્રીકર્મ. ૫. રાજાઓ રૈયતને પોતાનાં છોકરાં પ્રમાણે ગણીને પાળતા, રક્ષણ કરતા, ને વ્યાજબી ઇનસાફ આપતા. મુસાફરો માટે રસ્તા, કૂવા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવતા; ગરીબો માટે અન્ન-છત્ર માંડતા; હુન્નર, કળા વેપાર રોજગાર તથા વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતા; તેઓ શૂરા, પરાક્રમી, સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની હતા. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા પાછળ કહેલી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણેજ હતી.

વૈશ્ય. ૬. વૈશ્ય લોકો પણ ખેતી, વેપાર ને કારીગરીનાં કામ કરવા કરાવવામાં તથા સુધારો વધારો કરવામાં ખંતીલા હતા. તેઓ નમ્ર સ્વભાવના, વિવેકી, બુદ્ધિશાળી, કાયદા પાળનારા, સાદા, પ્રમાણિક, સાચા, શાંત, ઉત્સાહી ને ઉદ્યોગી હતા. વળી તેઓ ધંધારોજગારમાં દગો ફટકો નહિ કરનારા ને વ્યસન વગરના હતા. બાપનું દેવું આપવાની દીકરો પોતાની ફરજ અને ધર્મ સમજતો તેથી લેણા દેણાની ફર્યાદ સરકારમાં થતી નહિ. લોક ઉદ્યોગી હોવાથી તે સમયે આજના જેટલા ભીખારીઓ પણ નહોતા.

હુન્નર અને કારીગરી. ૭. એ સમયે વણા હુન્નર સારાં ખીલ્યાં હતાં. જુદી જુદી જાતનો રેશમી ને કસબી વણાટ તથા ઉન ને સુતરાઉ વણાટ સુંદર થતો હતો. સારા સારા સોના

રૂપામા તથા હીરા ને રત્નજડિત દાગીના ને નમૂના થતા હતા. હાથીદાંત, સુખડ, સાગ, સીસમ ઉપર નકસીદાર કામ ઘણું થતું, તાંબા પીતળનાં વાસણ સુંદર થત હતાં. શિલ્પવિદ્યામાં પણ તેઓ બહુ આગળ વધ્યા હતા; એ તેમનાં તે વખતનાં કરેલાં કામો, ગુફા, દેવાલયો ને મકાનો ઉપરથી સાબિત થાયછે.

વેપાર રોજગાર. ૮. સિકંદરની સ્વારીથી અને તે પછી ગ્રીક લોકોને આ દેશ સાથે સંબંધ થવાથી આપણી વિદ્યા ને માલ તે દેશોમાં જવા લાગ્યો. સિકંદરની સ્વારીની મતલબ પણ આ દેશ સાથે યૂરોપનો વેપાર માર્ગ ખુલ્લો કરવાની હતી. તે મતલબ એ રીતે સરી. પરદેશમાં હજારો વેપારીઓ હજારો મૈલથી આ દેશમાં આવી વહાણોમાં માલ ભરીને લેઇ જવા લાગ્યા, તથા વસવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ, પણ આ દેશના બ્રાહ્મણધર્મ માનનાર ને બૌદ્ધધર્મીઓ ચીન, જાવા, જંગબાર, મોખા ને બસરા સુધી જઇ વેપારઅર્થે વસ્યા હતા. પગ રસ્તે પણ આ દેશનો માલ ઘણા દૂરના પરદેશોમાં જતો હતો. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતનો ભરતખંડ વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રોજગાર ને દોલતમાં ઘણો ચઢીઆતો હતો.

તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૯. તે વખતની સ્ત્રીઓ ભણેલી ગણેલી ને શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારી હતી. સ્ત્રીઓમાં ઓઝલપડદાનો ધારો નહોતો, ને સતી થવાનો ચાલ નવો દાખલ થયો હતો. તે વખતે બાળલગ્ન કરવાનો રિવાજ નહિ હતો. સ્ત્રી પુરુષ સદ્‌ગુણી ને સદાચારી હોઇ એક બીજા સાથે હળીમળીને ચાલી સુખી રહેતાં. જો કે સ્ત્રીઓ ધણીની કે ધણીની ગેરહાજરીમાં બીજા વડીલની આજ્ઞામાં રહેતી, તોપણ તેમને યોગ્ય છૂટ ને માન મળતાં. સાસુ વહુ એકબીજા સાથે યોગ્ય મર્યાદામાં રહી સંપસંપીને ચાલતાં, તેથી તે વખતના આર્યોનો ઘરસંસાર સલાહ શાંતિવાળો ને સુખદાયક હતો.

દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૦. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ આર્ય લોકે ઇ. સ. પૂર્વેના કેટલાક સૈકડાથી સુધારા દાખલ કર્યા હતા. દક્ષિણનાં રાજ્યોએ ને તેમાં મુખ્યત્વે ચૌલ રાજાઓએ ઘણાં મકાનો, મંદિરો ને ગુફાઓ કરાવ્યાં હતાં. તે

સુંદર કારીગરીનાં, ભવ્ય ને શોભાયમાન હતાં. દક્ષિણના રાજાઓએ પોતાની રૈયતનું કલ્યાણ કરવા તરફ થોડી કાળજી બતાવી નથી. તેમણે નાની મોટી નદીઓમાં બંધ બાંધી નહેરો કરી તેનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી યોજનાઓ કરી હતી. વળી નાની નદીઓ સુકાઇ જતાં ખેતીમાં કામ લાગે નહિ, માટે તેવી નદીઓનું પાણી મોટાં મોટાં તળાવો ખોદાવી તેમાં વાળી લીધું હતું, ને તે તળાવનું પાણી ખેતીમાં કામ લાગે એવી યુક્તિઓ કરી હતી. એ રાજાઓએ એવાં ખેતીને ઉપયોગી જે કામ કર્યાં હતાં, તેમાંના પચાસ હજાર તો મદ્રાસ ઇલાકામાં હજુ પણ કામ આવે એવી સ્થિતિમાં છે. વળી એ રાજાઓએ રૈયતને કેળવવાને પાઠશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. દક્ષિણ દેશને દરિયા સાથે ઘણો સંબંધ હોવાથી એ દેશ સાથે ઇજીપ્ત, અરબસ્તાન વગેરે પરદેશના લોક વેપાર કરવાને આવતા, તેમનું રક્ષણ કરીને તથા તેમને સહાય આપીને વેપારને પણ એ રાજાઓએ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ ગામનો પટેલ મુખ્ય હતો. તે ગામની પોલીસનું કામ કરતો ને બંદોબસ્ત રાખતો, તેને પગારના બદલામાં જમીન આપેલી હતી. તે ગામની ઉપજ ઉઘરાવી સરકારમાં ભરતો, ગામમાં ગુન્હાનો બંદોબસ્ત રાખતો ને તેમનો ઇનસાફ પંચની મારફતે કરતો. એવા સો સો ગામના તાલુકા કરેલા હતા. તે તાલુકાનું મહેસુલ ઉઘરાવવાને તથા ઇન્સાફ કરવાને અમલદારો નીમેલા હતા. એ અમલદારો વંશપરંપરાના હતા. એ રીતે ખેતીના પાકનું ને જાનમાલનું રક્ષણ થવાથી દક્ષિણના લોકો પણ આબાદ ને સુખી હતા.

ધર્મ. ૧૨. બ્રાહ્મણધર્મ દક્ષિણમાં પ્રથમ દાખલ થયો હતો. તે બદલાઇને અશોકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મ ચાલ્યો. પણ બૌદ્ધધર્મની પડતીના વખતમાં ફરીને બ્રાહ્મણધર્મ પ્રસર્યો. ગુજરાતમાંથી જૈનધર્મ દક્ષિણમાં જતાં કેટલાક રાજા જૈનધર્મી થયા. સાતમા સૈકડા સુધી જૈનધર્મનું ત્યાં પ્રબળ હતું. આગળ શંકરાચાર્ય ને રામાનુજસ્વામીએ કેટલાક રાજાને ફરીને શિવમાર્ગી ને વિષ્ણુમાર્ગી કરી

બ્રાહ્મણધર્મમાં આણ્યા. બસાપ્પાના લિંગાયત નામે શિવમાર્ગની વાત પા.૭૭ આવી ગઇ છે.

भाग २ जो.

મુસલમાની પઠાણ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

मुसलमानोनी भरतखंड उपर स्वारी.

૧. હજરત મહમદ. ૨. મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૩. મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૪. મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૫. સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. સિંધમાં પુનઃ રજપુત રાજ્ય. ૭. ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૮. સબક્તગીન.

હજરત મહમદ. ૧. મુસલમાની ધર્મનો સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબરનો જન્મ મક્કામાં થયો. ઇ. સ. ૫૬૯. તેમણે પોતાની ૪૦ વરસની ઉમરે ઈ. સ. ૬૦૯ માં નવો ધર્મ સ્થાપીને લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડયો. તે સમયના આરબ લોક ઘણા દેવને માનનારા ને મૂર્તિપૂજકો હતા. હજરત મહમદે ઉપદેશ કર્યો કે પરમેશ્વર એક છે, ઘણા નથી. પરમેશ્વરનો પેગંબર એટલે સંદેશો લાવનાર મહમદ છે. એણે મૂર્તિ પૂજવાની મના કરી; તથા બધા મુસલમાનો ભાઇ છે, ધર્મને માટે લઢી મરનાર સ્વર્ગે જાય છે, ને મૂર્તિપૂજકોને મુસલમાની ધર્મમાં લાવવાથી પુણ્ય થાય છે, એમ શીખવ્યું.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૨. મહમદનો ઉપદેશ આરબ ધર્મની વિરૂદ્ધ હોવાથી તેઓ તેની સામા ઉઠયા. ને તેમને મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો, તેથી હજરત મહમદ નાસીને મદીને ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨. નાસવાને અરબી ભાષામાં હીજરી કહેછે, તેથી મુસલમાનો એ વર્ષથી સન ગણવા લાગ્યા, તેનું નામ હીજરી પડયું. મદીને નાસીને ગયા પછી હજરત પેગંબરે પોતાની હિંમત

છોડી નહિ. આગ્રહથી ને ઉત્સાહથી પોતાના નવા ધર્મનો ઉપદેશ જારી રાખ્યો, તેથી તેમના સામાવાળીઆ લઢવાને ઉઠયા; પણ મહમદે પોતાના શિષ્યોમાં ધર્મનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેથી તેમણે દુશ્મનોને મારી હઠાવ્યા. એ રીતે થોડી મુદ્દતમાં આખા અરબસ્તાનમાં મુસલમાની ધર્મ ફેલાયો. પેગંબર જેવોજ જુસ્સો ને આગ્રહ તેમના શિષ્યોમાં આવ્યો હતો, તેથી તેઓ સઘળા એક સરખા ઝનુનથી પરધર્મીઓના સામા થયા ને તેમને વશ કર્યા. મહમદ પેગંબરનો કાળ ઇ. સ. ૬૩૨ માં થયો.

મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૭. પેગંબરનો કાળ થયા પછી પણ તેમના શિષ્યોનો જુસ્સો નરમ પડયો નહિ. તેમણે આસપાસના દેશોમાં પણ એ ધર્મ જોરાવરીથી મનાવી મુસલમાન કરવાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો. મહમદ પછી તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્યો બેઠા, તે ખલીફા કહેવાતા. મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાને પરદેશોમાં તેમણે સૈન્ય મોકલ્યાં. અરબસ્તાનની પાસેના ઇરાન દેશ ઉપર પહેલી ધાડ આવી. તે વખતે ઇરાનમાં પારસી લોકોનું રાજ્ય હતું, પણ તે પહેલાંના જેવું બળવાન નહોતું. પોતાનો ધર્મ અને રાજ્ય સાચવવાને પારસીઓ ઘણું લઢયા, પણ મુસલમાની જુસ્સાના પુરને તેઓ રોકી શકયા નહિ. મુસલમાનોએ પારસી રાજ્ય જીતી લીધું, અને અગ્નિપૂજક પારસીઓને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. કેટલાક ખરા ધર્મચુસ્ત પારસીઓ નાસીને ડુંગરોમાં સંતાઇ બેઠા, કેટલાક આતસ બહેરામને લેઇ વહાણમાં બેસી ભરતખંડમાં નાસી આવ્યા. તે વખતે મુંબાઇની ઉત્તરમાં સંજાણમાં એક રજપુત રાજ્ય હતું. તેની સાથે કેટલીક શરતો કરીને તથા ભરતખંડના આર્ય રાજાને દગો નહિ દેવાનું કબૂલ કરીને તેની રૈયત થઇને તેઓ ત્યાં વસ્યા. ત્યાંથી થોડી મુદ્દતમાં ગુજરાતની દક્ષિણમાં દમણની પાસે ઉદવાડામાં આવી તેમના આતસ બેહેરામની સ્થાપના કરી, ને ખેતીનો શાંત ધંધો કરવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેઓ વેપાર રોજગારમાં પડી આજે સુખી થયા છે.

ઇરાન જીત્યું તેવામાં અરબસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તુર્કસ્તાન જી-

તીને ખલીફાએ બસરામાં ગાદી કરી. ત્યાંથી તેમણે ઉત્તરમાં એશિયામૈનર જીતી યૂરોપી તુર્કસ્તાન જીત્યું. પશ્ચિમમાં તેમણે મિસરથી મોરોક્કો સુધીનો આખો ઉત્તર આફ્રિકા જીતીને મુસલમાની ધર્મમાં આણ્યો. મોરોક્કોથી જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળંગીને તેઓ સ્પેનમાં પેઠા ને ગ્રાનેડામાં રાજયધાની કરી ત્યાં આરબ રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ઇરાનની પૂર્વમાં પણ મુસલમાનો આગળ વધ્યા ને તાર્તરી, અફઘાનિસ્તાન ને બલુચિસ્તાનના લોકો બસરાના ખલીફાને તાબે થયા તથા મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો, ભરતખંડના વેપાર રોજગાર ને વૈભવથી લોભાઇને આરબોએ ભરતખંડમાં પણ મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન કરવાનું તકાવ્યું, પરંતુ હિંદુકુશ આગળ તેમને અટકવું પડયું. બીજા દેશો મુસલમાની ઝનુનને જેવી સહેલાઇથી તાબે થયા હતા, તેવી સહેલાઇથી આર્યો તાબે થાય તેવું ન હોવાથી ત્રણસેં વરસ સુધી તેઓ હિંદુકુશની આ પાર આવી શકયા નહિ. પણ બીજી તરફ તાર્તરીના મોટા ગોબીના રણ સુધી ધુસ્યા. ત્યાં બૌદ્ધધર્મી ચીનાઓએ તેમને ચીનની ઉત્તરમાં મોટો કોટ કરી ચીનમાં આવતા અટકાવ્યા. એ કોટ દુનિયાની હરતકૃત કારીગરીના ચમત્કારનો એક મોટો નમુનો છે.

મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૪. મુસલમાનો સ્થળ માર્ગે ભરતખંડમાં આવી ન શકયા, ત્યારે તેમણે દરિયામાર્ગે ભરતખંડ ઉપર આવવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે પ્રથમ ઇ. સ. ૬૩૬ માં મુંબાઇની પાસેના બંદરો ઉપર, ને ભરૂચ ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેમાં તેમનું કાંઇ ન વળવાથી તેઓ પાછા ગયા. થોડા વરસ પછી ઈ. સ. ૬૬૪ માં સિંધ ઉપર નૌકાસૈન્ય આવ્યું, પરંતુ તેમાં ન ફાવ્યાથી તેઓ પાછા વળ્યા.

સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. ઇ. સ. ૭૧૨ માં ભરતખંડના બંદરમાં એક અરબી વહાણ પકડયું હશે, તેની નુકશાની ભરી લેવા વાલીદ નામે ખલીફાની કારકીર્દિમાં મહમદ કાસમ નામે એક સરદારને સિંધ ઉપર મોકલ્યો. તે વખતે કરાંચીની પાસે દેવળગામ કરીને એક મોટું નગર હતું, ત્યાં દાહીર નામે રજપૂત રાજા

રાજ્ય કરતો હતો. આખો સિંધ પ્રાંત ને ઉત્તરમાં મુલતાન સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો. દાહીર રાજાએ પરધર્મિઓને અટકવવા માટે જબરૂં યુદ્ધ કર્યું, પણ તેમાં તે મરાયો ને તેનું સઘળું રજપૂત સૈન્ય કેસરીયાં કરીને મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડયું. એકેએક રજપૂત મરાયો, પણ દુસ્મનને તાબે થયો નહિ. રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ ચિતા ખડકી પોતાની મેળે બળીને મરણ પામી. એ વખતની સ્ત્રીઓને પોતાની આબરૂ એટલી વહાલી હતી કે દુસ્મનને હાથ નહિ જવા માટે તેઓ જીવતી બળી મરતી. જીત મેળવ્યા પછી કાસમે દેવળગામને લૂટી લીધું, તથા ત્યાંના વતનીઓની કતલ કરી. તાબે થયેલી નિર્દોષ પ્રજાને હણવા જેવી નીચ ને નિર્દય વૃત્તિનો એ કાસમ હતો. એણે દાહીરના તાબાનાં બીજાં મોટાં મોટાં નગરો પણ જીતીને લૂટી લીધાં ને આખા રાજ્યની પાયમાલી કરી. કાસમે ૪૦ વરસ સુધી સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય ટકાવ્યું, પણ ત્યાંના લોકોની લડાઇમાં દઢતા ને બહાદુરી તથા સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા જોઇને તેનાથી આગળ વધાયું નહિ. સિંધ દેશ પણ માત્ર તેના પરાક્રમથીજ ટકી રહ્યો હતો.

સિંધમાં પુનઃ રજપૂત રાજ્ય. ૬. કાસમને મોકલનાર હાકેમ મરી ગયાથી તેની જગાએ બીજો ખલીફા થયો, તેની કાસમ ઉપર અપ્રીતિ થઇ. તેણે કાસમને બરતરફ કરીને તેની જગાએ બીજા હાકેમને મોકલ્યો. મુસલમાનોમાં આ પ્રમાણે કુસંપ પેઠેલો જોઇ રજપૂતો તેનો લાભ લેવા ચૂકયા નહિ. તેમણે એકઠા થઇ સંપ કરી કાસમ ઉપર હુમલો કરીને તેને પકડીને મારી નાંખ્યો. તથા તેનું માથું ગંધાતા ચામડામાં સીવી બસરાના સુબાને મોકલી દીધું. એ રીતે કુસંપથી સિંધના મુસલમાની રાજ્યની આખર આવી ને સિંધ ઉપર ફરીને રજપૂત રાજ્યનો વાવટો ઉડવા લાગ્યો.

ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૭. ખલીફાનું રાજ્ય બહુ વિસ્તીર્ણ થયાથી તથા તેઓ નબળા થવાથી તેમના દૂરના મુલકોના સુબા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે બુખારામાં એક સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના કોઇ સુલતાનનો અલપ્તગીન

નામે ગુલામ હતો. તેણે ઇ. સ. ૯૬૨ માં ગીજનીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. પંદર વરસ રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો જમાઇ સબક્તગીન સુલતાન થયો.

સુલતાન સબક્તગીન. ૮. એ સુલતાન બહુ બહાદુર ને ચતુર લડવૈયો હતો. એણે અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તથા બલુચિસ્તાન જીતીને રાજ્યનો વધારો કર્યો. એ સુલતાનનાં માણસો ભરતખંડમાં આવી વારંવાર લૂટફાટ કરતાં હતાં, તેમને અટકાવી સજા કરવા સારૂ લાહોરનો રાજા જયપાળ લશ્કર લેઇ અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢયો. સબક્તગીન પણ તેની સામે લઢવા આવ્યો. બંને જણા વચ્ચે રણસંગ્રામ ચાલતો હતો તેવામાં ભારે વાવાઝુંડ ને વરસાદ થયો. આ તકનો લાભ લેઇ સબક્તગીને લાહોરના રાજાનો પાછા જવાનો માર્ગ રોકયો. રજપૂત સેના આ રીતે અંતરાયાથી જયપાળે સુલતાનને ૫૦ હાથી આપ્યા, તથા અઢી લાખ રૂપિયા દંડના પાછળથી મોકલવા કબુલ્યા. જયપાળે લાહોર આવ્યા પછી દરબાર ભરી દંડ આપવો કે નહિ તે બાબત સલાહ પૂછી. રજપૂતોએ કહ્યું કે એક વાર વચન આપ્યું તે પાળ્યા વગર ચાલે નહિ, માટે દંડ આપવો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે ક્ષત્રી રાજાએ મ્લેચ્છને દંડ આપવો ઉચિત નથી. જયપાળે બ્રાહ્મણોની સલાહ માનીને દંડ ન આપ્યો, તેથી એ દંડ વસુલ કરવાને સબક્તગીને ચઢાઇ કરી. લાહોરના રાજાએ પણ અજમેર, દિલ્હી, કલિંજર ને કનોજના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એ રાજાઓ પોતાના દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને પોતપોતાનાં સૈન્ય લેઇ આવ્યા. પેશાવર આગળ રજપૂત ને મુસલમાનો વચ્ચે જબરો જંગ મચ્યો, પણ તેમાં જયપાળ હાર્યો, તેથી સુલતાન એ મુલક લૂટીને પાછો ગયો ને પેશાવરમાં દશ હજાર પઠાણોનું તેણે થાણું બેસાડયું. એ પછી સબક્તગીનને મધ્ય એશીઆમાં રોકાવું પડ્યાથી તેણે ભરતખંડને યાદ કર્યો નહિ. એ ઈ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો દાસીપુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણુ ૨ જુ.

સુલતાન મહમદ.

૧. મહમદની પહેલી સ્વારી. ૨. બીજી ને ત્રીજી સ્વારી. ૩. ચોથી સ્વારી. ૪. નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૫. મહમદની બીજી સ્વારીઓ. ૬. સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૭. મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ.

મહમદની ૧ લી સ્વારી. ૧. સુલતાન મહમદ બહાદુર ને ચતુર પણ ધર્માંધ ને નિર્દય હતો. એણે પરાક્રમ વડે પોતાના બાપના રાજ્યમાં ઉમેરો કર્યો. ચાર વરસ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં ગાળ્યા. પછી ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં એણે પંજાબના રાજા જયપાળ ઉપર સ્વારી કરીને તેને હરાવ્યો. એ રીતે જયપાળ બે વાર હાર્યાથી શરમીંદો થઇ પોતાના પુત્ર અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી ચિતા ખડકાવી બળી મૂઓ. એવી એ વખતના રજપૂત રાજાઓની લાગણી હતી.

બીજી અને ત્રીજી સ્વારી. ૨. પંજાબની દક્ષિણે તે વખતે ભાટી રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. એ રજપૂતો જાદવોના વંશના છે, ને તેમનું રાજ્ય હાલ જેસલમેરમાં છે, એ લોકોનો તે સમયે વિજયરાય કરીને રાજા હતો. તેણે ખંડણી ન આપ્યાથી મહમદે ઇ. સ. ૧૦૦૪ માં તેના ઉપર સ્વારી કરી. વિજયરાય બહુ બહાદુરીથી લઢયો ને મુસલમાનોના ઘણા હુમલા પાછા વાળ્યા; પણ છેવટે તે હાર્યો. મુલતાનના મુસલમાન સુબાએ બંડ કર્યાથી મહમદે ત્રીજી સ્વારી કરી તેને વશ કર્યો.

ચોથી સ્વારી. ૩. આ પ્રમાણે મુસલમાનોની જીત થયાથી તથા તેમનું રાજ્ય પડોશમાં આવ્યાથી હિંદુધર્મને ભય પેઠું. લાહોરનું રાજ્ય નજીકમાં હોવાથી અનંગપાળને વધારે દહેશત લાગી. તેથી તેણે નર્મદાની ઉત્તરના સઘળા હિંદુરાજાઓને મુસલમાનોનું બળ તોડવાને પોતાની સહાયે બોલાવ્યા. ઉજ્જન, કલિંજર, ગ્વાલિયર, અજમેર, દિલ્લી ને કનોજના રાજાઓ પોતપોતાનું સૈન્ય

લઈ હિંદુધર્મની વારે ધાયા એ સમયે ભરતખંડના લોકોમાં ધર્મ-રક્ષણનો જુસ્સો એટલો પ્રસર્યો હતો કે ડુંગરોમાંના જંગલી લોકો પણ પોતાનાં તીરકામઠાં લઇ અનંગપાળની મદદે આવ્યા હતા. એ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરવાને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઘરેણાંગાંઠા વેચીને ધન મોકલ્યું હતું. મુસલમાનો પણ તેટલાજ જુસ્સાથી ઉશ્કેરાઇ લઢવા આવ્યા હતા. અટક પાસે વૈહિંદગઢ આગળ રણસંગ્રામ થયો. ઈ. સ. ૧૦૦૮. રજપૂતોએ જુસ્સાબંધ હલ્લો કરી, ઘણા મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા, ને ભરતખંડવાસીઓની ચઢતી કરી; પણ એટલામાં અનંગપાળના હાથીને તીર વાગ્યાથી તે હાથી ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઉપર બેઠો. રજપૂતસૈન્યે પોતાના રાજાને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી નિરાશ થઈ નાસવા માંડયું. આર્યસૈન્યમાં ભંગાણ પડયું. એ ગરબડનો લાભ મળ્યા છતાં પણ મહમદે મહા મુશ્કેલીથી જય મેળવ્યો.

નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૪. આ મોટી જીત મેળવ્યાથી મુસલમાનો વધારે જોસપર આવ્યા ને રજપૂતો નિરાશ થયા. હવે મહમદે આર્યોનાં દેવળો લૂટવાને તથા તોડવાને સ્વારીઓ કરવા માંડી. અનંગપાળને હરાવી તે નગરકોટ (બીઆ નદીને કાંઠે હિમાલયના ડુંગરમાં હાલ કાંગ્રહગઢ છે તે) નું દહેરૂં લૂટવાને ગયો ત્યાંથી તેને ૬ લાખ સોનાના સીક્કા, બસેં મણ સોનું, બે હજાર મણ રૂપું તથા વીશ મણ જવાહીર એટલું ધન મળ્યું.

મહમદની બીજી સ્વારીઓ. ૫. ઈ. સ. ૧૦૧૦ માં તેણે મુલતાન ઉપર ફરીને સ્વારી કરી તેનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૦૧૧ માં જમના ને સરસ્વતી નદીની વચ્ચે સ્થાનેશ્વરનું દેવસ્થાન લૂટીને ત્યાંથી પુષ્કળ ધન તથા બે લાખ કેદી લઇ ગયો. પછી તે કાશ્મીર ઉપર ચઢયો, પણ ત્યાંથી હારીને પાછો ગયો. એ હારથી નિરાશ નહિ થતાં થોડી મુદતમાં એક બળવાન સૈન્ય લઇ તે કનોજ ઉપર ચઢયો, પણ ત્યાંનો તથા મીરતનો રાજા લઢયા વગર જ તાબે થયા. એ બંને રાજા પાસેથી ધન લેઇ તેમને કાંઇ પણ ઉપદ્રવ કર્યા વગર તે મથુરા ઉપર ચઢયો. ત્યાં વૈષ્ણવોએ

મોટાં મોટાં સુંદર મંદિરો બંધાવેલાં હતાં, ને તેમાં સોના રૂપાની મૂર્તિઓ બેસાડેલી હતી, તે મૂર્તિઓનાં ઘરેણાંગાંઠાં પણ પુષ્કળ હતાં. મહમદે તે સઘળું લૂટી લીધું. તેણે વીશ દિવસ સુધી એ શહેર લૂટાવ્યું, ઘણાં મંદિરો તોડી નાંખ્યાં ને હજારો ગુલામ પકડી લીધા. મથુરાની કેટલીક ઇમારતો એને પસંદ પડી તેથી તે સલામત રહેવા દીધી, તથા એવી ઇમારતો ગીજનીમાં બંધાવી ગીજની શહેર શોભાવ્યું. મથુરાથી પાછા ગયા પછી મહમદે ફરીથી આવીને પંજાબ ખાલસા કર્યું ઇ. સ. ૧૦૨૨. કાશ્મીર જીતવાને તે બીજીવાર ચઢ્યો. એ લઢાઇમાં પણ હારીને તેને પાછા જવું પડ્યું કનોજનો રાજા વગર લઢે મહમદને તાબે થયો, માટે કલિંજરના રાજાએ તેના પર ચઢાઇ કરી માર્યો. એ કારણથી મહમદે કલિંજર જીત્યું, અને તેની પાસેથી તથા ગ્વાલિયરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી.

સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૬. એણે ભરતખંડ ઉપર મુખ્ય બાર સ્વારીઓ કરી, તેમાં સૌથી મોટી અને છેલ્લી ગુજરાત ઉપરની હતી. ગુજરાતના દક્ષિણકાંઠા ઉપર કાઠિયાવાડમાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દેવળ છે. શિવનાં બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સોમનાથનું ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ દેવળ તોડવાને મહમદ ધર્માંધ મુસલમાનોનું જોરાવર લશ્કર લેઇને મુલતાનની વાટે મોટા રણમાં થઇ અણહિલવાડ આવ્યો. તે વખતે ત્યાં ભીમ બાણાવળી નામે જોરાવર રાજા રાજ્ય કરતો હતો, પણ મહમદ અણધાર્યો આવી પહોંચ્યાથી તે નાસી ગયો. અણહિલવાડથી મહમદ સોમનાથ ઉપર ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૦૨૪. કાઠિયાવાડના ઘણા રાજા રાણા ને જંગલી લોકો સોમનાથના રક્ષણાર્થે પ્રભાસપાટણમાં એકઠા થયા હતા. તેમણે મુસલમાનોના હુમલાને ત્રણ દિવસ સુધી પાછા વાળ્યા. એવામાં ગુર્જર રાજા ભીમદેવ પોતાનું લશ્કર જમાવી સોમનાથના રક્ષણાર્થે આવી પહોંચ્યો. તેણે બહુ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. પણ તે હાર્યાથી જે લોકોએ ત્રણ દિવસ સુધી મહમદને હંફાવ્યો હતો, તે લોકો હિમત હારી ગયા. ઘણા ભરતખંડીઓ

રણમાં પઠ્યા ને કેટલાક મછવામાં બેસી નાસી ગયા. મહમદે દહેરામાં જઇ મૂર્તિ ભાગવા માંડી, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ઘણા કાલાવાલા કરીને મૂર્તિ નહિ ભાગવાને કહ્યું, તથા તેના બદલામાં પાંચ કરોડ રૂપિયા આપવા માંડયા; પણ મહમદે કહ્યું કે મૂર્તિ વેચવા કરતાં તોડવાની કીર્તિ મને બહુ ગમે છે. એમ બોલી તેણે મૂર્તિ તોડી નાંખી; તથા ગામ ને દેવળ લૂટી લીધાં. ત્યાંથી સુમારે આઠ કરોડ રૂપિયાની કીમત જેટલું એને ધન મળ્યું, તે લઇ અણહિલવાડ આવ્યો. ત્યાંની હવા તેને બહુ પસંદ પડી, પણ એના સરદારોની સલાહ માની રણમાં થઇ સિંધને માર્ગે તે પાછો ગયો. પાછા જતાં રણમાં પાણીની તંગીથી એના લસ્કરને ઘણી આપદા વેઠવી પડી. પાણી વગર તરફડીને કેટલાક મરણ પામ્યા. તે પછી તેણે ઇરાન જીત્યું. ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ૩૩ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો.

મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ. ૭. મહમદની મતલબ આર્યધર્મનાં દેવળો તોડવાં, મૂર્તિઓ ભાગવી, લોકોને વટાળી મુસલમાન કરવા ને ગુલામ કરીને વેચવા, તથા મુલકો ને દેવળો લૂટી ધન લઇ જવું એ હતી. એ મતલબ સરી. એણે ગીજની શહેર ભરતખંડની લૂટથી ભરી કાઢ્યું. પણ આર્યધર્મ તોડવાની તેની મતલબ સરી નહિ. એણે ભરતખંડનો પંજાબપ્રાંત એકલો માત્ર ખાલસા કર્યો હતો. મહમદના સ્વધર્મી ને સ્વદેશી ઇતિહાસકર્ત્તા એને ઘણો વખાણે છે. લડાઇઓ કરી મુલક લૂટી પ્રજાને પાયમાલ કરનારને વખાણવો એ વાજબી નથી. એવા રાજા મોટી ધાડ પાડનારા કે લૂટારા કહેવાય. લોકોને મારવા, લૂટવા, ગુલામ કરવા ને મુલક ઉજડ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપર્યાને બદલે જે રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે તે રાજા સ્તુતિપાત્ર છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ઘોરી રાજ્ય.

૧. મહમદના રાજ્યની પડતી. શાહાબુદ્દીન ઘોરી.

૩. ઘોરીશાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૪. શાહની દિલ્હી ઉપર ચઢાઇ. ૫. દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. કનોજના રાજ્યની આખર. ૭. શાહબુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૮. શાહબુદ્દીનનો નાશ. ૯. ઘોરી રાજ્યની આખર. ૧૦. કુતુબુદ્દીન. ૧૧. બખ્તીઆર ખીલજી. ૧૨. નાસરૂદ્દીન.

મહમદના રાજ્યની પડતી. ૧. મહમદ ગીજનીના મુઆ પછી એની ગાદીએ નમળા સુલતાનો થયા. દ્વેષબુદ્ધિથી ને રાજ્ય-લાભથી તેઓ માંહોમાંહે લઢી મુઆ, તેથી એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. પંજાબ પ્રાંત પણ તેના વંશજો પાસેથી પાછો જીતી લેવા સારૂ દિલ્હીના છત્રપતિઓએ પ્રયત્ન કર્યો, ને તેનો થોડોક ભાગ જીતી પણ લીધો, તોપણ એ બધો પ્રાંત મુસલમાનોના કબજામાંથી રજપૂતો લઇ શક્યા નહિ. ગીજની સિવાયના બાકીના ઘણા પ્રાંતો ત્યાંના મુસલમાન હાકેમો પચાવી પડ્યા. મહમદનો વંશજ બહેરામ સન ૧૧૧૮ માં ગાદીએ બેઠો. તેને ગીજની ને હેરાતની વચ્ચે આવેલા ઘોર પ્રાંતના સુલતાન સાથે ટંટો થવાથી ઘોરી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને બહેરામને હરાવી નસાડી મુક્યો. ને ગીજની લૂટીને ઉજડ કર્યું, તથા આગ લગાડીને સાત દિવસ સુધી બાળ્યું ને મોટી કબરો ને ઇમારતો ખોદાવી નાંખી. આ ઉપરથી એને "દુનીઆ બાળનારો" એવું અપકીર્તિદર્શક વિશેષણ જોડાયું. ગીજનીની માઠી દશા થયાના સમાચાર બહેરામે સાંભળ્યા. તેથી થાક ને વિપત્તિથી તે રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૧૫૨. એ બહેરામનો છોકરો ખુશરૂ લાહોર ગયો ને ત્યાંજ રાજધાની કરી તેણે સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એના મુઆ પછી એનો દીકરો ખુશરૂમલેક ઇ. સ. ૧૧૫૯ માં ગાદીએ બેઠો. એની પાસેથી ઇ. સ. ૧૧૮૬ માં ઘોરી વંશના સુલતાને પંજાબ જીતીને ગીજનીના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

શાહબુદ્દીન ઘોરી. ૨. હવે ગીજનીમાં ઘોરી વંશનું રાજ્ય થયું. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન પછી તેનો ભત્રીજો ગ્યાસુદ્દીન ઘોરી સુલતાન થયો. તેનો ભાઇ મહમદ ઘોરી બહુ પરાક્રમી પણ નિર્દય

હતો. એ મહમદને શાહાબુદ્દીન પણ કહેછે. ગ્યાસુદ્દીન રાજ્યનું કામ કરતો ને શાહાબુદ્દીન લઢાઇનું કામ કરતો. મહમદ ગીજનીની પેઠે એણે પણ ભરતખંડ ઉપર નવ સ્વારીઓ કરી. સુલતાન મહમદની મતલબ માત્ર લૂટફાટ કરવાની કે દેવળો તોડવાની હતી, પણ મહમદ ઘોરીની મતલબ તો મુલકો જીતવાની હતી. સુલતાન મહમદની સ્વારીઓને આ વખતે લગભગ બસેં વરસ થવા આવ્યાં હતાં. તે મુદતમાં કોઇ સુલતાને ભરતખંડનું નામ દીધું નહોતું; તેથી ભરતખંડના રાજા મુસલમાનોના બળથી ગાફલ રહ્યા. ગીજનીમાં શું બને છે તેની તેમણે દરકાર રાખી નહિ. તેથી ત્યાંના સુલતાનોના કુસંપનો ને નબળાઇનો લાભ લઈ તેઓ સંપ કરી ચેતી શક્યા નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ મુસલમાનો પાસેથી પંજાબ જીતી લેવાને સાધારણ યત્ન કર્યા ઉપરાંત ઝાઝી મહેનત લીધી નહિ. એ બેદરકારી ને કુસંપના ફળ તેમને ભૂડાં મળ્યાં. ઘોરી સુલતાને ભરતખંડનો ઘણો ભાગ જીતીને ખાલસા કર્યો.

ઘોરી શાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૩. એણે પહેલી સ્વારી ગુજરાત ઉપર કરી, તે વખતે ત્યાં ભોળો ભીમદેવ રાજા હતો. તેણે સુલતાનને હરાવીને નસાડયો. તે પછી શાહ અજમેર ઉપર ચઢયો. અજમેરમાં ચોહાણ રાજા સોમેશ્વર હતો. તેણે તેને હરાવીને પાછો કાઢયો. ત્યાંથી પંજાબ જીતી સિંધ સર કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો.

શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ. ૪. ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં શાહાબુદ્દીન એક જબરૂં લશ્કર લઇ દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. દિલ્લીમાં તે વખતે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરનો દીકરો પૃથુરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ પૃથુરાજને સોળ પટાવતો હતા, તે પણ બહાદુર ને પરાક્રમી હતા. રાજ્ય કવિ ચંદબારોટ પણ એક પટાવત હતો, અને જાતે બારોટ છતાં એક જબરો યોદ્ધો હતો. ઘોરી શાહના આવવાના સમાચાર સાંભળી પૃથુરાજે પોતાના સગાસ્નેહીઓને સહાયે બોલાવી પોતાનું સૈન્ય જમાવ્યું. ચીતોડનો રાણો સમરસી પૃથુરાજનો બનેવી હતો, તે પણ તેની મદદે આવ્યો. પાણીપતના મેદાનમાં રજ-

પૂત મુસલમાન સામસામા થયા. એ યુદ્ધમાં શાહાબુદ્દીન હાર્યો ને ઘાયલ થઇને નાસી ગયો. ત્રણવાર રજપૂતોથી હાર્યા છતાં શાહાબુદ્દીન નાહિંમત થયો નહીં. તેણે વળી ભરતખંડ ઉપર ચઢવાને એક જોરાવર સૈન્ય તૈયાર કર્યું, ને સને ૧૧૯૩ માં બીજીવાર દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો. સમરસી રાણો વળી આ વખત પણ પૃથુરાજની વહારે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને લશ્કર સામસામાં આવ્યાં. સમરસીની સલાહથી પૃથુરાજે શાહાબુદ્દીનને કહાવ્યું કે "તમને હારીને ગયાને બે વરસ તો થયાં નથી, હજુ તો તમારા જખમો પૂરા રૂઝાયા નહિ હોય, એટલામાં વળી કયાં મોત માગવા આવ્યા છો? હજી સમજી પાછા જાઓ તો અમે તમને નિર્વિઘ્ને જવા દઇશું." શાહાબુદ્દીને આ સંદેશાનો લાભ લેઇ રજપૂતોને છેતર્યા. તે જાણતો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રમાણિક ને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાવ્યું કે "હું તો મારા ભાઇનો સરદાર છું, તેના હુકમ પ્રમાણે કરૂં છું. પાછા જવા માટે આજે હું તેને પૂછાવું છું. તેનો હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ." આ જવાબથી રજપૂતો સમજ્યા કે મુસલમાન સરદાર લઢવાને બીએ છે. પોતાના ભાઇનો હુકમ મંગાવી તે જરૂર પાછો જશે. રજપૂતો મુસલમાનોને પોતાના જેવાજ પ્રમાણિક સમજી ગાફલ રહ્યા, ને શાહાબુદ્દીનની કપટજાળમાં તેઓ ફસાયા. રજપૂતોને ગાફલ રહેલા જોઈ ઘોરી શાહે એકદમ છાપો મારી રજપૂત સૈન્યનો નાશ કર્યો. તેમાં રાણો સમરસી અને તેનો કુંવર મરાયા. પૃથુરાજના સરદારો પણ મરાયા અને પંડે લઢતો લઢતો કેદ પકડાયો. જ્યારે સિકંદર પાદશાહે પૌરવને પકડ્યો ત્યારે તેના પરાક્રમથી મોહિત થઈ તેણે તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું, પણ શાહાબુદ્દીને તો પૃથુરાજને પકડી કતલ કરાવ્યો. સુધરેલા અને જંગલી જીતનારામાં આવો તફાવત છે.

દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. પાણીપતમાં જીતીને શાહાબુદ્દીન દિલ્હી ગયો. એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેઈ ત્યાં પોતાના કુતુબુદ્દીન નામે સરદારને સુબો ઠરાવ્યો. ત્યાંથી તે અજ-

મેર ગયો ને તે જીતી ત્યાં પૃથુરાજના અનૌરસ પુત્રને ખંડીઓ રાજા બનાવી તે પાછો ગયો.

કનોજના રાજ્યની આખર. ૬. કનોજના રાજા જયચંદ્ર રાઠોડે દિલ્લીનું રાજ્ય લેવડાવી પૃથુરાજ ઉપર પોતાનું વેર વાળવા શાહાબુદ્દીન ઘોરીને બોલાવ્યો હતો. તેજ જયચંદ્ર ઉપર શાહાબુદ્દીન બીજે વરસે ચઢી આવ્યો. જયચંદ્ર બહાદુરીથી લઢતાં લઢતાં મરાયો અને એનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્યમાં ભળ્યું. ઈ. સ. ૧૧૯૪. આ બંને રજપૂત રાજ્યો મુસલમાની રાજ્યમાં જોડાયાં. પણ ત્યાંના રજપૂતો મુસલમાનોને તાબે થયા નહિ. તેઓ હાલના રજપૂતસ્થાનના મુલકમાં આવી વસ્યા. કનોજના રાઠોડોએ મારવાડમાં આવી કેટલીક મુદત પછી જોધપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૧૪૫૯.

શાહાબુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૭. કનોજથી શાહબુદ્દીન કાશી ગયો ને ત્યાંનાં દહેરાં તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાગી, ને ગામડાં લૂંટ્યાં, તે પછી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં એનો ભાઈ મરણ પામ્યાથી તે ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૨૦૨. ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી તે ભરતખંડમાં આવ્યો નહિ.

શાહાબુદ્દીનનો નાશ. ૮. પંજાબમાં ગક્કર જાતના પહાડી લોકે બળવો કર્યો, તે સમાવવાને શાહ હિંદમાં આવ્યો. બંડ સમાવી પાછો જતો હતો, તેવામાં ગક્કર લોકે તેના તંબુમાં પેસી તેને મારી નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૨૦૬. એ સમયે તેની સત્તા નીચે માળવા, મેવાડ ને ગુજરાત વગરનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ હતો.

ઘોરી રાજ્યની આખર. ૯. શાહાબુદ્દીન પછી એનો ભત્રીજો ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. પણ તેનાથી એનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સચવાયું નહિ, તેથી તેણે કુતુબુદ્દીનને ભરતખંડના રાજાનો ખિતાબ મોકલી દીધો. ઈ. સ. ૧૨૦૬. તે પછી ગીજનીનું રાજ્ય પણ ઈ. સ. ૧૨૧૫ સુધીમાં ગયું, ને ઘોરીરાજ્યની આખર આવી.

કુતુબુદ્દીન. ૧૦. ઈ. સ. ૧૧૯૪ માં શાહાબુદ્દીન પાછો ગયા પછી ભરતખંડના પ્રાંતો જીતવાનું કામ એના સરદારોએ કર્યું. કુતુબુદ્દીન અજમેર જીતીને ઈ. સ. ૧૧૯૫ માં ગુજરાત ઉપર ચઢ્યો. ભો-

ભોળોભીમ હારીને ડુંગરામાં ભરાયો, પણ કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી જવું પડ્યાથી ભીમદેવે ગુજરાત પાછું જીતી લીધું. પછી કુતુબુદ્દીને ગ્વાલિયરના કિલ્લાને લાંબી મુદત ઘેરો ઘાલીને જીતી લીધો.

બખ્તીઆર ખીલજી. ૧૧. મહમદ ઘોરીનો બીજો સરદાર બખ્તીઆર કરીને હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૧૯૯ માં બહાર અને અયોધ્યા પ્રાંતો જીતી લીધા. તે વખતે બંગાળામાં લક્ષ્મણસેન કરીને રાજા હતો, તે નુદીઆ ગામમાં રહેતો હતો. તેના ઉપર બખ્તીઆરે ઈ. સ. ૧૨૦૩ માં એકદમ હુમલો કર્યો. આ અણધાર્યા હુમલાથી રાજા નાશી ગયો ને જગન્નાથપુરી જઈ ઈશ્વરભક્તિ કરવામાં પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય ગાળ્યું. એ રીતે બંગાળામાં પણ મુસલમાની રાજ્ય થયું.

નાસરૂદ્દીન. ૧૨. મહમદ ઘોરીનો ત્રીજો સરદાર નાસરૂદ્દીન કરીને હતો, તે ઉત્તર સિંધનો સુબો હતો. મહમદ ઘોરીના મુઆથી એ ત્રણ સરદારો સ્વતંત્ર થયા. પણ ગીજનીના સુલતાને કુતુબુદ્દીનનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કર્યું. તેથી દિલ્હી હિંદના મુસલમાની રાજ્યનું પાયતખ્ત થયું. ઈ. સ. ૧૨૦૬.

પ્રકરણ ૪ થું.

भरतखंडमां मुसलमानी राज्य थयुं ते समये आर्योनी स्थिति.

૧. રજપૂત રાજ્ય. ૨. પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૩. જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૪. પૃથુરાજ ને ભોળા ભીમવચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૫. ઘોરી શાહની ફતેહનું કારણ. ૬. પૃથુરાજ રાસો. ૭. ધર્મ. ૮. દેશસ્થિતિ.

રજપૂત રાજ્ય. ૧. જ્યારે શાહાબુદ્દીન ઘોરી ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો, ત્યારે દિલ્હી, અજમેર, કનોજ, ગુજરાત ને મેવાડ એ પાંચ રજપૂત રાજ્યો જોરાવર હતાં. દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુંવાર, કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચોહાણ, ગુજરાતમાં ભોળોભીમ ચાલુક્ય, ને મેવાડમાં સમરસી રાણો

રાજ્ય કરતા હતા. એ વગર માળવા, કાશી, ગ્વાલિયર ને કલિંજરમાં પણ બળવાન રજપૂત રાજાઓ હતા. એ રાજાઓ માંહોમાંહે લઢીને નબળા થયા. તે પહેલાં શાહાબુદ્દીને ગુજરાત ને અજમેર ઉપર ચઢાઇ કરી હતી, પણ તે બંને ઠેકાણેથી હારીને નાઠો હતો; પરંતુ ભરતખંડના કમીનસીબે રજપૂત રાજાઓમાં દ્વેષ ને કુસંપનાં બીજ રોપાયાં; તેથી ઘોરી શાહ ફતેહ પામ્યો.

પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૨. દિલ્લીના રાજા અનંગપાળને પુત્ર નહોતો, માત્ર બે કન્યાઓ હતી. તેમાંથી એક અજમેરના સોમેશ્વરને અને બીજી કનોજના વિજયપાળને દીધી હતી. સોમેશ્વરને પૃથુરાજ ને વિજયપાળને જયચંદ્ર નામે કુંવર હતા. અનંગપાળે પોતાના રાજ્યના ભાગ પાડી નબળું નહિ કરતાં પૃથુરાજને દત્તક લઇ દિલ્લીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તે જયચંદ્રને ગમ્યું નહિ. તેથી તેણે દિલ્લીના રાજ્યનો અર્ધ ભાગ મેળવવાને પૃથુરાજ સાથે ટંટો કર્યો.

જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૩. કનોજનો રાજા જયચંદ્ર ઘણો બળવાન હતો. એણે ભરતખંડના રજપૂત રાજાઓમાં પોતાનું ગૌરવ વધારવાને રાજસુયજ્ઞ આરંભ્યો. કળીયુગના આરંભમાં પાંડવોએ એ યજ્ઞ કર્યો હતો, તે પછી બીજા કોઇએ કર્યો નહોતો. જયચંદ્રને એના સલાહકારોએ યજ્ઞ કરવાની ના પાડી. પણ તે નહિ ગણકારતાં સર્વે રાજાઓને તેણે આમંત્રણ મોકલ્યાં. જયચંદ્રની કુંવરી સંયોગતા બહુ ખુબસુરત હતી. તેનો સ્વયંવર પણ તેજ સમયે કરવાનો હતો. સંયોગતાને વરવાના લોભમાં ને જયચંદ્રના ડરથી કનોજમાં સઘળા રાજારાણા એકઠા થયા. માત્ર દિલ્લીનો પૃથુરાજ આવ્યો નહિ. યજ્ઞમાં આવનાર રાજાને કાંઇ પણ કામ કરવાનું સોંપે છે, તે પ્રમાણે પૃથુરાજને માટે દ્વારપાળનું કામ નિર્માણ કરેલું હતું. પૃથુરાજ ન આવ્યાથી દ્વારપાળની જગાએ એના નામનું પુતળું બનાવી ઉભું કર્યું. સંયોગતાને સ્વયંવર મંડપમાં બોલાવી, ત્યારે તેણે સઘળા રાજારાણાને જોયા, પણ કોઇ સાથે વરવાની તેની ઇચ્છા થઇ નહિ. તેની ઇચ્છા બહાદુર પૃથુરાજ વેરે વરવાની હોવાથી તેણે પૃથુરાજના પુતળાને વરમાળા આરોપી. આ સમાચાર સાંભળીને પૃથુ-

રાજ સંયોગતાનું હરણ કરી લેઇ ગયો. આથી જયચંદ્ર ને પૃથુરાજ વચ્ચેના વૈરમાં ઉમેરો થયો.

પૃથુરાજ ને ભોળાભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૪. પૃથુરાજને ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમ સાથે પણ વેર થયું હતું. આબુમાં જેતસી પરમાર નામે રાજા હતો. તેને એક સુંદર કુંવરી હતી, તેનો વિવાહ પૃથુરાજ વેરે કર્યો હતો. એ કુંવરીનું માગું ગુજરાતના ભોળાભીમદેવે કર્યું. જેતસીએ ભીમથી ડરીને પોતાની કુંવરી અજમેર મોકલી દીધી. તેથી ભીમદેવે ક્રોધે ભરાઇને આબુ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેને હરાવી અજમેર ઉપર ચઢ્યો. ભીમદેવે અજમેરના સોમેશ્વરને હરાવી મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી પૃથુરાજે પોતાના બાપનું વૈર લેવાને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી. એણે ભીમદેવને હરાવી નસાડ્યો. એવામાં શાહાબુદ્દીન દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી તે પાછો ગયો.

ઘોરી શાહની ફતેહનું કારણ. ૫. મહમદ ઘોરી ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો ત્યારે રાજ્યલોભથી કે કન્યા પરણવાના કારણથી થયેલા કુસંપે રજપૂત રાજ્યો માંહોમાંહે લઢીને નબળાં થયાં હતાં. તેમનું સૈન્ય કપાઇ ગયું હતું ને તેમની જગા પૂરનાર બીજા યોદ્ધા તરત પૂરા પડે એમ નહોતું. આ સમયે રજપૂતોએ માંહોમાંહેનું વૈર ભૂલી જઇ સંપ કરી લાહોરના અનંગપાળે જેવું આર્યત્વનું અભિમાન ઉપજાવ્યું હતું, તેવું અભિમાન ઉપજાવી એકત્ર ક્ષત્રીબળથી લડવું જોઇતું હતું, તેમ ન કરતાં ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોની પાયમાલી કરનાર શાહાબુદ્દીન છેક નજીક આવ્યો તોપણ તેઓ ચેત્યા નહિ. વારાફરતી પોતાનો પણ વારો આવશે એવું તેઓ સમજ્યા નહિ, ને પોતાના દેશના ને ધર્મના શત્રુ સામા લઢવાને ઐક્ય કરી સઘળું રજપૂતબળ જમાવ્યું નહિ. પણ ઉલટા દિલ્લીની શી વલે થાયછે તે ત્રાહિતની પેઠે જોઇ રહ્યા. એટલુંજ નહિ, પણ જ્યારે પોતાનાથી વેર ન વળાયું ત્યારે કુસંપ ને દ્વેષબુદ્ધિથી કનોજના જયચંદ્રે ઘોરી શાહને દિલ્લીનું રાજ્ય જીતવાને આમંત્રણ કર્યું. તેથી તેણે પોતાનેજ હાથે પોતાના પગપર કૂહાડી મારી, તથા દેશદ્રોહીનું કાળું કલંક પોતાને

માથે લીધું. તે કલંક ભરતખંડના ઇતિહાસમાં નિરંતર રહેશે. એ સમયે રજપૂતોમાં દ્વેષ ને કુસંપ એટલાં દૃઢ થયાં હતાં કે તેથી તેઓ સઘળા પોતાનું સામાન્ય હિત વિસરી ગયા; ને તેથીજ મુસલમાનો જય પામ્યા. જો એ વખતે ભરતખંડના સઘળા ક્ષત્રી રાજાઓએ પોતાનું ને સ્વદેશનું સામાન્ય હિત સમજીને સ્વધર્મ ને સ્વદેશના રક્ષણ માટે સ્વદેશાભિમાનથી ઐક્ય કર્યું હોત, તો જે ઘોરી શાહે પ્રથમ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ભીમદેવનો, અજમેર ઉપર ચઢ્યો ત્યારે સોમેશ્વરનો, ને દિલ્હી ઉપર પ્રથમ આવ્યો ત્યારે પૃથુરાજનો માર ખાઇને હાર ખાધી હતી, તે ઘોરી શાહ રજપૂતોના એકત્ર બળ આગળ કદી ટકી શકત નહિ, અને તે કાળે ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થાત નહિ.

પૃથુરાજ રાસો. ६. એ સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન પૃથુરાજના કવિ ચંદબારોટે કર્યું છે, એને પૃથુરાજ રાસો કહેછે. એ રાસો પાલી કે જુની હિંદી ભાષામાં છે. તે એટલો મોટો ને સુંદર છે કે તેને પ્રાકૃત મહાભારત કહેવામાં આવેછે, અને તેના કર્તાને "બિરદાઇ" એટલે વરદાન પામેલો એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ચંદના છંદ બહુ વખણાય છે, તે હાલના ભાટ ચારણો ગાય છે, ત્યારે સાંભળનારનાં રૂવાં પણ ઉભાં થાય એવા વીરરસથી ભરેલા છે.

ધર્મ. ७. સુલતાન મહમદે સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે બૌદ્ધધર્મ ભરતખંડમાંથી નાબુદ થયો હતો, પરંતુ જૈનધર્મ પૂર ચઢતીમાં હતો. ગુજરાત, મારવાડ ને દક્ષિણમાં તેનું બળ વિશેષ હતું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃસ્થાપના કરનાર શંકરાચાર્ય ગુજરી ગયા હતા, ને તેમના શિષ્યો એ ધર્મની મજબૂતી કરવાને મથતા હતા. આ વખતે ભરતખંડના થોડાક રાજા સિવાય સઘળા બ્રાહ્મણધર્મમાં આવ્યા હતા, જાતિબંધન મજબૂત થયું હતું, ને સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

દેશસ્થિતિ. ८. વેપારરોજગાર ને ધનદોલતમાં આ દેશ પ્રથમના જેવોજ આબાદ હતો. પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં માલ ખરીદવાને આવતા, ને દેશીઓ દૂરના દેશમાં વેપારરોજગારે જતા.

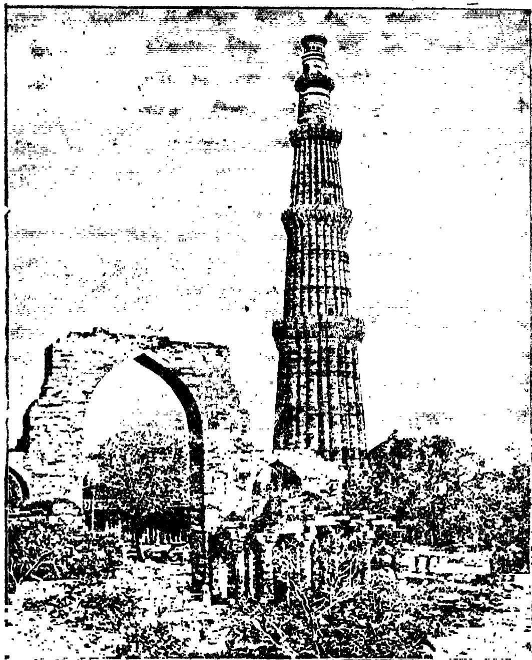
મુસલમાનોના હુમલા આ દેશમાં થવા લાગ્યા ત્યારથી તે મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાતાં સુધીમાં પાંચસે વરસ થયાં હતાં, તેટલી લાંબી મુદતમાં માત્ર ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાંજ હુમલા થયા. દક્ષિણમાં તો હજુ મુસલમાની ધર્મનું નામ પણ કોઈ જાણતું નહોતું. તેથી તે દેશના વેપાર રોજગારમાં તથા વિદ્યા, હુન્નર, ધનદોલત ને રાજ્યબંધારણમાં કાંઇ પણ ફેરફાર થયો નહોતો. મહમદે સ્વારીઓ કરી ત્યાં સુધીના હુમલા માત્ર સિંધ ને પંજાબ ઉપરજ હતા. મહમદે ઉત્તર ભરતખંડના ઘણા ભાગમાં દરોડા પાડી લૂંટો કરી લોકોના જાનમાલને નુકસાન કર્યું ને દેશની પાયમાલી કરી, પરંતુ એવા હુમલા લાંબી મુદ્દતે થતા ને જે કરતા તે લૂંટીને ચાલ્યા જતા, તેથી વેપારીઓ પાછા રજપૂત રાજ્યોના આશ્રય ને રક્ષણ નીચે તાજા થતા. મહમદ ગીજની પછી લગભગ બસેં વરસે શાહાબુદ્દીન આવ્યો. એટલી મુદતમાં તો લોકો આબાદ થઇ મુસલમાનોના ત્રાસ અને કેરને ભૂલી પણ ગયા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુલામવંશ.

૧. કુતુબુદ્દીન. ૨. અલ્તમસ. ૩. રજીઆબેગમ. ૪. નાસરૂદ્દીન. ૫. બલબન. ૬. બલબનના ગુણ. ૭. કૈકુબાદ.

કુતુબુદ્દીન. ૧. શાહાબુદ્દીનનો સુબો કુતુબુદ્દીન કેવી રીતે દિલ્હીનો પાદશાહ થયો તે વાત પાછળ આવી ગઇ છે. એણે દિલ્હીની પાસે એક મિનારો બંધાવવા માંડ્યો તેને કુતુબમિનાર કહેછે. તે હજુ ઉભો છે. કુતુબુદ્દીન પહેલાં ગુલામ હતો. તે પોતાની લાયકી ને હોંશિયારી વડે દિલ્હીનો પાદશાહ થયો તેથી એના વંશને ગુલામવંશ કહેછે. એણે નીતિ ને સદાચરણથી ચાર વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. તે ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો આરામ પાદશાહ થયો. પણ તેનામાં દમ ન હોવાથી તેના બનેવી અલ્તમસે તેજ સાલમાં તેને મારીને ગાદી લીધી.

કુતુબ મનારો.

અલ્તમસ. ૨. અલ્તમસ પાદશાહ બહુ બહાદુર હતો. ગાદીએ બેઠા પછી થોડાજ વરસમાં ગીજનીનો પાદશાહ હિંદનું રાજ્ય પાછું મેળવવાને દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ અલ્તમસે તેને હરાવીને પાછો કાઢયો. ઇ. સ. ૧૨૧૫. વળી તેણે પંજાબ ને બંગાળાના સ્વતંત્ર થઈ ગએલા સુબાને હરાવીને તેમનું રાજ્ય દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. એના વખતમાં જંગ્રિસખાં નામે બહાદુર પણ

ક્રૂર મોગલ પાદશાહ કાબુલ જીતીને ખારીજમ (ખીવા) ના શાહ-જાદાની પાછળ પડી સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. પણ ત્યાંથી તે આગળ નહિ વધતાં ઈરાન તરફ ગયો. એ ભરતખંડના લોકોના નસીબ જાણવાં. કેમકે તે વખતમાં મોગલો મુસલમાન થયા નહોતા, તોપણ તેઓ ક્રૂર ને લૂટારા હતા. જંગિસખાંના ડરથી મુક્ત થયા પછી અલ્તમસે લશ્કર જમાવીને માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી, તથા તે રાજ્ય જીતીને ત્યાંના પરમાર રાજ્યની આખર આણી. ઈ. સ. ૧૨૩૧. એ સાલથી માળવા દિલ્હીના રાજ્યનો પ્રાંત થયો. કુતુબુદ્દીને ચણાવવા માંડેલો કુતુબમિનારો એણે પૂરો કરાવ્યો. એ મિનારો દુનિયાના કોઈ પણ મિનારા કરતાં ઉંચો છે. એની ઉંચાઈ ૧૧૦ હાથ છે. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં ૨૫ વરસ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો, ત્યારે ગુજરાત, મેવાડ ને દક્ષિણ સિંધ સિવાયનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ એના તાબામાં આવ્યો હતો.

રજીઆબેગમ. ૩. અલ્તમસ પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો. પણ તે નઠારો હોવાથી અમીર ઉમરાવોએ એજ સાલમાં એને ઉઠાડીને એની બેન રજીઆબેગમને ગાદી આપી. મુસલમાનોને તખ્તે દિલ્હીની ગાદીએ માત્ર એજ બેગમ થઈ. એ બહુ બહાદુર, ભણેલી, ઉદ્યોગી ને દૃઢ મનની હતી. પણ તેના હબસી ગુલામ ઉપર તેની મહેરબાની થવાથી તેના પઠાણ સરદારોએ તેને મારી નાંખી. ઈ. સ. ૧૨૩૯. તેની પછી સરદારોએ અલ્તમસના બીજા છોકરા બહેરામને ગાદી આપી. પણ બે વરસમાં તે મરાયાથી તેનો ભત્રિજો મસાઉદ પાદશાહ થયો. ૧૨૪૧. એ પાદશાહની પણ સરદારોએ એવીજ વલે કરીને તેના કાકા નાસરૂદ્દીનને ગાદી આપી. ૧૨૪૬. બહેરામ ને મસાઉદના સમયમાં મોગલોએ પંજાબ ને બંગાળા ઉપર સ્વારીઓ કરી, પણ પઠાણોએ તેમને હરાવીને પાછા કાઢ્યા.

નાસરૂદ્દીન. ૪. નાસરૂદ્દીન બહુ ભલો ને સદ્‌ગુણી પાદશાહ હતો. તેને એકજ બેગમ હતી, તેના હાથની રસોઈ તે જમતો. તે કુરાનની નકલો કરી તેના પૈસાવડે તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. તે કહેતો હતો કે સરકારી ખજાનામાંથી ખાનગી ખરચ કરવાનો મને

હક નથી. એ પોતાનો વખત ખુદાની બંદગીમાં ને પુસ્તકો લખવામાં ગાળતો. તેના રાજ્યનો સઘળો કારભાર તેનો વિશ્વાસુ વઝીર બલબન ચલાવતો. તેના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ત્યાંના સુબા શિરખાંએ પાછા વાળ્યા, તથા ગીજની જીતી લીધું. વળી સિંધ, મેવાડ, ચંદેરી ને બુંદેલખંડમાં રજપૂતોએ બળવા કર્યા, તે પણ બલબને સમાવ્યા. એના સમયમાં મોગલોના રાજા હોલાકુખાંની તરફથી વકીલ આવ્યો હતો. તેને પાદશાહે બહુ માન આપ્યું. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૨૬૬ માં અપુત્ર મરવાથી તેનો વઝીર બલબન પાદશાહ થયો.

બલબન. ૫. બલબનખાં પણ અલ્તમસનો ગુલામ હતો. તે પોતાની હોંશિઆરી ને બહાદુરીવડે વધીને પાદશાહ થયો. એ સમયે ઉમરાવો રાજ્યના ધણીરણી થઇ પડ્યા હતા. તેઓ મરજીમાં આવે તેને ગાદીએથી ઉઠાડતા ને મરજીમાં આવે તેને બેસાડતા. એ ઉમરાવોની સત્તા એણે પ્રથમ તોડી. તેણે બંડખોર અને ગુન્હેગાર ઉપર જૂલમ કરી ત્રાસ બેસાડી રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. દિલ્લીની દક્ષિણના મેવાત પ્રાંતના લોકો વારે વારે બળવો કરતા, તેમાંના એક લાખ માણસો મારી નાંખી તેમનું મૂળ કાઢ્યું; તથા જે જંગલોમાં તેઓ ભરાઇ રહેતા તે જંગલો કપાવી નાખી વસ્તી થવા જોગ સપાટ મુલક બનાવ્યો. બંગાળાના સુબા તોગ્રલબેગે બળવો કર્યો તે સમાવવાને લશ્કર મોકલ્યું, પણ તેનો સરદાર હારીને પાછો આવ્યો, તેથી તેણે પંડે જઇને તોગ્રલને હરાવીને માર્યો એટલુંજ નહિ, પણ સરદારોમાં ત્રાસ બેસાડવા સારૂ પેલા હારીને નાસી આવનાર સરદારને ફાંસી દીધો; ને બંગાળામાં પોતાના દીકરા બકારાખાંને તેણે સુબો ઠરાવ્યો; તથા પંજાબના સુબા શિરખાંના મરણથી તેની જગાએ પોતાના વહાલા દીકરા મહમદને સુબો બનાવ્યો. મહમદે ઇરાની મોગલો જોડે બે વાર લઢાઇ કરીને તેમને હરાવ્યા, ને તેમણે દબાવેલો મુલક પાછો લીધો. પણ બીજી વારની લઢાઇમાં મહમદ માર્યો ગયો. બાદશાહ આ સમયે ૮૦ વરસનો વૃદ્ધ થયો હતો, તેવામાં પોતાના બહાદુર ને વહાલા પુત્રના મરણના

સમાચાર મળ્યા તેના શોકમાંજ તેણે પ્રાણ તજ્યા. ઇ. સ. ૧૨૮૭.

બલબનના ગુણ. ૬. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર પણ ક્રૂર હતો. એનો મોટો દીકરો મહમદ વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. એના વખતમાં મધ્ય એશિયામાંથી મોગલોના જૂલમથી નાસી આવેલા પંદર પાદશાહો એને આશ્રયે રહ્યા હતા. તે પાદશાહોએ ખોએલાં રાજ્યો (બગદાદ, ખારીજમ, ઘોર) નાં નામ દિલ્હીના મહોલ્લાઓને આપ્યાં હતાં.

કૈકુબાદ. ૭. બલબને મરતી વખતે મહમદના દીકરા કૈખુશરૂને રાજ્ય આપવા ઠરાવ કર્યો હતો, પણ ઉગતાને પૂજનાર એના અમીરોએ બંગાળાના સુબા બકારાખાંના દીકરા કૈકુબાદને ગાદી આપી. એ પાદશાહ બદફેલીમાં પડ્યાથી તેનો કારભાર નાજીમુદ્દીન નામે વજીર કરવા લાગ્યો. એ વજીરે મુસલમાન ન થએલા મોગલોને કાપી નાંખ્યા; તથા પાદશાહને તેના બાપ સાથે કજીઓ કરાવ્યો. કૈકુબાદ બકારાખાંની સામો લઢવાને ઉઠયો, પણ ચતુર બકારાખાંએ પોતાના દીકરાને પોતાના પક્ષમાં લઇ વજીરનો ઘાત કરાવ્યો. વળી પાછો કૈકુબાદ બદફેલીમાં પડ્યો, તેથી તેના નવા વજીર જલાલુદ્દીને તેને મરાવી નાંખ્યો ને તે પોતે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૨૯૦.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

ખીલજી વંશ.

૧. જલાલુદ્દીન. ૨. અલ્લાઉદ્દીન. ૩. ગુજરાતનું જીતવું. ૪. રણથંભોરની જીત. ૫. ચીતોડગઢની જીત. ૬. દક્ષિણ ઉપર જીત. ૭. મોગલોની કતલ. ૮. રજપૂતોના બળવા. ૯. પાદશાહની ઘાત. ૧૦. મુબારક. ૧૧. ખીલજી વંશની આખર. ૧૨. ઉપદેશ.

જલાલુદ્દીન. ૧. જલાલુદ્દીન જાતે ખીલજી પઠાણ હતો, માટે એના વંશજોને ખીલજીવંશના કહેછે. જો કે એ પોતાના પાદશાહને

મારીને ગાદીએ બેઠો હતો, તોપણ પાદશાહ થયા પછી એણે એના દુશ્મનો ઉપર દયા કરી. તે એટલો તો દયાળુ હતો કે ગુન્હેગારને પણ છોડી દેતો. પણ એવી અયોગ્ય દયાનું ફળ સારૂં થયું નહિ. રાજ્યમાં ખૂન, ચોરી ને લૂટ વધી પડયાં. બલ્બનનો ભત્રિજો કરાનો સૂબો હતો તેણે બંડ કર્યું. પાદશાહે તેને હરાવી મુલતાનની સુબાગીરી ઉપર નીમ્યો. એના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા તેમને તેણે હરાવ્યા, પણ તેમના પર ક્રૂરતા ન કરતાં સલાહ કરી, તેથી ૩૦૦૦ મોગલો તેની ચાકરીમાં રહ્યા ને મુસલમાન થયા. ઈ. સ. ૧૨૯૨. તેમને રહેવાને દિલ્હીમાં જગા આપી તે મોગલપરાને નામે હજુ પણ જાણીતી છે. જલાલુદ્દીનનો ભત્રિજો અલ્લાઉદ્દીન પ્રયાગની પાસે કરાનો સૂબો હતો, તે બહુ બહાદુર અને છાતીધડો પણ જૂલમી ને ક્રૂર હતો. તેણે ૮૦૦૦ સ્વારો લઇ વિંધ્યાચળની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી. દક્ષિણદેશ ઉપર સ્વારી કરનાર આ પહેલોજ મુસલમાન સરદાર હતો. અલ્લાઉદ્દીને જાહેર કર્યું કે પાદશાહની નોકરી છોડી રાજ્યમ્હેંદ્રિના મહારાજાને ત્યાં નોકર રહેવા જાઉં છું. તેથી રજપૂતોએ એને અટકાવ્યો કે હેરાન કર્યો નહિ. એવી છેતરપંડી કરીને એણે મહારાષ્ટ્રની રાજ્યધાની દેવગીરી ઉપર છાપો માર્યો, ને જણાવ્યું કે આખી પાદશાહી ફોજ પાછળ આવે છે, તેની હરોલનો ભાગ લેઇ હું આવ્યો છું. રજપૂતો આથી ડર્યા અને સામા થયા નહિ, તેથી અલ્લાઉદ્દીન પુષ્કળ લૂંટ લઇ પાછો ઘરે ગયો. ઘરડો જલાલુદ્દીન પોતાના ભત્રિજાની ફીકરમાં હતો, તે પાછો આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને તેને મળવા ગયો. એના સરદારોએ એને ચેતાવ્યો કે અલ્લાઉદ્દીનની ઇચ્છા રાજ્ય મેળવવાની છે, માટે તેને મળવા ન જવું. પણ પાદશાહે તે ગણકાર્યું નહિ. તે જેવો અલ્લાઉદ્દીનને ભેટવા જાયછે તેવોજ ખૂની અલ્લાઉદ્દીને તેનો ઘાત કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૫. દેવગીરીથી આણેલી લૂંટવડે લશ્કર તથા ઉમરાવોને રાજી કરી તે પાદશાહ થયો. ગાદીએ બેઠા પછી રાજ્યનો દાવો કરનાર પાદશાહી કુટુંબનો એણે ઘાત કરાવ્યો. જલાલુદ્દીન દયાળુ છતાં સ્વાર્થને લીધે એણે એ

ખૂન કર્યાં હતાં. કૈકુબાદને મરાવી ગાદી લીધી તે પ્રથમ ખૂન. એના બીજા ખૂનની વાત આ પ્રમાણે છે. સીદી મૌલા કરીને એક ફકીર ઘણું ધર્મદાન કરતો હતો. તેની પાસે પારસમણી છે એવું સાંભળ્યા ઉપરથી તે લેવાને તેને મરાવ્યો. તે પછી વાવંટોળ થયો, તેનો વડો પુત્ર મૂઓ, વરસાદ ન થયો, દુકાળ પડ્યો ને થોડી મુદતમાં પાદશાહ પણ મરાયો, આ અનર્થ ફકીરે મરતી વખતે દીધેલા શાપથી થયો એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

અલ્લાઉદ્દીન. ૨. પઠાણ પાદશાહના વારામાં મુખ્યત્વે ચાર બનાવ બનતા. ૧. જેનું બળ હોય તે સામાને મારીને પાદશાહ થાય; ૨. ખંડીઆ રજપૂત રાજાઓ ને મુસલમાન સુબાઓના બળવા; ૩. વાયવ્યકોણના ઘાટોને માર્ગે મોગલોની સ્વારીઓ. ૪. સ્વતંત્ર રજપૂતરાજ્યો જીતવાને સ્વારીઓ. એ બધા બનાવોમાં મારામારી અને કાપાકાપી ઘણી થતી, લૂંટફાટથી રૈયત હેરાન થઇ પાયમાલ થતી.

ગુજરાતનું જીતવું. ૩. અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના વાઘેલા રાજા કરણઘેલા પાસેથી ગુજરાત જીત્યું; ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. કરણઘેલો દેવગીરીના રાજાના આશ્રય નીચે બાગલાણમાં નાસી ગયો સન ૧૨૯૮. મોગલ સરદાર તઘલખખાં દિલ્લી સુધી ધસી આવ્યો, તેને અલ્લાઉદ્દીનના સરદાર જાફરખાંએ હરાવ્યો ને તેની પાછળ પડ્યો. પણ અલ્લાઉદ્દીને તેને મદદ નહિ મોકલતાં મોગલોને હાથે મરવા દીધો.

રણથંભોરની જીત. ૪. ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં પાદશાહે રણથંભોર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. એ ગઢ ઘણો મજબૂત હોઇ રજપૂતોના તાબામાં હતો. પાદશાહે ઘેરો ઘાલી એ ગઢ લીધો, એવામાં જે રીતે જલાલુદ્દીનને મારી એણે રાજ્ય લીધું હતું, તે રીતે રાજ્ય મેળવવાને એના ત્રણ ભત્રિજાઓએ યત્ન કર્યો. તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ ને માર્યા ગયા.

ચિતોડગઢની જીત. ૫. ઈ સ ૧૩૦૩ માં પાદશાહે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. કેટલાક દગાફટકા ને બહાદુરી વડે એ ગઢ જીત્યો,

પણ ત્યાંના સિસોદીઆ રાણા તાબે થયા નહિ. થોડી મુદતમાં રાણા હમીરે ચિતોડગઢ પાછો જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૩૦૪–૫ માં મોગલો પંજાબ ઉપર પાંચ વાર ચઢી આવ્યા, પણ તેમને પંજાબના સુબા ગાજીખાંને હરાવ્યા. એ લઢાઇમાં પકડાયલા મોગલોને પાદશાહે હાથીને પગે બાંધી છુંદી માર્યા.

દક્ષિણ ઉપર જીત. ૬. ગુજરાત જીત્યું ત્યારે ખંભાતથી કાફુર નામે એક ગુલામ પકડાયો હતો, તેના ઉપર પાદશાહની પ્રીતિ થવાથી તેને લશ્કર આપી ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં દક્ષિણ જીતવાને મોકલ્યો. તેણે પ્રથમ દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર સ્વારી કરીને તેને પકડીને દિલ્લી આણ્યો. પાદશાહે રાજી થઇને તેને ખંડીઓ રાજા બનાવ્યો. ત્યાંથી કાફુરે તૈલંગણ ઉપર સ્વારી કરીને મહા પરાક્રમે તૈલંગણની રાજ્યધાની વરંગુળ જીત્યું, ને એ રાજ્ય પણ ખંડીઉ બનાવ્યું. ઇ. સ. ૧૩૦૯. આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૩૧૨ સુધીમાં કાફુરે બીજી સ્વારીઓ કરીને મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મહીસુર ને મલબાર એ સઘળું જીતીને સેતુબંધ રામેશ્વરમાં મસીદ બંધાવી. કાફુરે આખા દક્ષિણ દેશ ઉપર દિલ્લીના પાદશાહની આણ ફેરવી. દિલ્લીના આગલા કોઇ પણ પાદશાહની સત્તા દક્ષિણમાં એટલે લગી જામી નહોતી.

મોગલોની કતલ. ૭. ગીજનીના ઘોર, ગુલામ ને ખીલજી વંશના પઠાણ ને તુર્ક મુસલમાનો ને મોગલ એ રીતે મધ્ય એશિયામાંથી ત્રણ ટોળાં ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં આવ્યાં, તેથી ત્યાં મુસલમાનની વસ્તી બહુ થઇ. મોગલો પ્રથમ તો પંજાબ જીતવાને આવ્યા હતા, પણ તે નહિ જીતાવાથી દિલ્લીના પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યા. ગુલામવંશના વારામાં એ મોગલ સિપાઇઓ બળવાન થયાથી ઇ. સ. ૧૨૮૬ માં તેમની કતલ કરાવી. એ મોગલોમાંના ત્રણ હજાર પ્રથમ ઇ. સ. ૧૨૯૨ માં મુસલમાન થયા. આગળ જતાં મોગલોની વસ્તી વધી પડી ને તેઓ દગો કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૩૧૧ માં અલ્લાઉદ્દીને પંદર હજાર મોગલો કપાવી નંખાવ્યા.

રજપૂતોના બળવા. ૮. અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં તુર્ક, પઠાણ ને મોગલ લશ્કરની ખૂબ ભરતી થવાથી તે દક્ષિણ ભરતખંડ જીતવાને સમર્થ થયો. તોપણ રજપૂતો નિરાશ થયા નહિ. ગુજરાતના રજપૂતોએ બંડ કર્યું ને રાણા હમીરે ચીતોડ પાછું લીધું, તથા દક્ષિણમાં રામદેવના જમાઇ હરપાળે બંડ કરીને મુસલમાન કિલ્લેદારોને કાઢી મુક્યા.

પાદશાહની ઘાત. ૯. દિલ્લીમાં દારૂની કેફથી પાદશાહનું મન બગડયું. તેમાં તેણે પોતાના ભાઇ અલફખાં તથા બહાદુર સરદાર અલ્પખાંને મરાવ્યા, તેથી ઘણે ઠેકાણે બંડો ઉઠયાં. એવામાં પાદશાહના વહાલા સરદાર કાફુરે તેને ઝેર દેઇને માર્યો. ઇ. સ. ૧૩૧૫.

મુબારક. ૧૦. કાફુરે અલ્લાઉદ્દીનના દીકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડયો ને પોતે કારભાર કરવા લાગ્યો, તથા ઉમરના બે ભાઇઓની આંખો ફોડીને ત્રીજા મુબારકને મારવાને મારા મોકલ્યા. એ મારાને પોતાનાં ઘરેણાંગાંઠાં આપી મુબારક ઉગર્યો. આ વાત ઉમરાવોના જાણવામાં આવ્યાથી, તેમણે કાફુરને માર્યો ને મુબારકને ગાદી આપી, પણ તે બહુ દુષ્ટ ને રંડીબાજ હતો. એણે મહારાષ્ટ્રના રાજા હરપાળની જીવતાં ચામડી ઉતરાવી મરાવી નાંખ્યો. એનો કારભાર ખુશરૂખાં નામે મુસલમાન થયેલો ઢેડ કરતો હતો. એ ખુશરૂએ મલબાર સુધી સ્વારી કરીને મુલક લૂંટયો ને મુબારકને મારી રાજ્યનો ધણી થયો.

ખીલજી વંશની આખર. ૧૧. ખુશરૂએ ખીલજી વંશના કોઇ પણ બાળકને જીવતો રહેવા દીધો નહિ. એ અંતઃકરણથી મુસલમાન થયો નહોતો, તેથી પાદશાહ થયા પછી મસીદોમાં મૂર્તિઓ ગોઠવી ને પોતે કુરાન ઉપર બેસવા લાગ્યો. એણે દિલ્લીમાં ફરીને દેશી રાજ્ય સ્થાપવા મહેનત કરી, પણ એ ઢેડ હોવાથી રજપૂતો એના પક્ષમાં આવ્યા નહિ. જાતિબંધન ને જાતિ–અભિમાને આર્યોનું એકત્ર બળ થતું અટકાવ્યું. આ ભ્રષ્ટ મુસલમાન સામા સઘળા મુસલમાનો ઉઠયા. તેવામાં પંજાબના સુબા ગાજીખાં તઘલખે ખુશરૂને હરાવીને માર્યો, ને દિલ્લીનું રાજ્ય જીત્યું ઇ. સ.

૧૩૨૦. એ રીતે ખીલજી વંશની આખર આવી.

ઉપદેશ. ૧૨. એ વંશના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે માણુસ રાજ્યલોભથી પાપ કરે છે, પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો બદલો પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી. જલાલુદ્દીન, અલ્લાઉદ્દીન, કાફુર, ખુશરૂ એ બધા ખૂન કરી સત્તાધારી થયા, પણ બહુ સંભાળ રાખ્યા છતાં તે સર્વનાં ખૂનજ થયાં હતાં. માટે પાપ કરવાનો વિચાર કરવો એ પણ પાપ છે, એમ સમજી તેથી વેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૭ મું.

તઘલખ વંશ.

૧. ગ્યાસુદ્દીન. ૨. મહુમદ. ૩. સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૪. પાદશાહનાં ગાંડાઇનાં કામ. ૫. ફીરોજશાહ. ૬. લોકોપયોગી કામ. ૭. મહુમદ. ૮. સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૯. તૈમુરની સ્વારી.

ગ્યાસુદ્દીન. ૧. રાજ્ય જીત્યા પછી ગાજીખાંએ (ગ્યાસુદ્દીને) બધા લોકો ભેગા કરીને રાજ્યકુળના કોઇ યોગ્ય પુરુષને ગાદી આપવાને કહ્યું, પણ સર્વેએ એકે અવાજે એનેજ પાદશાહ ઠરાવ્યો. તે બહુ ડાહ્યો પાદશાહ હતો. તેણે ખેડુતોના હકમાં કેટલાક લાભકારી ઠરાવ કર્યા. તે વખતે બંગાળામાં બકારાખાં સ્વતંત્રપણે કારભાર કરતો હતો, તેને પાદશાહે બંગાળે જઇને બહાલ રાખ્યો તથા સોનારગામ (ઢાકા) નો બંદોબસ્ત કરીને તે પાછો આવ્યો. એના મોટા દીકરા મહમદે દક્ષિણમાં તૈલંગણ ઉપર સ્વારી કરી હતી, તે જીત કરીને પાછો આવ્યો તેની મુલાકાત લેવાને પાદશાહ સામો ગયો. બંનેની મુલાકાત માટે મહમદે લાકડાનો એક માંડવો કરાવ્યો હતો, તે એકદમ પડવાથી પાદશાહ તેની નીચે ચગદાઇ મૂઓ. એ ગ્યાસુદ્દીન દિલ્લીની નજીક તઘલખાબાદ નામે એક ગઢી બંધાવી ત્યાં રહેતો હતો. ગ્યાસુદ્દીનના મૂઆથી ઇ. સ. ૧૩૨૫

માં તેનો દીકરો મહમદ પાદશાહ થયો. એને જુમાખાં પણ કહેછે.

મહમદ. ૨. એના વારામાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ધન આપીને પાછા કાઢ્યા, એ પાદશાહ લઢાઇમાં શૂરો, વિદ્વાન, વૈદકમાં કુશળ, ઇશ્વરભક્ત ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો, પણ અવિચારી ને ગાંડો હતો. એના વખતમાં મહારાષ્ટ્ર ને તૈલંગણ ખાલસા કર્યાથી બધા પઠાણ પાદશાહો કરતાં એના રાજ્યની હદ વધારે થઈ; પણ અવિચાર, ગાંડાઇ ને ક્રૂરપણાથી રાજ્યમાં હિંદુ મુસલમાનોએ બળવા કર્યા ને તેઓ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એના જૂલમથી પ્રજા નાસી જવા લાગી અને કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરો ઘાલી હજારો માણસોને તેણે મારી નાખ્યા, વળી એણે મનુષ્યનો શિકાર કરવાની યુક્તિ કરીને ક્રૂરતાની હદ વાળી. લશ્કર વડે ગોળ ચક્રાવો ઘેરી એ ચક્રાવો નાનો કરતાં કરતાં છેવટે તેમાં જે માણસો ઘેરાય તેમનો તે શિકાર કરાવતો. માળવા ને પંજાબમાં બંડ થયાં તે એણે સમાવ્યાં.

સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૩. બંગાળામાં એક ફકરૂદ્દીન નામે સરદારે બળવો કરી તે રાજ્ય સ્વતંત્ર કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૩૯. કર્ણાટકના બલ્લાળ રાજાએ તુંગભદ્રાને કાંઠે વિજયનગરમાં એક જોરાવર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા તૈલંગણના રાજાએ વરંગુળમાંથી મુસલમાની લશ્કર હાંકી કાઢીને ત્યાં રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૩૪૪. દિલ્લીમાં ગંગુ નામે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જાફરખાં નામે ગુલામ હતો, તે આગળ જતાં પાદશાહ થશે એવું ભવિષ્ય કહીને તેને તે બ્રાહ્મણે છોડી દીધો. જાફરખાં છૂટો થઇને દક્ષિણમાં ગયો ને ત્યાં તેણે જુમાખાંના વખતમાં બળવો કરીને ગુલબર્ગમાં મુસલમાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૩૪૭. પોતાને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી સારૂં ભવિષ્ય ભાખનાર બ્રાહ્મણનું નામ રાખવાને પોતાના રાજ્યનું નામ તેણે બ્રાહ્મણી રાજ્ય પાડ્યું તથા તે બ્રાહ્મણને બોલાવીને પોતાના જામદાનખાનાનો ઉપરી નીમ્યો. ગુજરાતમાં તથા માળવામાં બીજા બળવા થયા, તે સમાવવાને પાદશાહ ગુજરાતમાં આવ્યો, ને સુરત તથા ખંભાત

લૂંટીને બળવાખોરોને ગોંડળ આગળ હરાવ્યા. ત્યાંથી બળવાખોર સિંધમાં નાઠા. પાદશાહ તેમની પછવાડે ગયો, પણ માંદો પડી ઠઠ્ઠામાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ ૧૩૫૧.

પાદશાહનાં ગાંડાઈનાં કામ. ૪. એ પાદશાહ ગાંડો ને અવિચારી હતો, તેથી પ્રજાને ઘણું નુકસાન થયું. મોગલોને પૈસા આપ્યાથી ખજાનો ખાલી થયો; તેવામાં ચીન ને ઇરાન જીતવાનો તેને તરંગ આવ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ઉઠેલા બળવા તો સમ્યા નહોતા, ને એક પછી એક સ્વતંત્ર રાજ્યો થઇ પ્રાંતો છૂટા પડતા હતા, તોપણ એક લાખ ફોજ તૈયાર કરી હિમાલયને માર્ગે ચીન ઉપર મોકલી. ચીના લોકે તેમને હરાવી નસાડયા, તથા પાછળ પડી તેમનો નાશ કર્યો. બીજી એક ફોજને ઇરાન ઉપર જવાને તૈયાર કરી, પણ ખજાનો ખાલી થવાથી તે ફોજને ઇરાન ઉપર નહિ મોકલતાં રજા આપી. તેણે દેશમાં પસરીને રૈયતને લૂંટી, હેરાન કરી મુલકનું સત્યાનાશ વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખાલી થએલો ખજાનો ભરવાને એણે રૈયત ઉપર નવી જમાબંધી કરી. દસથી વીસ ઘણો કર વધારી મૂક્યો. તેથી જમીન ખેડાયા વગરની પડતર રહી, ને ખેડુતો દુઃખી થયા. વળી ખજાનો ભરવાને રૂપાના બદલે પીતાળનું નાણું ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ તે પરદેશીઓએ લીધું નહિ, તેથી માત્ર એનાજ રાજ્યમાં એના જૂલમથી ચાલ્યું. તે નાણું ખેડુતો પાસેથી એની પાસે આવી એનાજ ખજાનામાં ભરાયું; ને રૈયતને વેપાર રોજગારમાં આપદા ભોગવવી પડી. વળી દેવગીરી ગામ એને પસંદ પડયાથી ત્યાં રાજ્યધાની કરવાનો વિચાર કરી દિલ્હીના લોકોને ત્યાં જઇ વસવા એ ત્રણ વાર હુકમ કર્યો તેથી પ્રજાને મહા આપદા પડી, તથા ઘણું નુકસાન થયું. છતાં તેનો વિચાર પાર ન પડ્યાથી અંતે તે વાત પડતી મૂકવી પડી. વળી પોતાનો દાંત પડી ગયો, તેના ઉપર તેણે પુષ્કળ પૈસા ખરચી મસીદ બંધાવી હતી.

ફીરોજશાહ. ૫. મહમદ પછી તેનો ભત્રિજો ફીરોજશાહ તેની

ગાદીએ બેઠો. એણે સિંધનો બળવો સમાવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૫૩. પણ બંગાળાની ને બ્રાહ્મણી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરી. ઇ. સ. ૧૩૫૬. આગળ જતાં ગુજરાતમાં બળવો થયો, તે સમાવવાને પાદશાહે ગુજરાત ઉપર ઇ. સ. ૧૩૭૨ માં સ્વારી કરી, પણ તે બરાબર સમ્યો નહિ.

લોકોપયોગી કામ. ૬. એ પાદશાહ બહુ પરોપકારી, ભોળો અને દયાળુ હતો. એના હાથ નીચે તૈલંગણના બે હિંદુ વજીર હતા. તેમની સલાહથી એણે ખેડુતો ઉપરના કર ઓછા કર્યા. વસુલ બાકી રહે તો તે બાકી રાખવાના ઠરાવ કરી ખેડુતો ઉપરનો જુલમ બંધ કર્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં રીબાવી રીબાવીને મારવાની, હાથ, નાક, કાન કાપવાની વગેરે ક્રૂર સજા કરતા તે બંધ પાડી તથા દેહાંત દંડ પણ જેમ બને તેમ થોડો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એણે ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવા બંધ બંધાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યાં, નહેરો કરાવી, ને મુસાફરો માટે પૂલ તથા ધર્મશાળા બંધાવી; વળી રસ્તા ને હમામખાનાં બંધાવ્યાં, નિશાળો તથા દવાખાનાં ચાલુ કર્યાં. એણે બંધાવેલી નહેરોમાંથી જમના નદીથી સતલજ નદી સુધી ખોદાવેલી નહેર હજુ છે, ને તે અંગ્રેજ સરકારે સમી કરાવી છે. એ ભલો પાદશાહ ૯૦ વરસની વયે ૩૭ વરસ રાજ્ય કરી. ઈ. સ. ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

મહમદ. ૭. ફીરોજુદ્દીન પછી તેનો પૌત્ર ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ થયો, પણ પાંચ માસમાં તે મરાયાથી અબુબકર ગાદીએ બેઠો. એક વરસમાં તે પણ મરાયાથી નાસરૂદ્દીન પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૩૯૦. એણે ચાર વરસ રાજ્ય કર્યું. તેના પછી ઇ. સ. ૧૩૯૪ માં તેનો ભાઈ મહમદ તખ્તનશીન થયો.

સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૮. મહમદ નાનો હોવાથી તથા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હોવાથી ગુજરાત, જુવાનપુર, માળવા ને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયાં.

તૈમુરની સ્વારી. ૯. એના વખતમાં તાતાર દેશનો મોગલ પાદશાહ તૈમુર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો. મહમદ ગુજરાતમાં નાસી ગયો. તૈમુરે દીલ્હી જીતી ને ત્યાં કતલ તથા લૂંટ ચલાવી. છેવટે લોકોના જીવ લેતાં લેતાં તેની ફોજ થાકી ને લૂંટવાનું કાંઈ ન રહ્યું ત્યારે તે જંપ્યો. એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી શહેર લૂંટયું તથા બાળ્યું ને મહા અનર્થ કર્યો. તૈમુર અખુટ લૂંટ લઇને પાછો ગયો. જતી વખતે પંજાબમાં પોતાની વતી ખીજરખાં

તૈમુર.

નામે સુબો મૂક્યો. તૈમુર ગયા પછી મહમદ પાછો આવ્યો, ને મરતાં સુધી રાજ્ય કર્યું, ઇ. સ. ૧૪૧૨. મહમદ પછી દોલતખાં લોદીએ પંદર માસ સુધી રાજ્ય કર્યું, પણ ઇ. સ. ૧૪૧૪ માં ખીજરખાંએ તેને કાઢીને દિલ્હીની ગાદી લીધી.

પ્રકરણ ૮ મું.

સૈયદ તથા લોદી વંશ.

૧. ખીજરખાં. ૨. ખીજરખાંના વંશજ. ૩. બહિલોલ લોદી. ૪. સિકંદર લોદી. ૫. ઇબ્રાહીમ લોદી.

ખીજરખાં. ૧. ખીજરખાં હજરત મહમદનો વંશજ હતો, એમ કહેછે, ને તેથી તેના વંશજો સૈયદ કહેવાયછે. એણે તૈમુરની વતી સાત વરસ સુધી દિલ્હીનું રાજ્ય ભોગવ્યું ને તે મુદતમાં રૈય-

તને ન્યાય ને સુખ આપી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો.

ખીજરખાંના વંશજ. ૨. ઇ. સ. ૧૪૨૧ માં ખીજરખાં મૂઆ પછી તેની ગાદીએ અનુક્રમે મુબારક, મહમદ અને અલ્લાઉદીન એવા ત્રણ પાદશાહ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્લીની પાદશાહત પડી ભાગી. તેમનો અમલ તુટીને રાજ્યની હદ છેક દિલ્લીની પાસે આવી ગઇ. અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં તો દિલ્લી શહેર પણ તેની પાસેથી જાય એવી રાજ્યની સ્થિતિ થઇ ગયાથી પંજાબના સુબા બહિલોલ લોદીએ આવીને દિલ્લી લીધું. અલ્લાઉદ્દીને એ રાજ્ય બહિલોલને સોંપી પોતે રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૦.

બહિલોલ લોદી. ૩. બહિલોલ લોદી બહુ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો. તેણે પંજાબ તથા મુલતાનના બળવા સમાવ્યા. એવામાં જુવાનપુરનો રાજા દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી પાદશાહે તેની સાથે છવીસ વરસ સુધી લઢાઇ કરીને તેને હરાવ્યો, ને એ રાજ્ય દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. ઇ. સ. ૧૪૭૮. તે પછી તે દશ વરસમાં મરણ પામ્યો. તે વખતે હિમાલય, કાશી, બુંદેલખંડ ને પંજાબ સુધીનો મુલક તેના તાબામાં હતો. એના પછી એનો દીકરો પાદશાહ થયો.

સિકંદર લોદી. ૪. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર અને વિદ્વાન પણ ધર્માંધ ને જૂલમી હતો. તે મુસલમાનો તરફ દયાભાવ ને ન્યાયથી વર્તતો ને હિંદુ પ્રજા ઉપર જૂલમ કરતો. તેમનાં દેવળો ને મૂર્તિઓ તોડી તેમની ધર્મક્રિયા અટકાવતો. એના સમયમાં યૂરોપના પોર્તુગીજ લોક હિંદમાં વેપાર કરવાને પહેલ વહેલા દક્ષિણ હિંદના કાલિકટ બંદરમાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૪૯૮. એણે એના બાપના રાજ્યમાં કેટલોક ઉમેરો કર્યો. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં મરણ પામ્યાથી તેનો વડો દીકરો ઇબ્રાહીમ પાદશાહ થયો.

ઇબ્રાહીમ લોદી. ૫. એણે ગાદીએ બેઠા પછી એના સામાવાળીઆમાંથી કેટલાકને મરાવી નાંખ્યા તથા કેટલાકને કેદ કર્યા. તે ઉપરથી કેટલાક સરદારોએ બળવા કર્યા. બહાર પ્રાંતનો સુબો પાદશાહથી સ્વતંત્ર થયો, તથા પંજાબના સુબા દૌલતખાંએ કાબુલ

જઇ બાબરની મદદ માગી. બાબર એ તૈમુરથી છઠ્ઠો પુરુષ હતો. ને તેની રાજ્યધાની કાબુલમાં હતી. તૈમુરનો વંશજ હોવાથી હિંદની ગાદી ઉપર તેનો હક છે, એવું સમજાવી દોલતખાંએ બાબરને હિંદનું રાજ્ય જીતવાને ઉશ્કેર્યો, તેથી તે ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, ને પંજાબ જીતી પાણીપતના રણમાં ઇબ્રાહીમને હરાવીને માર્યો. ત્યાંથી દિલ્લી આવી મોગલાઈ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૯ મું.

मोगलाइ राज्य थयुं ते वखतनां बीजां स्वतंत्र राज्यो.

૧. કાશ્મીર. ૨. સિંધ. ૩. મેવાડ. ૪. જોધપુર. ૫. જેપુર. ૬. જેસલમેર. ૭. બુંદી ને કોટા. ૮. બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૧૦. ઓઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૧. ગુજરાત. ૧૨. માળવા. ૧૩. બંગાળા. ૧૪. ખાનદેશ. ૧૫. બ્રાહ્મણી રાજ્ય.

પઠાણ પાદશાહોએ હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય ફેલાવ્યું. તેમણે ઘણાં હિંદુ રાજ્યો ખાલસા કર્યાં, ને કેટલાંક તાબે કર્યાં. મહમદ ગાંડાના વખતમાં એ રાજ્ય સૌથી વધારે વિસ્તારવાળું હતું. તેની દક્ષિણ હદ કૃષ્ણા નદી સુધી ગઇ હતી, તોપણ રજપૂત રાજ્યો બિલકુલ નાબુદ થયાં નહોતાં. કાશ્મિર, દક્ષિણસિંધ, રજપૂતસ્થાન, દક્ષિણ ઓઢીઆ, ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઘણાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેઓ જોરાવર પાદશાહના સમયમાં તાબે થઇ ખંડણી આપતાં, ને નબળાના વખતમાં સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા. વળી જુમાખાં ને બીજા દિલ્લીના નબળા પાદશાહના વખતમાં ઘણા મુસલમાન સુબા પણ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા થયા હતા.

કાશ્મીર. ૧. ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી તે ઈ. સ. ૧૨૯૪ સુધીમાં કાશ્મીરમાં ગોનાર્દ, આદિત્ય, નાગ ને ઉત્પાળ વગેરે કુળનાં રાજ્યો થયાં હતાં, તેમાંના કેટલાંક બ્રાહ્મણધર્મી, કેટલાંક બૌદ્ધ-

ર્માં, કેટલાક અગ્નિપૂજક ને કેટલાક નાગપૂજક હતાં. એ સમયનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણી નામે ગ્રંથમાં છે, ને પાછલા વખતનો ઇતિહાસ મુસલમાનોએ લખેલો છે. ઇ. સ. ૧૩૧૫ માં ત્યાં સેનદેવ નામે રાજા હતો. એણે મીર નામે મુસલમાનને પ્રધાન નીમ્યો. સેનદેવ પછીના રાજા આણંદરાયે મીરને કાઢી મૂકયાથી તેણે બળવો કર્યો. એ દુઃખમાં રાજા મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીને પરણી મીર પાદશાહ થયો. ત્યાર પહેલાં મુસલમાનોએ કાશ્મીર જીતવાને બહુ મહેનત કરી હતી; પણ તેઓ હારીને પાછા ગયા હતા. મીરે રૈયતપરના કર કમી કરી તેને સુખી કરી. કાશ્મીરનું રાજ્ય લેવાને આગળ જતાં માંહોમાંહે વઢવાડ ચાલી, પણ બાબરના પૌત્ર અકબરે કાશ્મીર જીત્યું, ત્યાંસુધી એ રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી શકયું.

સિંધ. ૨. મહમદ કાસમ પછી સુમરા જાતના રજપૂતોએ સિંધ જીતીને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય તેરમા સૈકા સુધી ચાલ્યું. તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં શાહબુદ્દીન ઘોરીના સરદાર નાસરૂદ્દીને સિંધનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો ને તે ભાગ આગળ જતાં અલ્તમસે જીતીને દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી લીધો. પરંતુ દક્ષિણસિંધમાં સુમરા રજપૂતો નબળા થવાથી સુમાના રજપૂતો ગાદી ઉપર આવ્યા, તેમને જામ કહેતા. એ રજપૂતો આગળ જતાં મુસલમાન થયા, ને તેમણે દિલ્લીના પાદશાહની તાબેદારી કબુલ કરી, પણ દિલ્લીના નબળા પાદશાહની વખતમાં તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તતા. એ પ્રાંત અકબરે દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો.

મેવાડ. ૩. પ્રથમ મેવાડની રાજ્યધાની ચિતોડમાં હતી. ત્યાંના રાણા અયોધ્યાના સૂર્યવંશી પ્રતાપી રાજા રામના વંશજો છે એમ કહેવાય છે. તેઓ પ્રથમ ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લભીપુર તૂટયા પછી કેટલીક મુદ્દત સુધી તેમણે ઇડરમાં રાજ્ય કર્યું. ત્યાંથી આઠમા સૈકામાં બાપારાવળે ચિતોડ જીતી ત્યાં રાજ્યધાની કરી. બાપારાવળના વંશજો ઘેલોટી કે સિસોદિયા રજપૂતો

કહેવાયછે. પૃથુરાજ ને શાહબુદ્દીનની લડાઇમાં સમરસી રાણો ઘેલોટી સૈન્ય લઇ પૃથુરાજની મદદે ગયો હતો. આગળ જતાં અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ જીતી લીધું. પંદરમા સૈકડામાં મેવાડમાં કુંભારાણો બહુ પ્રખ્યાત થયો. તે વખતે ગુજરાત અને માળવામાં સ્વતંત્ર મુસલમાન પાદશાહો હતા. તેમણે સંપ કરીને મેવાડ ઉપર ચઢાઇ કરી, તેમાં કુંભારાણાએ માળવાના રાજાને હરાવીને કેદ કર્યો. એ વિજયની નિશાની દાખલ બંધાવેલો કીર્તિસ્થંભ હજુ પણ ચિતોડમાં ઉભો છે. મીરાંબાઇનું નામ ગુજરાતમાં જાણીતું છે. એ મીરાંબાઇ કુંભારાણાની રાણી હતી. આખા રજપૂતસ્થાનમાં મેવાડના રાણા વધારે કુળવાન ગણાય છે, ને ઘણા વખતુ સુધી આખા રાજ્યસ્થાનની સરદારી મેવાડના રાણા ભોગવતા હતા. બાબર હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે કુંભારાણાનો પૌત્ર સંગરાણો રજપૂત રાજ્યોનો આગેવાન હતો.

જોધપુર. ૪. કનોજનું રાઠોડ રાજ્ય તૂટ્યા પછી ત્યાંના રજપૂતો રાજ્યસ્થાનમાં આવી વસ્યા. તેઓ મંડોરના રાવના આશ્રયમાં રહ્યા હતા. આગળ જતાં તેઓ બળવાન થયા. કુંભારાણાના બાપનો મામો જોધો રાઠોડ હતો. તેણે જોધપુર બાંધીને ત્યાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૪૫૯. તેમજ એ જોધાના ભાઇ વિકાએ વિકાનેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યગાદી કરી. એ જોધાના વંશજો આગળ જતાં દિલ્લીની પાદશાહત સાથે ટક્કર ઝીલી શકે એવા જોરાવર થયા. જ્યારે બાબરે ભરતખંડ જીત્યો ત્યારે જોધાના વંશમાં માલદેવ રાજા હતો.

જેપુર. ૫. જેપુરમાં કછવા જાતના રજપૂતોનું રાજ્ય છે. પહેલાં એ રાજાઓની રાજ્યધાની અંબરમાં હતી, તે અકબરના વખત સુધી ત્યાંજ રહી. એ રાજ્ય કાંઇ ગણુતીમાં નહોતું, પણ અકબર પાદશાહ અંબરના કછવા રાજાની કન્યા વેરે પરણ્યો ત્યારથી એ રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

જેસલમેર. ૬. એ રાજ્યના રાજાઓ ભાટી રજપૂતો છે. તેઓ કૃષ્ણના વંશજ ગણાયછે. કાબુલમાં મુસલ્લમાની રાજ્ય થયું ત્યારે ત્યાંથી જાદવો નાસીને સિંધુની આ તરફ આવ્યા. ઇ. સ. ૭૩૧

માં સિંધુની પાસે તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાંથી ભાવલપુર પાસે આવી ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં જેસલમેર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સુલતાન મહમદે ભાટી રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને ખંડીઓ બનાવ્યો, પણ આગળ જલદીજ તે સ્વતંત્ર થયો.

બુંદી ને કોટા. ૭. એ ઠેકાણે હાડા રજપૂતો રાજ્ય કરે છે. પ્રથમ તેમની રાજ્યધાની હાડાવતીમાં હતી. ત્યાંથી તેમણે ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં બુંદી વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. એ રાજા પ્રથમ અજમેરના ખંડીઆ હતા, ને પછી ચિતોડના રાણાના ખંડીઆ થયા. બાબરના વખતમાં તેઓ બહુ જાહેરમાં નહોતા, પણ અકબરના વખતમાં તેઓ પ્રખ્યાતી પામ્યા. હુમાયુના વખતમાં રણથંભોરનો જબરો કિલ્લો એમને મળ્યો. હાડાનું રાજ્ય તો બુંદીમાંથી છેક અઢારમા સૈકામાં છુટું પડયું

બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૮. એ સિવાય પારકર ને અમરકોટનાં રજપૂત રાજ્ય મારવાડના રણની પશ્ચિમમાં હોવાથી તેમને મુસલમાનો ઝાઝી ઇજા કરી શકતા નહોતા. શિરોહિનું પરમાર રાજ્ય ગુજરાતની હદ ઉપર હતું, તેથી તેના ઉપર ગુજરાતના પાદશાહ ઉપરીપણાનો દાવો કરતા. ગ્વાલિયર ને ચંદેરીનાં રજપૂત રાજ્યો કોઇવાર ખંડીઆં ને કોઇવાર સ્વતંત્ર થતાં.

દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. વરંગુળનું રજપૂત રાજ્ય જુમાખાંએ દિલ્હીની પાદશાહત જોડે જોડી દીધું હતું; પણ એજ પાદશાહના વખતમાં તે રાજ્ય પાછું ફરીને સ્વતંત્ર થયું હતું. એ રાજ્ય આગળ જતાં બ્રાહ્મણી પાદશાહોએ જીતી લીધું. ઇ. સ. ૧૪૨૧. વિજયનગરનું રાજ્ય દક્ષિણમાં સૌથી બળવાન ગણાતું હતું. ત્યાં નરસિંહકુળના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજાઓ કોઇના તાબેદાર કે ખંડીઆ નહોતા. તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણનો સઘળો પ્રદેશ તેમના તાબામાં હતો. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં વિજાપુર, અહમદનગર, ગોવળકોંડા ને બેદરના મુસલમાન પાદશાહોએ પોતાનું એકત્ર સૈન્ય લેઇ વિજયનગરના રામરાજાને કૃષ્ણાના કાંઠા ઉપર તાળીકોટાના રણસંગ્રામમાં હરાવીને માર્યો, ને એ રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ

રાજાઓના વંશજો હજુ પણ છે. તેઓ પોલીગાર કહેવાયછે. તેમાં સાથી મુખ્ય પોલીગાર આગળ જતાં મહીસૂરનો રાજા થયો. રામરાજાનો ભાઇ ચંદ્રગીરીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એના વંશજો પાસેથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસની જગા વેચાતી લઇ કિલ્લો બાંધ્યો. એ ચંદ્રગીરી મદ્રાસની વાયવ્ય કોણમાં ૭૦ મૈલપર હતું.

ઓઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૦. ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પણ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો બાબર આવ્યો ત્યાં સુધી મુસલમાનોને તાબે થયાં નહોતાં. એ રાજ્યો અકબર પાદશાહે જીતીને દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધાં.

આ રજપૂત રાજ્યો સિવાય બાબર ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે ઘણા મુસલમાન સુબાઓ પણ દિલ્લીના પાદશાહથી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં ગુજરાત, માળવા, બંગાળા, ખાનદેશ ને બ્રાહ્મણીવંશના રાજ્યો એ મુખ્ય હતાં.

ગુજરાત. ૧૧. ગુજરાતનું રાજ્ય મુજફ્ફરશાહે છેલ્લા મહમદ તઘલખથી સ્વતંત્ર થઇ ઈ. સ. ૧૩૯૬ માં સ્થાપ્યું. તેના દીકરા અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં અમદાવાદ વસાવ્યું. એ રાજ્યમાં મહમદ બેગડો જોરાવર પાદશાહ થયો. એણે ચાંપાનેર ને જૂનાગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, ને મહેમદાવાદ વસાવ્યું. બાબર આવ્યો ત્યારે ત્યાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એણે માળવાનું રાજ્ય જીતી લીધું તથા પોર્તુગીઝ લોકો સાથે લઢાઇઓ કરી. એ રાજ્ય અકબર પાદશાહે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી દીધું.

માળવા. ૧૨. માળવામાં દિલાવરખાન ઘોરીએ ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમની રાજ્યધાની ધારામાં હતી. દિલાવરના દીકરા હુસંગ ઘોરીએ માંડુગઢ બંધાવ્યો. એ હુસંગના દીકરા મહમદ ઘોરીના વખતમાં મહમદ ખીલજીએ એ રાજ્ય જીતી લીધું. એ મહમદ ખીલજીએ ગુજરાતના પાદશાહ સાથે ઐક્ય કરી મેવાડ ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ કુંભારાણાએ મહમદને હરાવી કેદ કર્યો, ને ૭ માસ પછી તેને માન સહીત છોડી દીધો. એ મહમદના વંશજ પાસેથી ગુજરાતના બહાદુરશાહે માળ-

વાનું રાજ્ય જીતીને ગુજરાત સાથે જોડી દીધું.

બંગાળા. ૧૩. બંગાળામાં ઇ. સ. ૧૩૩૯ માં ફકરૂદ્દીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય બાબર આવ્યો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર હતું. બાબરના દીકરા હુમાયુના વખતમાં ફકરૂદ્દીનના વંશજો પાસેથી શેરખાંએ તે જીત્યું. તેના વંશજ દાઉદ પાસેથી અકબરે જીતીને એ રાજ્યની આખર આણી.

ખાનદેશ. ૧૪. ફીરોજુદ્દીન તઘલખના સુબા મલેક ફુરકીએ ફીરોજના મુઆ પછી ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૩૮૯. તેણે આસપાસનાં હિંદુ રાજ્યો જીતી લીધાં, તોપણ તેણે પોતાની હિંદુ પ્રજાને દુઃખ દીધું નહિ. તેણે ખેતીને તથા વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૩૯૯ માં મૂઆથી મલેક નાસીર પાદશાહ થયો. તેણે દગાથી આસીરગઢનું રાજ્ય જીત્યું તથા બરાનપુર વસાવી ત્યાં રાજ્યધાની કરી. એ રાજ્ય ગુજરાતના પાદશાહોએ જીતીને ખંડીઉ બનાવ્યું. આગળ અહમદનગરના બ્રાહ્મણી રાજાઓએ ખાનદેશ જીતીને એ રાજ્યની આખર આણી. તેમની પાસેથી અકબરે જીતીને તે દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય ૧૫. ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં જાફરખાં હસનગંગુએ બ્રાહ્મણી નામ ધારણ કરી એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એની રાજ્યધાની ગુલબર્ગમાં હતી. એના વંશમાં એ રાજ્ય સુમારે ૧૭૫ વરસ ચાલ્યું. છેલ્લા પાદશાહ નબળા થયા તેમના વખતમાં એ રાજ્યના સુબા જુદા જુદા ભાગ પચાવી પડી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એ રાજ્યમાંથી પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યો પડ્યાં. ૧. ઇમાદશાહી. ૨. આદિલશાહી. ૩. નિજામશાહી. ૪. કુતુબશાહી. ને ૫. બરીદશાહી. ઇમાદુલમુલ્કે ગાવિલગઢમાં ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં, આદિલશાહે વિજાપુરમાં ૧૪૮૯ માં, નિજામશાહે અહમદનગરમાં ૧૪૯૦ માં, કુતુબકુલીએ ગોવળકોંડામાં ૧૫૧૨ માં, ને બરીદશાહે બેદરમાં ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં અનુક્રમે પાંચે રાજ્યો સ્થાપ્યાં. છેલ્લું રાજ્ય સ્થાપનાર બરીદશાહ છેલ્લો બ્રાહ્મણી પાદશાહનો વજીર હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મોગલ રાજ્ય થયું ત્યારે ભરતખંડની સ્થિતિ.

૧. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ ૨. પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ ૩ પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૪. હિંદુધર્મ. ૫. સામાન્ય ધર્મ. ૬. વેપાર રોજગાર. ૭. યૂરોપ સાથે વેપાર.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૧. બાબરે ભરતખંડ જીત્યો ત્યારે પઠાણ રાજ્યોને આ દેશમાં રાજ્ય કરતાં (ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬) ૩૨૦ વરસ થયાં હતાં. એ મુદતમાં ઘણા પઠાણો આ દેશમાં ઘરબાર કરીને રહ્યા હતા. આ પઠાણ પાદશાહોમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખા ગણી રૈયતને સુખ આપ્યું હોય એવો પાદશાહ કોઇ ભાગ્યેજ થયો હશે. અલ્લાઉદ્દીન ખૂનીએ જે. ઘોર કર્મો કર્યાં તે નહિ ભૂલાય એવાં હતાં. તેથી ગુજરાતમાં તે આજ પણ "અલ્લાદીઆ ખૂની" ને નામે મશહુર છે. જુમાખાંએ તો ક્રૂર કર્મો કરવામાં અલ્લાઉદ્દીનને પણ ભૂલાવ્યો હતો. સિકંદર લોદીએ પણ ધર્માંધપણાથી હિંદુઓનાં દેવળો તોડીને, નદી સ્નાન કરવાની બંધી કરીને હિંદુઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હતો. એ સિવાયના પાદશાહો પણ બહુધા જૂલમી, ક્રૂર ને ધર્માંધ હતા. તેમણે હિંદુઓને પીડી, લૂંટી તથા ઘણાને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. મેમણ, વહોરા, ઘાંચી ઇત્યાદિ જાતના મુસલમાનો વિશેષે કરીને આ જૂલમી પાદશાહોના વારામાં હિંદુઓને વટાળીને મુસલ્માન કર્યાં હતા તે છે.

પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ. ૨. એ પ્રમાણે મુસલમાનોએ હિંદુઓને જૂલમથી માર્યા, વટાળ્યા, ગુલામ કર્યા, તેમનાં દેવળો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાગી, તેમની ધર્મક્રિયાઓ અટકાવી, તેમને રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા નહિ આપતાં તેમના ઉપર જાત્રાવેરો ને માથાવેરો નાંખ્યો, તોપણ ભરતખંડમાં આર્યધર્મ નાશ પામ્યો નહિ. વળી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો ગ્રામ્યપંચા-

યત વહિવટ દરેક ગામમાં ચાલુ રહ્યાથી તેઓ ગ્રામ્ય સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યા; પરંતુ આ પઠાણુ રાજ્યપીડાના સમયમાં આર્ય વિદ્યાનો વધારો ન થતાં જે હતું તેમાંથી પણ તેઓ ગુમાવતા ચાલ્યા.

પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૩. પઠાણુ પાદશાહોમાં કુતુબુદ્દીન, ગ્યાસુદ્દીન ને ફીરાજુદ્દીન એ સારા પાદશાહ થયા. તેઓ ન્યાયી, ધર્મી, ભલા ને સદ્‌ગુણી હતા. તેમણે લોકોપયોગી કામો કર્યાં હતાં, તથા નિર્દય શિક્ષા બંધ પાડી હતી પરંતુ તેમનાં લોકોપયોગી કામોમાંના ધણાખરાં મુસલમાન પ્રજાને માટે હતાં. હિંદુ પ્રજાને એ કામોથી લાભ થોડાજ થતો. ધર્મશાળા, હમામખાનાં, નિશાળો ઇત્યાદિ મુસલમાનોનાજ ઉપયોગમાં આવતાં. તોપણુ એટલું તો ખરૂં કે એવા સારા પાદશાહોના વખતમાં હિંદુ પ્રજા થોડી પીડા પામતી. તેમના સુબાઓ તેમના જેવીજ વૃત્તિના ન હોવાથી તેઓ હિંદુઓને હેરાન કરતા. તેથી હિંદુ રાજારાણા એ પાદશાહોના સમયમાં પણ ભાગ્યેજ જંપીને બેસતા. જ્યારે લાગ આવતો ત્યારે બળવો કરતા, ને ધણીવાર તો દિલ્લી સુધી ચઢી જઇ પઠાણુ રાજ્ય લૂંટતા. દક્ષિણના બ્રાહ્મણી રાજાઓ દિલ્લીના પાદશાહો કરતાં સારા હતા. તેમનો ધણો ભાગ પ્રજાને રાજી રાખી રૈયતના જાનમાલનું રક્ષણુ કરતા; ને ધર્મભેદ થોડો રાખતા, તેથી તેમની હિંદુ પ્રજા સંતોષથી રહેતી.

હિંદુધર્મ. ૪. બાબરે હિંદ જીત્યું ત્યારે બૌદ્ધધર્મી ભરતખંડમાં નહોતા. ને જૈનધર્મનું જોર પડી ભાગ્યું હતું. તે સમયે શંકરાચાર્યે ચલાવેલા શૈવમાર્ગનું જોર વધારે હતું. તેથી સઘળા રાજારાણા એ પંથમાં ભળ્યા. પાછળથી વિષ્ણુપંથ ફેલાયો. એ પંથ ઇ. સ. ના બારમા સૈકામાં રામાનુજસ્વામીએ દક્ષિણમાં ચલાવ્યો. તેમણે પ્રથમ મહિસૂરના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે શ્રાવક રાજાને વૈષ્ણવધર્મમાં આણ્યો. એ સ્વામી સમાધિસ્થ થયા ત્યારે એમના પંથના ૭૦૦ મઠ હતા. એમની ગાદીએ પાંચમા આચાર્ય રામાનંદસ્વામી થયા. તેમણે પોતાની ગાદી કાશીમાં કરી તથા ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મ ઘણો ફેલાવ્યો. એ રામાનંદસ્વામીનો શિષ્ય કબીર હતો. કબી-

રનાં પદો ઘણા લોકો હજુ પણ ભાવથી ગાય છે, સોળમા સૈકામાં વિષ્ણુમાર્ગની પડતી થતી જોઇ તૈલંગણમાં જન્મેલા વલ્લભસ્વામીએ એ પંથમાં થોડો ફેરફાર કરી એજ સૈકામાં કૃષ્ણની ભક્તિનો પુષ્ટિમાર્ગ ચલાવ્યો. આજે વાણીઆ, ભાટીઆ, લવાણા વગેરે ઘણા લોક એ પંથમાં છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મનું જોર વિશેષ છે.

સામાન્ય ધર્મ. ૫. પઠાણ રાજ્યોના વારામાં મુસલમાનો તરફથી આર્યપ્રજા વારંવાર પીડાતી જોઇને તથા એ બંને ધર્મવાળા માંહોમાંહે ધર્મયુદ્ધ કરતા જોઈ પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થાય ને ધર્મયુદ્ધ અટકે તે સારૂ કેટલાક આચાર્યોએ એ બંને ધર્મનાં થોડાં થોડાં મૂળતત્ત્વો લેઈ નવા પંથ ઉભા કર્યા. એમ કરવાથી બંને પ્રજા વચ્ચે ધર્મટંટા થતા અટકશે એમ તેમણે ધાર્યું, તેમાં પહેલો પંદરમા સૈકાને આરંભે કબીર થયો, તથા બીજો એજ સૈકાના પાછલા ભાગમાં કબીરનો શિષ્ય નાનક થયો. એ બંને પંથના ઘણા લોક આજ પણ છે.

નાનકનો ધર્મ માનનારા શીખ કહેવાય છે. તેમની વસ્તી પંજાબમાં ઘણી છે. શીખ આચાર્યનું મથક અમૃતસરમાં છે. નાનકે ને કબીરે જે ઇચ્છાથી એ પંથો ઉભા કર્યા હતા, તે ઇચ્છા ઘણું કરીને પાર પડી નહિ.

નાનક.

વેપારરોજગાર. ૬. ધર્મની બાબતમાં ભરતખંડની પ્રજા મતભેદથી જુદી પડી ગઇ હતી. તેમ વેપાર રોજગારમાં પણ

તે પહેલાંના જેવી આગળ પડતી ને ચઢીઆતી નહોતી. ચીન, જાવા, વગેરે તરફનો ને જમીન માર્ગનો વેપાર પ્રથમ કરતાં ઘણો પડી ભાગ્યો હતો. એ લોકો પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમની પેઠે વ્યાપારાર્થે જતા બંધ પડ્યા હતા. પણ તે ખોટ પશ્ચિમના બંદરમાર્ગે ચાલતા વેપારમાં વધારો થવાથી પૂરાઇ હતી. મુસલમાન પાદશાહોની નબળાઇનાં વખતમાં પરાયાં લશ્કર આ દેશની પ્રજાને લૂંટતા, તોપણ તે લૂંટનારા આ દેશમાં રહેતા હતા, તેથી તેમનો ધનસંગ્રહ આ દેશમાંજ વપરાતો હતો, એટલે વાસ્તવિક રીતે દેશમાં ધનની ખુટ પડતી નહિ. તેમજ પાદશાહો અને ઉમરાવો ઉંચા પ્રકારની કારીગરીનો માલ ખરીદ કરતા ને કરાવતા, તથા મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવતા, તેથી આ દેશના વિદ્યા' હુન્નરને પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજન મળતું. મુસલમાનોના જૂલમથી હિંદુઓ વટલાવાની દહેશતે પરદેશ જતા અટક્યા, જ્ઞાતિબંધન મજબુત થયું ને તેમનામાં ઓઝલપડદાની નવી રીત દાખલ થઇ.

યૂરોપ સાથે વેપાર. ૭. પ્રથમ આ દેશનો માલ સિરિઆ અને મિસર તરફથી ગ્રીસ ને વેનિસના વેપારીઓ યૂરોપમાં લઇ જઇ વેચતા, તેથી તે બહુ મોંઘો પડતો. પંદરમા સૈકાની આખરે યૂરોપના પોર્તુગીઝ ને સ્પાનિયર્ડ લોકો આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવવાને જળમાર્ગ ખોળવા લાગ્યા. બંને દેશના રાજાઓ સારા સારા વહાણવટીઓને પૈસાની ને વહાણની મદદ આપી એ માર્ગ ખોળવા મોકલવા લાગ્યા. સ્પેનના રાજાએ ઇટાલીના જીનોઆ બંદરના વહાણવટી કોલંબસને એ માર્ગ શોધવા મોકલ્યો, તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકાખંડ શોધી કાઢ્યો, એટલે સ્પાનિયર્ડ લોક તે તરફ વસાય- રવામાં ને વેપારમાં રોકાયા. પોર્તુગીઝોએ વારકાડીગામા રદારને વહાણ આપી મોકલ્યો. તે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં મલબાર કાંઠે કાલિકટ બંદરમાં ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં આવ્યો, ત્યાંથી માલ ખરીદ કરી યૂરોપમાં લેઇ ગયો. એ પ્રમાણે પોર્તુગીઝ જેઓ ફિરંગીને નામે જાણીતા છે, લોકો આ દેશ સાથે વેપાર કરતા તથા નફો મેળવતા

જોઇને આગળ જતાં વલંદા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ લોક પણ આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવ્યા, તે વાત આગળ આવશે. આ પ્રમાણે જેમ જેમ ભરતખંડના માલની ખ્યાતિ ને ખપત વધતી ગઇ, તેમ તેમ ભરતખંડી કારીગરો પોતાની કારીગરી ઉત્તમ પ્રકારની બનાવી ભરતખંડના હુન્નર પ્રદિપ્ત કરતા ગયા.

भाग २ जो.

મોગલ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

બાબર.

૧. બાબર. ૨. રાણા સંગની સ્વારી. ૩. સંગની હાર. ૪ બીજા મુલક જીતવા ૫. બાબરનું મરણ. ૬. બાબરના ગુણ.

બાબર. ૧. એ તૈમુરથી છઠ્ઠો પુરૂષ હતો. એ તુર્કી જાતનો હતો, પણ તેની મા મોગલાણી હતી. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં બાબરના વંશજોનું નામ મોગલ પડ્યાથી તથા તે તેમણે કબુલ રાખ્યાથી એના રાજ્યને મોગલ રાજ્ય કહેછે. બાબરના બાપનું રાજ્ય તુર્કસ્થાનના ફર્ગાન (ખોકાન) પ્રાંતમાં હતું. એનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં થયો હતો. એ બાર વરસનો

બાબર.

બાળવયે એના બાપની ગાદીએ બેઠો. એની રાજ્યધાની સમરકંદ-માં હતી. ત્યાં એની બાળવયને લીધે એના પીતરાઈઓ સામા ઉઠ્યા ને ઉસ્બેગ લોકો તેમાં સામેલ થયા. બાબરે ત્રણ વાર સમરકંદ જીત્યું ને ત્રણ વાર ગુમાવ્યું. અંતે ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં તે કાબુલમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સૈયદ પાદશાહોના વખતમાં દિલ્લીની પાદશાહત પડી ભાગી હતી તે લોદી પાદશાહો બરાબર સુધારી શક્યા નહોતા. દિલ્લી ને આગ્રા સિવાય બીજા પ્રાંતો તેમના તાબામાં નહોતા. એ સમયે દિલ્લીથી ઘણા પ્રાંતોના હાકેમો સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા. ભરતખંડની રાજ્યોની આવી ફાટફુટનો લાભ લેવાને બાબર ઇ. સ. ૧૫૧૯ માં પંજાબ ઉપર આવ્યો. ને તેણે તાબે કર્યો. સાત વરસ પછી તેણે ઈબ્રાહીમ લોદી પાસેથી દિલ્લી ને આગ્રા પણ જીતી લીધાં. એ રીતે બાબર દિલ્લીની પાદશાહતનો ધણી થયો. એ વખત રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી.

રાણા સંગની સ્વારી. ૨. તેજ સમયે રજપૂતસ્થાનમાં સર્વોપરી રાણો સંગ હતો. આસપાસનાં સર્વ રજપૂત રાજ્યો એની આજ્ઞામાં હતાં. તેણે એકવાર ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો હતો. તથા પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. વળી તેણે રણથંભોરનો મજબૂત કિલ્લો જીતી લીધો હતો. તે દિલ્લીનું રાજ્ય જીતીને રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં બાબર આવ્યો. સંગે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરી. બાબર મોગલ હોવાથી તથા તેણે પઠાણ રાજ્ય જીત્યાથી પઠાણ રાજ્યના વંશજો પણ બાબર સામા ઉઠ્યા. તેમાંના ઘણાખરા સંગરાણાને મળી ગયા. ઇબ્રાહીમ લોદીનો છોકરો તો સંગને આશ્રયેજ હતો. મેવાતનો રાજા હસનખાન પોતાનું લશ્કર લઈ સંગને આવી મળ્યો. જોધપુર, જેપુર, ડુંગરપુર, બુંદી, ઝાલોર, ચંદેરી, રાયસેન વગેરે ઠેકાણાના રજપૂત રાજાઓ પણ પોતપોતાનું સૈન્ય લઈ સંગની સહાયે આવ્યા. એ પ્રમાણે એક જોરાવર લશ્કર લઈ સંગરાણો આગ્રા ઉપર ચઢયો.

સંગ રાણો. ૩. સંગની સ્વારીની વાત સાંભળી બાબર પણ પોતાનું લશ્કર લેઇ સામો આવ્યો. એના લશ્કરના આગલા ભા-

ગને રજપૂતોએ કાપી નાખ્યાથી બાબર મોરચો બાંધી છાવણી નાખી પડ્યો. પંદર દિવસ સંધિ કરવામાં રોકાયો, તેમાં બાબરે સંગને દર વરસે ખંડણી આપવાની કબૂલ કરી, પણ એ સંધિનું છેવટ નહિ આવ્યાથી બંને લશ્કરો લઢવાને તૈયાર થયાં. બાબરે દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેઇને તથા અસરકારક ભાષણ કરીને પોતાના લશ્કરને હિંમત આપી. ફતેહપુર સીક્રી આગળ ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં લઢાઇ થઇ. એ વખતે મુસલમાનો નાસવાની તૈયારીમાં હતા, અને રજપૂતો જોસભેર મુસલમાનો ઉપર તુટી પડયા હતા, તેવામાં રાયસેનનો તુંવાર રાજા શિલાદિત્ય જે બાબર સાથે પ્રથમ સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો ને જે રજપૂત લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે દગો કરી બાબરને મળી ગયો. હરોલનો ભાગ ફુટયાથી રજપૂતો ગભરાયા, ને તેમના લશ્કરમાં ભંગાણ પડયું. એથી મુસલમાનોએ જોરપર આવી મારો ચલાવ્યો ને રજપૂત સૈન્ય તારાજ કરી નાખ્યું. સંગ એક હાથે ઠુંઠો, એક આંખે કાણો, ને એક પગે લંગડો હતો. એના શરીર ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકાતા હતા.

બીજા મુલક જીતવા. ૪. સંગ જેવા બળવાન શત્રુને જીત્યાથી બાબરને પોતાનું રાજ્ય મજબુત કરવામાં કોઇ આડે આવનાર રહ્યું નહિ. તેથી તેણે જીતેલા રાજ્યનો પાકો બંદોબસ્ત કરી ચંદેરીના રાજા મેદનીરાય ઉપર ચઢાઇ કરી. એ રાજા બહાદરીથી લઢયો ને કેસરીઆં કરી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૮. એટલે એ રાજ્ય બાબરને હાથ આવ્યું. બાબરના પાટવી કુંવર હુમાયુએ જુવાનપુર સુધીનો દેશ તાબે કર્યો. ગ્વાલીઅર ને ગોહદ (ધોળપુર) નાં રાજ્ય પણ જીત્યાં. વળી તેણે બહારપ્રાંત કબજે કરી બંગાળાના સ્વતંત્ર રાજાને વશ કર્યો.

બાબરનું મરણ. ૫. હિંદમાં આવ્યાને ચાર વરસ થયાં તેવામાં એનો વહાલો દીકરો હુમાયુ માંદો પડયો, ત્યારે મુલ્લાંએ કહ્યું કે દીકરા કરતાં પણ વધારે વહાલી વસ્તુ ખુદાને અર્પણ કરવાથી તમારો દીકરો બચશે, માટે કોહીનૂર અર્પણ કરો. એ સાંભળી બાબરે કહ્યું કે તે કરતાં પણ વધારે વહાલો મારો પ્રાણ છે, એમ

કહી હુમાયુ પાછળ પ્રદક્ષિણા ફરી ખુદાની બંદગી કરી કે હુમાયુને બચાવી મને લે. આ અંતઃકરણની પ્રાર્થનાથી બાબર માંદો પડીને ૪૮ વરસની ઉમ્મરે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૦. એનું મુડદું એની ઇચ્છા પ્રમાણે કાબુલમાં લઈ જઇને દાટયું. એના મરણ વખતે કાબુલથી બહારપ્રાંત સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો.

બાબરના ગુણ. ૬. બાબરે પોતાનું જન્મચરિત્ર પોતાના હાથે તુર્કી ભાષામાં લખેલું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ બાર વરસની વયે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી મરતાં સુધી એનું આયુષ્ય લઢાઇઓ લઢવામાં ગયું છે. એને પ્રસંગોપાત કોઈવાર કઠોરતા કરવી પડી હતી, તે છતાં તેનો મૂળ સ્વભાવ નિર્દય નહોતો. તે પોતે વિદ્વાન હોઇને ફારસી તથા તુર્કી ભાષામાં કાવ્ય બનાવતો હતો. વળી અવકાશના સમયમાં રસ્તા બંધાવવા, ઝાડો રોપાવવાં, કુવા, તળાવ ખોદાવવાં તથા પાણીના નળ બંધાવવા તરફ તે હમેશા લક્ષ આપતો. એ લઢાઈમાં હારે તોપણ હિમ્મત છોડતો નહિ, ને તાબે થનાર ઉપર ઘા કરતો નહિ.

પ્રકરણ ૨ જું.

હુમાયુ.

૧. મોગલાઇના ભાગ. ૨. અફઘાનોના બળવા. ૩. ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઇ. ૪. હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૫. બંગાળા ઉપર સ્વારી. ૬. હુમાયુની હાર. ૭. હુમાયુની છેલ્લી હાર ને નાસવું. ૮. હુમાયુનું ઇરાન જવું.

મોગલાઇના ભાગ. ૧. બાબરને ચાર દીકરા હતા. હુમાયુ, કામરાન, હિંદાલ ને મીરજાઅસ્કરી. તેમાં કાબુલ તથા કંદહાર કામરાનને, બહારપ્રાંત હિંદાલને, અને મેવાતપ્રાંત મીરજાઅસ્કરીને આપીને બાકીનું આગ્રા અને દિલ્હીનું રાજ્ય હુમાયુ કરવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૦. હુમાયુએ મોટા મનથી રાજ્યના ભાગ પાડી પોતાના ભાઇઓને તે વહેંચી આપ્યા. પણ તેથી મોગલાઇ બળના કટકા થયા ને તે નબળું પડયું. પઠાણ રાજ્ય ગયાને માત્ર ચારજ વરસ

હુમાયુ.

થયાં હતાં. તેથી હજુ તેમનું પ્રબળ તૂટયું નહોતું. વળી તેઓ મોગલોને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા હતા, તેથી તેને માત્ર પોતાનાજ લશ્કર ઉપર આધાર રાખવાનો હતો, પરંતુ લશ્કરમાં ભરતી કરવાનું ક્ષેત્ર માત્ર કાબુલ હતું. તે કામરાનને આપ્યાથી બંધ થયું.

અફઘાનોના બળવા. ૨. હુમાયુ ગાદીએ બેઠો કે જુવાનપુરના અફઘાનોએ બળવો કર્યો. હુમાયુએ તે સમાવ્યો. એવામાં શેરખાં નામે પઠાણે ચૂનારગઢનો કિલ્લો લેઇ લીધો. હુમાયુએ ત્યાં જઇ ચૂનારગઢ જીત્યો ને શેરખાંને વશ કર્યો.

ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઇ. ૩. ગુજરાતનો પાદશાહ બહાદુરશાહ હતો. તેણે માળવાનું રાજ્ય જીતીને ખાનદેશ, વરાડ ને અહમદનગરના રાજાઓ તાબે કર્યા હતા. વળી તેણે ફિરંગીઓ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. એણે હુમાયુના એક બંડખોર સાળાને આશ્રય આપ્યો હતો. તેને તે હુમાયુને સ્વાધીન કરતો નહોતો. વળી તેણે પાછલા લોદી પાદશાહના વંશજ અલ્લાઉદ્દીન લોદીને લશ્કર તથા નાણાંની મદદ આપી દિલ્લીનું રાજ્ય જીતવાને મોકલ્યો અને પોતે લશ્કર લેઇ ચિતોડ ઉપર ચઢયો. સંગના મૂઆ પછી રજપૂતો નબળા પડી ગયા હતા, તેથી સંગના પુત્રને નસાડી તેણે ચિતોઢ જીતી લીધું. બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર ચઢયો ત્યારે સંગની સ્ત્રી કરણાવતી હુમાયુને ભાઈતુલ્ય ગણી રક્ષા

મોકલીને પોતાના કુંવરની મદદે બોલાવ્યો. એ કરણાવતીનો સ્વામી સંગ, જો કે બાબર સામે ચઢ્યો હતો, તોપણ હુમાયુએ મોટા મનથી કરણાવતીની રક્ષા બાંધી, તેને પોતાની બેન પ્રમાણે ગણી તેના કુંવરની મદદે આવવા નીકળ્યો. એ વખતે હુમાયુ બંગાળામાં હતો, ને શેરખાંને હરાવીને ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડતો હતો. તેવામાં અલ્લાઉદ્દીન લોદી આગ્રા ઉપર આવવાના તથા બહાદુર ચિતોડ ઉપર ચઢવાના સમાચાર મળ્યા, તેથી તે તાબડતોબ આગ્રે આવ્યો ને અલાઉદ્દીનને હરાવી ચિતોડ આવવા નિકળ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૩.

હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૪. હુમાયુ આવ્યો ત્યારે બહાદુર ચિતોડ જીતીને મંદેસરમાં છાવણી નાખી પડેલો હતો, તેથી હુમાયુ માંડુગઢ જીતી મંદેસર આવ્યો. ત્યાં બહાદુરની છાવણીમાં અન્નપાણીનો તોટો પડવાથી તે નાસીને ચાંપાનેર થઇ ખંભાત ગયો, ને ત્યાંથી દીવ ગયો. હુમાયુ તેની પાછળ પડ્યો ને ચાંપાનેર જીતીને આખો ગુજરાત પ્રાંત તેણે વશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૪.

બંગાળા ઉપર ફરી સ્વારી. ૫. હુમાયુ ગુજરાતમાં હતો. તેવામાં શેરખાંએ ફરીને બળવો કરી બંગાળા જીત્યું. આવા સમાચાર મળવાથી મીરજાઅસ્કરીને ગુજરાતનો સુબો ઠરાવી હુમાયુ બંગાળા ઉપર જવા નીકળ્યો. હુમાયુ ગયા પછી બહાદુરે ફરીને ગુજરાત જીતી લીધું. ઇ. સ ૧૫૩૬.

હુમાયુની હાર. ૬. હુમાયુ આગ્રે થઇ બંગાળે ગયો, ને ચનારગઢ જીતી ગૌડ (ઢાકા) સુધીનો મુલક તેણે તાબે કર્યો. પણ વર્ષાકાળ આવ્યાથી લઢાઇ બંધ પડી. એવામાં એની ફોજ એને છોડી જવા લાગી. એનો ભાઈ હિંદાલ પોતાની સુબાગીરી ઉપરથી જતો રહ્યો, તથા શેરખાંએ કનોજ સુધીનો મુલક જીત્યો. એવા સમાચાર મળ્યાથી તે આગ્રે આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મોંગીર આગળ શત્રુની ફોજે એને હરાવ્યો. શેરખાંએ બક્સર આગળ એના ઉપર છાપો માર્યો. તેમાં હુમાયુનું લશ્કર નાશ પામ્યું. ને તે એકલો મહા મુશ્કેલીથી બચીને આગ્રે પહોંચ્યો અને એની

રાણી શત્રુને હાથ પકડાઈ. ઇ. સ. ૧૫૩૯. પણ શેરખાંએ તેને માનભેર આગ્રે મોકલી દીધી. તે પછી એણે પાદશાહ પદ ધારણ કર્યું.

હુમાયુની છેલ્લી હાર અને નાસવું. ૭. થોડી મુદતમાં હુમાયુ, કામરાન ને હિંદાલ ત્રણે ભાઇઓએ દિલ્હીમાં એકઠા થઇ એકમતથી લઢાઇની તૈયારી કરી લશ્કર જમાવી ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુ શેરખાં સામે લઢવાને ચલ્યો. કનોજ આગળ બંનેના લશ્કર સામસામે થયાં. હુમાયુએ એ લઢાઇમાં સજ્જડ હાર ખાધી તેથી તે પોતે નાસી ગયો, ત્યાંથી તે દિલ્હી થઇ લાહોર ગયો, પણ કામરાન તેને મદદ કરે એમ નહિ જણાયાથી તથા પંજાબ પ્રાંત કામરાને શેરખાંને આપી દીધાથી તે સિંધ જીતવાને ગયો. ત્યાં દોઢ વરસ મથ્યો પણ તે નહિ મળવાથી તે અમરકોટ ગયો. અહિં તેની રાણી હમીદાએ મહાન્ અકબરને જન્મ આપ્યો. ઇ સ. ૧૫૪૨.

હુમાયુનું ઈરાન જવું. ૮. અમરકોટના સોડા રાજા રાણાપ્રસાદે એને પંદર હજાર માણસની ફોજ મદદમાં આપી. તે લેઇ હુમાયુ પહેલો સિંધ જીતવાને નીકળ્યો, પણ તે જીતી શક્યો નહિ, ને મહા મુશ્કેલીથી ચાળીસ-પચાસ આદમીની સાથે તે કંદહારને માર્ગે ઇરાન ગયો. ૧૫૪૩. તે વખતે મીરજાઅસ્કરી કંદહારમાં અધિકારી હતો. તેનો ઈરાદો હુમાયુને પકડવાનો હતો, પણ તેમ બની શક્યું નહિ. માત્ર તેની રાણી હમીદા ને બાળકુંવર અકબર તેના તાબામાં આવ્યાં, તેમણે એણે કેદ કર્યાં.

પ્રકરણ ૩ જું.

પુનઃ પઠાણ રાજ્ય.

સૂરકુળના પાદશાહ.

૧. શેરખાં. ૨. શેરખાંની જોધપુર ઉપર સ્વારી. ૩. શેરખાંનું મરણ. ૪. શેરખાંની રાજનીતિ. ૫. સલીમશાહ. ૬. આદીલશાહ. ૭. મોગલાઇ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૮. હુમાયુના ગુણ.

શેરખાં. ૧. શેરખાંનો દાદો પેશાવર નજીક રહેતો હતો ત્યાંથી તે બહિલોલ લોદીના વખતમાં ચાકરી ખોળવાને દિલ્હી આવ્યો. તેના દીકરાને બંગાળાના સુબાએ ૫૦૦ સ્વારોની સરદારી ને જાગીર આપી. શેરખાંનું મૂળ નામ ફરીદખાં હતું ને તે સૂરકુળનો પઠાણ હતો. ઇબ્રાહીમ લોદીના વખતમાં બહાર પ્રાંતનો સુબો સ્વતંત્ર થયો હતો, તેને ત્યાં ફરીદ નોકર રહ્યો. તે સુબાની સાથે તે એક વખત શિકારે ગયો હતો ત્યાં તેણે એક વાઘને એકજ ઝટકાથી મારી નાખ્યો, તેથી તેણે તેને શેરખાંનો ઇલકાબ આપ્યો, ને ત્યારથી તે તેજ નામથી ઓળખાયો. એ પોતાની ચતુરાઈ, બહાદુરી ને લઢાઈમાં કુશળતા બતાવી, પઠાણબળ એકત્ર કરી મોગલોને હરાવી પોતે રાજ્યનો ધણી થયો.

શેરખાંની જોધપુર ઉપર સ્વારી. ૨. ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં ગાદીએ બેઠા પછી એણે માળવા પ્રાંત જીત્યો ને ત્યાંથી તે ઇ. સ. ૧૫૪૧ માં જોધપુરના રાજા માલદેવ ઉપર ચઢયો. ત્યાં ઘણા દિવસ સુધી લઢાઈ ચાલી પણ તેનો જય થયો નહિ, ત્યારે તેણે રાઠોડના એક મોટા સરદારને ફોડવાની યુક્તિ કરી. તેણે તે રાઠોડ સરદારના નામથી પત્ર લખી માલદેવના હાથમાં જાય એવી રીતે મોકલ્યો, તેમાં તે સરદારે ફૂટવાનું કબુલ કર્યાથી તેને જોધપુરની જાગીર આપવાની શેરખાંએ કબુલત કરી હતી. આ કાગળ માલદેવના હાથમાં આવ્યાથી તેણે તે સરદારને બોલાવીને વંચાવ્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે શેરખાંએ મારી નિમકહલાલી ને સ્વામીભક્તિને બટ્ટો લગાડવાને આ દગો કર્યો છે, પણ હું તેને ખાતરી કરી આપીશ' એમ કહી તેણે માત્ર પોતાનાજ લશ્કરવડે શેરખાંના અસાવધ લશ્કર ઉપર એકદમ છાપો માર્યો ને તેને નસાડ્યો. આખું રાઠોડ સૈન્ય એ જોઇ શેરખાંના લશ્કર ઉપર તુટી પડયું, તેથી તે હારીને પાછો ગયો.

શેરખાંનું મરણ. ૩. બીજે વર્ષે તેણે રાયસેનના કિલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. ઘેરાયલા લશ્કરે બહાદુરી બતાવ્યાથી તેને અભય વચન આપી કિલ્લો સર કર્યો, ને કિલ્લેદારોને દગો કરી કાપી ના-

ખ્યા. ત્યાંથી તે કલિંજર ઉપર ચઢયો. ત્યાં એનું દારૂખાનું સળ-
ગી ઉઠવાથી ત્યાં તે દાઝયો ને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૫.

શેરખાંની રાજ્યનીતિ. ૪. એ પાદશાહ બહુ ડાહ્યો ને પ-
રાક્રમી હતો. એણે બીજા પઠાણ પાદશાહની પેઠે એની હિંદુ પ્ર-
જાને દુઃખ નહિ દેતાં તેને શાંત ને આબાદ કરી. બંગાળાથી સિંધુ
નદી સુધી એક મોટો રસ્તો કરાવ્યો હતો, ને તેની ઉપર ઝાડો
રોપાવ્યાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળા કૂવા બંધાવી અન્નક્ષેત્ર
મંડાવ્યાં હતાં. લોભને લીધે વિશ્વાસઘાત કરીને રાયસેનના કિલ્લે-
દારોને માર્યા, એજ માત્ર એણે મોટું પાપ કર્યું હતું, ને તેનું ફળ
પરમેશ્વરે તેને બીજે વરસે આપ્યું.

સલીમશાહ. ૫. શેરખાંના મોટા દીકરા આદીલમાં રાજ્ય
કરવાનો દમ ન હોવાથી સરદારોએ શેરખાંના નાના દીકરા સ-
લીમશાહને ગાદી આપી. એ પાદશાહ શૂરો ને હોંશિઆર હતો.
એણે દિલ્હીમાં એક રાજ્યમહેલ બંધાવ્યો. એણે એના બાપનું મે-
ળવેલું રાજ્ય સાચવીને આબાદ કર્યું, તથા શેરખાંનાં લોકોપયોગી
કામો પૂરાં કરી તેમાં વધારો કર્યો. એ પાદશાહ નવ વરસ રાજ્ય
કરી ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં મરણ પામ્યો.

આદીલશાહ. ૬. સલીમશાહના બાળકુંવરને મારીને શેર-
ખાંનો મોટો દીકરો પાદશાહ થયો. પણ તે જાતે નબળો હતો.
તેણે ધોતાળપણાથી ખજાનો ખાલી કર્યો, તથા મોટા મોટા સ-
રદારોની જાગીરો લઇ નાલાયક માણસોને આપવા માંડી, તેથી
દેશમાં બંડો ઉઠયાં. એના સાળા ઇબ્રાહિમસૂરે બળવો કરી દિલ્હી
ને આગ્રા જીતી લીધાં. આદીલશાહ બંગાળામાં નાસી ગયો. ત્યાં
ઇબ્રાહિમે તેના ઉપર સ્વારી કરી; પણ આદીલશાહના વજીર હે-
મુએ તેને હરાવ્યો. પંજાબમાં શેરખાંનો ભત્રિજો અહમદખાં સુબો
હતો. તેણે બળવો કરી દિલ્હી ને આગ્રા લઇ લીધાં, ને સિકંદર
એ નામથી તે પાદશાહ થયો.

મોગલાઈ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના. ૭. ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં
હુમાયુ ઇરાનમાં નાસી ગયો હતો. ત્યાં તે માત્ર ત્રણ વરસ રહ્યો.

ત્યાંના પાદશાહે તમસ્પે ચૌદ હજાર સ્વાર હુમાયુને મદદમાં આપ્યા; તે વડે મીરજાઅસ્કરી પાસેથી કંદહાર જીતી લીધું. બીજો ભાઈ કામરાન કાબુલમાં હતો, તેણે હુમાયુની રાણી તથા કુંવર અકબરને કેદમાં રાખ્યાં હતાં. તેના ઉપર હુમાયુએ સ્વારી કરી હરાવ્યો, ને તેની આંખો ફોડી. ત્યાંથી પંદર હજાર માણસની ફોજ લઇ હુમાયુ પંજાબમાં પેઠો ને તે પ્રાંત તેણે કબજે કર્યો. ત્યાંથી આગળ વધી સિકંદર પાસેથી દિલ્લી તથા આગ્રા પણ જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૫૫૫. પરંતુ થોડીજ મુદતમાં તે દાદરા ઉપરથી પડીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૫૬.

હુમાયુના ગુણ. ૮. હુમાયુ સ્વભાવે દયાળુ, માયાળુ, નમ્ર, સાદો, મોટા મનનો ને બહાદુર હતો. તોપણ લશ્કરી સરદાર તરીકે કુશળ ન હોવાથી, શેરખાં જેવા કુશળ સરદારથી તે હાર પામ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

મોગલાઈ રાજ્ય.

अकबर.

૧. હેમુની સ્વારી. ૨. હેમુના ગુણ. ૩. અકબર બહેરામથી છૂટો થાય છે. ૪. શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૫. મોગલ સરદારોને વશ કરવા. ૬. અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે. ૭. ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ. ૮. રાણો પ્રતાપસિંગ. ૯. ગુજરાતનું જીતાવું. ૧૦. ઓઢીઆની જીત. ૧૧. બંગાળા. ૧૨. મીરજા હકીમનો બળવો. ૧૩. કાશ્મિર. ૧૪. યુસફજી લોકોનો બળવો. ૧૫. સિંધ. ૧૬. દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૧૭. અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૮. અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૯. ખાનદેશ ખાલસા કર્યો. ૨૦. સલીમનો બળવો. ૨૧. પાદશાહનું મરણ. ૨૨. અકબરના ગુણ. ૨૩. અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૫. પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૬. જમાબંદી. ૨૭. રાજ્ય વહીવટ. ૨૮. અકબરના વિદ્વાનો. ૨૯. અકબરની મહત્તા.

હેમુની સ્વારી. ૧. હુમાયુ મરણ પામ્યો તે વખતે અકબર પંજાબમાં હતો. એવામાં આદીલીના વજીર હેમુએ મોગલો પાસેથી દિલ્હી ને આગ્રા પાછાં જીતી લેવાને સ્વારી કરી આગ્રા જીતીને દિલ્હીના કિલ્લેદાર તારતીબેગ પાસેથી દિલ્હી પણ તેણે જીત્યું. આ સમાચાર સાંભળી અકબર પોતાનું સૈન્ય લેઈ તેની સામે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. હેમુની આંખમાં એક તીર વાગ્યું, તોપણ તે બહુ બહાદુરીથી લઢયો, પણ અંતે તે હાર્યો ને કેદ પકડાયો. એ વખતે પાદશાહને મુખ્ય મદદગાર તેનો વજીર બહેરામખાન હતો. પાદશાહ નાનો હોવાથી તેના રક્ષકનું ને રાજ્યના બંદોબસ્તનું કામ તે કરતો. બહેરામખાને પરધર્મી હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાનું પાદશાહને કહ્યું, ત્યારે અકબર મોટા મનથી પણ દઢતાથી બોલ્યો કે તામે થયેલા ઘાયલ શત્રુ ઉપર હું ઘા કરવાનો નથી, એથી બહેરામને માઠું લાગ્યું ને એણેજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. નાની વય છતાં અકબર કેવો દયાળુ ને મોટા મનનો હતો !

હેમુના ગુણ. ૨. હેમુ જાતનો વાણીઓ હતો, છતાં તે બહાદુર, બુદ્ધિવાન, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને શાણો હતો. તે હલકી પદ્વી ઉપરથી પોતાના સારા ગુણો વડે પાદશાહની વજીરાત પામ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પઠાણ જેવા અભિમાની ને તોફાની લોકોને વશ કરી તેમનો સેનાપતિ થયો, અને પોતાના સ્વામીની વતી દિલ્હી ને આગ્રા જીતીને મોગલોના બહાદુર સરદારો સામો થઈ શકયો. પઠાણ પાદશાહોના સમયમાં હિંદુમાંથી માત્ર હેમુજ એટલી ઉંચી પાયરીએ ચઢયો હતો. એના મરણથી આદીલીનો મુખ્ય આધાર ગયો, ને તે પોતે પણ બંગાળાનું એક બંડ સમાવતાં મરણ પામ્યો.

અકબર બહેરામથી છૂટો થાયછે. ૩. બહેરામ બહાદુર ને નિમકહલાલ પણ નિર્દય અને અવિવેકી હતો. એણે બાબરનો સોબતી ને હુમાયુને ઉપયોગી થઇ પડેલો દિલ્હીનો સુબો તારતીબેગ હતો તેને મરાવ્યો, તેમજ બીજા એક અમીરને પણ નાના સરખા અપરાધ માટે મરાવ્યો, તથા પાદશાહના ગુરૂને દેશપાર કર્યો. આવી વર્તણુકથી અકબરને માઠું લાગ્યું. બહેરામના કઠણ સ્વભા-

વથી બીજા મોગલ સરદારો પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી અકબરે બહેરામથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છયું. તેણે આગ્રેથી દિલ્લી જઇ ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે આજથી હું પાદશાહ છું. રાજ્યમાં મારા સિવાય કોઇનો હુકમ માનવો નહિ. આ સાંભળી બહેરામને માઠું લાગ્યું તેથી તેણે પંજાબમાં જઇ બળવો કર્યો; પણ પાદશાહે તેને હરાવ્યાથી તે શરણે આવ્યો. અકબરે તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારીને તેનો ગુન્હો માફ કર્યો, ને તેને કહ્યું કે તમે કાંતો દરબારમાં મોટા અધિકાર ઉપર રહો અથવા કોઇપણ ઠેકાણે સુબાનું કામ કરો કે મક્કે જાઓ. બહેરામે મક્કે જવાનું પસંદ કર્યું ને ત્યાં જવાને તે ગુજરાત ભણી ચાલ્યો. તેણે પહેલાં કોઇ અફઘાનનો ઘાત કરાવ્યો હશે, તેના છોકરાએ આવીને તેને માર્ગમાંજ મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૦.

શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૪. બહેરામથી છુટ્યા પછી આખા રાજ્યનું જોખમ અકબરને માથે આવી પડયું. તે વખતે તે માત્ર ૧૮ વરસની કાચી વયનો હતો; પણ તે એટલો બુદ્ધિવાન, દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો, ચપળ, બહાદુર ને દૃઢ હતો કે તે વડે તેણે પોતાનું રાજ્ય સાચવ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાનું નામ અમર કરી ગયો. ભરતખંડના સઘળા પાદશાહો કરતાં તે ઉત્તમ નીવડ્યો અને દુનિયામાં પણ એના જેવા પાદશાહો થોડાજ થયા છે. મોગલો પરદેશી ને પરધર્મી હતા, તેથી ભરતખંડની પ્રજા તેમને ચાહતી નહોતી. વળી આગલા પઠાણ પાદશાહોની જાતના સિપાઇ, સરદાર ને લોક એકધર્મી છતાં હિંદુ કરતાં મોગલોને વધારે ધિક્કારતા; કેમકે મોગલો તેમનું રાજ્ય પચાવી પડનારા હતા. મોગલો પણ અકબર બાળક હોવાથી તથા બહેરામનો ભય ગયાથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છતા હતા. આ પ્રમાણે અકબરને હિંદુ, પઠાણ ને મોગલ સઘળા તરફથી ભય હતું ને તે સઘળાનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. ઘણી સમયસૂચકતા વાપરી અકબર તે સઘળામાંથી સલામત પાર ઉતર્યો, ને તેણે મોગલાઇ રાજ્ય મજબૂત કર્યું. પઠાણ ને તુર્ક પાદશાહોના વખતમાં અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન ને

તુર્કસ્તાનમાંથી ઘણુા લોક આવી લશ્કરની ભરતી કરતા, તેમ આ દેશમાં પણુ એ લોકની વસ્તી ઘણી હોવાથી તેઓ પણુ લશ્કરમાં નોકર રહેતા; પણુ અકબરને તો કોઈ તરફથી મદદની આશા નહોતી. તેના વખતમાં કાબુલ, મીરજાહકીમ (કામરાનનો દીકરો) ના તાબામાં હતું. અકબર નાનો હોવાથી તે તેની વિરૂદ્ધ હતો, તથા રાજ્ય પ-ચાપી પડવાની તેને ઇચ્છા હતી. વળી બીજા પણુ કેટલાક મોગલ સરદારો સ્વતંત્ર થવાને ચ્હાતા હોવાથી તેમની મદદની પણુ આ-શા નહોતી. પરંતુ આં સર્વ સંકટને પૂરો પડે તેવો અકબર હતો.

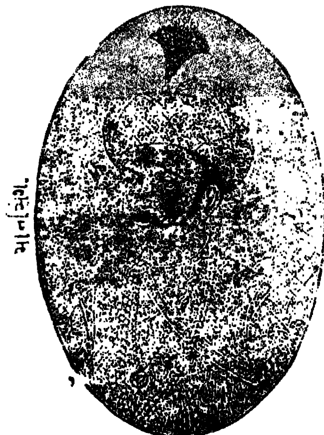
મોગલ સરદારોને વશ કરવા. ૫. અકબરે મોગલ સરદારોનો બંદોબસ્ત કરવાનું પ્રથમ ધાર્યું. તેના ખાનજમાન નામે સરદારે પ્રથમ બળવો કર્યો, તથા માળવાના બંદોબસ્ત માટે મોકલેલો અ-બદુલ્લાખાન ગુજરાતના પાદશાહને મળી ગયો. ખાનજમાને અયો-ધ્યા ને પ્રયાગ જીતી લીધાં. તેથી અકબરે પંડે થોડાજ લશ્કરવડે એકદમ ઓચિંતા જઇને છાપો મારી ખાનજમાનને હરાવ્યો, ને માર્યો. બહારપ્રાંતની ઉત્તરના સંબલપ્રાંતના હાકેમ સુલતાન મિર-જાના છોકરાઓએ બળવો કર્યો, પાદશાહે તે બળવો સમાવ્યાથી એ છોકરા ગુજરાતના પાદશાહને આશ્રયે ગયા. અકબરના ભાઇ મીરજાહકીમે આવી પંજાબ જીત્યું. પણુ અકબરે તેને હરાવીને પાછો કાબુલ કાઢયો. ઇ. સ. ૧૫૬૬. એ રીતે એણે છ વરસની અંદર પોતાના રાજ્યના સઘળા મોગલ બળવા સમાવી સમાધાની કરી, તથા, બંડખોરો ઉપર દયા બતાવી, ને મોગલ સરદારોના મનમાં ભયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે. ૬. અકબરની ધારણુા એવી હતી કે હિંદુ પ્રજાને મુસલમાન પ્રજાની સમાન પાળીને તથા સઘળી પ્રજા તરફ સમાન દૃષ્ટિ રાખીને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવો, જેથી પઠાણુ પાદશાહોના વારામાં જેમ હિંદુપ્રજા વારંવાર સામી થતી તેમ સામી થાય નહિ; તથા તેમની સાથે સગપણુની ગાંઠથી બંધાવાય તો તેઓ પોતાને જરૂર પડે તો પૂર્ણ પ્રેમથી મદદ કરે. આ ધારણુા પાર પાડવાને તેણે પ્રથમ તો હિંદુઓ

જોધબાઈ.

ઉપરના જાત્રા તથા જ-
જીઆવેરા કાઢી નાખ્યા.
મનુષ્ય પોતાને પસંદ પડે
તે ધર્મ પાળે તેમાં રાજ્ય
તરફથી અડચણ નાંખવી
કે જૂલમ કરવો નહિ, એનું
જાહેર કર્યું. એણે રાજ્ય
ધનથી મુસલમાની ધર્મને
ઉત્તેજન આપ્યું નહિ ને
હિંદુ ધર્મને અડચણ કરી
નહિ; તેથી એની મુસલ-
માન પ્રજા એને નાસ્તિક
કહેતી તોપણ તેથી એની
હિંદુ પ્રજા સંતોષાઇ. હિ-

માનસિંગ.

ંદુઓને વશ કરવાને એણે
બીજી યુક્તિ આ પ્રમાણે
કરી. પ્રથમ એણે જય-
પુરના રાજા બહારમલ ઉ-
પર સ્વારી કરીને તેને હ-
રાવ્યો ને તેની કુંવરી વેરે
પોતે પરણ્યો. તેમજ જો-
ધપુરના રાજા માલદેવની
કુંવરી* વેરે પણ તે પ-
રણ્યો. પોતાના છોકરાને
પણ રજપૂત કન્યા પર-
ણાવી. હતી. એ પ્રમાણે
રાજ્યસ્થાનમાં મોટા રાજ્યો

---

* એ કુંવરીનું નામ જોધબા હતું ને તેનો દીકરો સલીમ હતો.

સાથે સગાઇ કરીને તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા, એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાંના રાજાઓને પોતાના રાજ્યમાં સુબાઓની તથા સરદારોની જગા આપી. જયપુરના રાજા બહારમલ પછી થયેલા ભગવાનદાસને પંજાબની સુબાગીરી ઉપર નીમ્યો. તથા એ ભગવાનદાસના દીકરા માનસિંગને પોતાના લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા આપી. એ સિવાય બીજાં રજપૂત રાજ્યો પણ તાબે કરીને તથા સગપણ કરીને ત્યાંના રાજાઓને લાયકી પ્રમાણે સરદારો બનાવ્યા.

ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ. ૭. ચિતોડના રાણા માત્ર અકબર સાથે સગપણ કરવામાં ન ભળ્યા. મુસલમાનોને દીકરી દેવી એ હલકું કામ ગણી તેમણે પોતાની કન્યા ન દીધી, એટલુંજ નહિ, પણ તેમના પટાવતોએ પણ ન દીધી. ચિતોડના સિસોદીઆ હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રજાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અકબરના એ મહાન કાર્યમાં ન ભળ્યા, અને જે ભળ્યા હતા તેમને હલકા ગણી અપમાન આપવા લાગ્યા; તેથી અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ કરી. ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે વખતે ચિતોડમાં સંગનો પુત્ર ઉદયસિંગ રાજ્ય કરતો હતો. તે અકબર આવ્યાની વાત સાંભળીને ડુંગરમાં નાસી ગયો, પણ તેના સરદારો ને લશ્કર નાઠું નહિ. તેમણે અંત લગી ચિતોડનો બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રજપૂતોની દઢતા આગળ હલ્લો કરીને ચિતોડગઢ લેવાય તેમ ન હોવાથી સુરંગ ખોદવાનો અકબરે ઠરાવ કર્યો. ઉદેસિંગ નાસી ગયો હતો તેથી તેનો મુખ્ય પટાવત સલુંબરા ચિતોડી લશ્કરનો આગેવાન હતો. તે મરાયાથી તેની જગાએ તેનો નાનો ભાઇ પ્રતાપસિંગ થયો. તે સોળ વરસનો હતો. તે, તેની સ્ત્રી અને માતા બહાદુરીથી લઢતાં લઢતાં રણમાં પડયાં. એ પ્રમાણે રાણાનાં સગાં મરાયાથી લશ્કરની સરદારી જયમલે લીધી. એ જયમલ બેદનુરનો મેડતીઆ જાતનો રાઠોડ પટાવત હતો. તેણે બહાદુરીથી અકબરના હુમલા પાછા વાળ્યા. સુરંગ ફુટવાથી કિલ્લો તુટયો હતો, તે જગા રાત્રે જયમલ સમી કરાવતો હતો, તેવામાં અકબરે ગોળી મારીને તેને મારી નાંખ્યો, તેથી ચિતોડ જીતાયું. સઘળા રજપૂતો કેસરીઆં

કરી રણમાં પડયા ને સ્ત્રીઓ મહેલમાં આગ લગાડી બળી મૂઇ. પ્રતાપે ને જયમલે પોતાના રાજાના નાઠા પછી પણ જે પરાક્રમ કર્યું તે જોઇ અકબર તાજુબ થયો. તેથી દિલ્લીના પોતાના મહેલના દરવાજા આગળ બે બાજુએ બે હાથી ઉપર એ બંને પરાક્રમી યોદ્ધાની યાદગીરી રાખવાને બે બાવલાં કરી બેસાડયાં. ચિતોડ જીત્યું પણ સિસોદીઆ જીતાયા નહિ. એ પછી ચાર વરસમાં ઉદેસિંગ મરી ગયો, તે અરવલીની ખીણમાં પોતાના નામથી ઉદેપુર નામે ગામ વસાવી રહેતો હતો. ત્યાંજ રાજ્યગાદી કરી સિસોદીઆ રાણા રહેવા લાગ્યા.

રાણો પ્રતાપસિંગ. ૮. ઉદેસિંગ પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંગ રાણો થયો. તે ઉદેસિંગ જેવો બિકણ નહોતો. એના વડીવા કુંભા ને સંગ જેવો પરાક્રમી હતો. તે અકબરને નમ્યો નહિ. તેને નમાવવા માટે અકબરે પોતાના દીકરા સલીમને તથા જેપુરવાળા માનસિંગને મોકલ્યા. પાછલી લઢાઇઓમાં સિસોદીઆ ને તેમના મદદગાર પટાવતોનાં સૈન્ય કપાઇ ગયાથી પ્રતાપસિંગ માત્ર બાવીશ હજાર લશ્કર જમાવી શક્યો. તેટલા વડે તેણે હલદીઘાટ રોક્યો. ત્યાંથી તેઓ મોગલોના જોરાવર લશ્કર ઉપર તુટી પડયા, તેમાં રજપૂતો ઘણા કપાઇ ગયા ને પ્રતાપસિંગ મહા મુસ્કેલીથી બચ્ચો. ઇ.સ.૧૫૭૬. મુસલમાનો તેને પકડવા પાછળ

રાણો પ્રતાપસિંગ.

પડયા. પકડાઇ જવાના નિરંતર ભય વચ્ચે, માત્ર પોતાના થોડાજ આગ્રહી સરદારો સાથે તે ઘણાં ઘણાં કષ્ટ વેઠી આ ડુંગરેથી આ ડુંગરે એમ ભટકયો. અંતે આગ્રહ, ધીરજ, ઉદ્યોગ, દઢતા ને બહાદુરીથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. તે સમયે અકબરનું લક્ષ બીજાં રાજ્યો જીતવા તરફ લાગ્યાથી તથા પ્રતાપ જેવા વીર પુરૂષને હવે વધારે હેરાન કરવો નહિ, એવા મોટા મનથી પ્રતાપસિંગ મરતાં સુધી નિરાંતે રાજ્ય કરી શકયો. તથા રજપૂતોની આબરૂ જાળવી શકયો. ઇ. સ. ૧૫૯૭.

ગુજરાતનું જીતાવું. ૮. એ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યો વશ કરીને તથા સગપણની સ્નેહગાંઠ બાંધી તેમની સહાય મેળવીને તેણે નર્મદાની ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર થઇ ગયેલાં મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. પ્રમથ તેણે પંજાબથી બહાર સુધીના નાના હાકેમોને જેર કર્યા, એટલે માળવા, ગુજરાત, ઓઢીઆ, બંગાળા, કાસ્મિર ને સિંધ એટલાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તેને જીતવાનાં હતાં. પ્રથમ તેણે ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં માળવા જીત્યું. તે વખતે ગુજરાતનો પાદશાહ નબળો હતો, તથા ઘણા બંડખોરો ત્યાં એકઠા થયેલા હતા. પાદશાહ ત્રીજા મુજફ્ફર પાસેથી ઐતિમાદખાન નામે ઉમરાવે રાજ્યસત્તા લેઇ લીધી હતી. પણ તે બંડખોરોનું સમાધાન કરી શકયો નહિ, તેથી તેણે એ પ્રાંત જીતી લેવાને અકબરને તેડું મોકલ્યું. અકબરે આવીને ગુજરાત જીત્યું, ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૩. અકબરના ગયા પછી વળી બળવો થયો. તેથી ચોમાસામાં લાંબી લાંબી મજલો કરી પાદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રેથી ગુજરાતમાં આવ્યો ને થોડું લશ્કર છતાં હિંમતથી ને ચતુરાઇથી બળવાખોરોને તેણે જેર કર્યા; તથા સમાધાની કરીને તે પાછો ગયો. આગળ જતાં પાદશાહ મુજફ્ફરે બળવો કર્યો પણ તે પકડાયો ને આગ્રે લઇ જતાં રસ્તામાંજ આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૯૩.

ઓઢીઆની જીત. ૧૦. તે સમયે ઓઢીઆ પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમની પાસેથી અકબરના

સેનાપતિ ટોડરમલે ઈ. સ. ૧૫૭૪ માં આખો પ્રાંત જીતીને દિલ્લીની પાદશાહતમાં મેળવ્યો.

બંગાળા. ૧૧. બંગાળામાં શેરખાંના વંશજ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. ઈ સ. ૧૫૭૫ માં દાઉદ નામે રાજા હતો. તેના ઉપર સ્વારી કરીને અકબરે બહારપ્રાંત સુધીનો મુલક જીત્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં અકબરના સરદાર ટોડરમલ તથા માનસિંગે બંગાળા ઉપર ચઢાઈ કરી દાઉદને માર્યો ને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો, તે પછી ત્યાં ઈ. સ. ૧૫૮૦, ૧૫૯૨ ને ૧૬૦૦ માં બંડ થયાં. તે રાજા માનસિંગે તથા ટોડરમલે સમાવ્યાં, ને બંડખોરના આગેવાનોને જાગીર આપી શાંત પાડ્યા.

મીરજા હકીમનો બળવો. ૧૨. અકબરના સરદારો બંગાળામાં રોકાયા હતા, તેવામાં ઈ. સ. ૧૫૮૧ માં તેના ભાઇ કાબુલવાળા મીરજાહકીમે પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના સુબાને કાઢી મૂક્યો, તેથી અકબરે પંડે પંજાબમાં આવીને હકીમને નસાડયો. અકબરે આગળ વધીને કાબુલ પણ જીતી લીધું. હકીમે શરણે આવ્યાથી તેને કાબુલનો સુબો બનાવી અકબર પંજાબમાં પાછો આવ્યો. ત્યાં આવતાં સિંધુની આ પાર તેણે અટક નામે કિલ્લો બંધાવ્યો, તે હજી પણ છે. પંજાબમાં રાજા ભગવાનદાસને સુબો કરાવી પોતે રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

કાશ્મિર. ૧૩. ઈ. સ. ૧૫૮૫ માં મીરજાહકીમ મરી ગયાથી પાદશાહ અટકને કિલ્લે આવ્યો. ત્યાંથી તેણે રાજા ભગવાનદાસને લશ્કર આપી કાશ્મિર જીતવાને મોકલ્યો. તે વખતે કાશ્મિરમાં પાછળ કહેલા મીરના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે અકબરનું ઉપરીપણું કબુલ કરાવી ભગવાનદાસ પાછો આવ્યો. બીજે વરસે પાદશાહે બીજી વાર લશ્કર મોકલ્યું ત્યારે કાશ્મિરનો રાજા શરણે આવ્યો. અકબરે તેને બહારપ્રાંતમાં જાગીર આપીને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૮૬.

યુસફજી લોકનો બળવો. ૧૪. હિંદની વાયવ્ય કોણમાં બાયજીદ નામે અફઘાને રોશનાયે નામે એક નવો પંથ કહાડયો. તે

લોકોનો જલાલ નામે એક સરદાર ઈ. સ. ૧૫૮૫ માં કાબુલ તરફ લુટફાટ કરતો હતો. તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અકબરે રાજા બીરબલ તથા પોતાના દુધભાઇ જૈનખાંને લશ્કર આપીને મોકલ્યા. ઈ. સ. ૧૫૮૬. એ સરદારોનું પ્રથમ કાંઇ ન ચાલ્યું ત્યારે અકબરે બીજું સૈન્ય તેમની મદદે મોકલ્યું. પણ અફઘાનોએ તેમને ઓચિંતા ઘાટમાં ઘેરી લીધા. રાજા બીરબલ મરાયો ને અકબરના સઘળા સૈન્યનો નાશ થયો. જૈનખાં એકલો નાશીને અટક આવ્યો. એ સમાચારથી અને તેમાં પોતાના મિત્ર બીરબલના મોતથી અકબર બહુ ખિન્ન થયો. તેણે જૈનખાંનું મોં પણ ન જોયું. અકબરે તરતજ રાજા માનસિંગ તથા ટોડરમલને બોલાવીને લશ્કર આપી જલાલના ઉપર મોકલ્યા. તેમણે કેટલીક વારે જલાલને હરાવીને તેનો પરાજય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૬. પરંતુ તે ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી ટંટા કરતો બંધ પડયો નહિ. એ યુસફજી અથવા રોશનયે લોક પુરેપુરા કોઇને તાબે ન થતાં આજ સુધી સ્વતંત્ર છે.

સિંધ. ૧૫. સિંધમાં તે વખતે મુસલમાન થઈ ગએલો સુમાના જાતનો જામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના ઉપર અકબરે બે વાર લશ્કરને મોકલીને એ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૫૯૨ માં ખાલસા કર્યો. તથા ત્યાંના રાજાને જાગીર આપી. અકબર ગાદીએ બેઠો એવામાં કંદહાર ઇરાની લોકોએ જીતી લીધું હતું. એ લોકને આગળ જતાં માંહોમાંહે કજીઓ થવાથી એ પ્રાંત પણ અકબરને મળ્યો. ૧૫૯૪.

દક્ષિણનાં રાજ્યો. ૧૬. એ પ્રમાણે નર્મદાની ઉત્તરનો સઘળો મુલક તાબે કર્યા પછી અકબરે દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દક્ષિણમાં બાહ્મણીવંશનું રાજ્ય તુટીને તેના પાંચ ભાગ પડી ગયા હતા. વરંગળનું હિંદુરાજ્ય બાહ્મણી રાજ્યમાં જોડાઇ ગયું હતું. વિજયનગરનું હિંદુરાજ્ય રામરાજાને હરાવીને વિજાપુરવાળાએ જીત્યું હતું. વિજયનગરના તાબાના નાના ખંડીઆ રાજા ખંડણી આપીને બચી

ગયા હતા. ગાવિલગઢનું રાજ્ય અહમદનગરના સુલતાનોએ જીત્યું હતું. અકબરે દક્ષિણ જીતવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યાં ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોવળકોંડા, વિજાપુર ને બેદર એ પાંચ રાજ્યો હતાં.

અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૭. ઈ. સ. ૧૫૯૫ માં અહમદનગરનો હાકેમ બુરહાન મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીના દાવા માટે ચાર પક્ષ બંધાયા. તેમાંના બળવાન પક્ષે અકબરને દક્ષિણમાં તેડાવ્યાથી તેણે પોતાનો દીકરો મુરાદ જે ગુજરાતનો સુબો હતો, તેને અહમદનગર જવાને હુકમ કર્યો. તે જતા પહેલાં ત્યાં બહાદુર નામે એક છોકરો ગાદી ઉપર બેઠો, ને તેની ફોઈ ચાંદબીબી રાજ્યનો સઘળો કારભાર કરવા

ચાંદબીબી.

લાગી. એ બાઈ વિજાપુરના રાજા અલીઆદિલશાહની વિધવા હતી ને તે બહુ બહાદુર હતી. તેણીએ દક્ષિણનાં બીજાં મુસલમાની રાજ્યોમાં સંપ કરી વિજાપુરના સુલતાન પાસેથી મદદ મેળવી. મુરાદે આવીને અહમદનગરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં તેનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ. તેના સઘળા હુમલા ચાંદબીબીએ બહાદુરીથી પાછા વળ્યા. અહમદનગરના હાકેમે વરાડપ્રાંત જીતી લીધો હતો, તે અકબરને આપવાની શરતે મુરાદે સલાહ કરી; પણ તે પ્રાંતની સરહદ બાબત તકરાર ઉઠતાં ફરીને લઢાઈ સળગી. ગોદાવરીને કાંઠે બંને લસ્કરની વચ્ચે લઢાઇ થઈ, તેમાં મુરાદ જય પામ્યો. એવામાં અહમદનગરમાં ફાટફુટ થઈને ચાંદબીબીને કોઈએ મારી નાંખી. એ ચાંદબીબી

જેવી બીજી કોઇ મુસલમાન સ્ત્રી બહાદુર થઇ નથી. તે ખૂબસુરત હતી ને જુવાનીમાં વિધવા થઇ હતી, છતાં પોતાનું શીઅળ સાચવી રહી. વળી તેણે સમયસૂચકતા વાપરી બહાદુરીથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. ચાંદબીબી મૂઆ પછી અકબરના દીકરા દાનીઆલે અહમદનગર જીતી લીધું. એવામાં અકબર પણ દક્ષિણમાં આવ્યો.

અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૮. અહમદનગર મોગલોએ લીધું, પણ તે રાજ્ય તેમનાથી જીતાયું નહિ બાકી રહેલા રાજ્યનો કેટલોક ભાગ મલીકંબર નામે સરદારે કબજે કરીને મૂર્તિજા નિઝામશાહને પાદશાહ ઠરાવી ઔરંગાબાદમાં ગાદીએ બેસાડયો. એ રાજ્યની આખર શી રીતે આવી તે વાત આગળ આવશે.

ખાનદેશ ખાલસા કર્યો. ૧૯. અહમદનગર જીત્યા પછી અકબરના એક સરદારે આસીરગઢ જીતીને ખાનદેશના રાજ્યની આખર આણી; તેવામાં અકબરના દીકરા સલીમે બંડ કર્યાના સમાચાર સાંભળી ખાનદેશ ને વરાડની સૂબાગીરી પોતાના દીકરા દાનીઆલને આપી તે ઉત્તરમાં જવા નીકળ્યો.

સલીમનો બળવો. ૨૦. પાદશાહના વડા દીકરા સલીમને અફીણ તથા દારૂનું વ્યસન લાગેલું હતું. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં તેણે પ્રયાગ, બહાર ને અયોધ્યા એ પ્રાંતો કબજે કર્યા, તથા ખજાનામાંથી ત્રીશલાખ રૂપિયા ઉપાડયા. એ સાંભળી પાદશાહ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૧. તેણે સલીમને આગ્રે બોલાવી શિખામણ દીધી તથા બંગાળા ને ઓઢીઆ પ્રાંતો તેને આપવાના ઠરાવ્યા; પરંતુ સલીમના મનમાંથી કપટ ગયું નહિ. તેણે અબુલફજલ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવતો હતો તેને બુંદેલખંડમાં મરાવી નાંખ્યો. એ અબુલફજલ પાદશાહનો વજીર હતો, વળી તે વિદ્વાન હોવાથી અકબર તેને ચાહતો હતો; તેથી તેના મોતથી પદશાહે બે દિવસ સુધી તો અન્ન ખાધું નહિ. તેણે અબુલફજલને મારનાર ઉપર સૈન્ય મોકલીને તેનો નાશ કરાવ્યો; પણ એ મારનારને ઉશ્કેરનાર સલીમ હતો, એવું આખર પર્યંત અકબરના જાણ્યામાં ન આવ્યું. આગળ જતાં પાદશાહે સલીમ ઉપર વિશેષ

પ્રીતિ બતાવીને તેને રાજ્યચિન્હ ધારણ કરી પ્રયાગમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાની છૂટી આપી; પણ ત્યાં અતિશય દારૂના વ્યસનમાં તેના વડા દીકરા ખુશરૂ સાથે કજીઓ કર્યો, તેથી ખુશરૂની મા (માનસિંગની બહેન) ઝેર ખાઇને મરણ પામી, એથી સલીમ વધારે હોલેદિલ થયો.

પાદશાહનું મરણ. ૨૧. એવામાં અકબરની મા મરણ પામી. એના બે દીકરા મુરાદ ને દાનીઆલ દારૂના વ્યસનથી મરણ પામ્યા ને અબુલ્ફજલનો કારી ઘા હતોજ, એ સંજોગથી અકબરની પ્રકૃતિ બગડી. તેણે પોતાનો અંતકાળ સમીપ આવેલો જોઇ સલીમને બોલાવ્યો, ને પોતાના સરદારોને ભેળા કર્યા. સલીમને શિખામણ દીધી કે આ સરદારો, સગાંવહાલાં ને આશ્રિતોની સંભાળ રાખજે. સરદારોને તેણે કહ્યું કે આજ સુધી જેવા મારી સાથે એકનિષ્ઠાથી ચાલ્યાછો, તેવીજ રીતે મારા દીકરા સાથે પણ ચાલજો. એમ કહી પોતાની તલવાર સલીમની કમરે બંધાવી. તે પછી એક મુલ્લાંને બોલાવી તેની સાથે નિમાજ પઢીને એક ખરા મુસલમાન માફક તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૫. તે વખતે તેના રાજ્યને ૫૦ મું વરસ ચાલતું હતું, ને તેની વય ૬૩ વરસની હતી.

અકબર.

અકબરના ગુણ. ૨૨. અકબર શરીરે મજબૂત, સ્વરૂપે રૂપાળો ને સ્વભાવે શૂરો, ઉદ્યોગી અને

માથાળુ હતો. તેની છાતી પહોળી ને હાથ લાંબા હતા. તે પોતાનું મન સ્વચ્છ રાખવાને માટે બાર મહિનામાં ત્રણ માસ માંસ ભક્ષણ નહિ કરતો. માત્ર અન્નનો મિતાહાર કરતો ને થોડું એટલે ચારપાંચ કલાક ઉંઘતો. એણે વખતના ભાગ પાડી નિયમસર કામ કરવાની યોજના કરી હતી, તેથી એનો ઘણો વખત લડાઇઓમાં જવા છતાં એને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો તથા વિદ્વાનોનો વાદવિવાદ સાંભળવાનો વખત મળતો. તેને વાઘ અને હાથીના શિકારનો શોખ હતો. વળી તે શરીર કસરત માટે ઘોડા ઉપર લાંબી લાંબી મજલો કરતો, ને કોઇવાર તો દિવસમાં વીશ કોશ સુધી પગે ચાલીને જતો. તે ન્યાયી ને દિલનો દયાળુ હતો. જરૂર વગર તે લડાઇ કરતો નહિ, ને લડાઇમાં પકડાયલા ઉપર નિર્દયતા વાપરતો નહિ. તે સંસ્કૃત, ફારસી ને હીંદી ભાષા—શિખ્યો હતો. એ વિદ્યા, કાવ્ય ને ઇતિહાસના ગ્રંથો વાંચતો તે કોઇપણ વિદ્વાને કે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો; તથા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો, ને તેમની આબાદી વધારવા તરફ લક્ષ આપતો.

અકબરનો નવો પંથ. ૨૭. અકબરને ધર્મની શોધ કરવાનો બહુ શોખ હતો. તેને મુસલમાની ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેથી તેણે મુસલમાની ધર્મની કેટલી. રૂઢીઓ—દાઢી વધારવી, મણકા બાંધવા વગેરે બંધ કરી. પરાયા ધર્મની ઉપર સરકારની જબરજસ્તી હતી તે અટકાવી. સર્વ કોઇ પોતાને સારો લાગે તે ધર્મ પાળવાને સ્વતંત્ર છે એવો એનો અભિપ્રાય હતો. અકબરે હિંદુઓની પણ કેટલીક રૂઢીઓ અટકાવીને કેટલીક નવી ચલાવી. હોમમાં પશુવધ કરવાની, ખુશી વગર સતી થવાની ને બાળલગ્ન કરવાની બંધી કરી તથા પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. બન્ને ધર્મોનું સંશોધન કરવાને એણે વેદ, મહાભારત, રામાયણ, વગેરે ગ્રંથોના ફારસીમાં અબુલફજલના ભાઇ ફૈઝી પાસે તરજુમા કરાવ્યા. અબુલફજલ પાસે બાઇબલનો તરજુમો કરાવ્યો. ગોવેથી એક પાદરીને બોલાવી તેને ગ્રીકમાં કેટલાક ગ્રંથોનો ફારસીમાં તરજુમો કરવાનું કામ સોંપ્યું. એણે શાસ્ત્રી, કાજી, ગોરજી, પાદરી ને મોબે-

દોને બોલાવીને ધર્મ સંવાદ કરાવ્યા. આ ઉપરથી એનો મત કબીરપંથી જેવો હતો; એટલે પેગંબર કોઇ થયો નથી એવું તે માનતો. માણુસ બુદ્ધિબળથી ઇશ્વરેચ્છા સમજી શકે છે. જગતનો કર્ત્તા એક છે, તેને ભજવા ને જેને જડ પદાર્થની જરૂર હોય તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે દૃશ્ય પદાર્થો જોઇ ઇશ્વરને ભલે સંભારે. એના દરબારીઓ પણ એનાજ જેવા અભિપ્રાયના હતા, તેથી અકબરનો એ નવો પંથ ચાલ્યો. સલીમ પણ એજ વિચારનો હતો. પરંતુ અકબરના મૂઆ પછી તે પંથ નાશ પામ્યો, ને સલીમના વિચાર પણ બદલાઈ ગયા.

હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૪. અકબરે જાતિનો તફાવત નહિ રાખતાં લાયકી પ્રમાણે હોદ્દા આપ્યા, તેથી એના રાજ્યમાં હિંદુઓને પણ મુસલમાનોની માફક નાના મોટા હોદ્દા મળ્યા. એના પ્રધાન મંડળમાં, સરદારોમાં, સુબાઓમાં ને વિદ્વાન મંડળમાં હિંદુઓ પણ ઘણા હતા. તેણે ધર્મભેદ કહાડી નાંખવાને હિંદુઓ ઉપરનો જજીઆ ને જાત્રાવેરો બંધ કર્યો.

પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૫. અકબર પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવાને તેને પુત્ર સમાન પાળતો. તેના ઉપરના કરના બોજા ઓછા કરીને અધિકારીઓ જૂલમ ન કરે તેની સંભાળ રાખતો. બરાબર ન્યાય મળે તેની દેખરેખ રાખતો. તેણે કાંડાં, નાક, કાન વગેરે અવયવો કાપવાની સજા બંધ કરી. દેહાંતદંડ પણ પોતાની પરવાનગી વગર કરવાની કોઇને છૂટ નહોતી. લઢાઇમાં પકડાયલા કેદીઓને ગુલામ કરવાની કે વેચવાની મના કરી. વળી કોઇ પણ અરજદારની અરજ સાંભળી તે ઉપર તરત ધ્યાન આપતો. એની પ્રજા એના ઉપર પ્રેમ રાખતી ને ગુન્હો કરતાં ડરતી. એના શત્રુ પણ એનાથી ડરતા રહેતા.

જમાબંદી. ૨૬. વેરો ઉઘરાવનાર વધારે લે નહિ કે રૈયતને માથે વધારે બોજો પડે નહિ, માટે તેણે ટોડરમલ પાસે જમાબંદીની નવી રીત કરાવી. તેણે બધી જમીન ફરીને મપાવી ને તેની ત્રણ પ્રત બાંધી. ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ટ. એ પ્રત જમીનમાં નીપજતા પાક ઉપરથી બાંધી હતી. પાકનો ત્રીજો ભાગ સરકારમાં લેવાનો

ઠરાવ્યો. એ સિવાય બીજા અમલદારોના રુશ્વળા લાગા બંધ કર્યા. સરકારમાં દાણ ન આપતાં રોકડ આપે તો તે પણ લેવા માટે આંકડો નક્કી કર્યો. આંકડો નક્કી થવાથી ઉઘરાતદારનો જૂલમ અટકયો.

રાજ્યવહીવટ. ૨૭. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને એણે અઢી અઢી લાખ રૂપિયાની ઉપજના તાલુકા ઠરાવી તેના ઉપર નવાબ નીમ્યા. એવા કેટલાક નવાબોનો સુબો ઉપરી હતો. એના આખા રાજ્યમાં એવા અઢાર સુબા હતા. એ સુબાઓને પણ પાદશાહની મંજુરી સિવાય ખૂન કરવાની સત્તા નહોતી. ચોર વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખવાને મૂલ્કી સીરબંધી રાખી હતી. એ સીરબંધીનો ઉપરી ફોજદાર હતો. ન્યાય કરવાને કાજી રાખેલા હતા, ને ગામનો બંદોબસ્ત રાખવાને કોટવાળ હતા. ફોજમાં દશ સ્વારોથી દશ હજાર સ્વારોના સરદારો હતા. તેમાંથી ૫૦૦૦ કરતાં વધારે સ્વારોની સરદારી શાહજાદા કે રજપૂત રાજાઓ પાસે હતી. એવા મોટા સરદારો ત્રીસ હતા. એથી ઉતરતા દરજ્જાના સરદારો ઘણા હતા. નોકરીના બદલામાં જમીન આપવાનો રિવાજ કહાડી નાંખી એણે સર્વેના પગાર બાંધી આપ્યા. આ બધી વ્યવસ્થા "આઇને અકબરી" નામે અકબરના ઇતિહાસમાં અબુલફજલે લખી છે.

અકબરના વિદ્વાનો. ૨૮. એના વખતમાં અબુલફજલ ને ફૈજી નામે બે વિદ્વાન ભાઇઓ શાણા સલાહકાર હતા. તેમાં અબુલફજલ એનો મિત્ર ને પ્રધાન હતો. ટોડરમલ પણ એનો મિત્ર, પ્રધાન ને સલાહકાર હતો. એ વગર માનસિંગ, બિરબલ, ખાનખાનાન ને અજીજકોકા વગેરે

બીરબલ.

વિદ્વાન ને શૂરા સરદારો હતા. વળી એના વખતમાં તાનસેન નામે ગવૈયો ગાયનમાં ને ગંગ નામે કવિ કાવ્યમાં કુશળ હતા.

અકબરની મહત્તા. ૨૯. અકબરને સર્વ વાતે સુખ હતું. રાજ્ય, પ્રજા, વૈભવ, સરદાર, સલાહકાર એ સર્વ તરફથી સુખી છતાં, એના પુત્રોથી એને મહા દુઃખ થયું. એના બે પુત્રો દારૂના વ્યસનમાં મરણ પામ્યા, ને એને મોટે દીકરે બળવો કર્યો, તથા એના વહાલા મિત્ર અબુલફજલને ઈ. સ. ૧૬૦૩ માં મરાવ્યો. એજ છોકરાની માઠી ટેવથી ખિન્ન થઇને પોતે મરણ પામ્યો. એટલું છતાં એણે પોતાના પુત્ર ઉપરનો પિતૃપ્રેમ તજ્યો નહિ. સલીમ નઠારો નીવડ્યાથી સલીમના દીકરા ખુશરૂને અકબરની પાછળ ગાદી આપવાનો વિચાર ખુશરૂના મામા માનસિંગ તથા બીજાઓએ કર્યો, પરંતુ અકબરે તો સલીમનેજ શિખામણ દેઈ પોતાની સમક્ષ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો તથા એને મળીને ચાલવાને સરદારોને આજ્ઞા કરી, એવો એ મોટા મનનો હતો. અકબર એ હિંદમાં સર્વોત્તમ મુસલમાન પાદશાહ થઇ ગયો. ક્ષત્રી રાજાઓમાં જેવા રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અશોક ને વિક્રમ થયા તેવો મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર થયો; પણ હિંદને કમનસીબે એની પછી એવો બીજો કોઇ પણ પાદશાહ થયો નહિ, તેથી એણે ચલાવેલી રાજ્યનીતિ ઘણીખરી એની સાથેજ નાશ પામી.

પ્રકરણ ૫ મું.

જહાંગીર.

૧. જહાંગીરની વર્તણુંક. ૨. ખુશરૂનો બળવો. ૩. નૂરજહાં સાથે લગ્ન. ૪. અહમદનગર ઉપર ચઢાઇ. ૫. ઉદેપુર ઉપર ચઢાઇ. ૬. મલીકુંબર ઉપર પુનઃ સ્વારી. ૭. શાહજહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૮. મહોબતખાનનો બળવો. ૯. જહાંગીરના ગુણ.

જહાંગીરની વર્તણુંક. ૧. પાછળ કહ્યા પ્રમાણે સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી તખ્તપર બેઠો. રાજ્યની શરૂઆતમાં તે ન્યાયથી તથા સારી રીતે વર્ત્યો. તેણે ફરિયાદીની અડચણ ટાળવા માટે પોતાના મહેલની દીવાલે એક સાંકળ લટકાવી હતી; તે સાંકળ હલાવ્યાથી ઘરમાં ઘંટ વાગીને પાદશાહને જાહેર થતું. તેણે અકબરના સમયના કામદારો કાયમ રાખ્યા. અકબરના ચલાવેલા સુધારા જારી રાખ્યા તથા ધર્મની બાબતમાં પ્રજા ઉપર બળાત્કાર ન કર્યો. એ પંડે દારૂ પીતો હતો, પણ લોકોને દારૂ પીવાની તેણે મનાઇ કરી હતી.

જહાંગીર.

ખુશરૂનો બળવો. ૨. જહાંગીર ગાદીએ બેઠો એવામાં તેનો પાટવી પુત્ર ખુશરૂ કેદમાં હતો, તે ચાર માસ અંદર છૂટયો. તેણે પંજાબમાં જઇ બંડ કર્યું. જહાંગીરે તેને પકડી કેદ કર્યો તથા તેના લશ્કરને રીબાવીને મારી નાંખ્યું.

નૂરજહાં સાથે લગ્ન. ૩. અકબરના સમયમાં કોઇ ઇરાની વખાનો માર્યો પોતાના બે છોકરાં લેઇ ભરતખંડમાં આવ્યો. અકબરે તેને આશ્રય આપ્યો. એ ઇરાનીને એક નૂરજહાં નામે દીકરી અને અસોફખાં નામે દીકરો હતો. નૂરજહાં બહુ ખુબસુરત હોવાથી સલીમને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું મન થયું, પણ એ વાત અકબરને નહિ ગમ્યાથી તેણે નૂરજહાંને કોઇ શેરઅફગાન સાથે પરણાવી તથા તે

નૂરજહાં.

સરદારને બંગાળામાં જગા આપી, નૂરજહાંને તેની સાથે મોકલાવી દીધી. પણ અકબર મરણ પામ્યા પછી નૂરજહાંને મેળવવાને જહાંગીરે શેરઅફગાનને મરાવી નાંખ્યો ને પોતે નૂરજહાંને પરણ્યો. એ બાઇ જેવી ખુબસુરત હતી તેવીજ સલાહ આપવામાં શાણી, ધણીને વશ કરવામાં ચતુર, સંકટ સમયે સાવધાન ને સ્વાર્થ સાધવામાં હોશિયાર હતી. જહાંગીરની કેટલીક કુટેવો એણે છોડાવીને તેને સુધાર્યો. રાજ્યકારભારમાં પણ જહાંગીરને તે સારી સલાહ આપતી. જહાંગીરે નૂરજહાંના ભાઇ અસોફખાંને સરદારની જગા આપી ઉમરાવ બનાવ્યો. તે અસોફખાં પણ બહાદુર, ચતુર ને હોશિયાર હતો.

અહમદનગર ઉપર ચહાઇ. ૪. અકબરે અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું નહોતું. ત્યાંનો રાજા મૂર્તિજા નિજામશાહ હતો, ને તેને મલીકંબર નામે એક હબસી વજીર હતો. મલીકંબરે અહમદનગરના રાજ્યનો ઘણો ભાગ જીતીને ઔરંગાબાદમાં રાજ્યધાની કરી હતી. તેણે દક્ષિણમાં જમાબંધીની રીત બાંધી હતી. એ રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધેલી રીતને મળતી હતી. એણે જહાંગીરના સરદાર ખાનખાનાનનો પરાજય કરી અહમદનગર જીતી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૧૦. તેથી જહાંગીરે પોતાના દીકરા પરવીજ તથા ખાનજહાન લોદી અને રાજા માનસિંગ એ ત્રણેને મલીકંબર ઉપર મોકલી ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાને પણ તેમની મદદે જવાનો હુકમ કર્યો. પણ અબદુલ્લા પહેલો જઇ પહોંચ્યો; તેને મલીકંબરે હરાવીને નસાડ્યાથી ઉપર કહેલા ત્રણે મોગલ સરદારો બુરાનપુરમાં છાવણી નાંખીને રહ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૨.

ઉદેપુર ઉપર ચહાઈ. ૫. ઉદેપુરનો રાણો પ્રતાપસીંગ ઈ. સ. ૧૫૯૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પાટવી પુત્ર અમરસિંગ ગાદીએ બેઠો. અકબરે મોટા મનથી પોતાના મરણ પર્યંત અમરસિંગનું રાજ્ય શાંતિમાં ચાલવા દીધું. પણ જહાંગીરે ઉદેપુરને વશ કરવાનું ધાર્યું. તેણે પ્રથમ શાહજાદા પરવીજને મોકલ્યો; પણ તે રાણા સાથે સંધિ કરીને પાછો ગયો. બીજીવાર મહોબતખાન નામે

સરદારને મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૭. તેણે એકવાર રાણા ઉપર જય મેળવ્યો. ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાને પણ રાણા ઉપર ચઢાઈ કરી એક વાર જય મેળવ્યો. પણ એ કશાથી અમરસિંગ નમ્યો નહિ. તેણે પાદશાહ સાથે સગાઈ કરવાની તો નાજ પાડી, પણ તાબેદારી સુદ્ધાં કબુલ કરી નહિ. આ ઉપરથી પાદશાહે પોતાના વહાલા પણ બહાદુર બેટા ખુરમને એક જબરૂં લશ્કર આપી ઉદેપુર મોકલ્યો. તેમણે અમરસિંગને નમાવ્યો, ત્યારે તે શરણે આવ્યો. ખુરમે તેનુ રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું ને તેના પાટવી કુંવરને પોતાની સાથે પાદશાહની હજુરમાં લેઇ જઇ પોશાક અપાવ્યો. તથા લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા અપાવી. ખુરમના આ પરાક્રમથી પાદશાહે ખુશી થઇ તેને શાહનો ઇલકાબ આપ્યો ને તેજ ઉપરથી તેનું નામ શાહજહાં પડ્યું. ઈ. સ. ૧૬૧૪.

મલીકંબર ઉપર પુનઃ સ્વારી. ૬. એવામાં માનસિંગ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો, તથા મલીકંબરને પાદશાહી લશ્કર જેર કરી શક્યું નહિ, તેથી પાદશાહે શાહજહાંને દક્ષિણમાં મોકલ્યો તથા પોતે પણ માળવામાં છાવણી નાખી પડયો. શાહજહાંએ દક્ષિણમાં જઈ વિજાપુરના રાજાને મલીકંબરના પક્ષમાંથી ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેથી મલીકંબર તાબે થયો. ઈ. સ. ૧૬૧૭. ને અહમદનગર વગેરે લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. શાહજહાં આ જય મેળવી માંડુમાં જહાંગીરને જઇ મળ્યો. ત્યાંથી બંને ગુજરાતમાં ગયા. ત્યાંથી પાદશાહ શાહજહાંને ગુજરાતનો સુબો બનાવી કાશ્મિર ગયો. કેમકે એ દેશ જીત્યા પછી દિલ્હીના પાદશાહોએ હવા ખાવાની જગા ત્યાં ઠરાવી હતી. આગળ જલદીજ મલીકંબરે ખોએલો મુલક પાછો જીતી લીધાથી પાદશાહે શાહજહાંને ફરીને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તેણે બીજીવાર મલીકંબરને હરાવી નમાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૨૧.

શાહજહાં ઉપર બાદશાહની અપ્રીતિ. ૭. જહાંગીરને ચાર દીકરા હતા. ખુશરૂ, પરવીજ, શાહજહાં ને શહરિયાર. તેમાંથી ખુશરૂ ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં મરણ પામ્યો. શાહજહાં બહાદુર હોવાથી

પાદશાહની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ હતી. વળી નૂરજહાંના ભાઈ અસોફખાંની દીકરી સાથે તે પરણેલો હોવાથી તેની મરજી શાહજહાંને રાજ્ય અપાવવા તરફ હતી; પણ નૂરજહાંની શેરઅફગાનથી થએલી દીકરી શહરિયાર વેરે દીધેલી હોવાથી નૂરજહાંનું વલણ શહરિયાર તરફ હતું; તેથી જહાંગીરની પ્રીતિ શાહજહાં ઉપરથી કમી થાય એવો ઉદ્યોગ નૂરજહાંએ આરંભ્યો. તેવામાં ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં ઇરાનની લોકે કંદહાર જીતી લીધું. શાહજહાંની સત્તા દક્ષિણમાં જામેલી હોવાથી તે તોડવાને કંદહાર પાછું લેવા સારૂ શાહજહાંને મોકલવાને નૂરજહાંએ જહાંગીરને સમજાવ્યો. તેથી પાદશાહે કંદહાર ઉપર ચઢવાને શાહજહાંને હુકમ કર્યાથી તે માંડુ સુધી આવ્યો પણ ત્યાં તેને પાદશાહની મતલબ સમજાયાથી તેણે પાદશાહને લખ્યું કે લસ્કર તૈયાર ન હોવાથી તે જઈ શકતો નથી. ત્યારે નૂરજહાંએ શાહજહાંનું લસ્કર મંગાવી શહરિયારને મોકલવાને કહ્યું. પણ શાહજહાંએ લસ્કર નહિ મોકલતાં બળવો કર્યો ને જહાંગીર તથા શાહજહાંની ફોજો મેવાતના જંગલોમાં મળી. શાહજહાં હઠીને બુરાનપુર આવ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહે પરવીજ, ખાનખાનાન ને મહોબતખાનને મોકલ્યા. તેથી શાહજહાં નાશીને બંગાળે ગયો ને બંગાળા ને બહારપ્રાંતો તેણે જીતી લીધા. પરવીજ ને મહોબતખાન તેની પછવાડે પડવાથી તે ફરીને દક્ષિણમાં આવ્યો ને મલીકંબરને મળી ગયો. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં તે પાદશાહને શરણે ગયો.

મહોબતખાનનો બળવો * ૮. હવે પરવીજને અને મહોબતખાનને બહુ પ્રીતિ થવાથી તેનું જોર તોડવાને ઇરાદે નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર આળ મૂકી તેનો જવાબ દેવાને હજૂરમાં બોલાવ્યો. મહોબતખાન બંગાળામાં ગયો ત્યારે ત્યાંથી કાંઇ સરકારી રકમ તેણે ઉચાપત કરી હતી, એવું તેના ઉપર આળ હતું; પણ

* મહોબતખાનનો બાપ સગર ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંગનો ભાઈ હતો, પણ મહોબતખાન મુસલમાન થઈ ગયો હતો.

તે નૂરજહાંનું કાવતરૂં છે એમ સમજાયાથી મહોબતખાને પોતાના પાંચ હજાર રજપૂતો લઇ પાદશાહ પંજાબમાં હતો, ત્યાં જઇ તેને કેદ કર્યો, ને પાદશાહના નામથી પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. પરંતુ જલદીજ નૂરજહાંની હોંશિયારીથી પાદશાહ છૂટો થયો, એટલે મહોબતખાન શરણે આવ્યો. પાદશાહે તેને દક્ષિણમાં શાહજહાં ઉપર મોકલ્યો. ત્યાં તેઓ બંને જણ મળી ગયા. એવામાં પરવીજ તથા મલીકંબર મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૬. મલીકંબર લડાઇમાં શૂરો ને રાજ્યખટપટમાં પૂરો હતો. તેના મૂઆથી અહમદનગરનું રાજ્ય નબળું થઈ ગયું. પાદશાહ પણ દમના રોગે કાશ્મિરથી લાહોર આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૭.

જહાંગીરના ગુણ. ૯. જહાંગીર સ્વભાવે ભલો ને ઉદાર પણ દારૂડીઓ, સ્વછંદી ને વિષયી હતો. નૂરજહાંને મેળવવા માટે એણે શેરઅફઘાનનો ઘાત કરાવ્યો, એ પાપી કર્મ કર્યું. એ વાત એણે પોતાને હાથે પોતાની નિત્યનોંધમાં લખી છે. એના સમયમાં ઇંગ્લાંડના જેમ્સ પાદશાહ તરફથી સર ટામસ રો નામે અંગ્રેજ વકીલ ઈ. સ. ૧૬૧૫ માં વેપારના કરાર કરવા આવ્યો હતો, તેણે એ પાદશાહના દરબારની હકીકત લખી છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે એના દરબારીઓ લાંચીઆ ને સિપાઇઓ કાંઈક સુસ્ત હતા, તથા અકબરના વખતના જેટલી એના વખતમાં રાજ્યની આબાદી ને બંદોબસ્ત નહોતાં.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

શાહજહાં.

૧. શાહજહાં ગાદીએ બેસેછે. ૨. ખાનજહાન લોદીનો બળવો. ૩. અહમદનગરનું રાજ્ય જીત્યું. ૪. અલીમર્દાનખાન. ૫. હદની બહાર સ્વારીઓ. ૬. પોર્તુગીજોની કતલ. ૭. જમાબંદીની રીત. ૮. શાહજહાંના શાહજાદા. ૯. ઔરંગજેબનો દક્ષિણમાં જય. ૧૦. શાહજાદાઓના બળવા.

૧૧. ઔરંગજેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૨. પાદશાહને દુઃખ. ૧૩. શાહજહાંના ગુણ. ૧૪. શાહજહાંનાં મકાંના ને કામ.

શાહજહાં ગાદીએ બેસેછે. ૧. ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં જહાંગીર મરણ પામ્યો. ત્યારે શાહજહાં દક્ષિણમાં હતો. તેના સસરા અસોફખાંએ શાહજહાંના મોટા ભાઈ ખુશરૂના દીકરા દાવરને પાદશાહ ઠરાવી શાહજહાંને તેડું મોકલ્યું, ને નૂરજહાંને કેદ કરી. શાહજહાંએ આગ્રે આવીને રાજ્ય સ્વાધીન લીધું. દાવર ઇરાનમાં નાસી ગયો, ને શહરિયાર તથા દાનીઆલના દીકરાઓએ પંજાબમાં બળવો કર્યો. તેમને પાદશાહે મરાવી નાખ્યા. તેણે પોતાને રાજ્ય મળવામાં મદદ કરનાર અસોફખાં તથા મહોબતખાંનને જાગીરો આપી, તથા નૂરજહાંને પચીસલાખનું શાલીઆણું બાંધી આપ્યું.

શાહજહાં.

ખાનજહાંનો બળવો. ૨. શાહજહાં દક્ષિણમાંથી આવ્યો ત્યારે ખાનજહાં લોદીને ત્યાંનો સુબો ઠરાવ્યો હતો. તેણે અહમદનગર તથા વિજાપુરના રાજાઓને પક્ષમાં લઇ બંડ કર્યું. પાદશાહે તે બંડ સમાવ્યું. ખાનજહાં ઉત્તર ભણી નાઠો ત્યાં બુંદેલખંડના રજપૂત રાજાએ તેને મારી નાખ્યો.

અહમદનગરનું રાજ્ય જીત્યું. ૩. મલીકંબરના મરણ પછી

તેના પુત્ર ફતેખાંએ મૂર્તિજા નિજામને મારીને એક બાળકને ગા-
દીએ બેસાડયો. તેણે ખાનજહાંને આશ્રય આપ્યાથી મહોબતખાંએ
તેને હરાવ્યો, તેથી તે તાબે થયો. એણે બેસાડેલા રાજાને ગ્વા-
લિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. આગળ શાહજી ભોંસલેએ બીજા બા-
ળકને ગાદી આપી અહમદનગરનો કેટલોક મુલક કબજે કર્યો;
તેથી શાહજહાં દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજાપુર તથા ગોવળકોંડાના
રાજાને જીતીને ખંડીઆ બનાવ્યા, તેથી શાહજી ભોંસલે પણ પાદ-
શાહને શરણે આવ્યો. હવે અહમદનગરને સહાય કરનાર કોઇ ન
રહ્યાથી પાદશાહે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૩૭. શાહજી
વિજાપુરના રાજાના ચાકરીમાં રહ્યો.

અલીમર્દાનખાન. ૪. જહાંગીરના સમયમાં કંદહાર ઇરાની
લોકોએ જીત્યું હતું. ત્યાં તેમનો સુબો અલીમર્દાનખાન હતો. તે-
મનાથી કંટાળીને શાહજહાંને આશ્રયે આવ્યો, તેથી કંદહાર દિ-
લ્લીની પાદશાહતમાં ફરીને આવ્યું. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને મોટી
સરદારી આપી. તે શિલ્પવિદ્યામાં કુશળ હતો. પાદશાહને ભવ્ય
મકાનો બંધાવવાનો શોખ હતો, તેથી તે કામમાં બહુ ઉપયોગી
થયો. મકાનો સિવાય તેણે દિલ્લીને પાણી પૂરૂં પાડવા માટે જમ-
નામાંથી એક નહેર બંધાવી હતી તે હજુ પ્રસિદ્ધ છે.

હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૫. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને
લશ્કર આપી બલ્ખ જીતવા મોકલ્યો. તે એ પ્રાંત લુંટીને ટાઢને
લીધે પાછો આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૪. બીજે વરસે ઉદેપુરના કુંવર
જગતસિંહને ૧૪૦૦૦ સ્વાર આપીને મોકલ્યો; ને પંઠે પણ કાબુલ
આવી શાહજાદા મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાનને તેની સહાયે મોક-
લ્યા. રજપૂતોએ બહાદુરીથી એ પ્રાંત જીત્યો ને પાદશાહે તે ખા-
લસા કર્યો. બીજે વરસે ઉસ્બેગ લોકે બળવો કર્યો તે સમાવવાને
શાહજાદો ઔરંગજેબ આવ્યો. તે બલ્ખમાં ઘેરાઇ ગયો ને મુશ્કે-
લીથી કાબુલ આવી શક્યો. સન ૧૬૪૮ માં ઇરાનીઓએ કંદહાર
જીતી લીધું; તે પાછું લેવાને સન ૧૬૫૩ સુધીમાં પાદશાહે પોતાના
શાહજાદાઓને મોકલી યત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ જવાથી તેઓ

પાછા ફર્યા. એ પછી કોઇ મોગલ પાદશાહે કંદહાર જીતવાનો ફરીને યત્ન કર્યો નહિ.

પોર્તુગીઝોની કતલ ૬. શાહજહાં પોર્તુગીઝોને ધિક્કારતો હતો. જહાંગીરના વખતમાં જ્યારે પોતે બળવો કરી બંગાળામાં આવ્યો ત્યારે એણે તેમની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ. પોર્તુગીઝોને હુગલી નદી ઉપર થાણું બેસાડવાની અકબરે પરવાનગી આપી હતી, તે જગા તોપો ગોઠવી મજબૂત કરેછે, એવા શાહજહાંને ખબર મળવાથી તેણે તે જીતી લીધી તથા જે ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાન થયા નહિ તેમને મારી નાંખી તેમની સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી.

જમાબંદીની રીત. ૭. શાહજહાંનો વજીર સાયદુલ્લાખાન બહુ ચતુર ને પ્રમાણિક હતો. તેની સહાયતાથી જમાબંદીની જે રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધી હતી, તેજ ધોરણે એણે એના દક્ષિણના રાજ્યમાં જમાબંદીની રીત ચલાવી.

શાહજહાંનાં શાહજાદા. ૮. પાદશાહને ચાર પુત્રો હતા. દારા, ઔરંગજેબ, શુજા ને મુરાદ. તેમાં દારા બહાદુર, ઉદાર, સ્વતંત્ર વિચારનો, પણ ભોળો ને અવિચારી હતો. ઔરંગજેબ બહાદુર, અક્કલબાજ ને ચતુર, પણ કપટી, લોભી ને ધર્માંધ હતો. શુજા દારૂડીઓ ને વિષયી હતો. મુરાદ બહાદુર પણ અક્કલહીન ને વિશ્વાસુ હતો. સૌથી મોટો દારા પાદશાહ પાસે હતો, ને ઔરંગજેબ દક્ષિણમાં, શુજા બંગાળામાં ને મુરાદ ગુજરાતમાં સુબાગીરી પર હતા.

ઔરંગજેબનો દક્ષિણમાં જય. ૯. ઔરંગજેબે ગોવળકોંડાના વજીર મીર જુમલાને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લીધાથી તેણે દર વરસે એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબુલ કરી સલાહ કરી. એજ રીતે વિજાપુરના રાજાને પણ હરાવીને તાબેદાર બનાવ્યો. આ સમયે બેદરનું રાજ્ય ઘણી નબળી હાલતમાં હતું, તેથી તેના ઉપર સ્વારી કરીને તે રાજ્ય ઔરંગજેબે ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૫૫. બ્રાહ્મણીરાજ્યના પાંચ ભાગ થયા હતા, તેમાંથી હવે માત્ર એજ રાજ્ય દિલ્લીના પાદશાહની તાબેદારીમાં હયાતી ભોગવતાં રહ્યાં.

શાંહજાદાઓના ઝગડા. ૧૦. ઈ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં માંદો પડયાથી એનો વડો પુત્ર દારા રાજ્યનો કારભાર કરવા લાગ્યો, પણ તે એના બીજા ભાઇઓને નહિ ગમ્યાથી તેઓ પોતપોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. શુજા રાજ્ય લેવાને બંગાળી લશ્કર લઇ કાશી સુધી આવ્યો. તેની સામા દારાએ પોતાના દીકરા સુલેમાનને જયપુરના રાજા જયસિંહ સાથે મોકલ્યો. તેમણે શુજાને હરાવી પાછો કાઢયો. દારાએ મુરાદ તથા ઔરંગજેબ સામા જોધપુરના રાજા જશવંતસિંગને મોકલ્યો. આણી તરફ ઔરંગજેબે મુરાદને લખ્યું કે હું રાજ્યપાટ ઇચ્છતો નથી ને મારે તો મક્કે જઇ ખુદાની ભક્તિ કરવી છે, પણ આપણા પિતા પછી કાફર ધર્મી દારા પાદશાહ થાય તે મને પસંદ નથી, ને શુજા દારૂડીઓ હોવાથી રાજ્યોગ્ય નથી. તું ખરો મુસલમાન હોઇને રાજ્યને યોગ્ય છે, માટે મારો વિચાર તને સહાય કરવાનો છે. તારી મરજી હોય તો આપણે બંને એકત્ર થઇને દારાને હરાવીએ.

જશવંતસિંગજી—જોધપુર.

ધર્મના કામમાં દારા અકબરની માફક સ્વતંત્ર વિચારનો હોવાથી એને કાફર કહેતા હતા. ભોળો મુરાદ ઔરંગજેબની કપટજાળમાં ફસાયો. બંનેએ ઐક્ય કરીને દારાને હરાવવાનું ઠરાવ્યું. ને પોતપોતાનાં લશ્કર લેઈ તેઓ ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યા. મુરાદ માળવામાં પ્રથમ આવ્યો. તેને રોકવાને જશવંતસિંગ પડેલોજ હતો, તેણે મુરાદ એકલાને હરાવવાને બદલે ઔરંગજેબને આવવા દેઇ બંનેનું એકત્ર બળ થવા દેવાનો વખત આપ્યો, એ મોટી ભૂલ

કરી. બંનેને જુદા જુદા હરાવવાનો લાગ ગુમાવ્યો તે ફરીને મળ્યોજ નહિ. ઉજ્જન આગળ રજપૂતોએ બંને લશ્કર ઉપર બહાદુરી ને દઢતાથી હુમલો કર્યો, પણ તેમાં તેઓ કપાઇ ગયા, ને થોડાક શાહજાદાનું લશ્કર ભેદીને જોધપુર પહોંચ્યા. ઇ. સ. ૧૬૫૭. આ જય મેળવી બંને ભાઇઓ આગ્રા તરફ ચાલ્યા. અહીં દારાનો દીકરો સુલેમાન શુજાને હરાવીને હજુ પાછો આવ્યો નહોતો, તેથી દારાના સલાહકારોએ તેના આવતા સુધી રાહ જોવાને કહ્યું; પણ અવિચારી ને ઉતાવળીઆ દારાને તે વાત ગમી નહિ. તે લશ્કર જમાવી આગ્રાની બહાર ઔરંગજેબને અટકાવવા આવ્યો. બંને તરફનાં લશ્કરો આગ્રાના મેદાનમાં સામસામાં થયાં. બંને બાજુનાં સૈન્યો ને સરદારોએ બહાદુરી બતાવી. દારાના રજપુત લશ્કરે રાજભક્તિ બતાવવામાં મણા રાખી નહિ. પણ એટલામાં દારાના હાથીને બાણ વાગ્યાથી તે ઘોડા ઉપર બેઠો. પોતાના સરદારને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી તે મરાયાની બૂમ ચાલી, ને લશ્કર ગભરાટમાં પડ્યું. સરદારનેજ માટે લડનારા લશ્કરે તેને ન દેખવાથી નાસવા માંડયું. જે રીતે અનંગપાળ પુર જીતના સમયમાં હાર્યો, તેજ રીતે દારાનું પણ થયું, ને ઔરંગજેબ જય પામ્યો.

ઔરંગજેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૧. ઔરંગજેબ જય પામ્યા પછી મુરાદ પાસે જઈ તેને રાજ્ય મળવા બાબત મુબારકબાદી આપી; પછી બંને ભાઈ આગ્રામાં પેઠા, ત્યાંથી બંને જણા દારાની પછવાડે દિલ્હી તરફ જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં એક દિવસે મુરાદને ખુબ દારૂ પાઇ તેણે જાહેર કર્યું કે તે તો દારૂડીઓ છે, માટે મુસલમાની મહજબ પ્રમાણે તે રાજ્યયોગ્ય નથી; એમ કહી તેને કેદ કરી દિલ્હી મોકલી દીધો, તથા પોતાના પિતાને કેદ કરી તે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૬૫૮.

મોગલાઈ પાદશાહોને દુ:ખ. ૧૨. મોગલાઇનું રાજ્ય થયું.

ત્યારે શરૂઆતના પાદશાહ બહાદુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં ડાહ્યા છતાં તેમને પોતાના પુત્રો તરફથી પીડા ભોગવવી પડી. પઠાણ પાદશાહોના વારામાં સરદારોના બળવા, મોગલ લોકની સ્વારીઓ અને રજપૂત રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થવાથી એ પાદશાહો કાયર થઇ દુઃખી થતા. મોગલોએ અકબરની રાજયનીતિથી રજપૂતોને વશ કરી તેમની પ્રીતિ મેળવી હતી. બહારના હુમલા થવાના બંધ પડ્યા હતા, ને તેમના સરદારો ઉપર દાબ હોવાથી તેઓ ક્વચિતજ સામા થતા; પણ તેમને તેમના શાહજાદા તરફથી પીડા હતી. અકબર સામો સલીમ, સલીમ સામો શાહજહાં ને શાહજહાં સામા તેના ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં ઔરંગજેબે તેને કેદ કર્યો; ત્યાં તે લગભગ ૧૦ વરસ જીવી ૭૭ વરસની ઉમ્મરે ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં મરણ પામ્યો.

શાહજહાંના ગુણ. ૧૩. શાહજહાંએ ગાદીએ બેઠા પછી એના ભાઇભત્રિજાનો નાશ કરાવ્યો, એ એણે મોટું પાપીકર્મ કર્યું, એ વાત ખરી, તથાપિ તે પછી એવું પાપી કામ એણે કોઇ વાર કર્યું નથી. તેનો જાતિસ્વભાવ પાપી નહોતો. એ સ્વભાવે ભલો ને દયાળુ પણ ભોળો હતો. શાહજહાંની મા રજપૂતાણી હતી. એને મકાનો બંધાવવાનો બહુ શોખ હતો. તે અમદાવાદમાં સુબો હતો, ત્યારે ત્યાં તેણે પોતાને માટે બંધાવેલો મહેલ હજુ પણ શાહીબાગને નામે મશહુર છે. એ શોખ એણે પાદશાહ થયા પછી પૂરો કર્યો. કામદારો પસંદ કરવામાં શાહજહાં ઘણો ચતુર હતો. તેણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત એવો કર્યો કે આખા મોગલાઇ રાજ્યમાં શાંતિ રહી. એના સમયમાં દક્ષિણમાં, કંદહારમાં તથા બલ્ખમાં થયેલી લઢાઇઓ એના રાજ્યની હદ બહાર હતી. એના ત્રીસ વર્ષના રાજ્યમાં ખાનજહાન તથા શાહજાદાઓના બળવા સિવાય કોઇ વખત લઢાઇ થઇ નહિ, તેથી તથા એણે પોતાની પ્રજાને પુત્રસમાન પાળ્યાથી, અને ધર્મ સંબંધી જૂલમ નહિ થવા દીધાથી એની પ્રજા અકબરના સમય કરતાં પણ વધારે આબાદ, સુખી ને સંતોષી હતી.

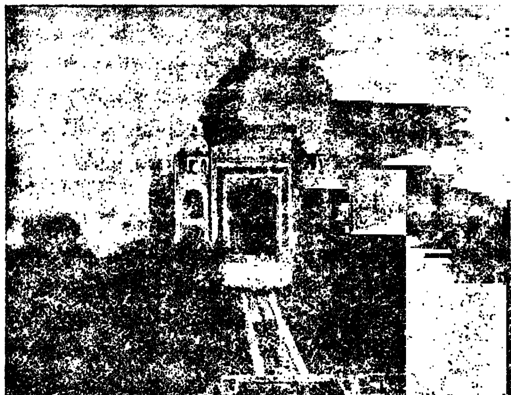
શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ. ૧૪. રાજ્યમાં શાંતિ ને આ-

મુમતાજ મહાલ બેગમ.

બાદી હોવાથી એણે લોકોપયોગી કામોમાં ને શોભાયમાન મકા-
નોમાં રાજ્યધનનો ઉપયોગ કર્યો. એણે દિલ્લીમાં રાજ્યધાની કરી
ત્યાં સુંદર આરસની સોનેરી ઘુમટવાળી હવેલી બંધાવી ઝાડો રોપાવ્યાં
હતાં; વળી શહેરને પાણી પૂરૂં પાડવાને જમના નદીથી એક નહેર
કરાવી હતી, તે વાત ઉપર આવી છે. તેણે બંધાવેલી સુંદર મસીદ
હજુ પણ છે. એની બેગમ મુમતાજમહાલે (અસોફ્ખાંની દીક-
રીએ) મરતી વખતે શાહજહાં પાસે વચન માગી લીધું, કે તેણે
બીજી બેગમ કરવી નહિ, ને મારી ઘોર ઉપર સુંદર મસીદ બંધા-
વવી, જેથી આપણું નામ અમર થાય. પાદશાહે તે વચન પાળ્યાં.
તેણે બીજી બેગમ ન કરી અને એ બેગમની ઘોર ઉપર આગ્રામાં
આરસનો એક ભવ્ય સુંદર કારીગરીનો મહેલ બંધાવ્યો. તે બંધા-
વતાં ૩૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તેને તાજમહાલ કહેછે. તેની બરા-
બર કોઇ મહેલ દુનિયામાં નથી. તેની પાછળ સવા ત્રણ કરોડ

રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. વળી એણે ૬।। કરોડ રૂપિયા ખરચીને હીરા, માણેક ને રત્નાદિથી જડિત પુંછડીનું મયુરાસન (મોરના

તાજમહેલ.

આકારનું આસન) પોતાને બેસવા માટે બનાવ્યું હતું. એટલું ખર્ચ કર્યા છતાં, એ પદભ્રષ્ટ થયો ત્યારે સોનું, હીરા વગેરે ઝવેરાત સિવાય ૨૪ કોટી રૂપિયા ખજાનામાં સિલકે હતા.

પ્રકરણ ૭ મું.
ઔરંગજેબ.

૧. ભાઇભત્રિજાઓનો નાશ. ૨. ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત. ૩. ધર્મપક્ષપાત. ૪. હિંદુઓના બળવા. ૫. મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના. ૬. રજપૂતો સાથે લઢાઈ. ૭. તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૮. વિજાપુર ને ગોવળકોંડા જીતી લેછે. ૯. સંભાજીનો નાશ. ૧૦. મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહેછે. ૧૧. આલ-

મગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૨. આલમગીરનું મરણ. ૧૩. આલમગીરના ગુણદોષ.

ભાઈભત્રિજાઓનો નાશ. ૧. પિતાને કેદ કરી આલમગીર નામ ધારણ કરીને ઔરંગજેબ ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૬૫૮. તે પછીનાં ચાર વરસ પોતાના ભાઈભત્રિજાઓનો નાશ કરવામાં ગયાં. દારા દિલ્હી ભણી નાઠો, તેની પછવાડે ઔરંગજેબ પડયો. દારા ગુજરાતમાં ગયો, ને ત્યાંથી લશ્કર જમાવી અજમેર આવ્યો. ઔરંગજેબે ત્યાં આવી તેને હરાવ્યાથી તે સિંધમાં ગયો; ત્યાંના એક તાલુકદારે પકડીને પાદશાહ પાસે મોકલી દીધો. ઔરંગજેબે તેનો ઘાત કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૯. શુજા અલ્હાબાદ આગળ લશ્કર જમાવી પડેલો હતો, ત્યાં શાહજાદો સુલેમાન તથા જશવંતસિંગ તેને જઇ મળ્યા, પણ આળસુ શુજા એ સમયનો લાભ લઇ શક્યો નહિ; તેથી જશવંતસિંગ જોધપુર જતો રહ્યો, ને શાહજાદો પાદશાહને જઇ મળ્યો; તેથી શુજા હારીને આરાકાનમાં નાઠો ને ત્યાં માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૬૦. મુરાદને પાદશાહે કેદખાનામાંજ મરાવી નંખાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૧. અંતે દારા તથા મુરાદના પુત્રો ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ હતા, તેમને પણ તેણે મરાવી નંખાવ્યા.

ઔરંગજેબ.

ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત. ૨. ભાઇભત્રિજાઓનો નાશ કરાવ્યા પછી એણે ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત કરવામાં લક્ષ લગાડયું. પ્રથમ તેણે વિકાનેરના રાજાને વશ કર્યો, ને પછી મીરજુમલાને આસામ

જીતવાને મોકલ્યો. પણ ત્યાંના રાજાએ ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યાથી તે પાછો આવતો હતો, ત્યાં રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૨.

ધર્મપક્ષપાત. ૩. અકબરે પોતાની સર્વ પ્રજાને સમાન ગણીને હિંદુ પ્રજાનું મન વશ કરી લેવાની જે રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી, તે શાહજહાં સુધી ચાલી. એ વખતે હિંદુઓએ ઇમાનદારીથી પાદશાહોની નોકરી બજાવી; પણ આલમગીરે એ રીત તોડી તેણે મુસલમાનોના કેટલાક વેરા માફ કર્યા, ને હિંદુઓના ન કર્યા. હિંદુઓને સરકારી નોકરી આપવી બંધ કરી તથા જાત્રાઓ ભરાતી તે બંધ પાડી. પઠાણ પાદશાહો હિંદુઓ પાસેથી જે જજીઆવેરો લેતા હતા, ને જે અકબરે બંધ કર્યો હતો, તે વેરો ઔરંગજેબે નાંખ્યો. એ વખતે દિલ્લીના લોક ટોળે મળી એ વેરો નહિ નાંખવાની અરજ કરવાને પાદશાહ પાસે ગયા, ત્યારે પાદશાહે ગુસ્સે થઇ એ લોકો ઉપર પોતાના હાથીઓ છોડી મૂકયા, તેમાં હજારો માણસો છુંદાઇ, ચગદાઇ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે ધર્મમાં પક્ષપાત કર્યાથી એની હિંદુ પ્રજા નારાજ થઇ; ને તેમણે મુસલમાનોથી છૂટા પડવાનું ધાર્યું. ઔરંગજેબ યુદ્ધકળામાં કૂશળ હોવાથી એના સમયમાં મોગલાઇ રાજ્ય સર્વ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામ્યું હતું, તોપણ એના મૂઆ પછી એનું રાજ્ય જલદીજ પડી ભાગ્યું. તે માત્ર એના ધર્મપક્ષપાતથી હતું. એથી મુસલમાનો એનાં વખાણ કરવા લાગ્યા ને અકબર જેવા ઉત્તમ પાદશાહ કરતાં પણ એને વધારે સાબાશી આપવા લાગ્યા, પણ તેથી હિંદુઓ નારાજ થયા ને હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે હાડવેર બંધાયાં તે મટ્યાંજ નહિ.

હિંદુઓના બળવા. ૪. ધર્મપક્ષપાતથી એના રજપૂત સરદારો એનાથી છૂટા પડયા. પંજાબમાં નાનકપંથીઓના ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખ લોકોને હથિયાર બંધાવી લઢવૈયા કર્યા. જો કે ઔરંગજેબે તેમને વશ કર્યા. તોપણ એના વંશજોના વખતમાં તેઓ બહુ બળવાન થયા. દિલ્લી પાસેના નારનોલ ગામમાં સતરામી જાતના વૈરાગીઓએ બળવો કર્યો ને તેમણે પાદશાહી લશ્કરને બે ત્રણ વાર હરાવ્યું. એ બળવો આલમગીરે મહા મુશ્કેલીએ સમાવ્યો. દક્ષિણમ

શિવાજીની સરદારી નીચે મરેઠા લોક મોગલાઇ સામા ઉઠયા. આલમગીરે ચપળતાથી, હોંશિયારીથી ને યુદ્ધકૌશલ્યથી જો કે હિંદુઓને દાબમાં રાખ્યા, તોપણ એના રાજ્યની સઘળી મુદત એ લઢાઇઓ લઢવામાંજ ગઇ.

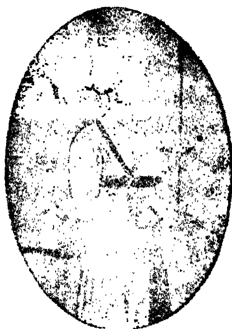
મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના. ૫. દક્ષિણમાં શિવાજીએ કોકણપટી ને ઘાટ ઉપરનો કેટલોક મુલક જીત્યો, તથા વિજાપુરના પાદશાહના લશ્કરનો પરાજય કરી તેના અફજલખાં નામે સરદારને માર્યો. વળી પાદશાહના મામા સાહિસ્તખાનને પણ ઘાયલ કરી નસાડયો, ને સુરત લૂંટયું. એજ સાલમાં શિવાજીનો બાપ શાહજી મરણ પામ્યાથી તેણે રાયગઢમાં પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શિવાજીને બળવાન થતો જોઇ ઔરંગજેબે તેનું જોર તોડવાને પોતાના સરદાર દીલીરખાન, જશવંતસિંગ, શાહાજાદા મોઆજીમ, આજીમ વગેરેને લશ્કર આપી વારાફરતી મોકલ્યા, પણ શિવાજી તે સર્વને પૂરો પડયો. તેણે હિંદુઓમાં ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું;

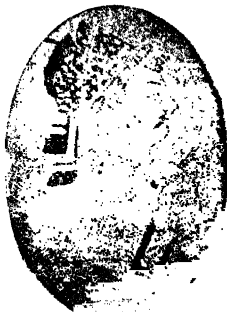
અફજુલખાન.

તથા મોગલોને થકવવાની યુદ્ધકળા મરેઠાને શીખવી. એ યુદ્ધકળાથી શિવાજી મૂઆ પછી પણ મરેઠા આલમગીર જેવા બળવાન પાદશાહને પૂરા પડી શકયા. એણે મોગલો સાથે મેદાનમાં ઉભા રહીને ક્વચિતજ લઢાઇ કરી છે. મોગલો ઘણા ને પોતાનું લશ્કર કમી હોવાથી તેમના ઉપર છાપો મારવાનું તેણે દુરસ્ત ધાર્યું. મોગલો સામા આવે તો ડુંગરમાં ભરાઇ જઇ ગામડાં લૂંટવાં ને તેમને હેરાન કરી પાછા કહાડવાની યુક્તિ કરી. એ યુક્તિથી શિવાજી ફતેહ પામ્યો, તથા તે મરણ પામ્યો ત્યારે એનું રાજ્ય મોગલાઇ સામું ટક્કર લેવા જેટલું બળવાન થયું હતું.

રજપૂતો સાથે લઢાઈ. ૬. જજીઆવેરો નાખ્યાથી, જાત્રાઓ બંધ પાડ્યાથી, હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી બાતલ કર્યાથી તથા ધર્મપક્ષપાત કરવાથી રજપૂતો આલમગીર ઉપર નારાજ તો હતાજ, એવામાં જોધપુરનો રાજા જશવંતસિંગ કાબુલમાં સુબો હતો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો, તેથી તેનાં બૈરાં છોકરાં દિલ્લી આવ્યાં. ત્યાં પાદશાહે તેમને કેદ કર્યાં. જશવંતસિંગના બધા છોકરા પ્રથમ મરણ પામ્યાથી આ સમયે એક ધાવણો પુત્ર માત્ર હયાત હતો. એ છોકરાને રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસે યુક્તિથી બહાર મોકલી આબુમાં રખાવ્યો ને તેની જગાએ એક બીજા છોકરાને ઓઢાડ્યો. આલમગીરે તે છોકરાને માગ્યો ત્યારે તેને પણ નહિ આપતાં રજપૂતો સામા થયા, ને લઢતાં લઢતાં જેટલા બચ્યા તેમણે જઈને પોતાના બાળરાજાને ઉછેરવા માંડ્યો. રજપૂતસ્ત્રીઓ સર્વ જમનાનદીમાં કૂદી પડીને મરણ પામી.

દુર્ગાદાસ.

એ સમયે ઉદેપુરની ગાદીએ રાણો રાજસિંગ હતો. તેણે જજીઆવેરો નહિ લેવાને પાદશાહને શિખામણપત્ર લખ્યો; પણ આલમગીરે તે ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ, એવામાં જોધપુરનું રાજ્ય પાદશાહે ખાલસા કરવાનું ધાર્યું. રાઠોડ સરદારો એથી ગુસ્સે ભરાયા ને રાજસિંગ રાણો તેમની વહારે ચ-

રાજસિંગ.

ઢયો; તેથી પાદશાહે જબરૂં લશ્કર જમાવી અજમેર આવી રાજ્ય-સ્થાન ઉજડ કરવાનું ધાર્યું. રાજસિંગ સપાટ મુલક છોડી ડુંગરામાં ભરાયો, ને રાઠોડો ખૂબ જુસ્સાથી લઢી પાદશાહને થકવવા લાગ્યા. તેમનો સરદાર દુર્ગાદાસ હતો. તેણે યુક્તિથી શાહજાદા અકબરને ફોડયો ને તેના ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. એ સમયે આલમગીર બહુ સંકડામણમાં ફસાયો, ને જો એની જગાએ કોઇ થોડી ધીરજવાળો ને કમ અક્કલનો પાદશાહ હોત તો તેનો નાશ થયો હોત; પણ તે ધીરજ રાખી, નહિ ગભરાતાં શેરખાંએ માલવદેવને ફસાવવાને જે યુક્તિ કરી હતી, તેવી જાતની યુક્તિ કરીને છૂટી ગયો. અકબરનું લશ્કર પાદશાહને મળી ગયું ને તેમનો સરદાર તૈબરખાન માર્યો ગયો. અકબર નાસીને દુર્ગાદાસ પાસે આવ્યો. આ સમયે દુર્ગાદાસને ફોડવાને ઘણી લાલચો આપવા માંડી તથા રોકડ લાંચ મોકલી; પણ દુર્ગાદાસે અચળ રહી ઔરંગજેબે મોકલેલી લાંચ અકબરને વાપરવા માટે આપી તથા તેને સલામત રાખવા સારૂ દક્ષિણમાં મરેઠાના રાજાના આશ્રયમાં મૂકી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૧. એ વખતે શિવાજીનો દેહ પડયો હતો, ને તેનો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ હતો; તોપણ પાદશાહના શત્રુને મરેઠા સલામત રાખી શકશે એવો રજપૂતોના મનમાં મરેઠાના બળ વિષે વિશ્વાસ બેઠો હતો; પણ અકબર સંભાજીથી કંટાળીને ઇરાન ગયો ને ત્યાં થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો. અકબરનું બંડ સમાવીને રજપૂતોને વશ કરવામાં પાદશાહે બહુ જૂલમ કર્યો. તેમનો મુલક લૂંટીને ઉજડ કર્યો, રૈયતની કતલ કરાવી, તેમની સ્ત્રીઓને પકડી લઈ જવા માંડી, તથા હિંદુદેવળો તોડીને મસીદો બનાવી. આ ક્રૂર કર્મોનો બદલો રજપૂતોએ પણ વાળવા માંડયો. તેમણે મસીદો લૂંટી, મુલ્લાંઓને બેઆબરૂ કરી અને કુરાનો બાળી નાંખ્યાં. આ પ્રમાણે થતાં કોઇ પણ થાકયું નહિ. છેવટ દક્ષિણમાં મરેઠી રાજ્ય વધારે બળવાન થવાથી તથા બંડખોર શાહજાદો તેમને આશ્રયે જવાથી પાદશાહને ચિંતા પેઠી, તેથી જશવંતસિંગનો કુંવર અજીતસિંગ મોટો થાય ત્યારે જોધપુરનું રાજ્ય તેને પાછું આપવાની શરતે

રજપૂતો સાથે સંધી કરી. પાદશાહ પોતાનું સર્વે સૈન્ય લેઈ દક્ષિણ ઉપર ચઢયો. ઈ. સ. ૧૬૮૩. આલમગીરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેની અર્દ્ધ મુદત એણે ઉત્તરમાં રહી લઢાઈઓ કરી, ને દક્ષિણ દેશ વશ કરવાને સરદારો મોકલ્યા; પણ તેમનાથી તે કામ ન થયું ત્યારે પંડે દક્ષિણમાં આવ્યો તે મરતાં સુધી ત્યાંજ રોકાયો.

તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૭. આલમગીર દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણી રાજ્યનાં વિજાપુર ને ગોવળકોંડા એ બેજ રાજ્યો હયાતીમાં હતાં. મરેઠી નવું રાજ્ય બળવાન થયું હતું. એ સિવાય દક્ષિણમાં નાના નાના જાગીરદારો તથા વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યના વારસોનાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. લોદી પાદશાહીની પડતીના સમયમાં પોર્તુગીઝોએ ગોવામાં નાનું સરખું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને વલંદા લોકે વેપાર અર્થે સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, મુંબઇ, પાંદીચેરી, કારીકલ, માહીમ ને મદ્રાસમાં વખારો કરી હતી. મદ્રાસમાં તેમણે શાહજહાંના સમયમાં કિલ્લો પણ બાંધ્યો હતો; પણ તે વખતે તેઓ રાજ્ય મેળવવાની લાલચમાં પડ્યા નહોતા; માત્ર વેપાર ઉપરજ તેમનું લક્ષ હતું, તેથી પાદશાહનું ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું નહિ. તે તો સુમારે દશ લાખ સૈન્ય લાવી દક્ષિણનાં બે મુસલમાની રાજ્યો તથા મરેઠી રાજ્ય જીતવા આવ્યો હતો.

વિજાપુર ને ગોવળકોંડા જીતી લે છે. ૮. પાદશાહે દક્ષિણમાં આવીને શાહજાદા મોઆજીમને મરેઠા ઉપર ને આજીમને વિજાપુર ઉપર મોકલ્યા. મરેઠા રાજા સંભાજીએ મોઆજીમના લશ્કરનો નાશ કર્યો, તેથી પાદશાહે તેને લશ્કર આપી ગોવળકોંડા ઉપર મોકલ્યો; ને આજીમ વિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેની મદદે પોતે ગયો ત્યાં વિજાપુરના લશ્કરને અન્ન પાણીનો તોટો પાડી એ રાજ્ય જીતીને ખાલસા કર્યું. ઈ. સ ૧૬૮૬. મોઆજીમે ગોવળકોંડા ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના સેનાપતિને ફોડયો ને હૈદરાબાદ લૂંટી લીધું, તેથી ગોવળકોંડાના પાદશાહે પુષ્કળ ધન આપી સલાહ કરી, પણ બીજે વરસે એ રાજ્ય ઉપર તેણે અણચિંતી સ્વારી કરીને

એ રાજ્યની પણ આખર આણી. ઈ. સ. ૧૬૮૭. બીજે વરસે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરીને તંજાવર સુધીનો મુલક તાબે કર્યો.

સંભાજીનો નાશ. ૯. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો જીત્યા પછી પાદશાહે પોતાનું સર્વ સૈન્ય મરેઠાને તાબે કરવામાં રોક્યું. તે વખતે સંભાજી આળસુ ને વિષયી થઇ છંદમાં પડ્યો હતો. તેનો સલાહકાર કલુષા નામે કનોજીઓ બ્રાહ્મણ હતો. શિવાજી જેવી ચંચળતા ને હોશિયારી ન રાખ્યાથી પાદશાહના સરદાર તુકારબખાને હાથે તે પકડાયો ને માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૦. સંભાજી મરાયાથી મરેઠા નરમ પડશે એમ ધારી મોગલોએ ત્વરાથી મરેઠી કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને રાજ્યધાની રાયગઢ જીતી લીધું. તેમાં સંભાજીનો બાળક દીકરો શિવાજી કેદ પકડાયો; તેથી સંભાજીનો ભાઇ રાજારામ શિવાજીને નામે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મરણ પામતાં તેના દીકરાને નામે રાજારામની સ્ત્રી તારાબાઇએ હોશિયારીથી રાજ્યનું તથા લડાઇનું કામ ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે વીશ વરસ સુધી પાદશાહે મરેઠાને વશ કરવાને લડાઇ જારી રાખી, પણ તે સફળ થઇ નહિ. મરેઠાઓમાં શિવાજીએ આણેલું આર્યત્વનું અભિમાન ઔરંગજેબથી તુટ્યું નહિ, તેમજ તેમને મોગલો સામે લડવાની જે પદ્ધતિઓ શિવાજીએ શિખવી હતી, તે પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલી તેમણે આલમગીરને કાયર કર્યો. તેનો ખજાનો મરેઠા લુંટી લેવા લાગ્યા, ને પાદશાહી છાવણી ઉપર છાપો મારવા લાગ્યા; તેથી મોગલાઇ લશ્કર કંટાળી ગયું, તેમનો પગાર ચઢવા લાગ્યો, ને તેઓ એશઆરામમાં પડ્યા, તેથી અંતે પાદશાહે થાકીને મરેઠા સાથે સંધી કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. પણ મરેઠાની માગણી પાદશાહથી કબુલ થઇ નહિ તેથી તે નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા ને તે કેદ પકડાતો મુશ્કેલીથી બચીને અહમદનગર પહોંચ્યો.

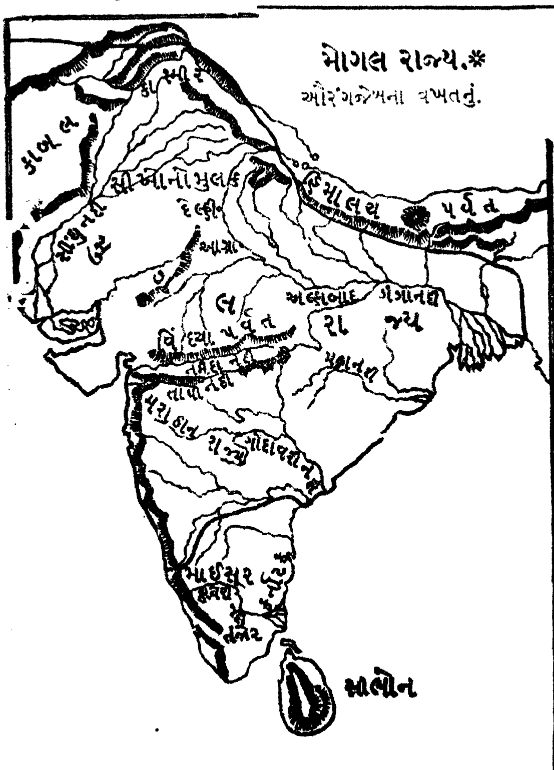
આલમગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૧. એણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી તે વખતે ત્યાં ત્રણ સત્તા હતી. વિજાપુર, ગોવ-

જાકોડા ને મરેઠા. તેમાં વિજાપુર ને ગોવળકોંડા જીતવામાં પોતાનું બળ ગુમાવ્યાને બદલે તેમને મેળવી લેઇ એણે પ્રથમ મરેઠીબળ તોડયું હોત તો પાછળથી બાકીનાં બે મુસલમાની રાજ્ય જીતવાં એને ભારે ન પડત; એટલુંજ નહિ, પણ એના પછી એના વંશજો મરેઠા આગળ નરમ પડી ગયા, ને મરેઠાને લીધેજ મોગલાઇ તુટી; તે વખત પણ કદાચ ન આવત, પણ બે મુસલમાની રાજ્યો પ્રથમ જીતવાની એની ઇચ્છાએ અને મરેઠીબળની ખરી તુલના એના મનમાં ન હોવાથી એણે ભુલ કરી.

આલમગીરનું મરણ. ૧૨. એણે મોગલાઇ રાજ્ય વધાર્યું ખરૂં, પણ હિંદુઓ તે ટકવા દેશે નહિ, તથા પોતાના છોકરા માંહોમાંહે લઢી રાજ્યની પાયમાલી કરશે. તેની ફિકરમાં તે પડયો. એવામાં અંતકાળ પાસે આવ્યો હોય એમ તેને જણાયું. તે વખતે તેને પોતાનાં કરેલાં પાતકો દૃષ્ટિએ પડયાં. પોતાના બાપને દુઃખ દીધું હતું, તથા ભાઇભત્રિજાઓનો નાશ કરાવ્યો હતો, તે સર્વ સાંભરી આવ્યું. મારૂં શું થશે, ખુદા મને શી શિક્ષા કરશે ને મારાં પાપકર્મોનો શો જવાબ દેઇશ, એવા પસ્તાવામાં ૮૯ વરસની ઉમ્મરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો. ઇ. ૧૭૦૭.

આલમગીરના ગુણદોષ. ૧૩. ઔરંગઝેબ શૂરો, બુદ્ધિવાન, દૃઢ મનનો, ઉદ્યોગી, હિંમતવાન, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો તથા યુદ્ધમાં કુશળ હતો; પણ તે કપટી, અણવિશ્વાસુ, સાંકડા મનનો, પક્ષપાતી, નિર્દય, પાપી ને ધર્માંધ હતો. ગમે તેવા સંકટમાં તે ધીરજ મૂકતો નહિ, ને પોતાના કોઇપણ સરદારનો વિશ્વાસ કરતો નહિ. તેને તેના પુત્ર ઉપર પણ ભરોંસો નહોતો. દરેકના ઉપર દેખરેખ રાખવાને એણે બાતમીદારોની જાળ ગુંથેલી હતી; તેથી તેના સરદારોની પણ તેના ઉપર પ્રીતિ રહેતી નહિ. તે પોતાની મતલબ સાધવાને કપટ રચતાં કે પાપ કરતાં લગારે ડરતો નહિ. તે દેખાવમાં સાદો, શરીરે પાતળો, પણ મજબૂત બાંધાનો હતો. આખા રાજ્યનાં દરેક કામ ઉપર તે જાતે નજર રાખી હુકમ આપતો, ઘડપણમાં પણ તે ચસ્મા વગર અરજીઓ વાંચી પોતાને હાથે શેરો

કરતો. તેનો ચહેરો હમેશાં હસમુખો રહેતો. તેનાથી દરેક જણ ડરતા રહેતા, પણ એને કોઇજ ચહાતું નહિ. મુસલમાન પ્રજાને માટે એ બહુ સારો પાદશાહ હતો. એને મોજમજાનો શોખ નહોતો,

* રાજ્યની હદ જાડી લીટીથી બતાવવામાં આવી છે.

રાજ્યધન પોતાના ખાનગી કામમાં વાપરતો નહોતો. પોતાના ખર્ચ માટે તે ટોપીઓ બનાવતો ને તખ્ત ઉપર ન હોય તે વખતે સાદો પોશાક પહેરતો તથા તે ગાયન ને નાચને ધિક્કારતો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

મોગલાઈ રાજ્યની પડતી.

આલમગીર પછીના પાદશાહ.

૧. બહાદુરશાહ. ૨. રજપૂતો સાથે સંધિ. ૩. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૪. બહાદુરશાહના ગુણ. ૫. જહાંદારશાહ. ૬. ફરોખશીર. ૭. મરેઠા સાથે સંધિ. ૮. અંગ્રેજને બંગાળામાં જમીનદારી મળી. ૯. મહમદશાહ. ૧૦. સયદનો નાશ. ૧૧. પાદશાહીના ભાગોનું છૂટા પડવું. ૧૨. મરેઠાની ચઢતી. ૧૩. નાદીરશાહની સ્વારી. ૧૪ રોહીલખંડ. ૧૫. અહમદદુરાનીની સ્વારી. ૧૬. અહમદશાહ. ૧૭. આલમગીર બીજો. ૧૮. અહમદ અબદલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૯. અહમદ અબદલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૨૦. પાદશાહીનો અંત.

બહાદુરશાહ. ૧. આલમગીરના મરણ સમયે એના ત્રણ દીકરા મોઆજીમ, આજીમ ને કામબખ્સ હયાત હતા. મોઆજીમ કાબુલમાં ને કામબખ્સ વિજાપુરમાં સુબેદાર હતો. આજીમ પાદશાહની સાથે હતો. તે પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો ને આગ્રે જવા નીકળ્યો. ઉત્તરમાં જતી વખતે તેણે સંભાજીનો દીકરો શિવાજી જે કેદમાં હતો તે દક્ષિણમાં જઇ મરેઠી રાજ્યનો ધણી થાય ત્યારે પોતાને મદદ

બહાદુરશાહ.

કરે, એ શરતથી તેને છોડી મૂકયો. મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજી ઔરંગજેબની કેદમાંથી નાસી ગયો માટે મોગલો તેને ચોર કહેતા, અને આ શિવાજી નાસી ગયો નહિ માટે એને શાહુ કહેતા. એ નામ આગળ જતાં ગાદીએ બેઠા પછી પણ કાયમ રહ્યું. મોઆજીમે કાબુલમાં લશ્કર જમાવી આજીમ ઉપર ચઢાઇ કરીને આગ્રા આગળ તેને હરાવીને માર્યો, તે પછી તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી હૈદરાબાદ આગળ કામબખ્શને માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૮. પરંતુ ગાદીએ બેઠા પછી એણે પોતાના ભત્રિજા તથા બંડખોર ભાઇઓના મળતીઆ સરદારો વગેરે સર્વેને માફી આપી. મોઆજીમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો, ને જુલ્ફીકારખાને તેણે પોતાનો વજીર ઠરાવ્યો.

રજપૂતો સાથે સંધિ. ૨. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં પંજાબમાં નાનકપંથી શીખ લોકોએ બળવો કર્યો, તેમને સજા કરવા તે ઉત્તરમાં ગયો. એ વખતે રજપૂતોએ જજીઆવેરો આપવાની ના કહી બંડ કર્યું. પાદશાહે તેમના ઉપરનો જજીઆવેરો માફ કર્યો તથા અકબરના સમયની રાજનીતિ ચલાવવાનું કબુલ કરી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

શીખલોકોનો બંદોબસ્ત. ૩. શીખ લોકોમાં ઔરંગજેબના સમયમાં ગોવિંદસિંહે જે જુસ્સો આણ્યો હતો, તે તેના મરણ પછી કાંઇ નાબુદ થયો નહિ. બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો ત્યારે શીખ લોકોનો ગુરુ બંધુ હતો. તેણે પોતાના લોકોને ઉશ્કેરી મુસલમાનોની મસીદો ભાગી, મુલ્લાંઓને માર્યા તથા જમના ને સતલજ વચ્ચેના મુસલમાનોનો સંહાર કર્યો, તેમજ લાહોરથી દિલ્હી સુધીનો મુલક લૂંટીને પોતાનો અમલ બેસાડયો. શીખ લોકોને સજા કરવા સારૂ રજપૂતો સાથે સંધિ કરીને, પાદશાહ પંજાબમાં આવ્યો. તેણે એ લોકોને હરાવીને ઘેરી લીધા. તેથી બંધુ નાસીને ડુંગરામાં જઈ ભરાયો. પરંતુ એવામાં પાદશાહ લાહોરમાં મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૨.

બહાદુરશાહના ગુણ. ૪. શીખ લોકોના બળવા સિવાય એના રાજ્યમાં શાંતિ રહી હતી. એણે એના ભત્રિજાઓને નહિ મા-

રતાં જાગીરો આપી હતી. એ પાદશાહ જેમ આલમગીર જેવો ચપળ નહોતો. તેમ તેવો તે પાપી પણ નહોતો.

જહાંદારશાહ. ૫. બહાદુરશાહના વજીર જુલ્ફીકારખાંની મદદથી બીજા શાહજાદાઓને મારીને જહાંદારશાહ પાદશાહ થયો, પણ તે રંડીબાજ ને દુરાચરણી થવાથી તેના ભત્રિજા ફરોખશીરે બળવો કર્યો, ને તેને તથા જુલ્ફીકારખાંને મારી નાંખ્યા.

ફરોખશીર. ૬. ફરોખશીરના મુખ્ય સહાયક બહાર ને અલ્હાબાદના સુબેદાર સૈયદ હુસેન ને સૈયદ અબદુલ્લા નામે બે ભાઈઓ હતા; તેમાંનો અબદુલ્લા વજીર થયો ને હુસેન સેનાપતિ થયો. હુસેને જોધપુરના રાજા અજીતસિંહ સાથે સલાહ કરી તેની દીકરી સાથે પાદશાહનું લગ્ન કરાવ્યું: ત્યાંથી હુસેન પંજાબમાં ગયો ને શીખ સરદાર બંધુને તથા તેના સાથીઓને પકડીને રીબાવી રીબાવી માર્યા. આ પ્રમાણે રીબાઇ મરવાનું કબુલ કર્યું, પણ તેમણે પોતાનો ધર્મ ન તજ્યો. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત કરી હુસેન દક્ષિણમાં ગયો.

મરેઠા સાથે સંધિ. ૭. હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંનો સુબેદાર ચીનકાલીચખાં અથવા અસોફજા જેને નિજામ ઉલમુલ્ક કહેછે તે હતો. તેની પાસેથી ત્યાંની સુબાગીરીનો અખત્યાર હુસેને લેઇ મરેઠા સાથે સંધિ કરી. એમાં એવું ઠર્યું કે મરેઠાએ આજ સુધીમાં જીતેલો મુલક તેમણે રાખવો ને દક્ષિણની ચોથ તથા સરદેશમુખી એટલે કુલ ઉપજનો દશાંશ તેઓએ લેવો, ને તેના બદલામાં તેમણે પાદશાહને દર સાલ પંદર લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી, ને પંદર હજાર સ્વારોથી ચાકરી કરવી. એ વખતે મરેઠાની ગાદીએ શાહુ રાજા

નિજામ ઉલમુલ્ક.

હતો; ને તેનો મુખ્ય પ્રધાન બાલાજી વિશ્વનાથ મહા ચતુર પુરુષ હતો. ઉપરના કરાર પાદશાહ પાસે કબુલ કરાવવા માટે હુસેન દશ હજાર મરેઠા સાથે બાલાજી વિશ્વનાથને લેઇ ઉત્તરમાં આવ્યો, પણ પાદશાહે એ કરાર કબુલ નહિ કર્યાથી તેણે પાદશાહને મરાવી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૧૯.

અંગ્રેજને બંગાળામાં જમીનદારી મળવી. ૮. ફરોખશીખરના વખતમાં બંગાળાના સુબા મીરજાફર સામા ફરિયાદ કરવાને અંગ્રેજ કંપનીના માણસો આવ્યા. તેવામાં પાદશાહ માંદો હતો ને તેના હકીમો તેને આરામ કરી શકયા નહોતા, તેથી આવેલા અંગ્રેજોમાં ડાકટર હેમીલટન હતો, તેણે દવા કરી પાદશાહને આરામ કર્યો; તેથી પાદશાહે તેને ઇનામ માગવા કહ્યું, ત્યારે તેણે બંગાળાના ૩. તાલુકાની જમીનદારી તથા કંપનીના માલના હાસલની માફીની સનંદ માગી. તે પાદશાહે આપી. ઇ, સ. ૧૭૧૫.

મહમદશાહ. ૯. ફરોખશીરના મૂઆ પછી સૈયદભાઇઓએ પાદશાહી કુળના એક નાના બાળકને ગાદી આપી તે ત્રણ માસમાં મરણ પામ્યો; તેથી તેમણે બહાદુરશાહના એક પૌત્ર મહમદશાહને ગાદી આપી. ઇ. સ. ૧૭૧૯.

સૈયદનો નાશ. ૧૦. મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી એની માની મસલતથી સૈયદનો નાશ કરી તેમનાથી છૂટા થવાનું ઇચ્છયું. એ સૈયદના સામાવળીઆમાં દક્ષિણનો સુબો અસોફજા ને અયોધ્યાનો સુબો સાદતખાં મુખ્ય હતા. અસોફજાએ દક્ષિણમાં બળવો કર્યો; તેને સજા કરવાને પાદશાહને લઇ હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો પણ રસ્તામાંજ પાદશાહે હુસેનને મરાવી નાખ્યો. તેનું વેર લેવાને સૈયદ અબદુલ્લા લશ્કર લેઇ પાદશાહ સામો આવ્યો, તેને પાદશાહે હરાવી માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૨૦. પાદશાહે અસોફજાને વજીર નીમ્યો, પણ તેને પાદશાહનો સ્વભાવ નહિ ગમ્યાથી તે દક્ષિણની સુબાગીરી ઉપર ગયો, ને સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૭૨૪.

પાદશાહીના ભાગોનું છૂટા પડવું. ૧૧. અયોધ્યાનો સુબેદાર સાહદતખાં પાદશાહનો વજીર થયો, પરંતુ તે પણ ઇ. સ. ૧૭૩૨

થા સ્વતંત્રપણે અયોધ્યાની સુબાગીરી કરવા લાગ્યો; બંગાળાના સુબેદાર મુર્શિદકુલીખાને ઢાકેથી મુર્શિદાબાદમાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૭૨૫ થી સ્વતંત્ર થયો. કર્ણાટકનો નવાબ પણ દિલ્લીથી છૂટો થઇ નિજામ અસોફજાને તાબે આવ્યો. અજમેરની આસપાસનો મુલક જોધપુરનો રાજા અજીતસિંહ પચાવી પડયો.

મરેઠાની ચઢતી. ૧૨. બાલાજી વિશ્વનાથ ઇ. સ ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો બાજીરાવ પેશ્વા થયો. તે બહુ બહાદુર ને રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરુષ હતો. પિલાજી ગાયકવાડ, રાણોજી સિંધીઆ, ઉદ્ધવજી પરમાર ને મલાવરાવ હોલ્કર, એના મુખ્ય સરદારો હતા. જોધપુરના રાજા અજીતસિંહનો કુંવર અભેસિંગ ગુજરાતનો ને જેપુરનો રાજા જેસિંગ માળવાનો સુબેદાર હતો. ગાયકવાડ ગુજરાત, હોલ્કર માળવા, ને સિંધીઆ બુંદેલખંડ જીતવાને યત્ન કરવા લાગ્યા. તેમાંથી ગુજરાતનો થોડો ભાગ, માળવા અને બુંદેલખંડ એટલું મરેઠાઓને મળ્યું.

નાદીરશાહની સ્વારી. ૧૩ ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ઈરાનની ગાદીએ નાદીરશાહ નામે પાદશાહ થયો. તેણે એક જોરાવર સૈન્ય લેઇ કાબુલ ને કંદહાર જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૩૭, કાબુલમાં હિંદની પાદશાહતની નબળી હાલત એના સાંભળવામાં આવી, તેથી તેણે બીજે વરસે હિંદ ઉપર ચઢાઇ કરી. કરનાલ આગળ હિંદી ને ઇરાની લશ્કરનો મુકાબલો થયો; તેમાં મોગલ સૈન્ય હાર્યું ને પાદશાહ, નિજામ ને સા-

નાદીરશાહ.

કતખાં નાદીરને શરણે આવ્યા. ઈ. સ. ૧૭૩૯. નાદીરે દિલ્હી આવી લોકોને દુઃખ નહિ દેવાનો હુકમ કર્યો, પણ બીજે દિવસે નાદીર મરાયાની બૂમ ચાલ્યાથી શહેરના લોક ઇરાનીઓ ઉપર તુટી પડ્યા ને તેમને મારી નાખ્યા. તેથી નાદીરે શહેરમાં કતલ ચલાવવા આજ્ઞા કરી, ને થોડા વખતમાં ૩૦ હજાર માણસોનો ઘાણ કહાડ્યો. નાદીરે પૈસા મેળવવાને આ સ્વારી કરી હતી, તેથી તેણે ખજાનામાંથી રોકડ, ઝવેરાત વગેરે લીધું. બીજા અમીર ઉમરાવ ને રૈયતને લૂંટી તથા સુબેદારો પાસેથી ખંડણી મેળવી, સુમારે ૨૦ થી ૩૦ કરોડ સુધીનું રોકડ તથા મયૂરાસન કોહીનૂર હીરો લેઇ પાછો તે ઇરાન ગયો; તથા સિંધ, મુલતાન, કાબુલ ને કંદહારના મુલક તેણે પોતાના રાજ્યમાં મેળવ્યા; પણ ઇરાન ગયા પછી નાદીરશાહ માર્યો ગયો, તેથી તેના એક સરદાર અહમદ દુરાનીએ કંદહાર ને કાબુલ કબજે કરી ત્યાં દુરાની રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રોહીલખંડ. ૧૪. મહમદશાહના વખતમાં યુસફજાઇ જાતના રોહીલા નામે પઠાણ લોક અયોધ્યા ને હિમાલયની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને લૂંટફાટ ચલાવી બરેલીમાં ગાદી કરી સ્વતંત્રપણે વર્ત્તવા લાગ્યા. પાદશાહે તેમના ઉપર સ્વારી કરી તાબે કર્યા. ઈ. સ. ૧૭૪૫.

અહમદ દુરાનીની સ્વારી. ૧૫. ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ દુરાનીએ પંજાબ ઉપર ચઢાઇ કરી. ને સરહિંદ જીતી લીધું; તેથી શાહજાદો અહમદ તેની સામે આવ્યો ને તેને હરાવી પાછો કાઢયો. મોગલોએ આ છેલ્લોજ જય મેળવ્યો, તે પછી થોડીજ મુદતમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો. શાહજહાંના મયૂરાસન ઉપર બેસનાર ને તાજમાં કોહીનૂર પહેનાર છેલ્લો મોગલ પાદશાહ એજ હતો. એજ સાલમાં મરેઠાનો રાજા શાહુ તથા અસોફજા પણ મરણ પામ્યા. ઈ. સ. ૧૭૪૮.

અહમદશાહ. ૧૬. મહમદશાહ પછી તેના શાહજાદા અહમદશાહે ગાદીએ બેસીને આદતખાંના દીકરા સફદરજંગને વજીરાત આપી. તે રોહીલાને વશ નહિ કરી શકયાથી મલારરાવ હોલ્કર

તથા જયાપા સિંધીઆને ચોથાઈ વસુલ કરવાની રજા આપી ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે રોહીલાને વશ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૨. એવામાં અહમદ દુરાની બીજીવાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો, પાદશાહે તેને પંજાબ પ્રાંત આપી પાછો કાઢ્યો. એ વાત સફદરજંગને નહિ ગમ્યાથી તે અયોધ્યા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત લઇ છૂટો થયો; તેથી નિઝામ અસોફજાનો પાટવીપુત્ર ગ્યાસુદ્દીન વઝીર થયો. તેને પાદશાહ સાથે અણબનાવ થવાથી તેણે પાદશાહને મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૪. ને પાદશાહના કાકાને આલમગીર બીજો એવું નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર બીજો. ૧૭. હવે પાદશાહના હાથમાં સત્તા રહી નહિ. જે બળવાન હોય તે વઝીર થઇ પાદશાહને કબજે રાખે કે ગમે તેને પાદશાહ બનાવે. મોગલાઇ નબળી થઇ, સૂબા સ્વતંત્ર થયા ને પાદશાહી ખંડણી અટકી. મરેઠા બળવાન થયા ને આખા હિંદમાં લૂંટફાટ કરીને પોતાની સત્તા બેસાડવા લાગ્યા. બીજો આલમગીર માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. સઘળી સત્તા ગ્યાસુદ્દીનના હાથમાં હતી. તે સ્વભાવે ચપળ, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હતો. તેણે દુરાની પાસેથી પંજાબ પ્રાંત જીતી લીધો.

અહમદ અબદલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૮. પંજાબની જીતનું વેર વાળવાને અબદલ્લીએ હિંદ ઉપર ચઢી આવી લૂંટ ચલાવી ધન મેળવ્યું. અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદવલા પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા ભરતપુરના જાટ રાજા ઉપર સ્વારી કરીને મથુરાના હજારો જાત્રાળુઓને વિના વાંકે માર્યા. આ પ્રમાણે કેર કરીને નજીબુદવલા નામે એક રોહીલા સરદારને પાદશાહનો સેનાપતિ ઠરાવી તે પાછો ગયો.

અબદલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૧૯. અબદલ્લી ગયા પછી ગ્યાસુદ્દીને રઘુનાથરાવ પેશ્વાની મદદથી દિલ્લી લીધી ને નજીબુદવલાને નસાડ્યો. પેશ્વા ત્યાંથી પંજાબ ગયો ને તે પ્રાંત જીતી ત્યાં એક મરેઠા સરદારને સુબો ઠરાવી પોતે દક્ષિણમાં ગયો. આ સમાચાર સાંભળી પેશ્વાને સજા કરવાને અબદલ્લીએ ચોથી સ્વારી કરી. એવામાં ગ્યાસુદ્દીને બીજા આલમગીરને મારી નાંખ્યો ને એક બીજા

છોકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૮. પણ તેને કોઇએ માન્ય કર્યો નહિ. વડો શાહજાદો શાહઆલમ નાશી ગયો; તે આગળ જતાં પાદશાહ થયો. દક્ષિણમાં મરેઠાએ નિજામને હરાવી તાબે કર્યો હતો; હવે તેમનો કોઇ શત્રુ રહ્યો નહોતો, તેથી તેમણે અબદલ્લીને હરાવી મોગલાઇ ઉધી વાળવાની જબરી તૈયારી કરીને પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં અબદલ્લી સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં તેમનો નાશ થયો.

પાદશાહીનો અંત.

શાહઆલમ.

૨૦. અબદલ્લીએ પાછા જતાં શાહઆલમને ગાદી આપી હતી. એ શાહઆલમ નામનો પાદશાહ થયો. એ સમયે અયોધ્યા ને પ્રયાગ સુજાઉદ્દવલા પચાવી પડ્યો. રોહીલાનો સરદાર નજીબુદ્દવલા પણ સ્વતંત્ર થયો. દક્ષિણમાં નિજામ ને કર્ણાટકનો તથા બંગાળાનો નવાબ સ્વતંત્ર થયા. મહીસૂરમાં હૈદરઅલીએ સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય એજ અરસામાં સ્થાપ્યું ગુજરાત, માળવા, બુંદેલખંડ, ઓઢીઆ ને મહારાષ્ટ્ર પેશ્વાને તાબે હતાં. સિંધમાં જુદા જુદા અમીરો સત્તાધારી હતા, ને તેઓ અબદલ્લીના ખંડીઆ હતા. કાબુલ, કંદહાર, પંજાબ ને મુલતાન અબદલ્લીના તાબામાં હતાં. એટલે દિલ્લી ને આગ્રા એ એજ પ્રાંતો પાદશાહના તાબામાં હતા, ને તે પણ માત્ર નામના હતા; કેમકે એ પ્રાંતો મરેઠા વારંવાર લૂંટી લેતા. છેવટે ગુલામકાદરે ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં પાદશાહને આંધળો કરી કેદ કર્યો; તેને સિંધીઆએ છોડાવી પો-

તાને કબજે લીધો. સંધીઆ પાસેથી અંગ્રેજ સરદાર લેક સાહેબે તેને છોડાવ્યો. શાહઆલમ ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં મૂઆથી તેનો શાહજાદો અકબર નામનો પાદશાહ થયો. અંગ્રેજ સરકાર એને જે આપતા તે ખાઇને બેસી રહ્યો. તેની પાસે કાંઇ રાજ્ય નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં તે મરણ પામ્યાથી તેની જગાએ મહમદ બહાદુરશાહ થયો; તેણે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધાથી તેને પકડીને રંગુનમાં કેદ કર્યો; ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. એ સર્વથી છેલ્લો પાદશાહ થયો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરવલોકન.

૧. સારા મોગલ પાદશાહો. ૨. પાદશાહીની પડતીનાં કારણ. ૩. મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૪. વેપારનો વધારો. ૫. હિંદનો ધણી કોણ થાય?

સારા મોગલ પાદશાહો. ૧. મોગલોના ૧૭ પાદશાહ થયા, તેમાં પાદશાહ નામને યોગ્ય એવા તો ૧૪ પાદશાહ થયા. છેલ્લા ત્રણ પાદશાહ તો માત્ર નામનાજ હતા. એ પાદશાહોમાં મહાન્ અકબર સર્વોત્તમ હતો. એણે હિંદુઓ ઉપરથી જાત્રાવેરો, માથાવેરો વગેરે વેરા કાઢી નાંખ્યા. હિંદુ રાજાઓ સાથે લગ્નસંબંધ કરી તથા તેમને મોટા હોદ્દાની નોકરીઓ આપી તેમનાં મન મેળવ્યાં એ રીતથી હિંદુઓ પાદશાહના મદદગાર થયા. શાહજહાં સુધી એ રીત ચાલી. શાહજહાં પણ ભલો ને અકબરને પગલે ચાલનારો હતો. ઔરંગજેબના પુત્ર બહાદુરશાહે પણ રજપૂતોનાં મન મેળવી લેઇ પાદશાહી તારવાને યુક્તિ કરી, પણ તે જલદીથી મરણ પામ્યો, તેથી તે પાર પડી નહિ.

પાદશાહીની પડતીનાં કારણ. ૨. અકબરે સર્વને સરખા ગણી ધર્મભેદ કાઢી મોગલાઇ મજબૂત કરવાને જે રીત ચલાવી હતી, તે ઔરંગજેબે તોડી. તેણે હિંદુઓ ઉપર જજીઆવેરો નાખ્યો,

જુલમ કર્યો, ને તેમને નોકરીમાંથી બાતલ કર્યા. આ પ્રમાણે ધર્મભેદ પ્રસિદ્ધ કરવાથી હિંદુઓ તેમના ઉપર કોપે ભરાયા; પરંતુ તે યુદ્ધકૌશલ્યમાં કુશળ હોવાથી સમયસૂચકતા, ને ચપળતા વાપરી પોતાનું રાજ્ય સાચવીને વધારી શકયો, પણ એણે કુસંપનાં જે બીજ રોપ્યાં તેનાં કડવાં ફળ એના વંશજોને ચાખવાં પડ્યાં. એના વંશજો નબળા નીકળ્યાથી તેમના સરદારો માંહોમાંહે લઢી મરવા લાગ્યા, ને તેમાંનો જે જોરાવર હોય તે વજીર થઇ પાદશાહને રમકડા માફક નચાવવા લાગ્યો; તથા પોતાની મરજીમાં આવે તેને પાદશાહ બનાવે ને ઉઠાડે. એવા વજીર પાદશાહ બનાવનાર કહેવાતા. પાદશાહ બનાવનાર વજીરોમાં જુલ્ફીકારખાં, એ સૈયદ ભાઇઓ, ને ગ્યાસુદ્દીન ગણાય છે. પાદશાહો નબળા ને વજીરો કુસંપી ને આપમતલબીઆ જોઇ દૂરના સુબાઓ પણ પાદશાહતથી છૂટા પડી સ્વતંત્ર થઇ ગયા. પાદશાહત આવી સ્થિતિમાં આવી છતાં બહાદુરશાહ સિવાય કોઇ પણ પાદશાહે હિંદુઓને મેળવી લેવાની મહેનત કરી નહિ. ખરૂં કહીએ તો તેમનામાં દીર્ઘદૃષ્ટિ ને રાજ્યકૌશલ્ય હતુંજ નહિ. પાદશાહતની પડતીના વખતે રજપૂતોની પડતી થઇ હતી, પણ મરેઠા પોતાનું બળ નિરંતર વધાર્યા જતા હતા, તેથી તેમણે અંતે મોગલાઇ વૃક્ષનું થડ કાપ્યું.

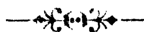
મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૩. મોગલ પાદશાહો જો કે આગલા પઠાણ પાદશાહો કરતાં સારા હતા, તોપણ તેમણે રૈયતને માટે સારાં કામો થોડાંજ કર્યાં છે. લોકકલ્યાણનાં અને પ્રજાની આબાદીનાં કામ કરવામાં તેઓ પઠાણ પાદશાહો કરતાં ભાગ્યેજ સારા હતા. અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની, ન્યાય આપવાની ને આબાદી રાખવાની મહેનત કરી હતી, પણ એ બે બાદ કરતાં બાકીનાએ રાજ્યવૈભવ ને મોજશોખ ભોગવવામાં તથા મુલકો જીતી મોટાઇ વધારવામાં પોતાનો કાળ ગુમાવ્યો હતો. અકબરે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત કરી. તે વખતે રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હતી. તેમાં તેણે સંસ્કૃત ગ્રંથોના તરજુમા કરાવ્યા. વળી આઇને અકબરી અને અકબરનામું નામે ઇતિહાસના

ગ્રંથો એના વજીર અબુલફજલે લખ્યા હતા. જહાંગીરે પોતાની હકીકત પોતેજ લખી છે, પણ એ સિવાય કાંઈ વિશેષ કોઇએ કર્યું નથી. તેમણે હિંદુ પ્રજામાં વિદ્યાભ્યાસ વધારવા તરફ કાંઈ લક્ષ ન આપ્યું તેથી હિંદી વિદ્યા ઘટી, બંધ પડી ને અંતે નાશ પામવાની સ્થિતિમાં આવી; તેથી તેમનામાં વહેમ વધ્યા ને કેટલાક નઠારા રિવાજો દાખલ થઇ તેઓ અધમ સ્થિતિમાં આવતા ગયા.

વેપારનો વધારો. ૪. મોગલાઇ વારામાં પહેલાં કરતાં યૂરોપ સાથે વેપારનો ઘણો વધારો થયો. એ વધારો આ દેશના વેપારીઓએ પરદેશમાં જઇને કર્યો નહોતો, પણ પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં આવવાથી થયો હતો. સિકંદર લોદીના સમયમાં પોર્તુગીજો આ દેશમાં આવી યૂરોપ સાથેનો વેપાર ચલાવવા લાગ્યા. તેમને નફો મળતો જોઇ યૂરોપના બીજા દેશોના લોક પણ આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવવા લલચાયા, ને અકબર તથા જહાંગીર પાદશાહના સમયમાં તેઓ આ દેશમાં આવવા લાગ્યા; તેથી આ દેશના માલનો પુષ્કળ ઉઠાવ થવા માંડ્યો. કારીગરો કમાવા લાગ્યા ને તેથી તેઓ નવા નવા હુન્નર ઉત્પન્ન કરી, આ દેશની કારીગરી ખીલવવા લાગ્યા.

હિંદનો ધણી કોણ થાય? ૫. મોગલ પાદશાહો નબળા થયા, સરદારો કુસંપી થયા ને સુબાઓ સ્વતંત્ર થયા; પણ તેઓ મોગલાઇનું ધણીપણું રાખવાને ઇચ્છતા હતા. મોગલોની નબળાઈ જોઈ તથા તેમનો પોતાના તરફ ધર્મભેદ ને જૂલમ જોઇ હિંદુઓ મોગલાઇ તોડીને હિંદના ધણી થવા ઇચ્છવા લાગ્યા. પણ હિંદુઓ તરફથી લડનાર માત્ર મરેઠાજ હતા. તેમણે સંપ કરી હિંદુ બળ એકત્ર કર્યું નહિ. રજપુતોને લૂંટીને પાયમાલ કર્યાથી તેઓ તેમને સહાયે આવે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, તેથી હિંદ તરફથી મરેઠા એકલા મોગલાઈ સામા થયા. એ રીતે હિંદુ મુસલમાન માંહોમાંહિ લઢીને નબળા થયા અને અંતે એની લઢાઇમાં ત્રીજાને ફાવ્યું. સને ૧૭૬૧ ની હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મોટી લઢાઈમાં મરેઠીબળ તૂટ્યું; પણ મોગલાઇનો તો અંતજ આવ્યો. એ લઢા-

ઇઓ વખતે એક ત્રીજી પ્રજા તટસ્થપણે જોતી હતી. તે પ્રજાનો તે વખતે પૂર્વમાં સૂર્યોદય થયો હતો. યૂરાપથી વેપાર કરવાને જે પ્રજા આ દેશમાં આવી હતી તેમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ મુખ્ય હતી. તે પણ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને ઉત્સાહી હોવાથી પોતપોતાની સત્તા જમાવવાને માંહોમાંહે લઢી મરી. તેમાં આખરે અંગ્રેજ લોકો ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં ફતેહ પામ્યા. ફ્રેંચને હરાવી અંગ્રેજોએ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને યત્ન કર્યો. માંહોમાંહે લઢીને નબળા થએલા હિંદના જુદા જુદા મુસલમાન હાકેમોને તેમણે પ્રથમ હરાવ્યા, પછી મરેઠાને અને છેવટે શીખને હરાવી તેઓ હિંદના ધણી થયા.

ભાગ ૪ થો.

મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

શિવાજી.

૧. મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૨. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૩. મરેઠી સરદારો. ૪. શાહાજી. ૫. શિવાજીનો જન્મ. ૬. શિવાજીનો ઉદય. ૭. શિવાજી રાજા થાયછે. ૮. આર્યધર્મતારણ યુક્તિ. ૯. શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૧૦. શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૧. શિવાજીની રાજયવ્યવસ્થા. ૧૨. શિવાજીનો અંત. ૧૩. રાજયની મજબૂતી.

મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુરાજય ૧. ઇ. સ. ની શરૂઆત સુધી મહારાષ્ટ્રમાં જાણવાજોગ રાજ્ય નહોતું આગળ જતાં તેનો કેટલોક ભાગ શાહાકુળના રાજાઓના તાબામાં આવ્યો તે પછી એ દેશમાં ચાલુકયોનું રાજ્ય થયું. ચાલુકયો પછી દેવગીરી કે દોલતાબાદમાં જાદવોનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય અલ્લાઉદ્દીન ખૂનીએ તોડ્યું, ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત દિલ્હીની પાદશાહતમાં ભળ્યો.

મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૨. મહમદ ગાંડાના વખતમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હુસેન ગંગુએ બ્રાહ્મણીરાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યારે મહારાષ્ટ્ર દેશ તેના તાબામાં આવ્યો. એના વંશજોની નબળી સ્થિતિમાં એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થયા. તે વખતે મહારાષ્ટ્ર દેશ અહમદનગર ને વિજાપુરના રાજાના તાબામાં વહેંચાઇ ગયો.

મરેઠો સરદારો. ૩. એ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર મુસલમાની રાજ્યમાં વહેંચાયો, તોપણ જુના રાજ્યકુળના વંશજો ને નાના નાના જાગીરદારો રહ્યા હતા. તેઓ જાગીર ખાઇ, એ મુસલમાની રાજ્યોમાં નોકરી કરતા એ વગર મુસલમાની લશ્કરમાં પણ ઘણા મરેઠા નોકર હતા. મુલકી કારભાર ત્યાંના બ્રાહ્મણો કરતા હતા. આ પ્રમાણે અહમદનગરના મલીકંબરના લશ્કરમાં જાદવરાય કરીને એક જાદવકુળનો દશ હજાર સ્વારોનો સરદાર હતો. તેની સહાયતાથી એ ભોંસલે કુળનો માલોજી કરીને એક મરેઠો હતો, તે પાંચ હજાર સ્વારોનો સરદાર થયો. એમ કહેવાય છે કે ઉદેપુરના રાણા અજેસિંગના જે કુંવર દક્ષિણમાં જતા રહ્યા હતા, તેના વંશનો એ માલોજી હતો. એ કુંવરથી માલોજી દશમો પુરુષ હતો.*

શાહાજી. ૪. માલોજીને શાહાજી નામે દીકરો હતો. તેનો વિવાહ જાદવરાયની દીકરી જીજાબાઇ વેરે થયો હતો; તેથી શાહાજી અહમદનગરના રાજ્યમાં આગળ પડતો થયો. મલીકંબર મૂઆ પછી તેનો દીકરો ફતેહખાન શાહજહાંને તાબે થયો, ત્યારે શાહાજીએ એક બીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો ને અહમદનગરનો કેટલોક મુલક પાછો મેળવ્યો, તેથી શાહાજહાં પંડે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજાપુરનું રાજ્ય ખંડીઉં બનાવ્યું ને અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું, તેથી શાહાજી વિજાપુરની નોકરીમાં રહ્યો. એ શાહાજીને બે જાગીર મળેલી હતી. એક સતારા પાસે ને બીજી તંજાવરમાં.

---

* અલ્લાઉદ્દીન સામા થનાર ઉદેપુરના રાણા ભીમસિંહના દીકરા અભેસિંહનો કુંવર સજનસી દક્ષિણમાં ગયો. એ સજનસીથી દશમી પેઢીએ માલોજી થયો. સજનસી, દુલીપજી, શિવાજી, ભોરાજી, દેવરાજ, ઉગરસેન, મોકલજી, ખેલુજી, જનકોજી, માલોજી.

શિવાજીનો જન્મ. ૫. શાહાજીને જીજાબાઇથી શિવાજી નામે પુત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૬૨૭. એને કેળવણી આપવાને શાહાજીએ કોંડદેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો; તેણે તેને સાક્ષર નહિ કરતાં રાજ્યનીતિ ને યુદ્ધકળા સારી રીતે શીખવી. શિવાજીની મા પણ એક રજપૂતાણીને છાજે એવો એને ઉપદેશ આપતી. શિવાજીના ગુરુ રામદાસસ્વામી હતા.

શિવાજીનો ઉદય. ૬. શિવાજી મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એણે પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા માંડ્યું એણે આસપાસના ઘાટી લોકો પોતાના લશ્કરમાં એકઠા કર્યા. એ લોક ખેતીનું કામ કરતા; ને શિવાજી બોલાવે ત્યારે આવીને તેના હુકમમાં રહી આસપાસના મુલકો લૂંટી લેતા. એ લૂંટમાંથી શિવાજી તેમને ભાગ આપતો.

શિવાજી.

તેથી તેમને પગાર આપવાની ગરજ પડતી નહિ, એટલુંજ નહિ

પણું શિવાજી બોલાવે ત્યારે લૂંટની લાલચે તેઓ ખુશીથી હાજર થતા. આ પ્રમાણે મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષે પ્રથમ લૂંટનો ધંધો આરંભ્યો. આગળ જલદી જ એણે વિજાપુરના તાબાન કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને ત્યાં પોતાનો લૂટનો ખજાનો ભરવા માંડ્યો. આ વખતે શાહાજી વિજાપુરના રાજ્યમાં નોકર હતો, તેથી તેના ઉપર વિજાપુરવાળાએ દબાણ કર્યું, ત્યારે શિવાજીએ મોગલાઈ મુલક ઉપર લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે એક વખત મોગલોનો તો બીજી વખત વિજાપુરનો મુલક લૂંટવા લાગ્યો. અંતે શિવાજી વિજાપુરનો મુલક લૂંટતો બંધ ન પડ્યો, ત્યારે ત્યાંના હાકેમે શાહાજીને કેદમાં નાંખ્યો; તેથી શિવાજી શાહાજહાંને શરણે આવ્યો; ને તેની સહાયતાથી પોતાના પિતાને છોડાવી, પ્રથમ પ્રમાણે તેનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો; ત્યારે વિજાપુરના હાકેમે અફજલખાં નામે એક મોટા સરદારને લશ્કર આપી શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. આ સરદાર સાથે રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી જય મેળવાય તેમ નહિ હોવાથી તેણે છળ કરી જય મેળવવાની યુક્તિ કરી. પ્રથમ તેણે સલાહનું કહેણુ મોકલી પ્રતાપગઢના કિલ્લા આગળ તેની મુલાકાત લેવાનું ઠરાવ્યું. એ મુલાકાત વખતે દગાથી તેને મારીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો ઇ. સ. ૧૬૫૯. અફજલખાં મરાયાથી વિજાપુરને વધારે ભય પેઠું ને શિવાજી વધારે જોરપર આવ્યો. તેણે લશ્કરનો વધારે જમાવ કરી મોગલાઇ મુલકમાં લૂંટ ચલાવી. એ સમયે દિલ્લીની ગાદીએ ઔરંગજેબ હતો. તે પોતાના ભાઇઓનો નાશ કરવામાં રોકાયેલો હોવાથી તેણે શિવાજીને છેડ્યો નહિ, પણ તેમાંથી પરવાર્યાં પછી તરતજ સાહિસ્તખાંને જોરાવર સૈન્ય આપી શિવાજીનો નાશ કરવાને મોકલ્યો. શિવાજી મોગલો સામા નહિ થતાં ડુંગરામાં ભરાયો. મોગલોએ પુના જીતીને ત્યાં મુકામ કર્યો. શિવાજીએ ઓચિંતા આવીને રાત્રે તેમના ઉપર છાપો માર્યો, તેથી મોગલો ગભરાયા ને સાહિસ્તખાં નાસતાં નાસતાં ઘાયલ થયો. ઇ. સ. ૧૬૬૨. એ પ્રમાણે વિજાપુર ને બાદશાહી લશ્કર ઉપર જય મળ્યાથી તેનું લશ્કર વધારે તેજીપર આવ્યું.

શિવાજી રાજા થાયછે. ૭. એ વખતે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સુરત એ મોટું બંદર હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ અને શાહુકારો ત્યાં રહેતા હતા. તેઓ દુનિયાના ઘણાખરા જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. ત્યાં ચોરાશી બંદરના વાવટા ઉડતા હતા, ને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજનું મુંબઇ તે, તે વખતનું સુરત હતું. એ સુરત લૂંટવાની શિવાજીએ હિંમત કરી ને એક દમ સુરત ઉપર ચઢયો ને તે લૂંટીને ખૂબ ધન તથા માલ લઇ ગયો. એવામાં એનો બાપ શાહાજી મરણ પામ્યાથી શિવાજીએ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવી, રાયગઢમાં રાજ્યધાની કરીને પોતાના નામના શિક્કા પડાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૪.

આર્યધર્મ તારણયુક્તિ. ૮. કોંડદેવ બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી, મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી, તથા તેની મા અને ગુરુની શિખામણથી, શિવાજીમાં આર્યત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. નાનપણથીજ તેને આર્યધર્મને તારવાની અને મુસલમાની ધર્મનો નાશ કરવાની ઉત્કંઠા થઇ હતી. જે અભિમાન અને ઉત્કંઠા એનામાં આવ્યાં હતાં, તે એણે પોતાના લશ્કરમાં ને લોકોમાં આણ્યાં; તેથી તેના લોકો પણ તેની સાથે શુભ પ્રેરણાથી દોરાયાથી એણે આખા મહારાષ્ટ્રમાં જાગૃતિ પ્રદિપ્ત કરી. તેણે પોતાનું કાર્ય સાધવાને જ્યાં બળ ચાલે એવું નહોતું ત્યાં પ્રારંભમાં છળ ને કગ વાપર્યાં. નાનપણથી મહાન્ કાર્ય કરનારને કોઈ કોઈ વાર એવાં છળભેદ કર્મો કરવાની ફરજ પડેછે; તોપણ તેથી એ કાર્ય સ્તુત્ય તો નાજ ગણાય.

શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૯. શિવાજી બળવાન થયાથી મોગલ પાદશાહને તથા વિજાપુરવાળાને તેનો ડર લાગ્યો. બંને તેનો નાશ કરવાનું ઇચ્છિવા લાગ્યા. શાહાજી વિજાપુરની નોકરીમાં હોવાથી શિવાજીને તેના તરફનો ભય હતો, તે શમ્યો એટલે તે છૂટથી મહાલવા લાગ્યો. તેને મોગલાઇ ને વિજાપુરનાં ગામ લૂંટયાં, જીત્યાં ને તાબે કર્યાં. તેમના કિલ્લા લીધા ને બીજા કેટલાક બંધાવ્યા.

એ પ્રમાણે તેને મજબૂત થતો જોઈ પાદશાહે પ્રથમ જોધપુરના રાજા જશવંતસિંગને તેના ઉપર મોકલ્યો; પણ એ રજપૂત રાજા અંદરખાનેથી શિવાજીની ચઢતી ને મુસલમાનોની પડતી ઈચ્છતો હતો, તેથી તે શિવાજીને મળી ગયો. આ સાંભળી ઔરંગજેબે તેને ત્યાંથી ખસેડી પ્રથમ પંજાબમાં ને પછી કાબુલમાં સુબો બનાવ્યો. ને શિવાજી ઉપર જેપુરના રાજા જયસિંગને મોકલ્યો. શિવાજી સમય વરતી જયસિંગની સલાહથી પાદશાહને શરણે ગયો ઔરંગજેબે તેને દિલ્હી બોલાવ્યાથી જયસિંગની બાંહેધરીથી તે તથા તેનો કુંવર સંભાજી દિલ્હી ગયા, પણ એ બાપ દીકરાને પાદશાહે કપટથી કેદ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૬.

શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૦. જયસિંગની બાંહેધરીથી શિવાજી આવ્યો હતો છતાં તેને કેદ કર્યો એ વાત તેને ગમી નહિ તેથી તેનો છૂટકારો ચહાતો હતો. શિવાજી પણ ઔરંગજેબના માથાનો કપટી હતો. તેણે પોતાનો છૂટકારો થવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો ને તેમાં જયસિંગે સહાય કરી. શિવાજી માંદો થયો હોય એવો ઢોંગ કરી સાધુ–સંતોને મોટા મોટા ટોપલામાં મિઠાઈ વહેંચવા લાગ્યો. પ્રથમ તો પાદશાહે મીઠાઇના ટોપલાની પણ બરાબર સંભાળ રખાવી હતી, પરંતુ કેટલીક મુદતે એ દેખરેખ નરમ પડી એટલે શિવાજી અને તેનો પુત્ર બંને મીઠાઈના ટોપલામાં બેસી નાસી ગયા. એ રીતે કપટથી છૂટીને શિવાજી અને તેનો પુત્ર રાયગઢ આવ્યા. ત્યાં આવી તેણે વધારે જોસથી મુલકો લૂંટવા તથા જીતવાનું કામ ચલાવ્યું. પાદશાહી સરદારોને યુક્તિથી તથા કપટથી વશ કરીને તેણે પોતાનું કામ કાઢી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં એણે બીજી વાર સુરત લૂંટીને ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોતાની તુળા સોનાથી કરાવી તેનું દાન કર્યું.

શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. શિવાજી જેવો લઢાઇમાં શૂરો, કામ કાઢી લેવામાં ચતુર ને મુલકો જીતવામાં ચપળ હતો, તેવોજ તે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં હોશિયાર ને કાળજીવા-

જો હતો. પોતાની રૈયત દુઃખી ન થાય તેવી તે કાળજી રાખતો. મુલકો લૂંટીને, જીતીને અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાનું કામ કાઢીને શિવાજી જેટલો પ્રખ્યાત થયોછે, તેટલો કે તેથી વધારે પ્રખ્યાત તે મુલકો સાચવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં ચતુરાઇ બતાવ્યાથી થયો છે. તે કામ કાઢી લેવામાં કપટ ને ક્રૂરતા કરતો, પણ કામ સાધ્યા પછી દયા બતાવતો; એટલે એનો જાતિ સ્વભાવ ક્રૂર કે નિર્દય નહોતો, અને તેથીજ તે મુલકો જીત્યા પછી તેનો બરોબર બંદોબસ્ત રાખતો. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને, ઇન્સાફ આપવાને, ગુન્હા અટકાવવાને, જમા વસુલ કરવાને અને તે બધા ઉપર દેખરેખ રાખવાને અધિકારીઓ નીમ્યા હતા; તેજ પ્રમાણે પોતાની હજુરમાં એણે આઠ મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા હતા. દીવાની, ફોજદારી, લશ્કરી, પગાર આપનાર, દફ્તરી વગેરે ખાતાનો ઉપરી એક એક પ્રધાન હતો, અને તે બધાનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન કે પેશ્વા હતો.

શિવાજીનો અંત. ૧૨. રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે દક્ષિણમાં તંજાવર ગયો; ત્યાંની પોતાના બાપની જાગીરની અરધી ઉપજ લેવાનો ઠરાવ કરી ત્યાં પોતાના ભાઇ વ્યંકાજીને કારભારી નીમ્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૬. તંજાવરથી પાછા આવી તેણે કિલ્લા બંધાવ્યા, લશ્કરનો બંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યની મજબૂતી કરી. એ ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યની મજબૂતી. ૧૩. શિવાજીએ એક નાના જાગીરદારમાંથી વધીને આરંગજેબ જેવા જોરાવર પાદશાહના સમયમાં મરતી વખતે એક બળવાન મરેઠી રાજ્ય પોતાના પુત્રો માટે વારસામાં મૂકયું; પણ તેના પુત્રો તેના જેવા નીવડ્યા નહિ; તેથી એ રાજ્યનો પાદશાહે જડમૂળથી નાશ કર્યો હોત પણ શિવાજીએ મરેઠી રાજ્યની ઇમારતનો પાયો એવો મજબૂત ચણ્યો હતો કે તે ટકી રહી. તેણે મરેઠા લોકોમાં જે શાર્ય, સાહસ, યુદ્ધકળા, આત્માભિમાન ને મ્લેન્છતિરસ્કાર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેગુણોથી એન સરદારોએ પોતાના નબળા રાજાના સમયમાં પણ મરેઠી રાજ્યની

પડતી થતી અટકાવી. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એ રાજ્યની પડતી થતી અટકાવવામાં સહાયભૂત થઇ.

પ્રકરણ ૨ જું.

शिवाजी पछीना राजाओ.

૧. સંભાજી. ૨. રાજારામ. ૩. તારાબાઇ. ૪. મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૫. શાહુરાજા. ૬. રામરાજા. ૭. મરેઠી રાજ્યની આખર.

સંભાજી. ૧. શિવાજીને બે પુત્ર હતા–સંભાજી ને રાજારામ. તેમાંનો વડો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ બેઠો. તે શિવાજી જેવો બહાદુર પણ મૂર્ખ હતો. કલુષા નામે બ્રાહ્મણની સોબતમાં પડી તેણે રાજ્યની ખરાબી કરી. સન ૧૬૮૩ માં ઔરંગજેબ દક્ષિણ જીતવાને આવ્યો ને પાંચ વરસમાં તેણે વિજાપુર ને ગોવળકોંડાના રાજ્ય જીત્યાં ત્યાં સુધી સંભાજી સુસ્ત થઇ બેસી રહ્યો. મુસલમાનોની માંહોમાંહેની લઢાઇનો લાભ એણે લીધો નહિ. વળી વિજાપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો ખાલસા થયાથી તે બંને રાજ્યના સિપાઇઓ મરેઠાને આવી મળ્યા, તોપણ સંભાજીએ એના બાપ જેવી ચપળતા ને હોંશિયારી રાખી તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. એ અમૂલ્ય સમય એણે મોજમજામાં ગુમાવ્યો, એવામાં પાદશાહના સરદાર તુકારબખાને સંગમેશ્વરમાં એને પકડી લીધો. પાદશાહે તેને મુસલમાન થવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારી શાહજાદી પરણાવ તો થાઉં. એમ કહી તેણે પેગંબરને ગાળો દીધી, તેથી પાદશાહે તેને મરાવી નાંખ્યો. સંભાજી પકડાયા પછી તેની સ્ત્રી તથા છોકરા પણ પકડાયાં, તેમને ઔરંગજેબે કેદમાં રાખ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

રાજારામ. ૨. મરેઠાનો રાજા પકડાયાથી પાદશાહ ખુશી થયો. તે સમજ્યો કે હવે મરેઠી રાજ્યનો નાશ નજીક આવ્યો; પણ તે

એની ભૂલ હતી. રાજા પકડાયાથી મરેઠા નાઉમેદ થયા નહિ. શિવાજીએ આણેલું આર્યત્વનું અભિમાન અને જુસ્સો હજુ નરમ પડ્યાં નહોતાં. સઘળા મરેઠી સરદારોએ એક મતથી સંભાજીના દીકરા શિવાજીની વતી કારભાર કરવાને સંભાજીના ભાઇ રાજારામને ઠરાવ્યો; ને ઔરંગજેબ સામા શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઈ ચલાવી. પાદશાહ સામો આવે તો નાસી જવું ને બીજે ઠેકાણે જઇ તેના લશ્કર ઉપર છાપો મારવો, ને તેનો ખજાનો લૂંટી તેને નાણાંની તાણ પાડવી. પાદશાહ મરેઠી કિલ્લા જીતે તો મરેઠા મોગલાઇ મુલકમાં જઇ લૂંટ કરે. આ પ્રમાણે મરેઠા મોગલોને હેરાન કરવા લાગ્યા, મોગલ સિપાઇઓ પણ પહેલા જેવા ચંચળ નહોતા. તેમના સરદારો મોજીલા ને આળસુ થઈ ગયા હતા. વળી મોગલ સરદારો લાંચીઆ પણ હતા, તેથી વખત આવે મરેઠા તેમને લાંચ આપીને છૂટી પણ જતા. એ લાંચ પણ 'તેરા પુણ્ય તેરે દ્વારે' જેવી હતી. મોગલાઇમાં લૂંટ કરી તેજ પૈસા મરેઠા લાંચમાં આપતા. એક તરફ મોગલો મરેઠી મુલક જીતતા, તો બીજી તરફથી જઇ તેમનો જીતેલો મુલક મરેઠા પાછો લેતા. મરેઠાએ રાજારામને કર્ણાટકના જીંજીગઢમાં રાખ્યો હતો; તેથી મોગલોએ જીંજીને ઘેરો ઘાલ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૪. ઘેરો ઘાલનાર કામબક્ષ ને જુલ્ફીકારખાં હતા. તેમને અણબનાવ થવાથી મરેઠાએ હેરાન કર્યા, તેથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી વાંદીવાસ ગયા. એ ઉપરથી પાદશાહે શાહજાદા કામબક્ષને બોલાવી લીધો ને જુલ્ફીકારને જીંજી જીતવા હુકમ કીધો. તેણે જીંજીગઢ જીત્યો પણ લાંચ લેઇ રાજારામને નાસી જવા દીધો. ઇ. સ. ૧૬૯૮. રાજારામે જીંજીથી સતારે આવી રાજધાની કરી ને ગોદાવરી સુધીના મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉઘરાવી. એવામાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦.

તારાબાઈ. ૮. પોતાના પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી રાજારામની સ્રી તારાબાઈ રાજ્યકારભાર કરવા લાગી. એ બાઇએ પણ બહાદુરી ને ચપળતાથી લઢાઇનું કામ આગળ ચલાવી મોગલોને કાયર કરવા માંડ્યા. પાદશાહને પોતાનું કેટલુંક લશ્કર ઉત્ત-

તારાબાઈ.

રમાં મોકલવું પડયું,, તેથી તેનું દક્ષિણમાં લશ્કર કમી થયું. પગાર ચઢી ગયાથી લશ્કરના લોક બૂમ મારવા લાગ્યા. આથી અંતે ઔરંગજેબે થાકીને સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. તેથી મરેઠા ઉન્મત્ત થયા ને મોટી મોટી માગણી કરવા લાગ્યા; તે પાદશાહથી કબુલ ન થઈ અને તે નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડયા, તેથી તે કેદ પકડાતો મુશ્કેલીથી બચી અહમદનગર પહોંચ્યો, ને થોડી મુદતમાં ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તે પછી [illegible]જમે સંભાજીના દીકરા શિવાજી (શાહુ) ને છોડી મૂકયો.

મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૪. શાહુએ દક્ષિણમાં આવી મરેઠી રાજ્યનો દાવો કર્યો; પરંતુ તારાબાઈએ વાંધો લીધો કે એ સંભાજીનો ખરો દીકરો નથી—કોઇ ધુતારો છે; પણ ઘણા મરેઠી સરદારો શાહુને આવી મળવાથી તેનું જોર વધ્યું; તેથી તારાબાઈ કોલ્હાપુરમાં જઇ રહી. એ પ્રમાણે શિવાજીના રાજ્યના બે ભાગ થયા. મોટા દીકરાના વંશજ સતારામાં ને નાનાના વંશજ કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

શાહુરાજા ૫. શાહુને ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ગાદી મળી. તેણે બાલાજીને પોતાના પેશ્વાની જગા આપી. શાહુ મોગલ દરબારમાં ઉછરેલો હોવાથી તેને મોજમજા ભોગવવાનો શોખ હતો; તેથી એણે રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. સઘળો કારભાર પેશ્વાને સોંપ્યાથી તેઓ રાજ્યમાં કરતા કારવતા થયા. બાલાજી ઇ. સ. ૧૭૨૦

માં ગુજરી ગયાથી શાહુએ તેના મોટા દીકરા બાજીરાવને પેશ્વાઇ આપી. બાજીરાવ પણ તેના બાપ જેવો બહાદુર હતો. તે પોતાના રાજાનો મત લેઈ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે પણ પોતાનું ધાર્યું તેના મનમાં ઉતારી, તે પ્રમાણે કરતો. તે રાજાને નામે કારભાર કરતો, તેથી સઘળા મરેઠી સરદારો તે માન્ય કરી તેની આજ્ઞામાં રહેતા. તે ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં મરણ પામવાથી તેનો વડો પુત્ર બાલાજી પેશ્વા થયો. બાલાજીને પેશ્વાઈ ન મળે માટે કેટલાક મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ બાલાજીએ ચતુરાઇથી તેમનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહિ. શાહુરાજા ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

રામરાજા. ૬. શાહુને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના નામનું એક વશીઅતનામું બાલાજી પેશ્વાએ રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રાખી રાજાની વતી રાજ્યનો કુલ કારભાર પેશ્વાએ કરવો. એ રીતે બાલાજીએ રાજાની મંજુરીથી પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની કરવાનો યત્ન કર્યો. મરેઠી રાજ્યમાં બે પક્ષ હતા. મરેઠા ને બ્રાહ્મણ. પેશ્વાઇ વંશપરંપરાની થાય તો રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોનું ચલણ થાય, તેથી મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ અંતે એ વશીઅતનામું મંજુર રહ્યું ને પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થઇ. પેશ્વાએ રાજારામના દીકરા શિવાજીના પુત્ર રામરાજાને ગાદીએ બેસાડયો. એ રામરાજાએ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાનો યત્ન કર્યો. પણ તે નિષ્ફળ ગયો, તેથી સતારાની આસપાસનો કેટલોક મુલક રાખી બાકીના રાજ્ય ઉપર પેશ્વાને કારભાર કરવા દીધો. નવા પેશ્વાને પાઘડી બંધાવવાનું કામ માત્ર રાજા પાસે રહ્યું. રામરાજા ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં મરણ પામ્યો.

મરેઠી રાજ્યની આખર. ૭. રામરાજાને કાંઇ સંતાન ન હોવાથી તેણે ભોંસલે કુળના એક શાહુ નામે છોકરાને દત્તક લીધો, તે બીજા શાહુને નામે રાજા થયો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાને મહેનત કરી, પણ પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે દીકરાને કેદ કર્યા. એ શાહુ કેદમાંજ મરણ પામ્યો. પણ જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લીધું ત્યારે

અંગ્રેજ સરકારે સતારાની ગાદી એ શાહુના દીકરા બાળાસાહેબ ઉર્ફે પ્રતાપસિંગને બેસાડયો, ને પંદર લાખની ઉપજનો મૂલક તેને આપ્યો. ઈ સ. ૧૮૩૭ માં તેના ઉપર ફીતુરનું તહોમત આવ્યાથી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના ભાઈ આપાસાહેબને બેસાડયો. તે ઇ. સ ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મૂઆથી તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું. એ રીતે શિવાજીના સ્થાપેલા મરેઠી રાજ્યની આખર આવી. એ રાજ્ય ૧૮૫ વરસ ચાલ્યું. એ રાજ્યની કોલ્હાપુરની શાખા અદ્યાપિ હયાત છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું.

૧. બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૨. બાજીરાવ. ૩. મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૪. બાજીરાવના ગુણ. ૫. બાલાજી. ૬. પેશ્વા રાજાથી સ્વતંત્ર થાય છે.

બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૧. શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી જે આઠ પ્રધાન નીમ્યા હતા, તેમાં પેશ્વા સર્વનો ઉપરી હતો. શાહુ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વા માત્ર નોકરી કરતા. રાજા મરજીમાં આવે તેને પેશ્વાની જગા ઉપર નીમી શકતો. પણ શાહુ રાજા મોજશોખમાં પડયો ને રાજ્ય ઉપર લક્ષ ન આપ્યું નહિ, રાજ્યકારભાર સર્વ પેશ્વાને સોંપ્યો તેથી તેનું બળ વધ્યું. પહેલો પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ બહુ બુદ્ધિવાન ને પહોંચેલો હતો. તે પ્રથમ તલાટીનું કામ કરતો; ત્યાંથી વધતાં વધતાં તે પોતાની હોશીઆરી વડે પેશ્વા થયો. ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા મજબુત કરવાને પોતાની જાતના ઘણા બ્રાહ્મણોને નોકર રાખ્યા મરેઠા કંઇ ભણેલા નહોતા. તેથી મુલ્કી તથા હિસાબકિતાબ ને લખાણુ વગેરેનું કામ કરવાને બ્રાહ્મણ વગર તેમને ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની મજબૂતી થયા પછી બાલાજીએ મરેઠી રાજ્ય વધારવા

તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દિલ્લીના પાદશાહ નબળા હતા ને તેમના સરદારોમાં ફાટફૂટ ચાલેલી હતી; તેથી સૈયદહુસેને બાલાજીની મદદ માગી ત્યારે બાલાજી દશ હજાર મરેઠા લેઇને તેમની મદદે ગયો. એ મદદના બદલામાં દક્ષિણની ચોથ ને સરદેશમુખી લેવાનો કરાર કરાવી લીધો. પાદશાહી નબળી થવાથી મરેઠા બીજા પ્રાંતોમાં પણ ચોથ ઉઘરાવવા લાગ્યા. એ રીતે મરેઠી રાજ્યની ચડતી કરી બાલાજી ઇ સ ૧૭૨૦ માં ગુજરી ગયો. બાલાજીના વખતમાં મરેઠી લશ્કરનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડે હતો. તેનો એક બહાદુર સરદાર દામાજીરાવ ગાયકવાડ કરીને હતો; તેની બહાદુરીથી રાજી થઈ દાભાડાએ તેને સારી નોકરી આપવાને શાહુને ભલામણ કરી. શાહુએ તેને સમશેર બહાદુરનો ઇલકાબ અને સેનાપતિથી ઉતરતા દરજ્જાની સેનાખાસખેલની જગા આપી.

બાજીરાવ. ૨. બાલાજીને બે દીકરા હતા. બાજીરાવ ને ચીમનાજી તેમાંથી મોટા દીકરા બાજીરાવને શાહુએ પેશ્વા બનાવ્યો. સેનાપતિની જગા ખંડેરાવના દીકરા ત્ર્યંબકરાવ અને સેનાખાસખેલની જગા દામાજીના ભત્રિજા પિલાજીને આપી. બહાદુર અને શૂરા બાપનો પુત્ર બાજીરાવ પણ બહાદુર ને શૂરો હતો. શિવાજીની ધારણા ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી આર્ય રાજ્ય સ્થાપવાની હતી, તે ધારણા બર લાવવાને બાજીરાવે મહેનત કરી. આ સમયે મોગલાઇની નમતી બેઠી હતી. તેમના પાદશાહ બુદ્ધિહીન ને નબળા હતા. અને તેમના સરદારોમાં ફાટફૂટ હતી આવી સ્થિતિનો લાભ લેવાને બાજીરાવે વિચાર કર્યો. મરેઠી દરબારમાં મોગલાઇ તોડવાને બે અભિપ્રાય હતા. એક પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મોગલાઇ સુબાનાં રાજ્ય જીતી લેઈ પાદશાહીનો નાશ કરવો. બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે થડ કાપ્યું એટલે ડાળાં પાંખડાં એની મેળે ખરી પડશે. પાદશાહી જીતી કે સુબાનાં રાજ્ય જીતવાં મુશ્કેલ નહિ પડે. બાજીરાવ આ બીજા પક્ષના અભિપ્રાયનો હતો. તે ભરી દરબારમાં બોલ્યો કે " મહારાજ

ભરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢી આર્યરાજ્ય સ્થાપી અમર નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં સ્વારી કરી પાદશાહી તોડયાથી મહારાજનો ભગવો ઝુંડો અટક સુધી ઉડશે. મહારાજા સાહેબ, ક્ષય પામતા ઝાડને થડમાંથી કાપ્યું એટલે એનાં ડાળ ને પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે. " બાજીરાવનાં આ શૂરભર્યાં વચનોથી રાજા પણ આવેશમાં આવ્યો ને બોલ્યો, કે " શાબાશ, બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા ધન્ય છે તને ! તું મારા વાવટાને હિમગીરીથી પણ પાર ઉડાવશે. " એમ બોલી તેણે પેશ્વાનો વિચાર મંજુર કર્યો.

મરેઠી સત્તાનો વધારો ૩ રાજાએ મંજુરી આપ્યાથી બાજીરાવે મરેઠી લશ્કર તૈયાર કરી મરેઠી રાજ્ય શી રીતે વધારવું તેની વ્યવસ્થા કરી, પ્રથમ મરેઠી લશ્કર ગુજરાતમાં ને માળવામાં પેઠું. ગુજરાતમાં પાદશાહી સુબેદાર જોધપુરનો અભેસિંગ અને માળવામાં જેપુરનો જેસિંગ હતો. તેમની પાસેથી ધીરે ધીરે તે પ્રાંતો જીતી લીધા. માળવા ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં ને ગુજરાત ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં પૂર્ણ તાબે થયાં. બાજીરાવનો સામાવાળીઓ નિજામ ઉલમુલ્ક હતો, તેનાથી બાજીરાવનો અટકાવ ન થયો; ત્યારે તેણે મરેઠી રાજ્યની બે શાખા, સતારા ને કોલ્હાપુરને લઢાવી મારી. પણ બાજીરાવે ચપળતાથી કોલ્હાપુરના સૈન્યને હરાવી શાંત પાડયું, એટલે નિજામે બ્રાહ્મણોની સામા મરેઠા ઉશ્કેર્યા. મરેઠી ટોળાનો આગેવાન સેનાપતિ ત્ર્યંબકરાવ દાભાડે હતો; પણ એ સમાચાર મળતાંજ નિજામની મદદ આવી પહોંચતાં અગાઉ બાજીરાવ લશ્કર લેઈ ગુજરાતમાં આવ્યો ને ડભોઈ આગળ દાભાડેને તેણે માર્યો. જીતાયલા શત્રુ ઉપર વેર લેવાને બદલે તેમને શાંત પાડવાને બાજીરાવે ત્ર્યંબકરાવના દીકરાને સેનાપતિ નીમી, તે બાળક હોવાથી પિલાજી ગાયકવાડને તેનો રક્ષક ઠરાવ્યો. હવે બાજીરાવ મોટું સૈન્ય લેઈ ઉત્તરમાં ચાલ્યો. તેથી પાદશાહે ડરીને નિજામની મદદ માગી નિજામ ભોપાળ આગળ બાજીરાવની સામો થયો. ઇ. સ. ૧૭૩૬. એ લઢાઇમાં નિજામ હાર્યાથી તેણે માળવા, નર્મદા ને

ચંબલ વચ્ચેનો મુલક ને ૫૦ લાખ રૂપીઆ એટલું પાદશાહ પાસે અપાવવાનું કબુલ કર્યું. નિજામ એ કરાર કબુલ કરાવવાને પાદશાહ પાસે ગયો; પણ એવામાં નાદીરશાહ આવ્યાથી દિલ્લીમાં અનર્થ થયો, તેથી એ કરાર બાજીરાવના મરણ પર્યંત મંજુર થયા નહિ. ભોપાળથી બાજીરાવ દક્ષિણમાં આવ્યો, એવામાં એના ભાઈ ચીમનાજી આપાએ યુદ્ધ કરી પોર્તુગીજો પાસેથી સાષ્ટી, વસાઈ વગેરે જીતીને આખા કોંકણમાં મરેઠી સત્તા બેસાડી પેશ્વાના સરદાર રાઘોજી ભોંસલેએ કટક સુધી લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે મરેઠા સર્વત્ર લૂંટ ચલાવીને ચોથ ને સરદેશમુખી ઉઘરાવવા લાગ્યા; એવામાં બાજીરાવનો કાળ થયો. ઈ. સ. ૧૭૪૦.

બાજીરાવના ગુણ. ૪. બાજીરાવ ભણેલા ને સમર્થ બુદ્ધિવાન હતો. વળી તે શૂરો, ચતુર ને સ્વદેશાભિમાની હતો. તે નિષ્પક્ષપાતી હોઈને ગુણવાનની બુજ કરી તેને લાયકી પ્રમાણે તેને દરજ્જે ચઢાવતો. એ પ્રમાણે એના હાથ નીચેના ઘણા માણસો હલકે દરજ્જેથી ઉંચી પાયરીએ ચઢ્યા હતા. મલારરાવ હોલકર ને રાણોજી સિંધીઆ તેમાં મુખ્ય છે. એ બંને પોતાની લાયકી વડે બાજીરાવના સરદારો થયા, ને આગળ જતાં રાજ્યસ્થાપક થયા. મલારરાવના વંશજો ઈંદોરમાં, ને રાણોજીના વંશજો ગ્વાલિયરમાં હજુ રાજ્ય કરે છે. એ સિવાય પણ જે જે લાયક માણસો હતા, તે સર્વેને બાજીરાવે જાગીરો આપી યોગ્ય દરજ્જે ચઢાવ્યા. તેના મરણ સમયે વરાડમાં રાઘોજી

બાજીરાવ.

ભોંસલે, ગ્વાલિયરમાં રાણોજીનો પુત્ર જયાપા સિંધીઆ, ઈંદોરમાં મલ્હારરાવ હોલ્કર, ધારમાં આનંદરાવ પવાર, વડોદરામાં પિલાજીનો પુત્ર દામાજી ગાયકવાડ, અક્કલકોટમાં ફતેહસિંહ ભોંસલે, રાજ્ય કરતા સરદારો હતા. એ સરદારો પોતાની જાગીરના બદલામાં પોતાનાં સૈન્ય લેઈ પેશ્વાની સહાયે આવતા. બાજીરાવ સ્વભાવે સાદો ને વહેમ રહિત હતો. એણે પોતાના પરાક્રમ ને હોશીઆરી વડે મરેઠી રાજ્યની સીમા ને કીર્તિ વધારી. એણે

મલ્હારરાવ હોલ્કર.

રાજ્ય મેળવ્યું, પણ રાજ્યનો બરોબર બંદોબસ્ત રાખીને શિવાજીની પેઠે રૈયતને ઈન્સાફ મળે એવી સંભાળ રાખી નહિ, એ એની કીર્તિને ઝાંખ લગાડનાર ખોડ હતી. મરેઠામાં શિવાજી ને બ્રાહ્મણમાં બાજીરાવ જેવા મરેઠી રાજ્યમાં બીજા પુરૂષો થયા નથી.

બાલાજી. ૫. બાજીરાવના મરણ સમયે તેને બે દીકરા હતા. બાલાજી ને રઘુનાથરાવ કે રાઘોબા. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા થયો. એને પેશ્વાઈ નહિ મળવા માટે રાઘોજીએ અને બીજા મરેઠા સરદારોએ મહેનત કરી, પણ તે બાલાજીની ચતુરાઈથી વ્યર્થ ગઈ પરંતુ તેથી રાઘોજી ને બાલાજી વચ્ચે અણબનાવ થયો. દક્ષિણમાં સમાધાની કરીને ભોપાળ મુકામે બાજીરાવ સાથે નિજામે જે સંધિ કરી હતી, તે કરાર મંજુર કરાવવાને પેશ્વાએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સ્વારી કરી. પાદશાહે તે કરાર મંજુર રાખ્યા. તેવામાં ઈ. સ. ૧૭૪૨ માં રાઘોજી ભોંસલેએ બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી, તેથી ત્યાંના સુબેદાર અલિવર્દીખાને પાદશાહની મદદ માગી; તે ઉપરથી તેણે બાલાજીને તેની કુમકે મોકલ્યો. તે વખતે રાઘોજીથી બચવા માટે અંગ્રેજોએ ડરીને કલકત્તાની આસપાસ ખાઇ

ઓદાવી હતી તે હજી મરેઠી ખાઇ કહેવાય છે. પેશ્વાએ બંગાળે જઇ રાઘોજીને નસાડી મૂકયો ને પછી પોતે સતારે ગયો. ઇ. સ. ૧૭૪૩. સન ૧૭૪૮ માં શાહુરાજા ગુજર્યા પછી ફરીને મરેઠા બ્રાહ્મણોની સત્તાની સામા થયા વિરૂદ્ધ પક્ષનો આગેવાન રાઘોજી હતો; તેનું સમાધાન કરવાને બાલાજીએ રાઘોજીને બંગાળા તથા બહાર પ્રાંતની ચોથ લેવાની રજા આપીને મેળવી લીધો. રાઘોજીએ તેથી રાજા ચઇ કટક પ્રાંત જીતી લીધો, તથા બંગાળાના નવાબ પાસેથી ચોથને બદલે દર વરસે બાર લાખ રૂપિયા લેવાના ઠરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પેશ્વા રાજાથી સ્વતંત્ર થાયછે. ૬ બાલાજીએ યુક્તિથી પોતાનો પ્રતિપક્ષ તોડીને સ્વપક્ષ મજબુત કર્યો તથા ડરવાનું કારણ ગયું એટલે તેણે પોતાની ગાદી પુનામાં કરી, ને સતારાના રાજાથી સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પ્રકરણ ૪ થું.

પેશ્વાઈનો મધ્યાહ્ન.

૧. નિઝામ સાથે લઢાઈ. ૨. પેશ્વાઈનો વધારો. ૩. પાણીપતનું યુદ્ધ. ૪. માધવરાવ. ૫. મરેઠી સરદારો. ૬. અહલ્યાબાઇ. ૭ મરેઠાની પુન:પૂર્ણ કળા. ૮. માધવરાવના ગુણ.

નિઝામ સાથે લઢાઈ. ૧. સન ૧૭૫૨ માં નિઝામની ગાદીએ સલાબતજંગ હતો ને તેની પાસે બુસી નામે ફ્રેંચ સરદાર તથા તેનું ૫૦૦ માણસનું કવાયતી ગોરૂં લશ્કર હતું; તેની મદદ લઇ નિઝામે પેશ્વાપર ચઢાઈ કરી; પણ એટલામાં રાઘોજીએ નિઝામના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાથી તે સંધિ કરી પાછો ગયો.

પેશ્વાઈનો વધારો. ૨. સન ૧૭૫૮ માં પેશ્વાએ પોતે કર્ણાટક ઉપર ચઢાઇ કરીને ત્યાંના નવાબ પાસેથી તથા મહીસૂરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી; વળી એજ સાલમાં દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદ જીતીને ગુજરાતનો પૂર્ણ કબજો લીધો. એવામાં પાદશાહના વજીર ગ્યાસુદ્દીને પેશ્વાની સહાય માગ્યાથી રાઘોબા એક બળવાન મરેઠી સૈન્ય લેઈ ઉત્તર હિંદમાં ગયો. તેણે દિલ્હી જઈ

અહમદ દુરાનીએ મૂકેલા સેનાપતિ નજીબુદવલ્લાને નસાડયો. ત્યાંથી પંજાબ જઇ તે પ્રાંત દુરાનીના સુબાને નસાડીને જીતી લીધો, તથા ત્યાં પોતાનો સુબો મૂકયો. ઇ. સ. ૧૭૫૮. એ પ્રમાણે પચીસ વરસમાં બાજીરાવનું ભવિષ્ય ખરૂં પાડી, મરેઠાએ અટક સુધી પોતાનો ઝુંડો રોપ્યો. દક્ષિણમાં પેશ્વાનો મુખ્ય શત્રુ નિજામ હતો. તેના ઉપર ચીમનાજી આપાના પુત્ર સદાશિવ ભાઉને જોરાવર સૈન્ય આપી મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં ઉદગીર આગળ નિજામને હરાવ્યો, તથા તેની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા મુલક લઇને નબળો કરી નાખ્યો. એ રીતે હિંદમાં અંગ્રેજ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે વખતે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

પાણીપતનું યુદ્ધ ૭. અહમદ દુરાનીનો પંજાબ પ્રાંત પેશ્વાએ લીધો હતો, તેથી પેશ્વાને સજા કરવાને બળવાન પઠાણ લસ્કર લઇ તે ભરતખંડમાં આવ્યો. આ તરફ આખા ભરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી. તેણે સઘળા નાના મોટા રાજા ને નવાબને હરાવી તાબેદાર બનાવ્યા હતા. હવે તેઓ ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયારી કરતા હતા; તેથી મુસલ્લમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં ભળવાને તૈયાર થયા ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવવાને તત્પર થયા. મરેઠા ને અબદલ્લીની આ લઢાઇ તે હિંદુ મુસલમાનની લઢાઈ હતી. હિંદની પાદશાહત કોને હાથ જશે એ નક્કી કરવાની આ લઢાઇ હતી. તેથી બંને પક્ષે એક મહા યુદ્ધ કરવાને જબરી તૈયારી કરી. પેશ્વા પાસે ૧૫૦૦૦ કવાયતી લશ્કર હતું; ને તેનો સરદાર ઇબ્રાહિમખાં ગારદી હતો એ વગર ૨૦૦ તોપો, ૫૫ હજાર સ્વાર, ને બે લાખ લૂંટારા તથા નોકરો હતા. અહમદશાહ પાસે ૪૬૮૦૦ સ્વાર, ૩૮૦૦૦ પાયદળ ને ૭૦ તોપો હતી, તથા નજીબુદવલ્લા ને અયોધ્યાનો નવાબ તેની મદદમાં હતા. ને હોલકર, સિંધીઆ ગાયકવાડ વગેરે પેશ્વાના સરદારો સિવાય રજપૂત રાજાઓ ને જાટોનો રાજા સૂરજમલ્લ પેશ્વાની પક્ષમાં હતા. મરેઠી સૈન્ય પહેલાંના જેવું લૂંટારા લોકોથી અનેલું નહોતું. તે કવાયતી, કસાયેલું ને નિજામને ઉદગીર આગળ હરાવી જીતમાં ઉન્મત્ત થએલું હતું. એ સૈન્યનો સેનાપતિ સદા-

શિવ ભાઉ હતો તે ઉદગીરના યુદ્ધમાં જય પામ્યાથી ઉન્મત્ત થયો હતો. તે અભિમાની, અવિચારી ને સ્વેચ્છાચારી હતો. સદાશિવરાવે દિલ્હી જઈ રાજમહેલ લૂંટયો તથા પેશ્વાના દીકરા વિશ્વાસરાવને પાદશાહની ગાદીએ બેસાડવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ એ વિચાર એના સલાહકાર તથા મદદગારને ગમ્યો નહિ. એમ ઉતાવળ કરી હિંદની આખી મુસલમાન કોમને ગુસ્સે કરવામાં ડહાપણ નથી એવી સલાહ મળવાથી ભાઉ તેમ કરતો અટકયો. હવે લઢાઈ કેમ ચલાવવી તે બાબત વિચાર ચાલ્યો. સૂરજમલ, રજપૂતો ને કેટલાક મરેઠા સરદારોનો વિચાર એવો હતો કે, શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઈ કરવી. અબદલ્લી સામા રણયુદ્ધ ન કરતાં આસપાસનો મુલક ઉજડ કરવો ને તેને ઘાસ દાણાનો તોટો પાડવો. એટલે તે આપોઆપ કાયર થઈ પાછો જશે. અબદલ્લી ચતુર લઢવૈયો છે ને તેનું લશ્કર કસાયલું ને બળવાન છે તેના સામા આપણું સૈન્ય ટકી શકશે નહિ, એવી વાજબી સલાહ ઉદગીરની લઢાઈના જયથી છકેલા ભાઉને ગમી નહિ. તેણે તો રણક્ષેત્રમાં અબદલ્લીને હરાવી જય મેળવી અમરકીર્તિ કરવાનું ઇચ્છયું. આ વખતે રાઘોબા જેવો અનુભવી ને ઠરેલ સરદાર મરેઠાને માથે ન હોવાથી ભાઉના અવિચાર ને ઉદ્ધતપણાનું ફળ તેમને મળ્યું. હિંદુ સૈન્યમાં મતભેદ પડયાથી સૂરજમલ તથા રજપૂતો ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા ગયા. એક તો મરેઠા લૂંટારા હતા ને તેમના તરફથી તેમને બહુ સોસવું પડયું હતું, તેથી તેમના ઉપર તેમને ભાવ થોડોજ હતો. તેમાં ભાઉ જેવો અવિચારી ઉપરી હોવાથી જે સ્વદેશાભિમાનના આવેશથી તેઓ મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા, તે અભિમાન જતું રહ્યું ને તેઓ મરેઠાથી દૂર જઈ તટસ્થ ઉભા. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં જ્યાં પહેલાં પાંડવ ને કૌરવ, શાહબુદ્દીન ને પૃથુરાજ, ઇબ્રાહીમ ને બાબર તથા હેમુ ને અકબર લઢયા હતા, ત્યાંજ હિંદુ મુસલમાનનાં સૈન્ય સામસામાં થયાં. સન ૧૭૬૧ ની સાલમાં આ મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં મરેઠાનો સરદાર ભાઉ તથા પેશ્વાનો દિકરો વિશ્વાસરાવ મરાયા. ઇબ્રાહિમખાં ને તેનું કવાયતી લશ્કર તથા બીજા ઘણા મરેઠી સરદારો ને માણસો મરાયા. કુલ બે લાખ મરેઠા રણમાં પડયા ને અબદલ્લી વિજયશાળી થયો; પણ તે વિ-

જય મેળવી પાછો વળ્યો, તે ફરી હિંદમાં આવ્યોજ નહિ. મરેઠી સૈન્યનો એ પ્રમાણે નાશ થવાથી આખા મહારાષ્ટ્રમાં ઘેર ઘેર રડારોળ થઇ રહી.-પેશ્વા પણ આ હારથી બહુ ખિન્ન થયો. હિંદમાં હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાની તેની આશા ભંગ થઇ તેના મોટા મોટા સરદારો, ભાઇ ને દીકરો મરણ પામ્યા તેનું અનુભવી સૈન્ય નાશ પામ્યું. હવે શું થશે! એવી હાયવરાળમાં તે પણ તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એ પેશ્વા બહાદુર, પહોંચેલો, પણ આળસુ ને રંડીબાજ હતો.

સન ૧૭૪૮ ની સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા લાયક થઇ; કેમકે તે સાલમાં દિલ્લીનો પાદશાહ મહમદશાહ, સતારાનો રાજા શાહુ, ને નિજામુલ્મુલ્ક મરણ પામ્યા ને અહમદશાહ અબ્દલીએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી. વળી તે સાલમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે સલાહ થવાથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. એજ રીતે ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલ પણ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા જોગ થઇ. એ સાલમાં હિંદના ધણીપણા માટે પાણીપતમાં મરેઠા ને મુસલમાન લઢી મુઆ, તેમાં મરેઠા હાર્યા; તથા અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ લઢી મુઆ, તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા; ને નિજામની ગાદીએ સલાબતજંગને મારી નિજામઅલ્લી બેઠા. તથા મહિસૂરમાં હૈદર પાદશાહ થયો.

માધવરાવ પેશ્વા.

માધવરાવ. ૪. બાલાજીના મરણ સમયે તેના બે દીકરા હયાત હતા, માધવરાવ ને નારાયણરાવ. તેમાંથી મોટા દીકરો માધવરાવ પેશ્વા થયો. એ વખતે એની ઉમ્મર ૧૭ વરસની હતી; તેથી તેનો કાકો રા-

ઘોબા રાજ્યનો સઘળો કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ જુવાન પેશ્વા પોતાના કાકાના તાબામાં રહેવાને ચહાતો નહોતો, તેથી રાજ્યમાં કુસંપ પેઠો. પાણીપતમાં મરેઠી સૈન્યનો નાશ - થવાથી હિંદમાં તેમનું વજન ઘટયું હતું. તેવામાં તેમનામાં કુસંપ પેઠેલો જોઈ નિઝામે એ તકનો લાભ લેઈ પુના ઉપર ચઢાઈ કરી તે લૂટયું. તેથી મરેઠાઓએ માંહોમાંહેનો કુસંપ કાઢી નાંખી નિઝામને હરાવી વેર લીધું. એ યુદ્ધમાં જુવાન પેશ્વાએ બહુ બહાદુરી દેખાડી. એવામાં મહિસૂરના હૈદરઅલીએ મરેઠી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી; પણ માધવરાવે તેને પણ હરાવી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૬૪.

મરેઠી સરદારો. ૫. માધવરાવ નાનો હોવાથી મરેઠા સરદારોએ બ્રાહ્મણસત્તા તોડવાને ફરીને યત્ન કર્યો. તેમનો આગેવાન રાઘોજીની ગાદીએ થયેલો જનાજી ભોંસલે હતો; પણ માધવરાવે તેને હરાવીને તાબે કર્યાથી વિરૂદ્ધ પક્ષનું બળ તૂટયું. રાઘોબાએ તેની સ્ત્રી આનંદીબાઇની શિખામણથી માધવરાવ પાસે અર્ધ રાજ્ય માગ્યું; પણ પેશ્વાએ તેને હરાવીને કેદ કર્યો. રાણોજીના પુત્ર જનકોજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાયાથી મહાદજી સિંધીઆને પેશ્વાએ ગાદી આપી હતી. મલ્હારરાવ હોલકર ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર તેની પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો; તેથી તેનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. તે પણ તરતજ મરણ પામ્યાથી રાજ્યની હકદાર તેની મા અહલ્યાબાઈ હતી. તેણે પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકાજીને દત્તક લીધો. એ તુકાજી લઢાઈનું કામ કરતો ને અહલ્યાબાઇ રાજ્યકારભાર ચલાવતી. આ વખતે ગાયકવાડ તો માત્ર ગુજરાતના રાજ્યનીજ વ્યવસ્થા કરવામાં ધ્યાન આપતા. તેમણે મરેઠાના બહારના કે માંહોમાંહેના વિગ્રહમાં ભાગ લીધો નહિ. તેમણે ગુજરાતની ઉપજ પેશ્વાને પહોંચાડી ને તેમનું ઉપરીપણું બહાલ રાખ્યું હતું. એ રીતે માધવરાવે ચપળતા, ચતુરાઇ ને યુદ્ધકૌશલ્ય બતાવી મરેઠી સરદારો કબજે રાખી તેમના ઉપર દાબ બેસાડયો.

અહલ્યાબાઇ. ૬. અહલ્યાબાઈ બાળવિધવા છતાં બહુ પવિત્ર ને ધાર્મિક હતી. તેણે ઠામ ઠામ બંધાવેલાં ધર્મક્ષેત્રો હજુ સુધી તેની પવિત્રતા દર્શાવે છે. એ બાઈ ભણેલી, સદ્‌ગુણી, દયાળુ ને હિંમતવાન હતી. તેણે રૈયતને ન્યાય આપી, સંરક્ષણ કરી, સુખી કરી તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેની રાજ્યધાની ઇંદોર, એક નાના ગામડામાંથી વધીને આબાદ શહેર થયું. વળી તેણે પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન પાળ્યાથી તેના મરણ પછી તે દેવી તરીકે આજ પર્યંત પૂજાય છે, એણે પસંદ કરેલો સેનાપતિ તુકાજી પણ લઢાઇમાં અનુભવી ને બહાદુર હતો.

અહલ્યાબાઈ.

મરેઠાની પુનઃ પૂર્ણ કળા. ૬. મરેઠાઓનો માંહોમાંહેનો વિગ્રહ પતાવ્યા પછી માધવરાવે ઉત્તર ભરતખંડમાં મરેઠાની ગએલી આબરૂ પાછી મેળવવા માટે યત્ન કર્યો. તેણે પોતાના સરદાર વિસાજીકૃષ્ણને મરેઠી સૈન્ય આપી ઉત્તરમાં મોકલ્યો, તથા સિંધીઆ ને હોલ્કરને તેની સહાયે જવા હુકમ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૯. તેમણે રજપૂત, જાટ વગેરે પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા રોહિલાનો મુલક લુંટીને ઉજ્જડ કર્યો. વળી દિલ્લી તથા આગ્રા જીતીને શાહઆલમ પાદશાહ અંગ્રેજને આશ્રયે હતો તેને પોતાના આશ્રયમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૧. એ પ્રમાણે મરેઠાએ ઉત્તર હિંદમાં જય મેળવી પોતાની ગયેલી આબરૂ પાછી મેળવી. એવામાં દક્ષિણમાં હૈદરે ફરીને મરેઠા સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું; પણ માધવરાવે તેના ઉપર ચઢાઇ કરી તેને હરાવીને તાબે કર્યો ને પોતાને ફાવતી શરતો કરી સંધિ કરી. તેજ સાલમાં માધવરાવ ભર જુવાનીમાં

પડેલી પેશ્વાઇને ફરીથી સજીવન કરી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૨.

માધવરાવના ગુણ. ૮. માધવરાવ પણ બાજીરાવની માફક માણસ પસંદ કરવામાં ચતુર હતો. તે પોતાના સરદારોને તાબે રાખતો, ને નહિ રહેનારને શાસન કરતો. એણે કેટલાક પ્રકારની વેઠ કરાવવાની બંધ કરીને તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરી, ન્યાય આપી જુલમ અટકાવ્યો; તેથી મરેઠી પ્રજા એનાં વખાંણ કરવા લાગી. વળી તે યુદ્ધમાં કુશળ, ચતુર ને શૂરો હોવાથી મરેઠી રાજ્યને તારી શક્યો; અને જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ્ય વધારે મજબૂત કરી શિવાજી જેવો નામજાદો થાત, પણ મરેઠી રાજ્યને કમનસીબે તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું ને એ રાજ્યની ખરાબી થઇ. માધવરાવનો દાબ જવાથી મરેઠામાં લોભ ને દ્વેષ પ્રદિપ્ત થઇ કુસંપ પેઠો તેથી તેમની પડતી થઈ. માધવરાવના સમયમાં રામશાસ્ત્રી કરીને ન્યાયાધીશ, ત્ર્યંબકમામા ને હરિપંત સરદારો તથા સખારામભાઉ ને નાનાફડનવિસ કારભારીઓ પ્રખ્યાત હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પેશ્વાઈની પડતી ને અંત.

૧. નારાયણરાવ. ૨. રાઘોબા. ૩. માધવરાવ નારાયણ. ૪. સુરતની સંધિ. ૫. પુરંધરની સંધિ. ૬. મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૭. લઢાઈની પુનઃ શરૂઆત. ૮. રાઘોબા. ૯. મહાદજી સિંધીઆ. ૧૦. ખરડાની લઢાઈ. ૧૧. નાનાફડનવિસ. ૧૨. સવાઇ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૩. બાજીરાવ બીજો. ૧૪. નાનાફડનવિસનું મરણ. ૧૫. વસાઇની સંધિ. ૧૬. મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૭. મરેઠી ત્રીજો વિગ્રહ.

નારાયણરાવ. ૧. મોટા માધવરાવ પેશ્વાને કાંઇ સંતાન ન હોવાથી તેનો ભાઇ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. માધવરાવના વખતમાં રાઘોબામાં પ્રદિપ્ત થયેલો રાજ્યલોભ પેશ્વાની ચાલાકીથી દબાઇ રહ્યો હતો, તે તેના મૂઆ પછી પાપી આનંદીબાઇએ જાગૃત

કર્યો. એ બાઇની શિખવણીથી રાઘોબાએ પોતાના ભત્રિજાનો ઘાત કરાવ્યો ને ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૭૭૪.

રાઘોબા. ૨. નારાયણરાવના ખૂનમાં રાઘોબાનો હાથ હોવાથી રામશાસ્ત્રી વગેરે કારભારી ને સરદારો એની વિરૂદ્ધ થયા. એ સમયનો લાભ લેઇ હૈદ્રાબાદનો નિઝામઅલ્લી પેશ્વાઈ રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો; પણ રાઘોબાએ તેની સામા જઇ હરાવ્યો.

માધવરાવ નારાયણ. ૩. રાઘોબા નિઝામઅલ્લી સાથે રોકાયો હતો, એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને એક પુત્ર અવતર્યો. તેનું નામ માધવરાવ આપીને તેને ગાદીએ બેસાડી રાજ્ય ચલાવનાર એક મંડળી ઠરાવી. તેનો આગેવાન નાનાફડનવિશ હતો. ઇ. સ. ૧૭૭૪. રાઘોબાના પક્ષમાં કોઇપણ ન થયું. આખી મરાઠી પ્રજા તેના ઉપર કોપે ભરાઇ, તેથી તે નાસીને સુરત ગયો.

સુરતની સંધિ. ૪. રાઘોબાએ રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગી; અને તેમને સાષ્ટી ને વસાઇ આપવાનું તથા લઢાઇના ખર્ચ બદલ ભરૂચ ને તેની આસપાસનો મુલક આપવાનું કબુલ કર્યું. પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજના તાબામાં મુંબાઈ સિવાય બીજો મુલક ન હોવાથી તે મેળવવાની તેમની ઇચ્છા હતી, તેથી મુંબાઇ સરકારે રાઘોબાની શરતો કબુલ કરી, તેને ગાદી આપવાનું ઠરાવીને સંધિ કરી. ઇ. સ. ૧૭૭૫.

પુરંધરની સંધિ. ૫. આ વખતે અંગ્રેજ કંપનીના બંધારણમાં ફેરફાર થયો હતો. પ્રથમ મુંબાઇ, મદ્રાસ ને કલકત્તાના ગવર્નરો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, પણ નવા ઠરાવથી મુંબાઇ ને મદ્રાસ કલકત્તાના ગવર્નર જનરલના તાબામાં આવ્યા હતા; મુંબાઈ સરકારે કલકત્તાના ગવર્નર જનરલને પૂછ્યા સિવાય સુરતની સંધિ કરી હતી, તેથી તેમણે તે નામંજુર કરીને પેશ્વાના કારભારી મંડળ સાથે પુરંધર મુકામે ફરીને સંધિ કરી, ને રાઘોબાનો પક્ષ છોડી દીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૬. એ સંધિમાં માત્ર સાષ્ટી અંગ્રેજને મળવાનો ઠરાવ હતો, પણ કલકત્તા સરકાર ઈંગ્લાંડની કંપનીના ડિરેક્ટરોની સભાના તાબામાં હતી, તેથી એ સભાએ પુરંધરની સંધિ ના-

કબુલ કરી સુરતની સંધિ મંજુર રાખી.

મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૬. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઇ ઉઠવાનો સંભવ હોવાથી ફ્રેંચ સરકારે નાનાફડનવિશને પક્ષમાં લીધો. નાનાએ ફ્રેંચ નાયકો રાખી લશ્કરને કવાયત શિખવવા માંડી. એ ઉપરથી મુંબાઇ સરકારે યુદ્ધની તૈયારી કરી. કંપનીના ડિરેકટરોનો હુકમ સુરતની સંધિ મંજુર રાખ્યાનો આવ્યાથી તેમણે રાઘોબાને ગાદીએ બેસાડવાને એક લશ્કર મોકલ્યું. મુંબાઇ સરકારની મદદ માટે કલકત્તેથી નીકળેલા લશ્કરની રાહ નહિ જોતાં મરેઠાની સાથે ૧ લું યુદ્ધ આરંભ્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૮. પણ નવા વરસની શરૂઆતમાં મરેઠી લશ્કર તેમના ઉપર તુટી પડ્યાથી તેમને પાછું હઠવું પડયું, તેથી વડગામ મુકામે સંધિ કરી, તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજોએ લીધેલો મુલક પાછો આપવો, ભરૂચ સિંધીઆને આપવું, બંગાળેથી આવતું લશ્કર પાછું વાળવું ને એ શરતો અમલમાં લાવવાને બે અધિકારીઓ બાંહેધરીમાં આપવા. સન ૧૭૭૯.

લઢાઇની પુનઃ શરૂઆત. ૭. એવામાં મરેઠા, નિઝામ ને હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢવાને ઐક્ય કર્યું. અંગ્રેજોને પણ વડગામની સંધિ પસંદ પડી નહિ, એ સંધિ કરનાર અધિકારીઓને સંધિ કરવાનો અધિકાર નહોતો. એમ કહી તે નામંજુર કરી તેમને બરતરફ કર્યા અને બંગાળેથી જનરલ ગાડર્ડ લશ્કર લેઇ આવતો હતો, તેને મરેઠી રાજ્ય ઉપર જવાનો હુકમ કર્યો. તેથી ફરીને લઢાઇ શરૂ થઇ. ગાડર્ડે સન ૧૭૮૦ માં અમદાવાદ લીધું; પણ કેટલીકવાર બંને પક્ષની હાર જીત થયા પછી ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં સાલબાઇ મુકામે સંધિ થઇ. તેમાં એવું ઠર્યું કે રાઘોબાએ દર વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઇ કોપરગામમાં રહેવું; સાષ્ટી અંગ્રેજોએ લેઇ બીજા જીતેલા મરેઠી મુલક ઉપરથી દાવો છોડવો, ને ભરૂચ સિંધીઆને આપવું. પેશ્વાએ પોર્તુગીજ સિવાય કોઇ યૂરોપીઅન પ્રજાને નોકર રાખવી નહિ.

રાઘોબા. ૮. રાઘોબા શૂરો પણ રાજ્યલોભી ને ઓછી મતથી ચાલ-

નારો હતો. તેણે મરેઠામાં કલહ ઉત્પન્ન કરી રાજ્ય કબજું કર્યું. તેથી મરેઠા સરદારોને કબજે રાખનાર કોઇ ન રહ્યું; ને તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. રાઘોબા ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં મરણ પામ્યો.

મહાદજી સિંધીઆ. ૯. સાલબાઇની સંધિ સિંધીઆના મધ્યસ્થપણાથી થઇ હતી, તેથી તેની મોટાઇ વધી. હોલકર તેની સરસાઇ કરવા લાગ્યાથી એ બંને વચ્ચે અજમેર પાસે યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલકર હાર્યો; તેથી હોલકરને બદલે સિંધિઆએ રજપૂતસ્થાનમાંથી ખંડણી લીધી; તથા ગોહદ (ધોળપુર) ના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું. વળી ડી૦ બોઇન નામે ફ્રેંચ સરદારને નોકર રાખી પોતાના લશ્કરને કવાયતી બનાવ્યું. તેણે બુંદેલખંડ લૂંટી લીધો. એવામાં રોહિલા સરદાર ગુલામકાદરે શાહઆલમ પાદશાહને આંધળો કર્યાથી તે તેની મદદે ચઢયો. તેણે દિલ્લી જીતીને પાદશાહને છોડાવી પોતાના આશ્રયમાં લીધો. એ પ્રમાણે ઉત્તરહિંદમાં મહાદજી કરતો કારવતો થયો. દક્ષિણમાં પેશ્વાએ ને નિઝામે મળીને હૈદરના પુત્ર ટીપુને હરાવી તેની પાસેથી ૪૫ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૮૭. મહાદજી સિંધીઆ ચતુર, શૂરો ને બ્રાહ્મણોની સત્તાને ધિક્કારનારો હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં મરણ પામ્યાથી બ્રાહ્મણોનો ભય શાંત થયો. મહાદજી પછી તેનો ભત્રિજો દોલતરાવ સિંધીઆ થયો. એ પછી બીજે વરસે અહલ્યાબાઇ મરણ પામી.

મહાદજી સિંધીઆ.

ખરડાની લડાઇ. ૧૦. ઉદગીરની લડાઇમાં કબુલ કરેલી ખંડણી નિજામે આપી નહોતી, તે વસુલ કરવાને માટે પેશ્વાએ નિજામ ઉપર ચઢાઇ કરી. મહાદજી મૂઆથી મરેઠી રાજ્યમાં કરતો કારવતો નાનાફડનવિશ હતો. તેના બોલાવ્યાથી આ સ્વારી કરવાને દોલતરાવ સિંધીઆ, તુકોજી હોલકર, ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વગેરે સરદારો ચઢી આવ્યા. ખરડા આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં નિજામ હાર્યો ને તેણે ત્રણ કરોડ રૂપિઆ ને કેટલોક મુલક આપી સંધિ કરી. મરેઠાનો આ છેલ્લોજ જય હતો તેમજ સઘળા મરેઠા સરદારો આ છેલ્લીજ વખતે પેશ્વાના વાવટા નીચે એક દિલથી લઢવાને આવ્યા હતા. સખારામ, રામશાસ્ત્રી, હરિપંત, ત્ર્યંબકમામા, ઇત્યાદિ ચતુર ને શૂરવીર માણસો મરણ પામ્યા હતા, તેમની જગાએ તેવા બીજા પુરુષો થયા નહિ, તેથી તથા મરેઠા સરદારો આપઅખત્યાર થઇ પોતપોતાની ચડતી કરવાને માંહોમાંહે લઢી નબળા પડવાથી મરેઠી રાજ્યની પડતી થઇ.

નાનાફડનવિશ. ૧૧. મરેઠી રાજ્યની પડતી જલદી થતી અટકાવનાર ચતુર પુરુષ માત્ર નાના ફડનવિસ હતો. રાજ્યનીતિજ્ઞ મરેઠામાં એ છેલ્લો પુરુષ હતો. મરેઠી રાજ્યનું ઐક્ય ને સ્વતંત્રતા સાચવવાને એ પુરુષ મહેનત કરતો હતો. મહાદજી તેમાં આડે આવતો હતો. પણ તેના મરણ પછી પોતાના મરણ પર્યંત તેણે મરેઠી રાજ્યની પડતી થતી અટકાવી.

નાનાફડનવિશ.

સવાઇ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૨. પેશ્વા સવાઇમાધવરાવ કે નાનો માધવરાવ ૨૧ વરસનો થયો, પણ નાના

ફડનવિશે સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો નાહ તેથી, તથા રાઘોબાના દીકરા બાજીરાવ ને ચીમનાજીને અહમદનગરમાં કેદ કર્યા હતા તેમને છોડાવી પોતાની પાસે રાખવાની તેની મરજી છતાં નાનો તેમ કરવા દેતો નહિ હતો, તેથી કંટાળીને માધવરાવે અગાસીમાંથી પડતું મૂકી આપઘાત કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૫.

બાજીરાવ બીજો. ૧૩. હવે પેશ્વાઇનો હકદાર માત્ર બાજીરાવ હતો. કેમકે માધવરાવને કાંઇ સંતાન નહોતું. બાજીરાવ બાયલો, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હોઇ તેનામાં પેશ્વાઇ ગુમાવવાનાં સઘળાં અપલક્ષણ હતાં; અને તેથીજ માધવરાવને તેનો ચેપ લાગશે એ દહેશતથી નાનો એ બંનેને મળવા દેતો નહોતો. નાનાએ બાજીરાવને પેશ્વાઇ નહિ આપવાનું મહેનત કરી, પણ અંતે દોલતરાવ સિંધીઆ તથા પોતે મળીને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. સન ૧૭૯૬.

નાના ફડનવિશનું મરણ. ૧૪. પેશ્વાએ નાનાથી ને સિંધીઆથી છૂટવાને કાવતરાં કરી એ બંનેને લઢાવ્યા. દોલાતરાવે પુના જીતીને નાનાને અહમદનગરમાં કેદ કર્યો. તેની જગાએ દોલતરાવનો સસરો કારભારી થયો. તેનાથી કંટાળીને બાજીરાવે નાનાને ફરીને કારભાર સોંપ્યો, પણ તે ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એ મૂઓ ત્યાં સુધી મરેઠી સરદારો ઉપર કાંઇ પણ અંકુશ હતો, તે તેના મુઆથી ગયો.

વસાઇની સંધિ. ૧૫. નાનાના મરણ પછી દોલતરાવ સિંધીઆ ને જશવંતરાવ હોલ્કર લઢી મૂઆ. પેશ્વા સિંધીઆના પક્ષમાં હોવાથી હોલ્કરે પુના જીત્યું, ને બાજીરાવના ભત્રિજાને પેશ્વા બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૨. બાજીરાવ નાસીને વસાઇ આવ્યો, ને તેણે મુંબાઇના અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજો બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડે તેના બદલામાં તેણે પુનામાં અંગ્રેજી લસ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ૨૬ લાખનો મુલક આપવો, સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો, અંગ્રેજના શત્રુને નોકર રાખવા નહિ, ને નિજામ તથા ગાયકવાડના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા.

મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૬. વસાઇની સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ

સહાય કરી બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડયો. પરંતુ એ રીતે પેશ્વા પરતંત્ર થયો, તે તેના સરદાર સિંધીઆ, ભોસલે ને હોલ્કરને ગમ્યું નહિ. માંહોમાંહેના મરેઠી વિગ્રહમાં પડવાનાં અંગ્રેજોના હક્કનો તેમણે ઇનકાર કર્યો, ને તેઓ અંગ્રેજો સામા લઢવાને ઉઠયા, તેથી બીજીવાર વિગ્રહ થયો. તેમાં મરેઠા હાર્યા ને અંગ્રેજ વિજયી થયા.†

મરેઠા સાથે ત્રીજો વિગ્રહ. ૧૭. બાજીરાવે વસાઇની સંધિ કાંઇ ખુશીથી કરી નહોતી; તેથી તેણે અંગ્રેજના તાબામાંથી નીકળી જવાને યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવા માંડી, તેથી તેની સાથે વિગ્રહ થયો. મરેઠા સાથે એ છેલ્લો વિગ્રહ થયો.* તેમાં ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બાજીરાવ હાર્યો, ને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લેઇ લીધું ને તે આઠ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લેઇ બીઠુરમાં જઇ રહ્યો. એ રીતે અઢાર વર્ષમાં બાજીરાવે નાનાફડનવિશનું ભાખેલું ભવિષ્ય ખરૂં કરી આપ્યું. તે ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો. તેનો દત્તપુત્ર ધોંડુપંત કે નાનાસાહેબ તેના બાપને મળતું આઠ લાખનું વર્ષાસન બંધ થવાથી સન ૧૮૫૭ ના બળવામાં આગેવાન થયો ને હારીને નાસી ગયો.

भाग ५ मो.

બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

युरोपी प्रजानुं व्यापारार्थे हिंदमां आगमन.

૧. હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૨. હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીજ આવ્યા. ૩. પોર્તુગીજનું રાજ્ય. ૪. પોર્તુગીજોની પડતી. ૫. વલંદાલોક વેપાર કરવા આવે છે. ૬. વલંદાની ચઢતી. ૭. વલંદાની પડતી. ૮. હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૯. વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ.

† આ યુદ્ધની વિગત આગળ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આવશે.

* આ વિગ્રહની વિગત આગળ ૭ મા પ્રકરણમાં આવશે.

૧૦. અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખારો. ૧૧. ફ્રેંચ લોકોની વેપાર કંપની. ૧૨. બીજી યૂરોપી વેપાર કંપનીઓ. ૧૩. કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ?

હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૧. પંદરમા સૈકાની આખર સુધી ભરતખંડમાંથી ચોખા, રૂ, ગળી, સુંઠ, તેજાના, નાળીએર, ખસખસ, ખાંડ, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ વગેરે માલ અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને મિસરના વેપારીઓ લેઈ જતા. તેમની પાસેથી ગ્રીસ ને ઇટાલીના વેપારીઓ ખરીદ કરી યૂરોપના બીજા દેશોમાં વેચતા. તેઓ મોં માગ્યા દામ લેતા તેથી એ માલ ત્યાં બહુ મોંઘો પડતો. એ સમયે યૂરોપના બીજા દેશોને ભરતખંડમાં વેપાર કરવા સારૂ આવવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ તે કાળે સ્વેઝની નહેર ખોદાએલી નહોતી, તથા એ માર્ગે લૂટારાનો ને માલ બગડ્યાનો ભય તથા ખર્ચ વધારે લાગવાનો સંભવ હોવાથી તેઓ આ દેશમાં આવવાને જળમાર્ગ ખોળવા લાગ્યા. દરિઆઇ મુસાફરી કરવામાં પોર્તુગાલ ને સ્પેનની પ્રજા આ સૈકામાં આગળ પડતી હતી. વળી એ બંને દેશના રાજા પણ ભરતખંડમાં આવવાનો જળમાર્ગ શોધવાને ઇંતેજાર હતા. પોર્તુગાલનો રાજા સરકારી વહાણો આપીને મોટા મોટા નાવિકોને એ માર્ગ શોધવાને મોકલતો હતો. એ સમયે આફ્રિકાનો ઉત્તર ભાગ માત્ર યૂરોપી પ્રજાના જાણ્યામાં હતો. પોર્તુગીજ નાવિકો આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો શોધતા આગળ ચાલ્યા. સ્પેનના રાજાને ઇટાલીના જીનોઆ બંદરના વહાણવટી કોલંબસે આટલાંટિક ઓળંગીને ભરતખંડમાં આવવાનો ટુંકો માર્ગ શોધી આપવાનું કહ્યાથી તેણે તેને વહાણો આપીને મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકા ખંડ શોધી કહાડ્યો. આ નવા મુલકની શોધ લાગ્યાથી સ્પેનના લોકનું ધ્યાન તે તરફ વળ્યું. પોર્તુગાલ ને સ્પેનના રાજાઓનો દાખલો લેઇ ઇંગ્લાંડના રાજાએ અમેરીકાની ઉત્તરમાં થઇને ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવા રાબર્ટ, હડ્સન, બાફીન, ડેવીસ વગેરેને મોકલ્યા, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા, તે પછી યૂરોપ ને

એશિયાની ઉત્તરમાં થઈ બેહરીંગની સામુદ્રધુની પસાર કરી પાસિફિકમાં જઈ ભરતખંડનો માર્ગ ખોળવાને સર હુ નામે અંગ્રેજને મોકલ્યો, પણ તે ઉત્તર મહાસાગરના બરફવાળા દરિયામાં દુઃખી થઇ મરણ પામ્યો. હોલંડના વલંદા લોકોને પણ ભરતખંડનો વેપાર કરી કમાવાનો લોભ થવાથી યૂરોપ ને એશિયાની ઉત્તરમાં થઇ ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે ફતેહ પામ્યા નહિ.

હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીજ આવ્યા. ૨. ભરતખંડમાં આવવાનો ટુંકો જળમાર્ગ શોધવામાં માત્ર પોર્તુગીજ ફતેહ પામ્યા. તેમનો વાસ્કોડીગામા નામે શૂરો નાવિક આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને ભરતખંડની દક્ષિણના કાલીકોટ બંદરમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૯૮. કાલીકોટમાં આરબ ને મૂર લોક વેપાર કરતા હતા; તેમને આ યૂરોપી વેપારીઓ ગમ્યા નહિ, તેથી તેમણે પોર્તુગીજની સાથે કજીઓ કર્યો, પણ ગામા તેથી ડર્યો નહિ. તેણે છ માસ સુધી ત્યાં રહી ત્યાંના રાજા ઝામોરિનને મેળવી લીધો ને તેની મદદથી હિંદીમાલ લેઇને પોતાને દેશ ગયો. ઇ. સ. ૧૪૯૯. એ વેપારમાં ઘણો નફો થવાથી પોર્તુગાલના રાજાએ એજ ગામાને વીશ વહાણ આપીને ફરીથી મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૨. તે કોચીન ને કાનાનોરના રાજાની મદદથી કોચીનથી માલ ભરી લેઇ બીજે વરસે સ્વદેશ ગયો.

પોર્તુગીજનું રાજ્ય. ૩. હવે પોર્તુગાલના રાજાને વેપારની સાથે રાજ્યલોભ પણ થયો. હિંદમાં ને તેની આસપાસના બેટોમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની તેને ઇચ્છા થઇ, તેથી તેણે આલ્બુકર્ક નામે સરદારને ગવર્નર ઠરાવીને હિંદમાં મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૯. આલ્બુકર્ક એ કામને યોગ્ય પુરુષ હતો. તેની પહેલાં આવી ગએલા પોર્તુગીજ નાવિકો ચોર ને લૂંટારાનું કામ કરતા, તેથી મલબારકાંઠાના હિંદુ રાજાઓનો વિશ્વાસ તેમણે ગુમાવ્યો હતો; તેથી આલ્બુકર્કને તેમની તરફથી પ્રથમ અડચણ નડી; તોપણ તેણે બહાદુરી, ડહાપણ ને હોશિયારીથી હિંદના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર પો-

ર્તુગીજની સત્તા બેસાડી. તેણે પ્રથમ ગોવા જીતીને ત્યાં રાજ્યધાની કરી. ઈ. સ. ૧૫૧૦. ને તે પછી દીવ ને દમણ જીત્યાં. આગળ મલાક્કા જીતીને શિઆમ ને મશાલાના બેટો જોડે વેપાર શરૂ કર્યો; તથા ઇરાની અખાતમાંનો હોર્મજ બેટ જીતીને તાબે કર્યો. એ સરદાર ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે સોળમા સૈકાની આખર સુધી યૂરોપી પ્રજામાં પોર્તુગીજ લોકોજ હિંદમાં વેપાર કરનારા હતા. હિંદી મહાસાગરમાં સો વરસ સુધી એજ પ્રજા બળવાન વેપારી હતી.

પોર્તુગીજોની પડતી. ૪. પોર્તુગીજો ભરતખંડમાં રાજ્ય સ્થાપવાને યોગ્ય નહોતા. તેઓ ધર્માંધ હોવાથી હિંદના મૂર્તિપુજકોને ધિક્કારતા ને શત્રુ ગણતા; તેથી તેમણે જીતાયલી પ્રજાને મેળવી લેવાનો યત્ન કર્યાને બદલે તેમના ઉપર ક્રૂરતા કરી તથા હિંદી રાજાઓ સાથે કજીઆ કર્યા, તેથી હિંદી રાજા ને પ્રજા તેમને દુશ્મન તુલ્ય ગણતાં. પોર્તુગીજ ગવર્નરોમાં માત્ર આલ્બુકર્કેજ પોતાની પ્રજાને રાજી કરી, તેથી તેની પ્રજા તેને પૂજ્યભાવથી માન આપી સંભારતી. સોળમા સૈકાની આખરે પોર્તુગીજોની માફક બીજી યૂરોપી પ્રજા પણ આફ્રિકા ફરીને ભરતખંડમાં વેપાર કરવાને આવવા લાગી. તેમાં ડચ, (વલંદા) ફ્રેંચ, ને અંગ્રેજ એ મુખ્ય હતી. એ લોકોને હિંદી મહાસાગરમાં આવતા અટકાવવાને પોર્તુગીજોએ યત્ન કર્યો; પણ તેમાં તેમનું કાંઇ વળ્યું નહિ. એ સમયે નૌકાયુદ્ધમાં પોર્તુગીજો કરતાં વલંદા, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ ચઢીઆતા થયા હતા. તેમણે ધીરે ધીરે પોર્તુગીજોનાં થાણાં જીતી લીધાં તથા તેમનો વેપાર તોડી પાડી પોતાને હાથ કરી લીધો. હાલમાં પોર્તુગાલના રાજાને તાબે હિંદમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ ગામ છે..

વલંદા લોક વેપાર કરવા આવે છે. ૫. પોર્તુગીજ લોક હિંદી માલ બ્રુજ, આન્ટવર્મ ને આમસ્તરડામમાં વેચતા, ને એ ત્રણ શહેરોના વેપારીઓ યૂરોપમાં વેચતા. ફિરંગી લોકની કમાઇ જોઇ વલંદાએ એક કંપની કરી. અને હિંદમાં માલ લેવાને કાર્નિલિયસ હૌટમાનને મોકલ્યો. તે આફ્રિકા ફરીને ઈ. સ. ૧૫૯૬

માં સુમાત્રાના બંતામ બંદરે આવ્યો. આ સમયે ફિરંગીનું દરિયાઈ બળ કમી થયું ને વલંદા લોકની ઘણી કંપનીઓ હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કરવાને ઉભી થઇ; પણ તે સર્વ ઈ. સ. ૧૬૦૨ માં જોડાઇ ગઇ, તે "ડચ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની" ના નામથી ઓળખાઇ. એ કંપનીના માણસોએ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં પોર્તુગાલના તાબાનું અંબોયના બંદર જીતી લીધું. તે પછી તેમણે પોર્તુગીઝ લોકોના ફ્રાર્મોસા, મલાકા, લંકામાંનો જાફનાબાદ નામે કિલ્લો, મક્કાસર ને મલબાર કાંઠાના સંસ્થાનો જીતી લેઇ હિંદી મહાસાગરમાંની પોર્તુગીઝ સત્તાનો અંત આણ્યો.

વલંદાની ચહતી. ૬. ડચ લોકોનો વેપાર હિંદ કરતાં મશાલાના બેટોમાં વધારે હતો. તેમણે નવાં નવાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં તથા નવા મુલક ખોળી કાઢ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં તેમણે જાવામાં બાતેવીઆ શહેર વસાવ્યું. તે તેમના પૂર્વ તરફના સંસ્થાનોની રાજ્યધાની થઇ. તે પછી તેમણે એક મોટો બેટ ખોળી કહાડ્યો તેનું નામ ન્યુહોલાંડ પાડયું. તેને આજે આસ્ટ્રેલિયા કહેછે વળી ઉત્તર અમેરિકામાં તેમણે ન્યુઆમસ્તરડામ નામે શહેર વસાવ્યું તે આજે ન્યુયાર્ક કહેવાય છે. એ વગર સુમાત્રા, જાવા, સીલીબીસ વગેરે મશાલાના બેટોમાં તેમણે પોતાનાં થાણા બેસાડી સત્તા જમાવી. આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આપ ગુડ હોપ પાસે તેમણે એક ડચ સંસ્થાન વસાવ્યું. તે હજુ છે. *ભરતખંડમાં તેઓ વેપાર કરતા હતા. દક્ષિણમાં પલાર નદીને કાંઠે સાદ્રસમાં તેઓ ૧૬૪૭ માં વેપાર કરવાને આવ્યા, ને તે પછી મદ્રાસ કાંઠે પાલકોલ્લુમાં કોઠી કરી. વળી બંગાળામાં હુગલી નદીને કાંઠે ચિન્સુરામાં ને ગુજરાતમાં સુરતમાં તેમની વખારો હતી.

વલંદાની પડતી. ૭. ડચ લોક પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, તે વખતે અંગ્રેજ પણ આવ્યા હતા. વેપારની

* ટ્રાન્સવાલના ને ઓરંજ નદીના કાંઠા ઉપરના સંસ્થાન, ત્યાંના ડચ લોકોને બોર લોકો કહે છે. ને તે જીતાયાથી હાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં રહી સ્વરાજ્ય ભોગવે છે.

ચડસાચડસીમાં એ બે પ્રજાને લઢાઇઓ ચાલી. આમ્બોયનામાં અંગ્રેજનું થાણું હતું. ત્યાંના અંગ્રેજોની ડચ લોકે કતલ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૩. તેથી અંગ્રેજો મશાલાના બેટોમાં વેપાર કરવાનું છોડી દેઇ ભરતખંડમાં આવ્યા, ને માત્ર ત્યાંજ વેપાર કરવા લાગ્યા; તોપણ હિંદી મહાસાગરના ધણીપણા માટે એ બંને પ્રજા ઘણાં વરસ સુધી લઢતી હતી. એ લઢાઇઓ ૧૬૮૯ સુધી ચાલી. એ સાલમાં ઓરંજનો વિલિયમ બંને દેશનો પાદશાહ થયો, ત્યારે બંને વચ્ચે સમાધાની થઇ. આગળ જતાં બંને દેશ જુદા પડ્યાથી વળી લડાઇઓ ચાલુ થઇ. તેમાં અંગ્રેજોએ વલંદાની સત્તા બિલકુલ તોડી નાખી, હિંદમાં વલંદાનું મુખ્ય સંસ્થાન ચિન્સુરામાં હતું, તે ૧૭૫૮માં અંગ્રેજે જીત્યું. આગળ જતાં ફ્રાન્સના મહાન પાદશાહ નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ દેશ જીત્યો, ત્યારે હોલાંડના સંસ્થાનો ફ્રેંચોના તાબામાં આવ્યાં, પણ અંગ્રેજોએ તે સર્વ જીતી લીધાં, પરંતુ ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે ૧૮૧૬ માં સંધિ થઇ ત્યારે જાવાબેટ હોલાંડને પાછો મળ્યો. સન ૧૮૨૪ માં સુમાત્રા વલંદાને આપી મલાક્કા અંગ્રેજોએ લીધું. આજે વલંદાનું એક સંસ્થાન હિંદમાં નથી.

હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૮. કેપ આવ ગુડ હોપને રસ્તે અંગ્રેજો ભરતખંડમાં વેપારાર્થે આવવાને ઉશ્કેરાયા; તે પહેલાં કેટલાક મુસાફર આ દેશમાં આવી ગયા હતા. અકબર પાદશાહના વખતમાં ટામસ સ્ટીવન્સ નામે અંગ્રેજ ૧૫૭૯ માં પહેલ વહેલો હિંદમાં આવ્યો હતો. તે પછી ચોથે વરસે ફીચ, ન્યુબરી ને લીડસ નામે ત્રણ અંગ્રેજો આવ્યા. પણ પોર્તુગીજોએ તેમણે કેદમાં નાખ્યા. તેમાંથી છુટીને ન્યુબરીએ ગોવામાં દુકાન માંડી. લીડસ અકબરશાહ પાસે નોકર રહ્યો ને ફીચ બંગાળા, પેગુ, લંકા વગેરે ઠેકાણે મુસાફરી કરતો ઇંગ્લાંડ પાછો ગયો.

વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ. ૯. હિંદમાં અકબરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે ઇંગ્લાંડમાં ઇલિઝાબેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી; તેના વખતમાં લંડનના કેટલાક વેપારીઓએ સભા બોલાવી ભરતખંડ સાથે વેપાર કરવાને એક કંપની ઉભી કરી; તેનું નામ

"ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપની" પાડયું. ઈ. સ. ૧૫૯૯ ને છેલ્લે દિવસે ઇલિઝાબેથ રાણીએ એ કંપનીને સનંદ આપી તે પછી ૧૬૩૫, ૧૬૫૦, ૧૬૫૫ ને ૧૬૯૮ માં જુદી જુદી કંપનીઓ ઉભી થઇ. તેમને માંહિમાંહિ ઘણી ચડસાચડસી ચાલતી હતી, તેથી એ સર્વ કંપનીઓ ૧૭૦૯ માં જોડાઈ ગઇ. ને "યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની" ને નામે વેપાર કરવા લાગી.

અંગ્રેજ કંપનીના થાણાં ને વખારો. ૧૦. ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીના વહાણો પ્રથમ સુમાત્રાના આચીન બંદરમાં આવ્યાં. વળી તેમણે ત્યાંના બંતામ બંદરમાં કોઠી ઘાલી, ત્યાં તેમના દુશ્મન વલંદા નડતા હતા. ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં અંબોયનામાં વલંદાએ અંગ્રેજોની કતલ કરાવ્યાથી તેઓ એ તરફના બેટોમાં વેપાર કરવો બંધ કરી ભરતખંડમાં આવ્યા. હિંદને પશ્ચિમ કાંઠે પોર્તુગીજો તેમને કનડતા, તોપણ ૧૬૧૧ માં તેમના મીડલટન નામે કપ્તાને ખંભાતથી માલ ભરી લીધો. તથા તેમણે ૧૬૨૫ માં સુરતમાં વખાર ઘાલી. તાપીના મુખથી થોડે દૂર સુઆળી બેટ પાસે કપ્તાન બેસ્ટે પોર્તુગીજોને દરિયાઇ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. ઈ. સ ૧૬૧૫. ઈંગ્લાંડમાં એ સાલમાં પહેલો જેમ્સ પાદશાહ હતો; તેણે સર ટામસ રોને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વકીલ ઠરાવીને મોકલ્યો. તેણે કંપનીના વેપારને લગતી કેટલીક લાભકારી શરતો પાદશાહ પાસેથી કરાવી લીધી. હિંદને પૂર્વ કાંઠે અંગ્રેજ વેપારીઓને અટકાવ કરનાર કોઇ નહોતું. તેથી પ્રથમ તેણે મછલીપટ્ટણમાં આડત બાંધી. ઇ. સ. ૧૬૧૦. ત્યાં ૧૬૩૨ માં ગોવળકોંડાના પાદશાહની પરવાનગીથી વખાર કરી, તે પહેલાં આર્માગામમાં ૧૬૨૬ માં વખાર કરી હતી. ત્યાંના ઉપરી ફ્રાન્સીસ ડેએ ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી મદ્રાસની જમીન વેચાતી લીધી. ને ત્યાં ગામ વસાવી ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૩૯. એજ પ્રમાણે હિંદના બીજા ભાગોમાં પણ તેમણે વખારો કરી હતી. અજમેર, આગ્રા ને પટણામાં પણ સુરતની શાખાઓ સ્થાપી હતી. શાહજહાંની પરવાનગીથી તેમણે હુગલીમાં ને બાલાશેરમાં પણ કોઠી ઘાલી હતી. શાહજહાંની શા-

હજાદી દાઝચાથી તેની દવા કરવાને સુરતથી અંગ્રેજ ડાક્ટરને બોલાવ્યો. તેણે આરામ કર્યાથી ડા. બ્યાઉટનની માગણીથી પાદશાહે અંગ્રેજ કંપની એકલીનેજ બંગાળામાં વેપાર કરવાની સનંદ આપી. તેથી તેમણે હુગલી, કાસીમબજાર, માલ્દા, ઢાકા વગેરે ઠેકાણે દુકાનો કરી. ઈ. સ. ૧૬૮૬ માં બંગાળાના નવાબ સાહિસ્તખાંએ અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર ગુસ્સે થઇ સર્વ દુકાનો જપ્ત કરી, તેથી હુગલીના અંગ્રેજ વેપારીઓ નદીના મુખ તરફ સુસાંતી નામે ગામમાં ગયા ને ત્યાં જમીન વેચાતી લઈ ફ્રૅાર્ટ વિલિયમ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૯. એ સુસાંતી હાલમાં કલકત્તાનું એક પરૂં છે. કિલ્લો બાંધ્યા પછી શાહાજાદા આજીમ પાસેથી સુસાંતી, કાલિકત ને ગોવિંદપુર એ ત્રણે વેચાતાં લીધાં. પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર તેમનું મુખ્ય મથક સુરતમાં હતું, ત્યાંથી તેઓ ખંભાત, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે વેપાર ચલાવતા. ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ પોતાની કન્યા ઈંગ્લાંડના રાજાને દીધી, તેની પહેરામણીમાં મુંબઇ બેટ આપ્યો. એ બેટ ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં રાજાએ દર વરસે સો રૂપિયા લેવાના ઠરાવી કંપનીને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત લૂંટયું ત્યારે સુરતની વખાર મુંબઈ લઇ જવાનું ઠરાવી સન ૧૬૬૭ માં મુંબઇમાં કોઠી ઘાલી. મુંબઇ બેટ હોવાથી મરેઠા ઘોડેસ્વાર ત્યાં લૂટવાને જઈ શકે તેમ નહોતું, તેથી એ જગા સુરત કરતાં વધારે સલામત હતી. આ વખતે મુંબાઇ એક નાનું ગામડું હતું, ને ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં નહોતાં. એ પ્રમાણે જે કંપની આગળ જતાં ભરતખંડની માલિક થઇ, તે કંપની બીજી નાની નાની ઘણી વખારો છતાં મુંબાઇ, મદ્રાસ ને કલકત્તામાં મુખ્ય વખારો કરી વેપાર કરવા લાગી. એ સમયે તેની પાસે કોઇ પણ સંસ્થાન નહોતું. હિંદના ફરોખશીર પાદશાહે ડાક્ટર હેમીલ્ટનની માગણી ઉપરથી કંપનીને બંગાળાના ૩૭ તાલુકાની જમીનદારીની સનંદ આપી, તથા બંગાળામાં કંપનીના માલ ઉપર જે દાણુ લેવાતું તે માફ કર્યું; તેથી ત્યાં તેમનું બળ વધ્યું ને તેમના વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું.

ફ્રેંચ લોકની વેપાર કંપની. ૧૧. અંગ્રેજ કંપની થયા પછી તરતજ ૧૬૦૪ માં ફ્રેંચ લોકની એક કંપની હિંદના વેપાર માટે ઉભી થઇ. તે પછી ૧૬૧૧, ૧૬૧૫, ૧૬૪૨ ને ૧૬૪૪ માં જુદી જુદી ફ્રેંચ કંપનીઓ થઇ, પણ તે સર્વ ૧૭૧૯ માં જોડાઇ ગઇ. એ કંપનીએ મલબાર કાંઠે માહિમ, કારોમંડલ કાંઠે પાંદીચેરી, કારીકલ, યાનાન ને બંગાળામાં ચંદ્રનગરમાં કોઠીઓ ઘાલી હતી. એ કંપની ૧૭૯૬ માં વેપાર કરતી બિલકુલ બંધ પડી.

બીજી યૂરોપી વેપારી કંપનીઓ. ૧૨. ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં એક, ને ૧૬૭૦ માં બીજી એવી ડેન લોકની બે કંપનીઓ થઇ. તેમણે બંગાળામાં શ્રીરામપુર, પૂર્વ કાંઠે ત્રાંકવીબાર ને પોર્ટોનોવો, ને મલબાર કાંઠે ઇડોવા ને હોલ્યેરીમાં સંસ્થાનો કર્યાં હતાં; તે ૧૮૪૫ માં અંગ્રેજ કંપનીએ વેચાતાં લીધાં. વળી ૧૭૨૩ માં એસ્ટન્ટ શહેરમાં એક કંપની થઇ હતી, પણ તેણે ૧૭૮૪ માં દેવાળું કાઢયાથી તે બંધ પડી. પૂર્વ તરફના બેટોમાં વેપાર કરવાને સ્વીડનના સ્ટાકહોમમાં એક કંપની થઇ હતી. તથા ફિલિપાઇન સાથે વેપાર કરવાને સ્પેનના લોકની એક કંપની થઇ હતી; પણ તેમણે ભરતખંડમાં કોઇ સંસ્થાન કર્યાં નહોતાં.

કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ? ૧૩ પોર્તુગીઝો આ દેશમાં આવ્યા તે રાજાના નોકર હતા. રાજા તરફથી તેઓ માલ લેઇ જતા, ને લીસ્બોનમાં વેચતા. તે લીસ્બોનના વેપારીઓ યૂરોપનાં બીજાં બંદરોમાં લેઇ જતા, તેથી પોર્તુગીઝોએ હિંદમાં મેળવેલો મુલક રાજાનો હતો. ડચ લોક કંપનીને નામે માલ લેઈ જતા, પણ મુલક રાજાને નામે મેળવતા, તેથી મુલકનો માલિક રાજા હતો, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ કંપની પોતાને નામે વેપાર કરતી ને મુલક મેળવતી, તોપણ તેઓ મુલકના સંબંધમાં રાજાની સંભાળ નીચે હતા.

પ્રકરણ ૨ જું.

૧. વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૨. હિંદી રા-

જય. ૩. કર્ણાટકના નવાબો. ૪. ડુપ્લેના ગુણ. ૫. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વઘરો. ૬. નિજામની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો. ૭. ફ્રેંચોની ચડતી. ૮. રોબર્ટ કલાઇવ. ૯. કલાઇવનો જય અને મહમદઅલ્લીનો છુટકો. ૧૦. ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ.

વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૧. પોર્તુગીજ પછી રાજ્ય સ્થાપવાનો યત્ન કરનાર ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ એ બે કંપનીઓ હતી. તેમણે અઢારમા સૈકાની અધવચમાં હિંદમાં રાજ્ય મેળવવાને દક્ષિણનાં રાજ્યોના વઘરામાં વચ્ચે પડી લઢાઇઓ કરી, તેમાં અંતે અંગ્રેજ ફતેહ પામ્યા ને ફ્રેંચ કંપનીનો અંત આવ્યો.

હિંદી રાજ્ય. ૨. અઢારમા સૈકાની અધવચમાં દિલ્લીમાં મહમદશાહ પાદશાહ હતો; તેની નબળાઇને લીધે પાદશાહી સુબાઓ સ્વતંત્ર જેવા હતા. તેમાં અયોધ્યાનો સફદરજંગ, બંગાળાનો અલીવર્દીખાન, દક્ષિણમાં નિજામ ઉલમુલ્ક, ને કર્ણાટકનો દોસ્તઅલ્લી મુખ્ય હતા. વળી ઉત્તર હિંદમાં રોહિલ્લા લોકો બળવાન થઇ પોતાનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું મરેઠાનો રાજા શાહુ સતારામાં હતો, પણ એ રાજ્યનો કરતા હરતા પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ હતો તંજાવરમાં વ્યંકાજીના વંશજ રાજ્ય કરતા હતા. મહિસૂર ને ત્રિચિનાપલ્લીમાં હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા; તે સિવાય વિજયનગરમાં હિંદુરાજ્ય સમયના પોલીગાર કે નાયર લોક અર્ધા સ્વતંત્ર જેવા હતા. અંગ્રેજોનાં કોરોમાંડલ કાંઠે મદ્રાસ ને ફોર્ટડેવિડ, પશ્ચિમકાંઠે મુંબાઇ, ને બંગાળામાં કલકત્તા, એ મુખ્ય થાણાં હતાં. ફ્રેંચોએ વિજાપુરના સુલતાન પાસેથી જમીન વેચાતી લઇ મદ્રાસની દક્ષિણે પાંદીચેરીમાં થાણું કર્યું હતું. વળી ઔરંગજેબ પાસેથી જમીન વેચાતી લઇ બંગાળાના ચંદ્રનગરમાં પણ થાણું કર્યું હતું. એ વખતે રાજ્યસ્થાનના રાજાઓ મરેઠાના વારંવાર હુમલા થવાથી નબળા થઇ ગયા હતા.

કર્ણાટકના નવાબો. ૩. કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલ્લીને ચંદાસાહેબ નામે જમાઇ હતો; તે પાંદીચેરીના ગવર્નર ડુમાસનો મિત્ર

હતો તેમણે ત્રિચિનાપલ્લીનું રાજ્ય જીત્યું તથા તંજાવરના રાજા કનેથી કારીકલ બંદર જીતી ફ્રેંચને આપ્યું. તે ઉપરથી રાઘોજી ભોંસલે અને મોરારીરાવ નામે મરેઠી સરદારોએ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઇ કરી. અંબુર આગળ નવાબ દોસ્તઅલ્લીને હરાવીને માર્યો, તથા ચંદાસાહેબને પકડી સતારે મોકલી દીધો, અને દોસ્તઅલ્લીના દીકરા સફદરઅલ્લીને નવાબ ઠરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૧. એજ સાલમાં દુપ્લે નામે નવો ગવર્નર આવ્યો. સફદરઅલ્લીને તેના કોઇ સરદારે માર્યાથી તેની બેગમ અને કુંવર મદ્રાસના અંગ્રેજોને આશ્રયે ગયાં; પણ દક્ષિણના સુબા નિજામઉલમુલ્કે કર્ણાટકમાં આવી એ છોકરાને નવાબ ઠરાવી તેના રક્ષક તરીકે પોતાના અનવરૂદ્દીન નામે સરદારને નીમ્યો, પણ એ બાળક નવાબ થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યાથી અનવરૂદ્દીન નવાબ થયો.

દુપ્લેના ગુણ. ૪. પાંદીચેરીના નવા ગવર્નર દુપ્લેના મનમાં હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. દુપ્લે સાહસિક, ચતુર, ઉત્સુક અને કપટી હતો; પણ તેનામાં યુદ્ધકાશલ્ય નહોતું. એના હાથ નીચે બુસ્સી નામે એક સરદાર હતો, તે લઢાઇનું કામ કરતો. દેશી લોકોને યૂરોપી લોકોની માફક કવાયત શીખવ્યાથી તેઓ યૂરોપી લોકોની પેઠે યુદ્ધ કરી શકે એવા છે, એવું તેને જણાવાથી પ્રથમ તેણે દેશી સિપાઇઓને કવાયત શિખવીને એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. યૂરોપી કરતાં દેશી લશ્કર સ-

દુપ્લે.

સ્તું પડતું, તેથી એ યુક્તિ વડે પોતાની ઉમેદ પાર પડશે એમ તેને પ્રથમ જણાયું.

અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વઘરો. ૫. એ સમયે યૂરોપમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે લઢાઇ ચાલતી હતી. એ લઢાઈ દુપ્લેએ હિંદમાં ચાલીને હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમાં આડે આવનાર અંગ્રેજ તેમના મુખ્ય દુશ્મન હતા. તેમને હાંકી કાઢ્યા વગર પોતાની ઉમેદ પાર પડે તેમ એને જણાયું નહિ; તેથી તેણે અંગ્રેજ કંપની સાથે લઢાઇ જોડી. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજના મુખ્ય મથક મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. એ વખતે હિંદી મહાસાગરમાં બુર્બો વગેરે બેટો ફ્રેંચોને તાબે હતા. ત્યાંનો ગવર્નર લાબોર્દોન દુપ્લેની સહાયે આવ્યો. તેણે મદ્રાસ જીત્યું તેથી અંગ્રેજો શરણે આવ્યા. ૧૭૪૫. દુપ્લે ને લાબોર્દોનની વચ્ચે સંપ ન હોવાથી તેમણે ઐકયથી પોતાનું કામ ચલાવ્યું નહિ. દુપ્લેનો વિચાર હિંદમાંથી અંગ્રેજોનું મૂળ કાઢવાનો હતો, તેથી તે અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું આપવાની વિરૂદ્ધ હતો, પણ લાબોર્દન ૪૪ લાખ રૂપિયા લેઈ મદ્રાસ પાછું આપવાની શરત કરી બુર્બો ગયો. નવાબ અનવરૂદ્દીને મદ્રાસ માગ્યું, તે દુપ્લેએ ના આપ્યું ત્યારે તે દશ હજાર સૈન્ય સાથે મદ્રાસ લેવા આવ્યો; પણ તેને ફ્રેંચના હજાર માણસે હરાવ્યો; તેથી નવાબ અંગ્રેજોના પક્ષે ગયો. અંગ્રેજોને ઈંગ્લાંડથી નવી કુમક આવી, તે વડે તેમણે પાંદીચેરી જીતવા મથન કર્યું પણ તે વ્યર્થ ગયું. એવામાં યૂરોપમાં બંને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઈ તેથી જેનો તેનો મુલક પાછો મળ્યો. ૧૭૪૮.

નિજામની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો. ૬. એજ સાલમાં મહમદશાહ, નિજામઉલમુલ્ક ને શાહુ રાજા મરણ પામ્યા. નિજામનો પાટવી કુંવર ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ બનાવનાર વજીર હતો, તેણે પોતાના બાપની જગા લેવાની ના કહી. તેનો પુત્ર મુજફ્ફરજંગ વારસ હતો, પણ તેનો કાકો નાસિરજંગ તેની સામે થયો ને ગાદીએ બેઠો. એ સમયે તેમની ગાદી ઔરંગાબાદમાં હતી. મુજફ્ફરજંગ મરેઠાની સહાય મેળવવા સતારે ગયો ત્યાં શાહુની જગાએ

રામરાજા ગાદીપતિ હતો, પણ તેના રાજ્યની કુલ લગામ બાલાજી પેશ્વાના હાથમાં હતી. સતારામાં મુજફ્ફરજંગને ચંદાસાહેબ સાથે પ્રીતિ થઇ. નિજામના રાજ્યનો ઉમેદવાર મુજફ્ફર, ને કર્ણાટકની નવાબીનો ઉમેદવાર ચંદાસાહેબ હતો. તેમણે પાંદીચેરીના દુપ્લેની મદદ માગી. દુપ્લેએ સાત લાખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને છોડાવ્યો. હવે મુજફ્ફરજંગ, ચંદાસાહેબ ને ફ્રેંચનાં લશ્કર કર્ણાટક ઉપર ચાલ્યાં.

ફ્રેંચની ચઢાઇ. ૭. કર્ણાટકનો નવાબ અનવરૂદ્દીન અંબુર આગળ ચંદાસાહેબની સામે લઢયો તેમાં મરાયો, ને તેનો જીંજીગઢ ફ્રેંચ સરદાર બુસ્સીએ જીત્યો. ૧૭૪૯. તેથી દુપ્લેએ ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો, ને મુજફ્ફરને દક્ષિણનો સુબેદાર ઠરાવ્યો, તેના બદલામાં ચંદાસાહેબે પાંદીચેરી પાસેનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

અનવરૂદ્દીનનો દીકરો મહમદઅલ્લી ત્રિચિનાપલ્લીમાં ભરાઈ બેઠો. આ સમાચાર સાંભળી દક્ષિણના સુબેદાર નાસિરજંગે બળવાન લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવીને મુજફ્ફરને હરાવીને કેદ પકડ્યો. એવામાં બુસ્સી ફ્રેંચ ફોજ લઇને આવ્યો, ને તેણે નાસિરને હરાવી મુજફ્ફરને છોડાવ્યો, બુસ્સી તેને લેઇને ઔરંગાબાદ જવાને નીકળ્યો. ત્યાં માર્ગમાં મુજફ્ફર મરાયાથી બુસ્સીએ નિજામઉલમુલ્કના બીજા કુંવર સલાબતજંગને ઔરંગાબાદની ગાદીએ બેસાડયો. ૧૭૫૧. ને ફ્રેંચનીજ સાથે તેના રક્ષણાર્થે ત્યાં રહ્યો. એ નોકરીના બદલામાં નિજામે ઉત્તરસરકાર પ્રાંત તથા મછલીપટ્ટણ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ રીતે દક્ષિણ હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તાનો સૂર્ય માથે આવ્યો. કર્ણાટક ને ઔરંગાબાદના મોટા નવાબો તેમના તાબામાં આવ્યા; તથા તેમની પાસેથી તેમને કેટલોક મુલક પણ મળ્યો. અંગ્રેજને તાબે માત્ર મદ્રાસ ને ફોર્ટડેવિડ હતા. તેમનો મિત્ર મહમદઅલ્લી ત્રિચિનાપલ્લીમાં ચંદાસાહેબના લશ્કરથી ઘેરાઇ પડયો હતો, એટલે દુપ્લેએ ધાર્યું કે આપણી ધારણા ફળીભૂત થવાને હવે વાર નથી. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

રોબર્ટ કલાઇવ. ૮. એવામાં હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તાનો ઉદય કરનાર ને અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાંખનાર વીર પુરુષ મદ્રાસમાં ઉત્પન્ન થયો. એ પુરુષ તે રોબર્ટ કલાઇવ નામે જુવાન અંગ્રેજ

હતો. પ્રથમ તે વેપાર ખાતામાં કંપનીના તાબામાં કારકુન હતો, પણ એનો ઉછાંછળો સ્વભાવ કલમ કરતાં બરછીને વધારે યોગ્ય હતો તેણે આજીજી કરીને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી માગી લીધી. લારેન્સ નામે સેનાપતિ એની લશ્કરી કળાનો ગુરુ હતો. ક્લાઇવ પણ દુપ્લેની માફક સાહસિક, ચતુર, બુદ્ધિવાન ને કપટી હતો. પણ દુપ્લેમાં યુદ્ધકૌશલ્ય ને શૂરત્વ નહોતાં, તે ક્લાઇવમાં હતાં. ફ્રેંચની ચઢતી ને અંગ્રેજોની પડતી વખતે તથા મહમદઅલ્લી ત્રિચિનાપલ્લીમાં ઘેરાઇ પડયો હતો, તે વખતે ક્લાઇવ મદ્રાસમાં હતો. તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચવ્યું કે મહમદઅલ્લીને ઉગારવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. જો આપણે ચંદાસાહેબની રાજધાની ઉપર હુમલો લઈ જઇએ તો તેનો બચાવ કરવાને તે આવશે, એટલે મહમદઅલ્લી છૂટો થશે. આ કામ જો તમે મને થોડું લશ્કર આપી મોકલો તો હું બજાવું.

ક્લાઇવનો જય ને મહમદઅલ્લીનો છૂટકો. ૯. ક્લાઇવના બોલ ઉપર ગવર્નરને હીમત તો ન આવી, પણ "વાગ્યું તો તીર નહિ તો તુકો" કરી જોવાનો નિશ્ચય કરી ૨૦૦ ગોરા ને ૩૦૦ કાળા સિપાઇનું લશ્કર આપી તેણે ક્લાઇવને મોકલ્યો. તે પાધરો જ અર્કાટ ઉપર આવ્યો. ત્યાંનું લશ્કર નાસી ગયું ને કર્ણાટકની રાજધાની ક્લાઇવને હાથ આવી. ૧૭૫૧. તે પછી તરતજ તેણે કિલ્લો સમો કરાવી ઘેરો ખમવાની તૈયારી કરી. આ સમાચાર સાંભળી ચંદાસાહેબે પોતાના પુત્ર રાજાસાહેબને દશ હજાર ફોજ આપી અર્કાટ લેવાને મોકલ્યો. બાવન દિવસ ઘેરો રહ્યો, પણ ક્લાઇવ તાબે થયો નહિ; ક્લાઇવને લાલચો પણ આપી, પરંતુ તે કશાથી ડગ્યો નહિ; ત્યારે રાજાસાહેબે એક જબરો હલ્લો કર્યો; પણ તેમાં તેના ૪૦૦ માણસ મરાયાથી તે હીમત હારી ગયો; ને ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યો ગયો. ક્લાઇવને મદ્રાસથી નવી મદદ આવી મળી કે તે રાજાસાહેબની પુંઠે પડ્યો ને તેને હરાવીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. એવામાં ઇંગ્લાંડથી સૈન્ય લઇ લારેન્સ આ દેશમાં આવ્યો, એટલે ગુરુ-શિષ્ય મહમદઅલ્લીને છોડાવવા ત્રિચિનાપલ્લી

ગયા. તેમાં ચંદાસાહેબ હાર્યો ને મરાયો. એટલે અંગ્રેજે મહમદઅલીને કર્ણાટકની ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રીતે કર્ણાટકમાં દુપ્લેની ધારણા ધૂળ મળી, તોપણ હિંમત નહિ હારતાં તેણે ફરીને ત્રિચિનાપલ્લીને ઘેરો ઘાલ્યો. લારેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ લઢાઇથી કંટાળીને ફ્રેંચ સરકારે દુપ્લેને બોલાવી લઈ તેની જગાએ ગોખ્યુ નામે શાંત પ્રકૃતિનો ગવર્નર મોકલ્યો. તેણે હિંદમાં આવી સંધિ કરી કે કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ખરો છે, ને એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપી હવેથી બેમાંથી એકે પ્રજાએ હિંદની માંહોમાંહિની લઢાઇમાં માંથું મારવું નહિ એવું ઠર્યું. ઇ. સ ૧૭૫૫.

ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ. ૧૦. ગોખ્યુએ કરેલી સંધિ લાંબી મુદત ચાલી નહિ. બંને પ્રજાને હાડ વેર બંધાયાં હતાં, ને બંનેને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ હતો, તેથી ૧૭૫૬ માં વળી બંને વચ્ચે લઢાઇ ચાલી. અંગ્રેજોએ ક્લાઇવને મદ્રાસનો ગવર્નર ઠરાવી નાકાસૈન્યાધિપતિ વાટસન સાથે હિંદમાં મોકલ્યો. ફ્રેંચોએ લાલી નામે સરદારને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ લાલી બહાદુર, ચંચળ, ઉત્સુક પણ અવિચારી હતો. તે સમયે કર્ણાટકના દરબારમાં ફ્રેંચ સત્તા બિલકુલ નહોતી, પણ નિજામના દરબારમાં બુસ્સી ફ્રેંચવગ સાચવી રહ્યો હતો; તેને લાલીએ અવિચારીથી બોલાવી લીધો. બુસ્સીનો વિચાર તેથી વિરૂદ્ધ હતો, પણ અંગ્રેજને ભરતખંડમાંથી બિલકુલ હાંકી કાઢવાની હોંશમાં બુસ્સીનો વિચાર તેણે લક્ષમાં લીધો નહિ. બુસ્સી નિજામના દરબારમાંથી ગયો તેની સાથે ત્યાંથી ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો. લાલી ને બુસ્સી બંને એક વિચારના ન હોવાથી તથા બંને વચ્ચે મતભેદ પડવાથી તેઓ ઐક્યથી વર્ત્યા નહિ. તેમણે ફોર્ટડેવિડ લીધો ને મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો. એવામાં અંગ્રેજને વિલાયતથી કુમક આવી, એટલે લાલી અને બુસ્સીએ મદ્રાસનો ઘેરો ઉઠાવી ૧૭૫૯ માં વાંદીવાસને ઘેરો ઘાલ્યો. તે વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિ અયરકૂટ હતો, તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને બુસ્સી કેદ પકડાયો. આથી ફ્રેંચ નિરાશ થયા ને અંગ્રેજોમાં જુસ્સો આવ્યો; એટલે તેમણે ૧૭૬૧ સુધીમાં એક પછી એક એમ

ફ્રેંચોના પાંદીચેરી સુદ્ધાંત સર્વ થાણાં લીધાં. ક્લાઇવે બંગાળાનું ચંદ્રનગર જીત્યું, તથા કરનલ ફોર્ડે નિજામે આપેલો ઉત્તર સરકાર તથા મછલીપટ્ટણનો મુલક જીત્યો. એ રીતે હિંદમાંની ફ્રેંચ સત્તાનો ૧૭૬૧ માં અંત આવ્યો. એ પ્રમાણે હિંદનું ધણીપણું મેળવવાની અણીપર આવેલા મરેઠાને જે સાલમાં અહમદશાહ અબદલ્લીએ પાણીપતના રણમાં હરાવીને તેમની સત્તાની ખાખાવીખી કરી નાંખી, તેજ સાલમાં હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઉમેદ રાખનાર ફ્રેંચોની સત્તાનો અંગ્રેજે નાશ કર્યો. એ પછી સલાહ થઇ ત્યારે ફ્રેંચોનાં થાણાં તેમને પાછાં મળ્યાં, પણ તેમણે ફરીને હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાને વધારે યત્ન કર્યો નહિ. ફ્રેંચ કંપનીની રાજ્યસત્તા રાજાએ લઇ તેમનાં થાણાં ખાલસા કર્યાં, ને ૧૭૯૬ માં એ કંપની હિંદમાં વેપાર કરતી બંધ પડી. હવે યૂરોપી પ્રજામાં માત્ર અંગ્રેજ રહ્યા. તેમણે હિંદમાં કેવી રીતે મહાન રાજ્યની સ્થાપના કરી તે આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૩ જું.

બંગાળામાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના.

૧. સિરાજઉદ્દવલા. ૨. નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૩. અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે. ૪. એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૫. કલાઇવ બંગાળાનો ગવર્નર થાય છે. ૬. મીરજાફરને પદભ્રષ્ટ કરે છે. ૭. નવાબ મીરકાસમ. ૮. મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૯. મીરકાસમ સાથે લઢાઈ ૧૦. કલાઇવ બીજીવાર ગવર્નર થઇને આવે છે. ૧૧. કલાઇવ બંદોબસ્ત કરે છે. ૧૨. બંગાળાની ફોજદારી કંપની લે છે. ૧૩. કામદારોનો બંદોબસ્ત. ૧૪. નવી રાજપદ્ધતિ ને તેની અસર. ૧૫. હિંદના બીજા ભાગોના બનાવ.

સિરાજઉદ્દવલા ૧. હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને અંગ્રેજોએ તૈયાર થઇ બંગાળામાં પ્રથમ તેનો પાયો નાંખ્યો, તે વખતે ત્યાંનો નવાબ અલીવર્દિખાન ગુજરી ગયાથી તેની જગાએ તેનો દૌહિત્ર સિરાજઉદ્દવલા થયો હતો. ૧૭૫૬. આ જુવાન નવાબ બીકણ, બાયલો, ક્રૂર, જુલમી ને દુરાચારી હતો.

નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૨. "નવાબનો એક સગો નાસીને કલકત્તે અંગ્રેજોને આશ્રયે જઇ ભરાયો: તેને અંગ્રેજોએ પાછો નહિ આપ્યાથી તેણે કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ કરી ને તે જીતી લીધું. ત્યારે કેટલાક અંગ્રેજ નાસી ગયા ને ૧૪૬ કેદ પકડાયા. નવાબે તે બધાને એક નાની કોટડીમાં પૂર્યા. ૧૭૫૬. ઉનાળાના તાપની ગરમીથી તથા હવા આવવાનાં બે નાનાં જાળીઆં સિવાય બીજું કાંઇપણ સાધન ન હોવાથી અને પીવાને પૂરતું પાણી ન મળ્યાથી સવાર સુધીમાં ૧૪૬ માંના ૨૩ જીવતા રહ્યા; તે પણ અર્ધા મૂઆ જેવા હતા. નવાબે મરનારની દયા ખાધા વગર કે કારણ જાણવાની ખણખોદ કર્યા વગર માત્ર ધનની ખોળ કરવા માંડી, તે ઉપરથી તેનો નિર્દય સ્વભાવ જાણવામાં આવે છે.

અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લેછે. ૩. આ માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા ત્યારે નૌકાસૈન્યાપતિ વાટસન સાથે જેટલું તેટલું સૈન્ય જમાવી કલાઇવ વેર લેવાને બંગાળે આવ્યા, ને કલકત્તા જીતી લીધું. નવાબ ફરીને કલકત્તા લેવાને આવ્યો, પણ કલાઇવે તેને પાછો હઠાવ્યો; પણ ચતુર કલાઇવને લાગ્યું કે કળ વગર એકલા બળથી કામ થાય તેમ નથી. તેથી સમય વર્તી તેણે નવાબ સાથે સંધિ કરી. નવાબે અંગ્રેજનું જે લીધું હતું તે પાછું આપ્યું.

કલાઇવ.

દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ કર્ણાટક ને નિજામની ગાદીએ પોતાના મળતીઆને બેસાડી જે રીતે પોતાની સત્તાનો પાયો નાખ્યો

હતો, તે રીતે ક્લાઇવે બંગાળામાં પોતાની સત્તા બેસાડવાનો યત્ન કર્યો. સિરાજઉદવલાને તેના નોકર કે પ્રજામાંથી કોઈ ચહાતું નહોતું, તેથી કલાઇવે તેમને લલચાવ્યા. તેનો સેનાપતિ મીરજાફર પાછલા નવાબ અલીવર્દિખાનનો બનેવી હતો, તેને નવાબની ગાદી આપવાની લાલચ આપી. નવાબનો ખજાનચી રાયદુર્લભ ને મુર્શિદાબાદનો જગતશેઠ એ બંને એ સંકેતમાં ભળ્યા. મીરજાફરને ગાદી મળે તેના બદલામાં તેણે કંપનીને, કલાઇવને, ગવર્નરને, અને બીજા અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને સૈન્યને નાણું આપવાનું કબુલ કર્યું, તથા કંપનીને અને કલકત્તાની પ્રજાને થયેલું નુકસાન ભરી આપવાનું સ્વીકાર્યું. આ ઠરાવ નક્કી થયા ત્યારે અંગ્રેજનો એક દલાલ અમીચંદ કરીને હતો, તેણે માગણી કરી કે મીરજાફર જેટલી રકમ આપે તે ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા મને દલાલીના આપવા. એ રીતે ગણતાં ૩૦ લાખ રૂપિયા દલાલી થતી હતી. એવડી મોટી રકમ આપવાની કલાઇવની ઇચ્છા નહોતી. અમીચંદે કહ્યું કે જો મારી દલાલી કબુલ નહિ કરો તો હું સઘળી વાત નવાબને જાહેર કરી દઈશ, પણ કલાઇવ જેવો શૂરો હતો તેવોજ વિચારવાળો પણ હતો; તેથી તેણે અમીચંદનું તરતને માટે મન મનાવ્યું.

પ્લાસીનું યુદ્ધ. ૪. એ વખતે બંગાળામા ત્રણ યૂરોપી પ્રજાનાં થાણાં હતાં. કલકત્તામાં અંગ્રેજોનું, ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચોનું, ને ચિન્સુરામાં વલંદાનું. તેમાંથી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવાને દક્ષિણમાં ફ્રેંચોના આગેવાન લાલી તથા બુસ્સી મંડ્યા હતા. નવાબ ફ્રેંચોને મળીને બંગાળામાંથી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; તેથી કલાઇવે ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર જીતી લીધું. નવાબે તેમ કરવાની મના કરી ને કહ્યું કે મારા રક્ષણમાં રહેલી પ્રજા ઉપર તમારે હુમલો કરવો નહિ. તેનો જવાબ આપવાને કલાઇવે તૈયારી કરેલીજ હતી. તે પોતાનું સૈન્ય લેઈ મુર્શિદાબાદ ઉપર ચઢયો. નવાબ પણ પોતાનું લશ્કર લેઇ તેની સામો આવ્યો. નવાબ પાસે ૫૦ હજાર લશ્કર ને ૫૦ તોપો હતી, અને કલાઇવ પાસે ૩ હજાર લશ્કર ને ૮ તોપો હતી. આવા મોટા લશ્કર સામા આટલા

થોડા લશ્કરથી જવું કે નહિ, તેની કલાઇવને ગડભાંગ થવા લાગી મીરજાફર હજુ ફુટીને કલાઇવને આવી મળ્યો નહોતો. માત્ર એકલે હાથે લઢવાનું હતું. કલાઈવે એકાંતમાં જઇ લઢવાનો નિશ્ચય કરી બપોરે નવાબનાં માણસો રાંધવામાં રોકાયાં હતાં, તે વખતે પ્લાસીના રણમાં તેની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો; તેમાં નવાબનો સરદાર મીરમદન મરાયો; ને મીરજાફર તટસ્થ જઇ ઉભો; એટલે નવાબ ગભરાયો, ને લઢવાને ઉભા નહિ રહેતાં નાઠો ને તેનું લશ્કર પણ નાઠું. એ રીતે કલાઇવને વિજય મળ્યો. ૧૭૫૭. તે પછી મીરજાફર તેને આવી મળ્યો.

મીરજાફર નવાબ થાય છે. ૫. મીરજાફરને લેઇ કલાઇવ મુર્શિદાબાદ ગયો, ને તેને ગાદીએ બેસાડયો. તેના બદલામાં નવાબે ખજાનો ઉઘાડી રૂપિયા વહેંચવા માંડયા, પણ તેમાંથી જેઓએ તેટલું નાણું મળ્યું નહિ, તેથી સર્વેએ વરાડ પ્રમાણે વહેંચી લીધું અમીચંદે પોતાની દલાલી માગી પણ કલાઇવે કાંઇપણ ન આપ્યાથી તે ગાંડો થઇ મરણ પામ્યો. એ સમયે નવાબે કલકત્તાની આસપાસ ૮૮૨ ચોરસ મૈલ જમીનની જમીનદારી એટલે વસુલાત લેવાનો હક્ક કંપનીને આપ્યો. એ જમીનને હાલ ૨૪ પરગણાં કહેછે. નવાબ સિરાજઉદવલા પકડાયો ને તેને મીરજાફરના દીકરા મીરાને મારી નાખ્યો.

એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૬. હવે કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ને બંગાળાનો નવાબ મીરજાફર કલાઇવના પરાક્રમથી અંગ્રેજના આશરાગત થયા. દિલ્લીનો પાદશાહ બીજો આલમગીર, ગ્યાસુદ્દીન વજીરના હાથમાં રમકડા જેવો હતો. પંજાબપ્રાંત દુરાનીના તાબામાં હતો, ને હિંદ ઉપર દુરાની સ્વારીઓ કરી ખરાબી કરતો હતો. મરેઠામાં પેશ્વા બાલાજી પૂર જેરપર હતો. એજ વરસમાં તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી, કર્ણાટકના નવાબ ને મહિસુરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી હતી, ને તેના સરદારો ઉત્તર હિંદમાં મરેઠી સત્તા જમાવતા હતા. દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને જબરી બાથ ભીડી હતી, ને મહિસૂરમાં હૈદરઅલી મુસ-

લમાની રાજ્ય સ્થાપવાને પોતાનું બળ જમાવતો હતો. એ પ્રમાણે સર્વત્ર કુસંપ ને દ્વેષથી માંહોમાંહે લઢીને હિંદી સત્તા નબળી થતી હતી, તે વખતે ક્લાઇવે સિરાજઉદ્દવલાને હરાવી બંગાળામાં અંગ્રેજી સત્તાનો પાયો નાંખ્યો. હવે તે ઉપર ઇમારત ચણવાનું કામ ચલાવ્યું.

ક્લાઇવ બંગાળાનો ગવર્નર થાયછે. ૭. પ્લાસીના રણમાં વિજય મેળવ્યાથી ક્લાઇવ કલકત્તાનો ગવર્નર થયો. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહ શાહઆલમે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી. પાદશાહની સ્વારીથી મીરજાફર ડર્યો; પણ પોતાના બેસાડેલા નવાબની મદદે ક્લાઇવ આવ્યો. તેણે મોગલોને પૈસા આપી પાછા કાઢયા. તે પછી ક્લાઇવે ફ્રેંચ તાબાના ઉત્તરસરકાર તથા મચ્છલીપટ્ટણ જીતવાને કર્નલ ફોર્ડને મોકલ્યો. તેણે ૧૭૫૮ માં એ મુલક જીતી લીધો. અંગ્રેજે મચ્છલીપટ્ટણ પોતાની પાસે રાખી બાકીનો મુલક પોતાના મળતીઆ વિજાગાપટ્ટણના રાજાને આપ્યો. હવે મીરજાફર અંગ્રેજથી ડરવા લાગ્યો, તથા તેમનાથી છૂટો થવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ તેને મદદ કરે એટલી ફ્રેંચોની સત્તા બંગાળામાં નહોતી. માત્ર ચિન્સુરામાં વલંદા નવાબને મદદ આપવાને તૈયાર થયા. આ વાત સાંભળતાંજ ક્લાઇવે કર્નલ ફોર્ડને ચિન્સુરા ઉપર મોકલ્યો. તેણે તે થાણું જીતી લીધું. આ પ્રમાણે ક્લાઇવ પોતાના દેશની સેવા બજાવી ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો. તેની જગાએ વાંસીતાર્ત નામે ગવર્નર થયો.

મીરજાફરને પદભ્રષ્ટ કરેછે. ૮. મીરજાફર પાસેથી ધાર્યા જેટલું નાણું મળ્યું નહિ, તથા બાકી રહેલું તે આપી શકયો નહિ. તેણે ઇજારદાર, અમલદાર ને શાહુકાર લૂંટયા, પણ તેથી પૂરૂં થયું નહિ. તે વખતના કલકત્તાના અંગ્રેજ પણ લોભી ને લાંચીઆ હતા; અંગ્રેજના નામને લજવે તેવા પૈસાના લાલચુ તેઓ હતા. તેઓ મીરજાફરનાં આપેલાં નાણાંથી ધરાયા નહિ, તેથી તેમણે પૈસા આપી શકે એવા નવાબને ગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો. મીરજાફરનો જમાઇ મીરકાસમ ધનવાન હતો, તેની પાસેથી પૈસા લેઇ તેને ગાદી આપી; ને મીરજાફરને પદભ્રષ્ટ કર્યો. ૧૭૬૦.

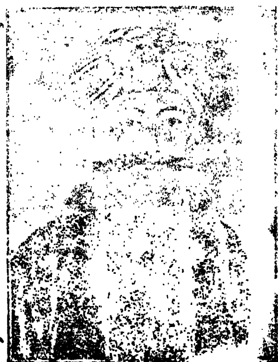
મીરકાસમે કંપનીના દેવાને પેટે ૫૦ લાખની ઉપજના મીદનાપુર, ચિતાગામ ને બરદવાન એ ત્રણ પરગણા તથા પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા. તેથી તેણે ગવર્નરને ૭ લાખ ને બીજા અમલદારોને ચૌદ લાખ મળીને કુલ વીશ લાખ રૂપિયા આપ્યા.

નવાબ મીરકાસમ. ૯. નવો નવાબ બહાદુર, હોશિયાર, પોતાનું માન સમજનાર ને રૈયતની દાઝ જાણનારો હતો. તેણે ખર્ચ કમી કર્યું, ને ન્યાય, ડહાપણ ને ચંચળાઇથી ચાલી રાજ્ય આબાદ કરી ખજાનો ભર્યો. તેણે કલકત્તેથી દૂર મોંગીરમાં રાજ્યધાની કરીને લશ્કરને કવાયત શિખવવા સમરૂ નામે આર્મિનિયનને રાખ્યો. તેણે કવાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એવામાં શાહઆલમ પાદશાહ બહારપ્રાંત ઉપર ચઢી આવ્યો. અંગ્રેજે તેને હરાવ્યો પણ તેને મેળવી લેઇ પટણે બોલાવ્યો, ને બંગાળાના નવાબ પાસે શાહઆલમ આગળ નજરાણું મૂકાવ્યું તથા તાબેદારી કબુલાવી. પાદશાહે તે સ્વીકારી, બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆની નવાબીનો તેને શીરપાવ આપ્યો. એ રીતે મીરકાસમ પાદશાહી પરવાનાથી બંગાળાનો નવાબ થયો.

મીરકાસમ સાથે અણબનાવ ૧૦. બંગાળામાં કંપનીના રાહદારી દાણની માફી હતી, તેથી કંપનીના સઘળા નોકરો એ માફીનો લાભ લેઈ પોતાનો ખાનગી વેપાર કરતા, તથા કંપનીના તાબાના દેશી વેપારીઓ પણ એ છૂટનો લાભ લેતા, તેથી નવાબને દાણનું બહુ નુકસાન થયું, તથા તેની રૈયતનો વેપાર બંધ પડયો. કેમકે દાણ વગરના કંપનીના વેપારીઓના માલ કરતાં દાણવાળા નવાબના વેપારીઓનો માલ મોંઘો પડવાથી તે ખપતો નહિ ને ઉલટી ખોટ જતી. આ અન્યાય માટે રૈયતે નવાબને ફરિયાદ કરી, તેથી નવાબે રાહદારી દાણ બંધ કરી નાકા ઉઠાડી મૂકયાં. પણ એ કામ કંપનીના નોકરોને પસંદ પડયું નહિ; કેમકે તેથી તેમના માલની ખપત ને નફો ઘટી નુકસાન થયું, તેથી તેમણે નવાબ જોડે લહાઈ જોડી. ૧૭૬૩.

મીરકાસમ સાથે લહાઈ. ૧૧. અંગ્રેજોએ મીરજાફરને મુર્શિદાબાદમાં ફરીને ગાદીએ બેસાડયો તથા પટણા કબજે કર્યું, પણ

કાસમના સુબાએ પટણા પાછું જીતી લીધું અને ત્યાંના સર્વે અંગ્રેજોને કેદ કર્યા; તથા અંગ્રેજી પક્ષના દેશીઓને પણ લૂંટી લેઇ કેદ કર્યાં. એટલે અંગ્રેજી સૈન્ય લેઇ મેજર આદમ્સ કાસમ ઉપર ચાલ્યો. તેણે ઘેરીઆ આગળ સમરૂના કવાયતી સૈન્યને હરાવ્યું; તેથી કાસમ નાસીને પટણે ગયો. અંગ્રેજી સૈન્ય તેની પાછળ પટણે આવ્યું. પટણામાં ૧૫૦ અંગ્રેજ કેદ હતા, કાસમે કહાવ્યું કે જો તમે પટણા ઉપર આવશો તો આ કેદીઓનો જીવ લઇશ. પણ એ ડરથી નહિ ગભરાતાં અંગ્રેજ પટણા ઉપર ચઢી આવ્યા. એટલે કાસમે તે કેદીઓના જીવ લેવડાવ્યા. હવે કાસમ નાસી ગયો ને અંગ્રેજ પટણાના ધણી થયા. કાસમે અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદવલા ને શાહઆલમ પાદશાહની મદદ માગી. એ ત્રણે એકઠા થઇ બંગાળા ઉપર ચઢ્યા. એવામાં અંગ્રેજ લશ્કરમાં બળવો થયો. બળવાખોરોના ૨૦ આગેવાનોને તોપને મોઢે ઉરાડી હેકટર મનરોએ બળવો સમાવ્યો, ને અંગ્રેજ લશ્કરવડે ત્રણે મોગલોના એકત્ર સૈન્યને બકસર આગળ હરાવ્યું. સુજાઉદવલા મરેઠાની મદદલેઇ

સુજાઉદવલા.

ફરીને લઢવા આવ્યો. અંગ્રેજે અલ્હાબાદ જીતીને કાલ્પી આગળ સુજાને ૧૭૬૪ માં હરાવ્યો. આથી પાદશાહ અને સુજા અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. આ લઢાઇઓથી મોગલો ઉપર અંગ્રેજી બળની છાપ એવી સજ્જડ બેઠી કે તેમના લશ્કરનું નામ સાંભળી તેઓ નાસવા લાગ્યા.

કલાઇવ બીજીવાર ગવર્નર થઇ આવ્યો. ૧૨. બંગાળાનો ઘરડો નવાબ મીરજાફર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યાથી તેના દીકરા

નજીબુદવલ્લાને અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડી પુષ્કળ ધન લીધું. આ પ્રમાણે કંપનીના નોકરો વેપાર કરતા હતા. પૈસા લેઇ એક પછી એક નવાબને બેસાડતા હતા, જુલમ કરતા હતા ને કંપનીને નુકસાન કરતા હતા. આ બધી વાત કંપનીના વહીવટદારોના જાણુવામાં આવ્યાથી તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો તેઓ વિચાર કરતા હતા, તેવામાં મીરકાસમના બળવાની અને અયોધ્યાના નવાબ ને શાહઆલમ પાદશાહની બંગાળા ઉપર સ્વારીની ખબર તેમને મળી; તેની તેમણે કલકત્તાની કૌંસિલથી સ્વતંત્ર અધિકાર આપી કલાઈવને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવીને મોકલ્યો. ૧૭૬૫. તે કલકત્તે આવ્યો ત્યારે મીરકાસમ નાશી ગયો હતો; પાદશાહ ને અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજી છાવણીમાં કેદી તરીકે પડેલા હતા, ને બંગાળામાં અંગ્રેજની પુનઃ સ્થાપના થઇ હતી.

કલાઇવ બંદોબસ્ત કરે છે. ૧૩. કલાઇવને બંગાળામાં આવી બે કામ કરવાનાં હતાં. ૧. કંપનીના નોકરો લાંચ લેઇ અન્યાય કરતા તથા ખાનગી વેપાર કરી કંપનીને નુકશાન કરતા તે બંધ કરવાનું; અને ૨. દિલ્લીનો પાદશાહ કંપનીને શરણે આવ્યો હતો તેનો લાભ લેઇ બંગાળામાં કંપનીની સત્તા કાયમ કરવાનું. કંપનીના વહીવટદારોએ હુકમ કર્યો હતો કે કંપનીના કોઇ પણ નોકરે નજરાણાને નામે લાંચ લેવી નહિ. કલાઇવે કલકત્તે આવીને તે હુકમ અમલમાં લાવવાની સઘળા નોકરોને તાકીદ કરી, ને અલ્હાબાદ ગયો. ત્યાં જનરલ કાર્નોક અયોધ્યા, કરા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત જીતીને છાવણી નાખી પડેલો હતો. પાદશાહ ને સુજા તેને શરણે આવ્યા હતા. કલાઇવે એ બંને સાથે સંધિ કરી અલ્હાબાદ ને કરાપ્રાંત પાદશાહને આપ્યા; તેના બદલામાં પાદશાહે બંગાળા, બહાર, ને ઓઢીઆ પ્રાંતની વસુલાત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો, ને બંગાળાનો નવાબ ફોજદારી અધિકારી ભોગવે એવું ઠરાવ્યું. તે બદલ કંપનીએ દરસાલ પાદશાહને ૨૬ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી એમ ઠર્યું. તે પહેલાં બંગાળાના નવાબ પાદશાહને દરસાલ એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી ભરતા. આ પ્રમાણે

કંપનીને ચાર કરોડની ઉપજના ત્રણ પ્રાંતો પાદશાહ તરફથી મ-ળ્યા; એ વગર પાદશાહે ઉત્તરસરકાર પ્રાંતની વસુલાત ઉઘરાવવા-નો અધિકાર પણ આપ્યો હતો.

બંગાળાની ફોજદારી કંપની લેછે. ૧૪. એ સમયથી બં-ગાળામાં દિવાની કામ કરનાર કંપની, અને ફોજદારી કામ કરનાર નવાબ; એમ બે રાજ્યકર્ત્તા થવાથી બેદાદી ચાલી, તેથી ક્લાઇવે નવાબને પચાસ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી એ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા; પણ એ નવાબ મૂઆથી નવો નવાબ થયો, ત્યારે બાંધેલું પેન્સન ઘટાડીને ૪૫ લાખનું કર્યું; ને તેના મરણ સમયે નાના ન-વાબને ૧૭૬૯ માં ૩૫ લાખ આપવા ઠરાવ્યા. બંગાળાનું ખર્ચ ઘ-ટાડવાને મીશે હેસ્ટિંગ્સે એ. પેન્સનની રકમ અરધી કરી નાખી.

કામદારોનો બંદોબસ્ત. ૧૫. હવે ક્લાઇવે કંપનીના નોકરો-નો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. કંપનીના નોકરો નજ-રાણું લેતા, ખાનગી વેપાર કરતા, ને ધનલોભથી અન્યાય ને જૂ-લમ કરતા. વળી લઢાઇઓ ચાલવાથી લશ્કરી ખર્ચ વધી પડ્યું હતું, ને લઢાઇ વખતે તેમને બેવડું ભથ્થું આપવું પડતું. ક્લાઇવે નજરાણું લેવાનું બંધ કરી તથા ઉપદેશ કરી ખાનગી વેપાર નહીં કરવાની તાકીદ આપી, ને તેના બદલામાં તેમનો પગાર વધારી આપ્યો. લશ્કરને બેવડું ભથ્થું મળતું તે બંધ કર્યું, તેથી બસેં લ-શ્કરી અમલદારોએ રાજીનામાં આપ્યાં. એવામાં મરેઠાની સ્વારી આવવાની બૂમ ચાલી, તોપણ ક્લાઇવે નહિ ડરતાં તેમનાં રાજી-નામાં મંજુર કર્યાં, ને એ અમલદારોને કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ અંગ્રેજી સિપાઇઓએ માન્યો નહિ, ત્યારે તેણે દેશી લ-શ્કરની સહાયથી અંગ્રેજી લશ્કરની શુદ્ધ ઠેકાણે આણી. તેમાંના કે-ટલાકને બરતરફ કર્યા ને કેટલાકને રજા આપી; તેમના જગા મ-દ્રાસથી નવા માણસ બોલાવીને પૂરી. એ રીતે ક્લાઇવે દઢતા અને સખ્તાઇથી બળવો સમાવી પોતાના સુધારા અમલમાં આણ્યા. ૧૭૬૬. તે પછી તે પોતાની તન્દુરસ્તી સુધારવાને છેલીવારનો વિલાયત ગયો. ૧૭૬૬. એ એક ગરીબ કારકુન તરીકે ઈ. સ.

૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, ત્યાં લશ્કરનો સરદાર થઈ એણે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો મજબૂત પાયો નાખ્યો. ક્લાઇવ શૂરો બહાદુર, સાહસિક, દૃઢ મનનો ને ચંચળ હતો, પણ તે પોતાની મતલબ સાધવાને ગમે તેવું કપટ કરવાને અચકાય તેવો નહોતો.

નવી રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૬. ક્લાઇવના ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં બંગાળામાં અંધેર ચાલ્યું. કંપનીના અંગ્રેજ નોકરો બેકૈદ થયા, ને ક્લાઇવનો કરેલો બંદોબસ્ત તૂટયો. ક્લાઇવે બંગાળાનો દિવાની વહીવટ નવાબના સમય જેવોજ રાખ્યો હતો; એટલે દેશી ઇજારદારો ને નોકરો વહીવટ કરતા. તેમની પાસેથી કંપનીના નોકરો પૈસા લેવા લાગ્યા. દેશમાં અન્યાય, જૂલમ ને ત્રાસ વર્તી રહ્યો. કંપનીના વહીવટદારો પણ પોતાના સગાસ્નેહીનેજ મોટી મોટી નોકરીઓ આપતા. વહીવટ ઉપર દેખરેખ કે નોકરોની લાયકી જોતા નહિ, તેથી તેઓ ગમે તેમ વર્તી ગમે તેવા ઉપાયથી પોતાના ખીસ્સાં તર કરતા. એવામાં ૧૭૭૦ માં બંગાળામાં મોટો દુકાળ પડયો, ને લાખો માણસ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે કેર વર્તાતો જોઇ કંપનીના વહીવટદારોએ બંગાળાનો વહીવટ ચલાવવાને નવી યોજના કરી; તેની રૂએ દેશી અધિકારીઓને કહાડી તેમની જગાએ અંગ્રેજ કલેક્ટરો ને બીજા રેવન્યુ અધિકારીઓ નીમ્યા, તેથી જૂલમ ને અન્યાય બંધ પડયા આ નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવાને કંપનીના વહીવટદારોએ વાર્ન હેસ્ટિંગ્સને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો.

હિંદના બીજા ભાગોના બનાવ. ૧૭. આ પ્રમાણે બંગાળામાં કંપનીના રાજ્યની સ્થાપના થઇ એ મુદ્દતમાં (૧૭૫૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં) હિંદના બીજા ભાગમાં જે બનાવ બન્યા તે તપાસીએ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરેઠા હાર્યા ને બાલાજી પેશ્વા મરણ પામ્યો; તેની જગાએ માધવરાવ પેશ્વા થયો. તેણે પોતાના પરાક્રમે કરી પેશ્વાઇ સજીવન કરી. સિંધીઆની ગાદીએ મહાદજી ને હોલ્કરની ગાદીએ અહલ્યાબાઇ ને સેનાપતિ તુકોજી થયા. તેમણે ઉત્તર હિંદના રજપૂત રાજ્યોમાં લૂંટફાટ કરીને તથા

ખંડણી લેઇને પોતાની સત્તા બેસાડી. દક્ષિણમાં ફ્રેંચ કંપની હારી, ને નિજામના રાજ્યમાંથી પણ તેમની સત્તાનો અંત આવ્યો; ને નિજામની ગાદીએ સલાબતજંગને મારીને તેનો ભાઈ નિજામઅલી થયો. મહિસૂરના હિંદુરાજા પાસેથી રાજ્ય લેઇ હૈદરઅલી નામે શૂરો મુસલમાન ત્યાં પાદશાહ થઇ પડયો. આગળ જતાં એ રાજ્ય બહુ બળવાન થયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહિસૂરનું મુસલમાની રાજ્ય.

૧. હૈદરઅલી. ૨. હૈદર રાજા થાય છે. ૩. હૈદર બળવાન થાય છે. ૪. અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૫. હૈદરને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૬. અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૭. હૈદરનું મરણ. ૮. ટીપુ સાથે સલાહ. ૯. ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૧૦. ટીપુ સાથે બીજો વિગ્રહ.

હૈદરઅલી. ૧. મહિસૂરમાં પ્રથમ હિંદુરાજાનું રાજ્ય હતું. અઢારમા સૈકાની શરૂઆતમાં ત્યાંના રાજાના લશ્કરમાં એક પંજાબી ફકીરનો છોકરો ફતેહમહમદ નામે નાયક હતો. એ નાયકને બે છોકરા હતા. મોટો શાબાશઅલી ને નાનો હૈદરઅલી. હૈદરઅલીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં થયો હતો. તે મોટો થયો ત્યારે રાજાની ચાકરીમાં રહ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની બહાદુરી ને હોંશિયારી વડે નામ કાઢયું. એક સારા સરદારમાં જેવા ગુણો જોઇએ તેવા ગુણો તેનામાં હતા. એ ગુણો વડે રાજાના દીવાન નંદરાજની પ્રીતિ મેળવીને તે પાયરીએ ચઢયો.

હૈદર રાજા થાયછે. ૨. કર્ણાટકની લઢાઇઓ વખતે હૈદરને પોતાની ટુકડીનાં માણસો વધારવાની સત્તા મળી; તેથી તેણે શિવાજીની પેઠે પરાક્રમી ને સાહસિક લૂંટારા એકઠા કર્યા. તેમનો પગાર ઠરાવ્યો નહોતો, પણ અરધી લૂંટ તેઓ વહેંચી લે ને અરધી હૈદરને આપે એવો ઠરાવ હતો. એ રીતે એણે લશ્કર જ-

માગ્યું ને લૂંટફાટથી ધનસંગ્રહ કર્યો. એણે કેટલીકવાર નંદરાજનો બચાવ કરી વિશ્વાસ મેળવ્યો. ને પછી તેનો વિશ્વાસઘાત કરી તેની જગા પોતે લીધી. આગળ જતાં પોતાનું બળ જમાવી રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી કેદ કર્યો ને રાજ્યનો ધણી પોતે થયો, ઈ. સ. ૧૭૬૧.

હૈદરઅલી.

હૈદર બળવાન થાયછે. ૩. હવે તેણે આસપાસના નાનાં રાજ્યો જીતવા માંડ્યાં. પ્રથમ તેણે બેદનૂરના હિંદુ રાજા ઉપર સ્વારી કરી તે શહેર લૂંટ્યું, તેમાં તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. એજ પ્રમાણે બીજા ઘણાં નાનાં રાજ્ય જીતી રાજ્ય વધાર્યું ને ધનસંગ્રહ કર્યો. એવામાં માધવરાવ પેશ્વાએ તેના ઉપર સ્વારી કરી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪. તેના ગયા પછી બીજે વર્ષે હૈદરે કાલીકટના ઝામોરીન રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો. હૈદર બળવાન થયાથી પેશ્વાએ નિઝામ સાથે ઐક્ય કરીને તેને બળહિન કરવાનું ધાર્યું. નિઝામના પેટામાં અંગ્રેજ પણ સામેલ થયા; એ વાત પેશ્વાને ગમી નહિ. એ સમયે અંગ્રેજો પેશ્વાની કાંઇ ગણતીમાં નહોતા, તેથી પેશ્વાએ એકલે હાથે હૈદરને હરાવીને તેની પાસેથી ૩૫ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેઇ સલાહ કરી. હૈદરે નિઝામને પૈસા આપીને ફોડયો ને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૪. મરેઠા ને નિઝામ સાથે સંધિ કરી હૈદરે અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. અંગ્રેજ સરદાર સ્મીથ સાહેબ

હતો ને તેની પાસે ૭ હજાર લશ્કર હતું. હૈદર પોતાનું ૭૦ હજાર સૈન્ય લેઈ કર્ણાટક ઉપર ચઢ્યો. ત્રીનોમાલી આગળ તેને સ્મીથ સાથે લઢાઇ થઇ; પણ તેમાં હૈદર હાર્યો. હૈદરના કુંવર ટીપુએ ચુંટી કહાડેલા સ્વારો લઇ કર્ણાટકમાં લૂંટ ચલાવી. એવામાં બંગાળેથી એક લશ્કર પગવાટે નિજામના મૂલક ઉપર ચઢયું; તેથી નિજામે ગભરાઇને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી, પણ હૈદર તેથી હીંમત હાર્યો નહિ. તેણે લઢાઇ જારી રાખી. મુંબઇથી એક અંગ્રેજી લશ્કર જળમાર્ગે હૈદરના રાજ્ય ઉપર આવ્યું, ને માંગલૂર જીત્યું. એવામાં ચંગામ આગળ હૈદર બીજીવાર હાર્યો, તેથી તે સલાહ કરવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ અંગ્રેજોની સખત માગણી તેનાથી કબુલ થઇ નહિ, તેથી વળી યુદ્ધ ચાલ્યું. એ વખતે અંગ્રેજી સેનાપતિની જગોએ જનરલ વુડ થયો. તેણે સ્મીથના જેવી ચંચળાઇ નહિ બતાવ્યાથી હૈદર ફરીને તેજીપર આવ્યો, તેથી જનરલ સ્મીથની નિમણુંક થઇ. તેની નજર ચૂકાવી પોતાના વીણી કાઢેલા સ્વારો લેઇ હૈદર લાંબી મજલો કરી સાડાત્રણ દિવસમાં મહિસૂરથી મદ્રાસ આવી પહોચ્યો. તે વખતે સ્મીથ મદ્રાસ છોડીને દૂર ગયો હતો. હૈદર આવ્યો ત્યારે મદ્રાસનો બચાવ કરવાને લશ્કર નહોતું, તેથી ત્યાંના ગવર્નરે ડરીને હૈદર સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે એક બીજાનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો તથા સંકટ સમયે એક બીજાને સહાય કરવી. ઇ. સ. ૧૭૬૯. મદ્રાસના ગવર્નરે આ સંધિ કરવામાં મોટી ભૂલ કરી; કેમકે તેમણે જાણવું જોઇતું હતું કે હૈદર આપણી સાથે સંધિ કરી તરતજ મરેઠા સાથે યુદ્ધ કરશે ને તે વખતે મરેઠાની વિરૂદ્ધ હૈદરને સહાય થશે નહિ. મુંબઇની આસપાસ મરેઠી રાજ્ય અને મરેઠાની વસ્તી હતી. મરેઠા સાથે દોસ્તી છતાં કલહ કરવાથી મરેઠા મુંબઇ ઉપર ચઢી આવે તો મુંબઇનો બચાવ કરવાને ત્યાંના ગવર્નર પાસે કાંઈ સાધન નહોતાં; તેથી મુંબઇ મોટા જોખમમાં આવી પડે. આવો વિચાર કરી એક બીજાને સહાય કરવાનો કરાર કરવો જોઇતો નહોતો; પણ તેણે લાચારીથી એ સંધિ કરી હતી.

હૈદરને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૫. ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજ સાથે પોતાને ફાવતી સરતો થયાથી હૈદરે પેશ્વાને ખંડણી આપવી બંધ કરી, તેથી માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદર ઉપર ચઢાઇ કરી, ને ચીરકુલીના રણમાં તેને હરાવી ખંડણી લીધી, તથા તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ મરેઠી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ૧૭૭૨. તે પછી માધવરાવ મરણ પામ્યો ને નારાયણરાવ મરાયો, તથા મરેઠી રાજ્યમાં કુસંપ થયો. એ તકનો લાભ લેઇ હૈદરે ખોએલો મૂલક પાછો જીતી લીધો.

અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૬. સન ૧૭૬૯ માં થયેલી મદ્રાસની સલાહ પ્રમાણે ૧૭૭૨ માં જ્યારે પેશ્વા હૈદર ઉપર ચઢયો, ત્યારે હૈદરે અંગ્રેજની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ; તેથી તે અંગ્રેજ ઉપર વેર લેવાનો લાગ તપાસતો હતો. તેણે ફ્રેંચ સરદારો રાખી કવાયતી લશ્કર બનાવ્યું હતું, એવામાં અંગ્રેજોને મરેઠા સાથે લઢાઇ સળગી. એ તકનો લાભ લઈ હૈદર, મરેઠા ને નિઝામ ત્રણેએ ઐક્ય કરી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૭૮૦. એ ઠરાવ પ્રમાણે હૈદર પોતાનું કવાયતી સૈન્ય લેઇ કર્ણાટક ઉપર ચઢયો; તે વખતે તેના પાસે ૯૦ હજાર લશ્કર ને સો તોપો હતી. હૈદરની વય ૭૮ વરસની છતાં તે એક જુવાન જોદ્ધા જેવી ચંચળાઈ રાખતો હતો. સર હેકટર મનરો જે પૂર્વે બંગાળામાં સિપાઇઓનો બળવો સમાવી બકસર આગળ મોગલોને હરાવી પ્રખ્યાત થયો હતો, તે મદ્રાસના અંગ્રેજી સૈન્યનો સેનાપતિ હતો; પણ આ વખતે એનામાં તે વખત જેવી ચંચળાઇ નહોતી. કર્નલ બેલી ૨૮૦૦ માણસનું સૈન્ય લેઇ ગંતુર જતો હતો; તેવામાં હૈદરે પોલીલોરના રણમાં તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. જનરલ મનરો ત્યાંથી એ મજલ દૂર હતો; તોપણ તે ડરીને બેલીની સહાયે નહિ આવતાં મદ્રાસ જતો રહ્યો. બેલીનું ઘણું સૈન્ય કપાઈ ગયાથી અંતે તેને પોતાનાં ૨૦૦ માણસો સાથે હૈદરને શરણ થવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૦. કર્નલ બ્રાર્થવેટના સૈન્યની પણ એજ દશા થઇ. આ સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા કે ત્યાંના ગવર્નર જનરલ હેસ્ટિંગ્સે સર અયરકૂટને સૈન્ય આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, ને એક

બીજું સૈન્ય કર્નલ પીઅર્સને આપીને પગરસ્તે મોકલ્યો. તેવામાં વરાડનો રાઘોજી ભોંસલે ૩૦ હજાર લશ્કર લેઈ ઓઢીઆમાં થઈ બંગાળા જીતવાને ચાલ્યો. તેને કર્નલ પીઅર્સના સૈન્ય સાથે ભેટ થઈ, પણ અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેને પૈસા આપીને પાછો વાળ્યો. આ પ્રમાણે ધનલોભી ભોંસલે ઐક્યમાંથી તૂટયો. સન ૧૭૮૧ માં સર કૂટ હૈદર સામો યુદ્ધે ચઢ્યો. હૈદરે આર્કોટ જીતી લીધું, ને તેના પુત્ર ટીપુએ વાંદીવાસને ઘેરો ઘાલ્યો. ચીદંબરમ આગળ હૈદરનો અને સર કૂટનો મળાપ થયો, તેમાં અંગ્રેજી સૈન્ય પાછું હઠયું. તેથી તે કડલોર ભણી ચાલ્યું. હૈદરે પોર્તોનોવો આગળ તેને ઘેરી લેઇ લઢાઇ જોડી, પણ તેમાં તેના ૧૦ હજાર માણસ મરાયાં ને તે હાર્યો; તેથી ટીપુ વાંદીવાસનો ઘેરો ઉઠાવી તેના બાપને આવી મળ્યો. એવામાં કર્નલ પીઅર્સનું સૈન્ય પણ આવી પહોંચ્યું. પોલીલોર કે જ્યાં ગઈ સાલમાં બેલીએ માર ખાધો હતો, ત્યાં સર કૂટ હૈદર સામા આવ્યો બંને લશ્કર બહુ બહાદુરીથી લઢ્યાં, પણ અંતે હૈદરને પાછું હઠવું પડયું. વળી સોલીંગર આગળ પણ તે હાર્યો. એ પ્રમાણે ૧૭૮૧ ની સાલ પૂરી થઇ, પણ લઢાઇ બંધ પડી નહિ. આ હારથી હૈદર કાંઇ નાઉમેદ થયો નહોતો ફ્રેંચો તેની કુમકમાં હતા. સન ૧૭૮૨ માં કૂટ વિલાયત ગયો, ને હૈદરની સહાયે યૂરોપથી ફ્રેંચ સૈન્ય આવ્યું. ઇંગ્લાંડથી અંગ્રેજી લશ્કર પણ આવ્યું ને લઢાઇ ચાલી. હૈદરે કર્ણાટકમાં ને ટીપુએ મલબાર કાંઠે યુદ્ધ ચલાવ્યાં.

હૈદરનું મરણ. ૭. એ સાલમાં હૈદર ૮૦ વરસની ઉમ્મરે મરણ પામ્યો. તે વખતે તેના ખજાનામાં ત્રણ કરોડ રૂપિયા તથા લાખો રૂપિયાનું જવાહિર હતું. હૈદર શૂરો, બહાદુર, યુદ્ધમાં કુશળ, ચંચળ, દઢ ને ઉમંગી, પણ કપટી ને ક્રૂર હતો. તેના મરણના સમાચાર ટીપુને મોકલ્યા; ને લશ્કરમાં બેદિલી ન ફેલાય માટે પૂર્ણિઆ ને કૃષ્ણરાય નામે તેના કારભારીઓએ હૈદરના મરણની વાત છૂપી રાખી, તેનું મૂડદું મ્યાનામાં બંધ રાખી ફેરવ્યું. એવામાં ટીપુએ આવી રાજ્યની લગામ હાથ કરી. ઇ. સ. ૧૭૮૨.

ટીપુ સાથે સલાહ. ૮ હૈદરના મૂઆ પછી ટીપુએ લઢાઇ જારી રાખી. બુસ્સી ફ્રેંચ ફોજ લઇ તેની કુમકે આવ્યો. કૂટ પછી અંગ્રેજ સેનાપતિ સ્ટુઅર્ટ હતો, તે કૂટ જેવો નહોતો. બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઇ ચલાવી, તેમાં કોઈવાર અંગ્રેજનો તો કોઇવાર ટીપુનો જય થતો. ટીપુએ અંગ્રેજ કેદીઓને બહુ દુઃખ દીધું ને કેટલાકને રીબાવી રીબાવીને માર્યા. અંગ્રેજો ટીપુને મહિસુરના સિંહને નામે ઓળખે છે. લશ્કરની ને

ટીપુ.

ધનની ખરાબીથી કંટાળીને ગવર્નર જનરલની મરજી વિરૂદ્ધ મદ્રાસના ગવર્નરે માંગલૂર મુકામે ટીપુ સાથે સલાહ કરી, તેમાં એક બીજાનો લીધેલો મૂલક પાછો આપવો એમ ઠર્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૪

ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૯. સલાહ કર્યા પછી ટીપુ પોતાનું બળ જમાવતો ચાલ્યો. તેણે પાદશાહ પદ ધારણ કર્યું તથા અંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર સન ૧૭૮૯ માં હલ્લો કર્યો; તેથી રાજાએ અંગ્રેજોની સહાય માંગી. અંગ્રેજોએ ટીપુને ત્રાવણકોર ઉપર હલ્લો નહિ કરવાને કહ્યું; પણ તેણે તે નહિ ગણકાર્યાથી અંગ્રેજોએ તેના ઉપર યુદ્ધે ચઢવાની તૈયારી કરી સન ૧૭૯૦ માં જનરલ મેદોસ અંગ્રેજી સૈન્ય લેઇ ટીપુના રાજ્ય ઉપર ચઢયો; પણ ટીપુએ તેના લશ્કરનો બે ઠેકાણે પરાભવ કર્યો. તે સમયે કલકત્તાનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કાર્નવાલીસ હતો. તેણે ટીપુનો નાશ કરવાને નિજામ તથા મરેઠા સાથે સંધિ કરી, તેમની સહાય

મેળવી કોર્નવાલીસ પંડે મહિસૂર ઉપર ચઢયો. ૧૭૯૨. પરશુરામ ભાઉ, પટવર્ધન અને બાપુ ગોખલે એ મરેઠી સૈન્ય લેઇ આવ્યા. એ સૈન્યને અટકાવ કરવાને ટીપુએ યત્ન કર્યો, પણ તે હાર્યાથી તેણે ભયભીત થઇને સલાહ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે ટીપુએ અર્ધુ રાજ્ય ને ૩ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજને, અને ૩૦ લાખ રૂપિયા મરેઠાને આપવા; ને શરતો પાળતાં સુધી તેના બે છોકરા બાંહેધરીમાં આપવા. અર્ધા રાજ્યમાંથી તુંગભદ્રાની ઉત્તરનો પ્રાંત મરેઠાને, ગજકોટ ને કડપા નિજામને આપી બારમહાલ, મલબાર ને ડીંડીગલ અંગ્રેજે લીધાં.

ટીપુ સાથે બીજો વિગ્રહ. ૧૦. ટીપુને થયેલું નુકસાન ભારે હતું. તેનું અર્ધું રાજ્ય ગયું, ને ખજાનો ખાલી થયો, એ તેનાથી ખમાયું નહિ. એ વખતે યુરોપમાં ફ્રેંચોનો રાજા નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ વિજય મેળવતો હતો તેની સાથે તથા કાબુલમાં અબદલ્લી રાજા ઝમાનશાહ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી અંગ્રેજને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વાત માલમ પડતાંજ ગવર્નર જનરલ માર્કિવસ વેલેસ્લી મદ્રાસ આવ્યો. તેણે નિજામના રાજ્યમાંથી અને અર્કાટથી લશ્કર બોલાવી સુમારે ૩૦ હજાર સૈન્ય જમાવી જનરલ હારીસની સરદારી નીચે મહિસૂર ઉપર મોકલ્યું. નિજામ સૈન્યનો ઉપરી ગવર્નર જનરલનો ભાઇ આર્થર વેલસ્લી, ને મુંબઇના લશ્કરનો ઉપરી જનરલ સ્ટુઅર્ટ હતા. હારીસે માલવેલી આગળ, ને સ્ટુઅર્ટે સીંદાસુર આગળ ટીપુના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો, તેથી તે શ્રીરંગપટ્ટણમાં ભરાયો. અંગ્રેજી સૈન્યે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. સન ૧૭૯૯. ટીપુએ બહાદુરીથી લઢાઇ કરી પણ તેમાં તે મરાયો, તેથી હૈદરે ઉઠાડી મૂકેલા રાજા કૃષ્ણરાયના વંશમાં એક કુંવર હતો, તેને થોડું રાજ્ય આપીને અંગ્રેજોએ મહિસૂરની ગાદીએ બેસાડયો; ને એ રાજા મોટો થતા સુધી રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના તરફથી કમિશનર નીમ્યો. બાકીના રાજ્યમાંથી થોડું નિજામને આપી, બીજું કંપનીએ લીધું. સન ૧૮૦૦. અંગ્રેજોએ ટીપુના પુત્રોને વેલોરના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યા. ટીપુ પણ એના બાપના જેવો બહાદુર અને ઘાતકી હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા.

૧. હેસ્ટિંગ્સ બંગાળાનો ગવર્નર. ૨. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ ૩. રોહિલાનો નાશ. ૪. હેસ્ટિંગ્સનાં કામો. ૫. હેસ્ટિંગ્સ ને તેના કૌન્સિલરો. ૬. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉદ્દવલા. ૭. નંદકુમાર. ૮. કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૯. હેસ્ટિંગ્સને નાણાંની તાણ પડવાનાં કારણ. ૧૦. ધન મેળવવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૧. મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ. ૧૨. પીટ્ટનો કાયદો. ૧૩. હેસ્ટિંગ્સની રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૪. લોર્ડ કાર્નવાલીસ. ૧૫. જમીનદારી. ૧૬. અર્કાટના નવાબ સાથે કરાર. ૧૭. કંપનીનો નવો પટો. ૧૮. સર જાન શોરની રાજ્યનીતિ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ.

હેસ્ટિંગ્સ બંગાળાનો ગવર્નર. ૧. બંગાળામાં ચાલતી ગરબડ મટાડીને ત્યાં પાકો બંદોબસ્ત કરવા માટે કલાઇવના હાથ નીચે કેળવાયલા હેસ્ટિંગ્સ સાહેબને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવીને મોકલ્યો. એ કલાઇવના જેવાજ સ્વભાવનો હતો, પણ તેનામાં યુદ્ધકૌશલ્ય નહોતું, તોપણ કલાઇવે અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો તે ઉપર હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યની મજબૂત ઇમારત ચણી.

હેસ્ટિંગ્સ.

રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ. ૨. વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં હિંદનો રાજ્ય વહીવટ બરાબર ચલાવવા માટે એક કાયદો મંજૂર થયો, તેને

"રેગ્યુલેટિંગ આકટ" કહે છે. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે ૧. કલકત્તાના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેવો, અને મુંબઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરોને તેના તાબામાં રાખવા. ૨. ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવાને ચાર કૌન્સિલરો (સલાહકાર) આપવા. ૩. કલકત્તામાં એક સુપ્રીમ કોર્ટ (સદર અદાલત) સ્થાપવી, તે ન્યાયનું કામ કરે. તેમાં એક મુખ્ય ને ત્રણ મદદગાર જડજ (ન્યાયાધિશ) નીમવા. ૪. એ બધાની નિમણુંકો ઈંગ્લાંડનો રાજા કરે. ૫. કંપનીના કોઈપણ કામદારે વેપાર કરવો નહિ કે નજરાણો લેવો નહિ. આ કાયદાની રૂએ હેસ્ટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. ઇ. સ. ૧૭૭૩.

રોહિલાનો નાશ. ૩. હેસ્ટિંગ્સ હિંદમાં આવ્યો તે પહેલાં માધવજી પેશ્વાએ પોતાના સરદાર મહાદજી સિંધિઆ તથા તુકોજી હોલકરને ઉત્તર ભરતખંડમાં મોકલ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં શાહઆલમને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડયો, તેથી પાદશાહે અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંતો મરાઠાને આપ્યા. મરેઠા સન ૧૭૭૩ માં રોહિલખંડ ઉપર ચઢયા, તેથી રોહિલા લોકોના સરદારે અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદવલાનો આશ્રય માગ્યો, ત્યારે અંગ્રેજોની મારફત એવી સલાહ કરી કે અયોધ્યાનો નવાબ મરેઠાના હુમલાથી રોહિલાનું રક્ષણ કરે, તેના બદલામાં રોહિલા લોક દશ લાખ રૂપિયા રોકડા ને દશ લાખ રૂપિયા ત્રણ વરસ સુધી બીજા આપે; પરંતુ તે વર્ષે મરાઠા લઢાઈ કર્યા વગરજ ચાલ્યા ગયા; અને બીજીવાર આવ્યા ત્યારે રોહિલાના સરદારે તેમને દ્રવ્ય આપીને પાછા કાઢયા; તેથી નવાબની મદદની તેમને જરૂર નહિ પડ્યાથી તેમને તેણે કરાર પ્રમાણે પૈસા આપ્યા નહિ. નવાબે તે પૈસા વસુલ કરવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી ને ૪૦ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા કબુલ કર્યાં. હેસ્ટિંગ્સ ઉપર ઈંગ્લાંડથી વારંવાર નાણાંની માગણી થતી હતી, તેથી પૈસાની ખાતર તેણે રોહિલાઓનો નાશ કરવામાં સહાય કરી. સન ૧૭૭૪ માં બંનેના એકત્ર સૈન્યે ૨૦૦૦ રોહિલાનો નાશ કર્યો ને એ પ્રાંત નવાબે ખાલસા કર્યો; ને રોહિલાના નવાબના એક છોકરાને થોડું રાજ્ય આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના

વંશજો હજુ પણ રામપુરના નવાબ કહેવાય છે.

હેસ્ટિંગ્સનાં કામો. ૪. આ વિના હેસ્ટિંગ્સે બીજાં નિંદ્ય કામો કર્યાં. નાણાંની માગણી પૂરી પાડી. ડિરેક્ટરોને રાજી રાખવા માટે એ કામો કરવાની તેને ફરજ પડી. ખર્ચ ઘટાડવાના નિમિત્તે તેણે બંગાળાના નવાબને મળતું પેનશન અર્ધું કરી નાખ્યું, તથા નવો નવાબ બાળક હોવાથી તેની માને વાલી ઠરાવી તેની પાસેથી કેટલુંક ધન લીધું. વળી સન ૧૭૭૧ થી દિલ્હીનો પાદશાહ મરેઠાને આશ્રયે ગયો હતો; તેથી તેને આપેલા અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંત લઈને ૫૦ લાખ રૂપિયા માટે અયોધ્યાના નવાબને વેચાતા આપ્યા. લાર્ડ ક્લાઇવે બંગાળાની ઉપજમાંથી દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા પાદશાહને આપવા ઠરાવ્યા હતા તે બંધ કર્યા.

હેસ્ટિંગ્સ અને તેના કૌન્સિલરો. ૫. સને ૧૭૭૪ માં હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો, ને તેના ચારે કૌન્સિલરો આવ્યા. ત્રણ કૌન્સિલરોના વિચાર ગવર્નર જનરલના વિચારથી કેવળ વિરૂદ્ધ હતા, તેથી કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું ધાર્યું થતું નહિ. વિરૂદ્ધ પક્ષનો આગેવાન ફ્રાંસિસ હતો.

અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉદવલા. ૬. સન ૧૭૭૬ માં અયોધ્યાનો નવાબ સુજાઉદવલા મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર અસોફઉદવલા નવાબ થયો. તેની સાથે હેસ્ટિંગ્સે સંધિ કરી તેની પાસેથી કાશી પ્રાંત લીધો. વળી તેના રક્ષણાર્થે અંગ્રેજ ફોજ રાખીને તે ફોજના ખર્ચ બદલ દરવર્ષે ૩૨ લાખ રૂપિયા લેવાના ઠરાવ્યા, કાશીપ્રાંત અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાથી ત્યાંના રાજા પાસેથી દર વર્ષે ૨૨॥ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવાની ઠરાવી. વળી અસોફઉદવલા પાસે પાછલા લેહેણાની હેસ્ટિંગ્સે ઉઘરાણી કરી; પણ તેનો ખજાનો ખાલી હોવાથી તે આપી શકયો નહિ. તેની મા પાસે બે કરોડ રૂપિયા હતા. પણ કૌન્સિલરોની સહાયથી તેણે ન આપ્યા.

નંદકુમાર. ૭. કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું વજન ઘટવાથી તેના ઉપર સુપ્રીમ કોર્ટમાં લાંચની ફરિયાદો થવા માંડી. નંદકુમાર નામે જાગીરદાર મુખ્ય ફરિયાદ કરનાર હતો; તેની તપાસ કૌન્સિલમાં

થવા લાગી. એવામાં નંદકુમારે ઘણાં વર્ષ ઉપર કોઈ જૂઠો દસ્તાવેજ બનાવ્યો હશે; તે બાબત સુપ્રીમ કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું. હેસ્ટિંગ્સની સલાહથી વિલાયતના કાયદા લાગુ પાડી તે કાયદાની રૂઇએ નંદકુમાર ઉપર ફરિયાદ સાબિત થતાં જડજોએ તેને ફાંસી દીધી, તેથી હેસ્ટિંગ્સનું ભય ટળ્યું.

કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૮. તે પછી થોડી મુદતમાં વિરૂદ્ધ પક્ષમાંનો એક કૌન્સિલર મરણ પામ્યાથી કૌન્સિલમાં ગવર્નર જનરલનું બળ વધ્યું. છેવટે ફ્રાંસિસ વિલાયત જવાથી હેસ્ટિંગ્સનું ધાર્યું થવા લાગ્યું.

હેસ્ટિંગ્સને નાણાંની તાણ પડવાનાં કારણ. ૯. સન ૧૭૭૬ માં મરેઠાઓએ પુરંધર મુકામે સંધિ કર્યા પછી તેઓ ફ્રેંચ સરદારો રાખી મરેઠી લશ્કરને કવાયત આપવા લાગ્યા; એ સમાચાર મળ્યાથી હેસ્ટિંગ્સે મુંબઇના લશ્કરને મરેઠા ઉપર મોકલવા હુકમ કર્યો. વળી સિંધીઆએ ગોહદના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું હતું, તેથી રાણાએ અંગ્રેજની મદદ માગી. હેસ્ટિંગ્સે જનરલ પોફામ તથા ગાર્દર્દને તે તરફ મોકલ્યા. મુંબઇનું લશ્કર પુના ઉપર ચાલ્યું. વડગામ આગળ તે લશ્કરને મરેઠી લશ્કરે હરાવ્યું ને પોતાને ફાવતી શરતો કબુલ કરવાની ફરજ પાડી. ઈ. સ. ૧૭૭૯. પરંતુ હેસ્ટિંગ્સે તે શરતો નાકબુલ કરી લડાઇ જારી રાખી. બીજે વર્ષે હૈદર, મરેઠા ને નિજામે સંપ કરી અંગ્રેજને ભરતખંડમાંથી મારી કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે સંપ થવાથી તેજ સાલમાં હૈદર કર્ણાટક ઉપર, ભોંસલે કલકત્તા ઉપર ને પેશ્વા મુંબઇ ઉપર ચઢ્યા; તેથી હેસ્ટિંગ્સને નાણાંની ને સૈન્યની વધારે તાણ પડી.

ધન મેળવવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૦. નાણાંની તાણ મટાડવાને ગવર્નર જનરલે અન્યાય ને જૂલમનાં કામ કર્યાં. કૌન્સિલમાં એનું બળ વધ્યાથી તથા ફ્રાન્સિસ વિલાયત ગયાથી એવાં કામ કરવામાં એને અંતરાય નડ્યો નહિ. પ્રથમ તો તેણે કાશીના રાજા ચૈતસિંગ પાસેથી પહેલાં ઠરાવેલી ૨૨ાા લાખ રૂપિયા ખંડણી ઉપરાંત પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે માગ્યા. રાજાએ તે ન

આપ્યાથી તેનો પચાસ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો. ને તે વસુલ કરવાને હેસ્ટિંગ્સ કાશી ગયો. ત્યાં અંગ્રેજના દુશ્મનો સામો તે પત્રવ્યવહાર રાખે છે. એવું આળ મૂકી તેને ઉઠાડી મૂકયો, ને તેના ભાણેજને ગાદી આપી; તેની પાસે દર વર્ષે ૪૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવી ઠરાવી, તેનો દીવાની ફોજદારી અધિકાર લેઇ લીધો. ચૈતસિંગને કેદ કર્યાથી કાશીના લોકે બંડ કરી હેસ્ટિંગ્સને ઘેરી લીધો. એટલે રાજા નાશી ગયો ને હેસ્ટિંગ્સ મહા મુશ્કેલીથી બચી શકયો. ૧૭૮૧. એણે બીજો જૂલમ અયોધ્યાની બેગમો ઉપર કર્યો. નવાબ પાસે ખંડણીનું લેહેણું ચઢ્યું હતું પણ તે આપવાને તેની પાસે નાણું નહોતું. હેસ્ટિંગ્સે તેની મા પાસેથી બળાત્કારે એક કરોડ વીશ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ. ૧૧. આ પ્રમાણે તેણે નાણાંની તાણ મટાડી મરેઠા ને હૈદર સાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યું. જનરલ પોપ્હામે ગ્વાલિયર જીત્યું. કર્નલ પીઅર્સે ભોસલેને લાંચ આપીને ફોડયો, ને નિજામ પાસેથી ગંતુર પરગણું લીધું. ગાદર્ડે અમદાવાદ ને ડભોઇ જીત્યાં, પણ વસાઈ આગળ તેને પાછું હઠવું પડયું. એ પ્રમાણે બે વર્ષ સુધી લઢાઇ ચાલુ રહી; તેમાં કેટલીકવાર મરેઠાને તો કેટલીકવાર અંગ્રેજને જય મળ્યો. છેવટે હૈદરનું બળ વધેલું જોઇને તથા ફ્રેંચ સેના તેની મદદે આવ્યાથી મરેઠા સાથે સન ૧૭૮૨ માં સાલ્પા (સાલ્બાઇ) મુકામે તહ કર્યો. તેમાં એવું ઠર્યું કે એક બીજાનો લીધેલો મૂલક પાછો આપવો, ફ્રેંચ વગેરે યૂરોપી લોકને મરેઠી રાજ્યમાં નોકર રાખવા નહિ, ભરૂચ સિંધિઆને આપવું, હૈદર સામે વઢવામાં અંગ્રેજને સહાય કરવી ને રાઘોબાને દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા. આ પ્રમાણે એક સંપમાંથી લોભના માર્યા મરેઠા ફૂટયા. તે પછી હૈદર મરણ પામ્યાથી બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઈ ચલાવી. સન ૧૭૮૪ માં એણે સંધિ કરી.

પીટનો કાયદો. ૧૨. કંપનીના રાજ્યનો વહિવટ ડિરેક્ટરો પાસેથી લેઇ પાર્લામેન્ટના અમલદારોને સોંપવો. એવો કાયદો ફોક્સ નામે પ્રધાને કર્યો પણ તે પાર્લામેન્ટમાં નામંજુર થયો. તે

પછી બીજે વરસ પીટ્ નામે પ્રધાને એનેજ મળતો એક કાયદો મંજુર કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં એવો ઠરાવ થયો કે ડિરેકટરોમાંના ત્રણ જણની છૂપી મંડળી ડિરેકટરોને નામે, રાજાના મંત્રીઓમાંથી ૭ જણાની નીમેલી સભાના હૂકમ પ્રમાણે કામ કરે. એ છમાંનો પ્રમુખ હિંદ ખાતાનો પ્રધાન કહેવાય. હિંદની કૌન્સિલમાંથી એક મેમ્બર (સભાસદ) કમી કરી, મદ્રાસ ને મુંબઇના ગવર્નરને પણ એક એક કૌન્સિલ આપી. વળી પાર્લામેન્ટની રજા સિવાય કંપનીસરકાર હિંદના કોઇપણ રાજા સામે લઢાઇ કિંવા સંધિ કરે નહિ એવું ઠર્યું.

હેસ્ટિંગ્સની રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૩. હેસ્ટિંગ્સે વસુલાત ઉઘરાવવાને કલેકટરો નીમ્યા, ને દેશીઓ પાસેથી મોટાં કામ લેઇ લીધાં. એણે દઢતા, ચંચળાઇ ને ઉત્સાહથી અંગ્રેજી રાજ્યની મજબૂતી કરી એ ખરૂં, પણ લઢાઇઓનું ખર્ચ અને ડિરેકટરોની નાણાંની માગણી પૂરી પાડવાને દેશી રાજા ઉપર વિના કારણે ખંડણી વધારી, ને રોહિલાનો નાશ કરાવ્યો. હેસ્ટિંગ્સ સન ૧૭૮૫ માં વિલાયત ગયો, ત્યાં એના ઉપર ફ્રાંસીસ ને બીજાઓએ પાર્લામેન્ટમાં ફરિયાદ કરી. એ કામ ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ સુધી ચાલ્યું. તેમાં જો કે તે છૂટયો, પણ તેને દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું.

લૉર્ડ કાર્નવાલિસ.

લૉર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૪. હેસ્ટિંગ્સ પછી લાર્ડ કાર્નવાલિસ સને ૧૭૮૬ માં

ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. તેણે પ્રથમ કામદારોને લાંચ લેતા અટકાવી તેમનો પગાર વધારી આપ્યો, તથા લાંચ લેનારને નિ-ષ્પક્ષપાતે શિક્ષા કરી; તેથી તેઓ સુધર્યા. પછી નિઝામ સાથે સલાહ કરી તેની સહાય માટે અંગ્રેજી સૈન્ય રાખ્યું ને ગંતુર પરગણું લીધું. અંગ્રેજી સૈન્ય અંગ્રેજોના મિત્રો સામે ન વાપરવું એમ ઠરાવી તેમની યાદી કરી; તેમાં ટીપુનું નામ ન લખ્યું, તેથી ટીપુને રીસ ચઢી. તેથી તેણે કુર્ગ ને કાનડા પ્રાંત જીતીને ત્યાંના એક લાખ માણસને બળાત્કારે મુસલમાન કર્યા. એવામાં મરેઠાએ ને નિઝામે ટીપુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી, તેમાં ટીપુ હાર્યો; તેથી તેણે ચઢેલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું. તે પછી ટીપુએ મલબાર ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન કર્યા ને હિંદુઓનાં દેવળો તોડ્યાં. એ રીતે એણે ક્રૂરતા ને જૂલમ કરવા માંડ્યાં; છેવટે તેણે ત્રાવણકોર ઉપર ચઢાઇ કરી, ત્યારે કાર્નવાલિસે મહિસુર ઉપર ચઢાઇ કરી; તેમાં ટીપુ હાર્યો ને સન ૧૭૯૨ માં તેણે સલાહ કરી.

જમીનદારી. ૧૫. કાર્નવાલિસે આવીને કલેક્ટરો ને જડજો નીમ્યા; તથા ફોજદારી ને દિવાની કાયદા બનાવ્યા; પણ એ મોટા હોદ્દા ઉપર દેશી અમલદારો રાખ્યા નહિ. સને ૧૭૯૩ માં એણે બંગાળામાં જમીનદારી ધારો દાખલ કર્યો. પાદશાહી વારામાં પરગણાં ઇજારે અપાતાં. અંગ્રેજીની શરૂઆતમાં એ ઇજારા દશ વર્ષ માટે આપ્યા; પણ કાર્નવાલિસે એ ઇજારદારોને વંશપરંપરાના પટા કરી આપ્યા, ને તેમની પાસેથી દર વર્ષે ઉચક રકમ લેવાની ઠરાવી, ખેડુત પાસેથી જમીનદારો વેરો લે, તેમાં કંપનીને વચ્ચે પડવાનું નહોતું, તેથી ખેડુતો ઉપર જમીનદારો જૂલમ કરવા લાગ્યા. એ પ-ટાથી બંગાળામાં મોટા મોટા જમીનદારો થયા, તે આજ પર્યંત છે.

અર્કાટના નવાબ સાથે કરાર. ૧૬. લૉર્ડ કાર્નવાલિસે અ-ર્કાટના નવાબ મહમદઅલ્લી સાથે નવા કરાર કર્યા; તેમાં એવું ઠર્યું કે નવાબે દર વર્ષે નવ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી; તે રોકડા નહિ આપતાં તેટલી ઉપજનો મૂલક આપવો તથા લડાઈ વખતે તેના મૂલકની વ્યવસ્થા અંગ્રેજને સોંપવી. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ

વચ્ચે યૂરોપમાં લઢાઇ ચાલ્યાથી ગવર્નર જનરલે હિંદનાં સઘળાં ફ્રેંચ થાણાં જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૯૩.

કંપનીને નવો પટો. ૧૭. સન ૧૭૭૩ માં કંપનીને મળેલા પટાની મુદ્દત પૂરી થવાથી એ સાલમાં ૨૦ વર્ષની મુદ્દતની નવી સનંદ મળી, તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે આજ સુધી હિંદમાં માત્ર કંપનીજ વેપાર કરતી, પણ હવે ૩૦૦ ટન સુધીનો વેપાર કરવાને બીજા વેપારીઓને પણ છૂટ મળી. એજ સાલની આખરે કાર્નવાલિસ વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ સર જાનશોર થયો.

સર જાનશોરની રાજ્યનીતિ. ૧૮. એનો વિચાર એવો હતો કે, દેશી રાજ્યના માંહોમાંહેના વઘરામાં હાથ ઘાલવો નહિ. તેના આ ઠરાવથી મરેઠા અને ટીપુ નિરંકુશ થયા. મરેઠાએ નિઝામ ઉપર સ્વારી કરી ખરડાની લઢાઇમાં તેને હરાવી નરમ પાડયો. આ લઢાઇ વખતે નિઝામને અંગ્રેજેએ સહાય નહિ કર્યાથી નિઝામે ફ્રેંચ સરદાર રાખીને પોતાના લશ્કરને કવાયત આપવા માંડી, ને ટીપુ પણ અંગ્રેજો સાથે લઢવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો. સન ૧૭૯૫ માં કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલ્લી મરણ પામ્યાથી તેના દીકરાને ગાદી મળી. તેના બાપના વખતનું દેવું ઘણું હતું, તે અંગ્રેજ સરકારે વચમાં પડીને પતાવ્યું.

અયોધ્યાનો નવાબ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફ્ઉદ્દવલા સન ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર વજીરઅલ્લીને બેસાડયો; પણ એ નવાબનો ખરો પુત્ર નથી એવો ગુમાટ ચાલ્યાથી સર જાનશોરે અયોધ્યે જઇ તેને ગાદીએથી ઉઠાડયો, ને અસોફ્ઉદ્દવલાના ભાઇ સાદતઅલ્લીને બેસાડયો. વજીરઅલ્લીને કાશીમાં નજરકેદ કર્યો. ત્યાં તેણે બળવો કર્યો, પણ તેમાં હાર્યો ને ફરીથી કેદમાં પડયો. સન ૧૭૯૮. એજ સાલમાં સર જાનશોર વિલાયત ગયો ને તેની જગોએ લૉર્ડ માર્નિંગ્ટન અથવા લૉર્ડ વેલસ્લી ગવર્નર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૬ ડું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

૧. વેલસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૨. ૧૭૯૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૩. નિજામ સાથે તહ. ૪. ટીપુ સાથે લડાઈ. ૫. મરેઠી રાજ્ય. ૬. વગર લડાઇએ રાજ્ય પ્રાપ્તિ. ૭. મરેઠી ખટપટ અને વસાઇનો તહ. ૮. મરેઠા સાથે બીજો વિગ્રહ. ૯. હોલ્કર સાથે લડાઇ. ૧૦. વેલસ્લી વિલાયત જાય છે. ૧૧. લૉર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૨. સર જ્યોર્જ બાર્લો. ૧૩. વેલોરનું બંડ. ૧૪. લૉર્ડ મિન્ટો. ૧૫. પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૬. ફ્રેંચ થાણાં છતી લેવાં. ૧૭. કંપનીની સનંદ. ૧૮. લૉર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી.

વેલસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૧. લૉર્ડ કાર્નવાલિસ તથા સર જાનશોરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે દેશી રાજ્યના માંહોમાંહેના કજીઆમાં ન પડતાં આપણું આપણું સાચવીને સ્વસ્થ રહેવું. પરંતુ લૉર્ડ વેલસ્લીનો વિચાર એથી વિરૂદ્ધ હતો. તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજી સૈન્યની સહાય આપી તેમને કંપનીના રક્ષણ નીચે લેઇ હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તા સર્વોપરી કરવી. આ વિચાર તેણે દૃઢતાથી અને બહાદુરીથી અમલમાં આણ્યો. તેથી રાજાઓ માંહોમાંહે લઢી રૈયતની ને રાજ્યની પાયમાલી કરતા તે બંધ પડી તેમના જાનમાલનું રક્ષણ થયું.

માર્કિવસ ઓફ વેલસ્લી.

૧૭૯૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૨. વેલસ્લી આવ્યો ત્યારે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય થોડું હતું. બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ તેમને

તાબે હતા, તે સિવાય મદ્રાસ ને મુંબઈની આસપાસ દરિયાકાંઠાનો ને મહિસૂરની દક્ષિણનો થોડો મૂલક હતો; પણ હિંદમાં મરેઠા, નિજામ ને ટીપુ એ મુખ્ય જોરાવર રાજા હતા. અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજોનો આશ્રિત હતો. મરેઠા, નિજામ ને ટીપુએ ફ્રેંચ નાયકોની સરદારી નીચે કવાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું; અને ફ્રેંચો અંગ્રેજોના કટ્ટા શત્રુ હતા, તેમનો મહાન્ સેનાપતિ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ યૂરોપમાં વિજય મેળવી મિસર દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાંથી ભરતખંડ ઉપર આવવાને ટીપુ તેને નોતરતો હતો. વળી કાબુલના રાજા ઝમાનશાહને પણ હિંદ ઉપર ચઢાઇ કરવાને તે ઉશ્કેરતો હતો.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

નિજામ સાથે તહ. ૩. વેલસ્લીએ અંગ્રેજી સત્તા પડી ભાગેલી જોઇ પોતાની રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરી. તેણે પ્રથમ નિજામને પોતાને આશ્રયે આવવા લખ્યું. નિજામે તે કબુલ કરી ફ્રેંચ નાયકોને રજા આપી ને અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના રક્ષણાર્થે રાખી તેનું ખર્ચ આપવાને કબુલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૯૮.

ટીપુ સાથે લડાઇ. ૪. નિજામ તાબે આવ્યા પછી વેલસ્લીએ તે પ્રમાણે કબુલ કરવાને ટીપુને લખ્યું, પણ તેણે તે માન્ય કર્યું નહિ, તેથી તથા ઝમાનશાહ ને નેપોલિયન સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યાથી એના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરીને ટીપુને હરાવી માર્યો; એ વાત પાછળ આવી છે.

મરેઠી રાજ્ય. ૫. આ પછી તેણે મરેઠાને અંગ્રેજી સહાયકારી સૈન્ય રાખવાને લખ્યું. એ સમયે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય પાંચ શાખા

હતી. ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, મહારાષ્ટ્રમાં પેશ્વા, મધ્યપ્રાંતોમાં ભોંસલે ને માળવામાં સિંધીઆ ને હોલ્કર. એ વખતે મરેઠી રાજ્યોમાં ચતુર પુરુષ નાનાફડનવિસ જીવતો હતો. અંગ્રેજી સહાયકારી સૈન્ય રાખવું એ મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ખોવા બરાબર છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી મરેઠાએ વેલસ્લીની માગણી સ્વીકારી નહિ, પણ સન ૧૮૦૦ માં નાનાના મરણ પછી વેલસ્લીને પોતાની ઉમેદ બર લાવવાનો યોગ મળ્યો.

વગર લઢાઈએ રાજ્યપ્રાપ્તિ. ૬. સન ૧૭૯૯ માં તંજાવરનો રાજા તુળજાજી મરણ પામ્યો. તેને એક અમરસિંહ નામે ઔરસ ને સરફોજી નામે દત્તપુત્ર હતા. અંગ્રેજે અમરસિંગને ગાદી આપી; પણ તે તેમની સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલ્યાથી તેને ઉઠાડી સરફોજીને વર્ષાસન બાંધી આપી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૧૭૯૯. એજ સાલમાં સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો; તેથી તેના વારસ મીર નાસરૂદ્દીનને એક લાખ રૂપિયાની નિમણુક બાંધી આપી તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ટીપુ સાથે લઢાઇ ચાલી, ત્યારે કર્ણાટકના નવાબ ઉમદતઉલ ઉમરાવે તેને સહાય કરી, એવું એના ઉપર આળ આવતાં તેની તપાસ ચાલી. ૪. સ. ૧૮૦૦. પણ સન ૧૮૦૧ માં તે મરણ પામ્યાથી તેનો પુત્ર અલીહુસેન ગાદીએ બેઠો તેને વર્ષાસન લેઇ રાજ્યાધિકાર છોડવાને કહ્યું; પણ તે કબુલ નહિ કર્યાથી તે નવાબનો પુત્રજ નથી એમ ઠરાવી, ઉમદતઉલ ઉમરાવના ભાઇ અજીમદવલાને ગાદી આપી. તેણે ખર્ચ જતાં બાકી રહે તેટલી ઉપજનો ⅕ વર્ષાસન કબુલ કરી કર્ણાટકનું રાજ્ય અંગ્રેજને સ્વાધીન કર્યું. ૪. સ. ૧૮૦૧. એજ પ્રમાણે ફરૂકાબાદના નવાબનો ૧૦॥ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુલક ખાલસા કરી નવાબને ૮૦ હજારનું સાલીઆણું બાંધી આપ્યું. ૧૮૦૧. અયોધ્યાના નવાબને આપેલું સહાયકારી સૈન્ય સારી સ્થિતિમાં નહોતું; તેથી એ સૈન્યના ખર્ચ બદલ નવાબે અંગ્રેજને હાલ જેને વાયવ્ય પ્રાંતો કહે છે તેનો ઘણોખરો ભાગ આપ્યો. વળી નિજામને આપેલા સહાયકારી સૈન્યના ખર્ચ બદલ ટીપુ પાસેથી નિજામને મળેલો મુલક અંગ્રેજે લીધો.

મરેઠી ખટપટ ને વસાઇનો તહ. ૭. મરેઠી રાજ્યથી દિલ્હી કાંવેરી ને ઓઢીઆથી ગુજરાત સુધીમાં હતું; પણ તેમના બળને એકત્ર કરનાર નાનાફડનવિસ જેવા ચતુર પુરુષ કે બાજીરાવ, માધવરાવ કે મહાદજી જેવા શૂરા સરદારો તે વખતે નહોતા. તુકોજીના મરણ પછી હોલ્કરની ગાદીએથી તેના ઔરસ પુત્ર કાશીરાવને ઉઠાડી અનૌરસ પુત્ર જશવંતરાવ ગાદીએ બેઠો. સિંધીઆ તથા પેશ્વા કાશીરાવના પક્ષમાં હતા; તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં જશવંતરાવ ને સિંધીઆ વચ્ચે ઈંદુર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલ્કર હાર્યો. બીજે વરસે હોલ્કરે લશ્કર જમાવી પુના ઉપર સ્વારી કરી બાજીરાવને નસાડયો, ને તેની જગાએ તેના ભત્રિજાને બેસાડયો, તથા પોતે પુના લૂંટીને પાછો ગયો. આ તરફ બાજીરાવ નાસીને વસાઈ આવ્યો. ત્યાં રહી તેણે ગાદી મેળવવા માટે અંગ્રેજની સહાય માગી. ઈ. સ. ૧૮૦૨. અંગ્રેજ સાથે તહ થયો, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે બાજીરાવે અંગ્રેજી ૬ પલટણ પુનામાં રાખી તેના ખર્ચ બદલ ગુજરાત કે કર્ણાટકમાંથી ૨૬ લાખની ઉપજનો મુલક આપવો, અંગ્રેજની રજા વગર કોઇ સાથે લઢાઇ કે સંધિ કરવી નહિ, સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો, ને નિજામ તથા ગાયકવાડ સાથેની તકરારનો નિકાલ અંગ્રેજ મારફતે કરાવવો; એના બદલામાં અંગ્રેજે તેને પુનાની ગાદી અપાવવી. એ સંધિની રૂએ આર્થર વેલસ્લીએ પુને જઇ બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડયો. ઈ. સ. ૧૮૦૩.

મરેઠા સાથે બીજો વિગ્રહ. ૮. વસાઇ મુકામે બાજીરાવે જે સલાહ કરી તે સઘળા મરેઠા સરદારોએ માન્ય કરી નહિ. તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો કે બાજીરાવ મરેઠી રાજ્યનો ઉપરી છે, માલિક નથી; તેથી તેને મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા વેચવાનો ને મરેઠી સરદારોની રજા વગર મરેઠી રાજ્યના કારભારમાં ત્રાહિતને ભેળવવાનો તેને હક્ક નથી; તેમ અંગ્રેજને વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી; અમારી ભાંજગડ અમેજ કરીશું. અમને બાજીરાવનું કરેલું માન્ય નથી; માટે અંગ્રેજી સૈન્યે પુના છોડી ચાલ્યા જવું. સિંધિઆ ને

ભોસલે, અંગ્રેજી સૈન્ય પુના છોડીને ન જાય તો તેમને જોરાવરી-થી કઢાવવાને તૈયાર થયા. તેમની સામે થવાને ચારે તરફથી અં-ગ્રેજી સૈન્યને ચઢવાને ગવર્નર જનરલે હુકમ કર્યો. આર્થર વેલસ્લી મહિસુરનું ૯૦૦૦ સૈન્ય લેઇ અહમદનગર આગળ પડયો, નિજા-મનું ૮ હજાર સૈન્ય ગોદાવરી ઉપર આવ્યું, મદ્રાસનું ૭૮૦૦ લ-શ્કર કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચે આવી પહોચ્યું. ગુજરાતમાં ૭ હ-જાર, બુંદેલખંડમાં ૩૫૦૦ ને કટક ભણી ૫ હજાર લશ્કર તૈયાર રાખ્યું; કાનપુર આગળ ૧૦૫૦૦ લશ્કર લેઈ જનરલ લેક આ-વ્યો. આ પ્રમાણે આખા મરેઠી રાજ્યને ચારે તરફથી અંગ્રેજી લ-શ્કરે ઘેરી લીધું. હોલ્કર આ વખતે ત્રાહિતની માફક જોઇ રહ્યો. લૉર્ડ લેકે દિલ્લી લીધું ને શાહઆલમ પાદશાહને સિંધિઆના ક-બજામાંથી છોડાવ્યો. ત્યાંથી આગ્રા જીતી રજપૂતસ્થાનમાં આવ્યો; ને લાસવારી આગળ સિંધીઆની કવાયતી પલટણોને હરાવી. દ-ક્ષિણમાં આર્થર વેલસ્લીએ અહમદનગર જીતી આસાઈ આગળ સિ-ધીઆને અને આરગામ આગળ ભોંસલેને હરાવ્યા. આ વખતે મુ-ઠીભર અંગ્રેજોથી ડરીને હજારો કવાયતી લશ્કર છતાં દોલતરાવ સિંધીઆ ને રાઘોજી ભોંસલે નાશી ગયા. નાયકો નાઠા, તોપણ તે-મની કવાયતી પલટણો બહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે તેમની હાર થઇ. ગુજરાતના લશ્કરે ભરૂચ ને પાવાગઢ જીત્યાં, ને ગોદાવરી પ-રના લશ્કરે જાલના લીધું. વેલસ્લીએ અસીરગઢ ને બુરાનપુર જી-ત્યાં. કટકવાળા સૈન્યે કટક, ને બુંદેલખંડના લશ્કરે બુંદેલખંડ હાથ કર્યું. આ પ્રમાણે ચારે તરફ અંગ્રેજ કંપનીને વિજય મળવાથી પ્ર-થમ દેવગામ આગળ ભોંસલેએ સલાહ કરી. તેમાં કટક ને બાલા-સોર અંગ્રેજને તથા વરાડપ્રાંત નિજામને આપ્યો. વળી નિજામ ને પેશ્વા સાથે જે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ મારફત પતાવવા, તથા કોઇ બીજા યૂરોપિયન નોકર રાખવા નહિ એવો ઠરાવ થયો. ઈ. સ. ૧૮૦૩. તે પછી તરતજ એજીનઘાટ મુકામે સિંધીઆએ પણ સલાહ કરી, તેમાં ગંગા ને જમના વચ્ચેનો મુલક ને ભરૂચ અંગ્રે-

જંને મળ્યાં. એજીનઘાટથી ગોદાવરી સુધીનો મુલક નિજામને તથા અહમદનગર પેશ્વાને આપ્યાં; વળી તેણે શાહઆલમ, પેશ્વા, નિજામ ને ગાયકવાડ ઉપરના દાવા છોડવા, ને બીજા કોઇ યૂરોપિયનને નોકરીમાં રાખવા નહિ એમ કબુલ કર્યું. આ રીતે મરેઠાના બીજા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૩.

હોલ્કર સાથે લડાઇ. ૯. લૉર્ડ વેલસ્લીની સહાયકારી સૈન્ય આપવાની રાજનીતિ હજુ હોલ્કરે કબુલ કરી નહોતી. તે હજુ ઉત્તર હિંદમાં લૂટફાટ કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજો સિંધિઆ ને ભોંસલે સાથે લડવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે હોલ્કર રજપૂતસ્થાનમાં ચોથ ઉઘરાવતો હતો. તે વખતે રજપૂતો બળહિન થએલા હતા, તેથી તેઓ હોલ્કરની સામાં થઈ શકે તેમ નહોતું. રજપૂત રાજ્યો સાથે અંગ્રેજોએ સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા હતા. તેથી વેલસ્લીએ રજપૂતસ્થાનમાં લૂંટ નહિ ચલાવતાં પોતાના રાજ્યમાં પાછા જવાને હોલ્કરને લખ્યું; પણ હોલ્કરે તે નહિ માન્યાથી તેની સાથે લડાઇ થઇ. અંગ્રેજ સરદાર મોનસન તેની પાછળ પડયો. ૧૮૦૪. માળવામાં આવતાં કોટાની દક્ષિણે તેનું બધું લસ્કર ઘેરાઈ ગયું ને પોતે મહા મુસ્કેલીથી બચ્યો. હોલ્કર આ વિજય મેળવી દિલ્હી ઉપર ચઢયો, પણ ત્યાં તે હાર્યો પછી જનરલ લેક સાહેબે ફરૂકાબાદ આગળ, ને મોનસન તથા ફ્રેજરે દીગ આગળ તેને હરાવ્યો. ભરતપુરનો રાજા હોલ્કરના પક્ષમાં હોવાથી લેક સાહેબે ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. અંગ્રેજી લસ્કરના સઘળા હલ્લા રાજાએ પાછા હઠાવ્યા, તેથી એ કિલ્લો લેવાયો નહીં, પણ અંતે રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરીને હોલ્કરનો પક્ષ તજ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૫.

વેલસ્લી વિલાયત જાયછે ૧૦ હોલ્કર સાથે યુદ્ધ પૂરું થયું નહોતું, તેવામાં વેલસ્લી વિલાયત ગયો. એ બહુ બહાદુર અને દ્રઢ મનનો હતો. એણે અંગ્રેજી રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો. તથા મરેઠા, નિજામ ને અયોધ્યાના નવાબને તાબેદાર બનાવ્યા.

વેલસ્લીના વખતનું હિંદ.

લૉર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૧. લોર્ડ વેલસ્લીએ હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનું ગૌરવ વધાર્યું; પણ તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધ્યું. લડાઈઓ ચાલી, કંપનીનું રાજ્ય જોખમમાં આવી પડયું. હોલકર હજુ લડતો હતો ને સિંધીઆ તેની કુમકે ચઢવાની તૈયારી કરતો હતો, તેથી ઈગ્લાંડમાં કંપનીના ડિરેક્ટરોને વેલસ્લીનાં મહાન કૃત્યો પસંદ પડયાં નહિ; તે કારણથી લોર્ડ કાર્નવાલિસને સઘળાં દેશી રાજ્યો સાથે સંધિ કરી લડાઈ પતાવી દેવા મોકલ્યો. તે કલકત્તે આવી જનરલ લેકની છાવણીમાં આવવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં આવતાં ગાજીપુરમાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ ૧૮૦૫.

સર જ્યોર્જ બાર્લો. ૧૨. કાર્નવાલિસના મરણથી સર જ્યોર્જ બાર્લો તેનું કામ જોવા લાગ્યો. તેનો વિચાર પણ લાર્ડ કાર્નવાલિસ જેવોજ હતો; તેથી તેણે લેકની મરજી વિરૂદ્ધ સિંધીઆ સાથે સંધિ કરી, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે, ગ્વાલિયર ને ગોહદ સિંધીઆને આપવાં, તથા બીજો જે મુલક સન ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજે લીધો હતો તે પાછો આપવો; પણ તેના બદલામાં સિંધીઆએ દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા. સન ૧૮૦૫. તે

પછી એક મહિનામાં હોલ્કર સાથે પણ સલાહ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો, કે ચંબલ નદીની ઉત્તરનો મુલક, બુંદેલખંડ ને પુના એ ત્રણ ઉપરનો દાવો હોલ્કરે છોડવો તથા અંગ્રેજી રાજ્યને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. આ રીતે ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો; પરંતુ બાર્લોની ઢીલી રાજ્યનીતિથી સિંધીઆ ને હોલ્કર રજપૂત રાજ્યોમાં લૂટ કરી ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા.

વેલોરનું બંડ. ૧૩. સન ૧૮૦૬ માં મદ્રાસની દેશી પલટણોને હુકમ કર્યો કે તેમણે અમુક પ્રકારની પાઘડી બાંધવી, તથા દાઢી આટલી લાંબી રાખવી. આથી આપણને ખ્રિસ્તિ કરવાના છે એવી બૂમ ચાલતાં વેલોરની દેશી પલટણોએ બંડ કરી ૧૧૩ અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા. આ વાત અર્કોટ પહોચતાંજ જનરલ ગિલેસ્પી ત્યાંથી ૪૦૦ માણસોનું લશ્કર લેઈ આવ્યો ને તેણે બંડ સમાવ્યું. આ બંડમાં ટીપુના છોકરા સામેલ હોવાનો શક જવાથી તેમને કલકત્તે કેદમાં રાખ્યા.

લૉર્ડ મિન્ટો. ૧૪. સન ૧૮૦૭ માં લૉર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થઇને કલકત્તે આવ્યો. એ બહુ ચતુર ને દીર્ઘદર્શી પુરૂષ હતો. એના સમયમાં નિજામના રાજ્યમાં ચંદુલાલ કરીને હિસાબી ખાતાનો દિવાન પોતાના કામમાં હોશિયાર હતો. એણે અંગ્રેજોની સાથે સંબંધ કરી લશ્કરનો પગાર બરાબર ચુકાવી સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો. એ બહુ પુણ્યશાળી ને કાણુવાળો હતો.

પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૫. એ સમયે ફ્રેંચ લોક ભરતખંડ ઉપર ચઢાઇ કરશે એવી ધાસ્તી પેઠાથી, મિન્ટો સાહેબે ઈરાનના શાહને ત્યાં માલ્કમને એલચી તરીકે મોકલી ઠરાવ કર્યો કે અંગ્રેજોના દુશ્મનને પોતાના મુલકમાં થઇને આવવા દેવા નહિ. તેજ પ્રમાણે પંજાબના બળવાન શીખ રાજા રણજીતસિંગના દરબારમાં મેટકાફને તથા કાબુલના અમીરને ત્યાં એલફિન્સ્ટનને મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. વળી સિંધના અમીરો સાથે પણ એજ મતલબની સંધિ કરી તથા સતલજ ને જમનાની વચ્ચેનાં શીખ સંસ્થાનોને અંગ્રેજોના આશ્રિત બનાવી લુધિયાણામાં અંગ્રેજી લ-

લશ્કરનું થાણું મૂક્યું. સન ૧૮૦૯. એજ સાલમાં ત્રાવણકોરના દીવાને બંડ કર્યું ને કેટલાક અંગ્રેજોને દરિયામાં ડૂબાડયા; તેથી અંગ્રેજી લશ્કર ત્રાવણકોર ઉપર ચઢયું. દીવાન હાર્યો ને આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોએ એ દેશ તાબે કર્યો, છતાં સન ૧૮૧૩ માં એ રાજ્ય ત્યાંના રાજાને પાછું આપ્યું. બુંદેલખંડનાં દેશી રાજ્યો પણ માંહોમાંહે લઢી મરવાથી અવ્યવસ્થા થઇ, તે મટાડવાને લૉર્ડ મિન્ટોએ લશ્કર મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. સન ૧૮૦૯.

ફ્રેંચ થાણાં જીતી લીધાં. ૧૬. એ વખતે યૂરોપમાં ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઇ ચાલતી હતી ફ્રેંચ રાજા નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ ને પોર્તુગાલ દેશો જીત્યા, તેથી એ દેશોના તાબાનો એશિયાખંડનો મૂલક પણ ફ્રેંચના તાબામાં આવ્યો હતો; તથા જાવા, બુર્બો, મોરીસ વગેરે બેટો તેમને તાબે હતા. લૉર્ડ મિન્ટોએ મોરીસ ને બુર્બો સન ૧૮૧૦ માં, ને જાવા સન ૧૮૧૧ માં જીતી લીધા. તેમાંથી મોરીસ આજ પર્યંત અંગ્રેજને તાબે છે.

કંપનીની સનંદ. ૧૭. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીના પટાની મુદ્દત પૂરી થઇ, તેથી એ સાલમાં નવી સનંદ મળી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે હિંદમાં કોઇપણ અંગ્રેજ વેપારીને વેપાર કરવાની છૂટ છે. કંપની માત્ર ચીન સાથે વેપાર કરે, પરંતુ એ છૂટનો લાભ અંગ્રેજ વેપારીઓ ઝાઝો લેઇ શક્યા નહિ. કેમકે પહેલાંનો એક હુકમ એવો હતો કે કોઇપણ અંગ્રેજે ભરતખંડમાં કંપનીની રજા વગર રહેવું નહિ.

લૉર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી. ૧૮. મિન્ટો સન ૧૮૧૩ માં વિલાયત ગયો; તે પહેલાં હોલ્કરનો સરદાર અમીરખાન લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો ને પિંઢારા લોકોનો જમાવ કર્યો. વળી નેપાળી લોક ગોરખપુર વગેરે ઠેકાણાની અંગ્રેજી પ્રજાને લૂંટીને દુઃખ દેવા લાગ્યા; તેમનો બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર મિન્ટોએ કર્યો એવામાં તે વિલાયત જ[illegible]ી બંધ રહ્યું. આ દેશને ખર્ચે હિંદમાં ખ્રીસ્તિ પાદરીની નિમણુક એના વખતમાં થઇ. એની જગાએ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ આવ્યો. સને ૧૮૧૪.

પ્રકરણ ૭ મું.

સન ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૫ સુધી.

૧. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ. ૨. નેપાળ સાથે લઢાઇ. ૩. પિંઢારા. ૪. પિંઢારાનો નાશ. ૫. મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ. ૬. પેશ્વાઇનો અંત. ૭. ભોંસલે સાથે લઢાઈ. ૮. હોલ્કર સાથે લઢાઇ. ૯. રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૧૦. કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૧. અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૨. લૉર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૩. બ્રહ્મીલોક સાથે લઢાઈ. ૧૪. ભરતપુરની જીત. ૧૫. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક. ૧૬. લૉર્ડ બેન્ટિંકની રાજનીતિ. ૧૭. કાચર ને કુર્ગ ખાલસા થયા. ૧૮. મહિસૂર ઉપર જપ્તી બેઠી. ૧૯. નાના નાના બળવા. ૨૦. ખર્ચમાં ઘટાડો. ૨૧. સુધારા. ૨૨. ઠગ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૨૩. વિલાયત જવાનો માર્ગ. ૨૪. વાયવ્ય પ્રાંતો. ૨૫. સિંધ ને પંજાબ. ૨૬. કંપનીનો નવો પટો. ૨૭. બેટિંકની વિદાયગીરી.

લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ. ૧. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ બહુ હોશિયાર, બહાદુર, દૃઢ મનનો, દયાળુ ને અનુભવી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. નેપાળની લઢાઇ. ૨. પિંઢારાનો નાશ. ૩. મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ.

નેપાળ સાથે લઢાઇ. ૨. નેપાળમાં ગુરખા નામના બહાદુર લઢવૈયા લોક રહે છે, તેમનો રાજા રજપૂત જાતનો છે. એ પહાડી રાજાએ અંગ્રેજી થાણા મારીને તથા સીકીમના રાજાને ઉપદ્રવ કરીને અંગ્રેજ સરકાર સાથે લઢાઇ જોડી. ઇ. સ. ૧૮૧૪. ગવર્નર જનરલે લગભગ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવી તેની ચાર ટોળી કરી, ચાર જગાએથી એકી વખતે નેપાળ ઉપર હુમલો કર્યો. ગુરખા લોક બહાદુરીથી અંગ્રેજ સામે મેદાનમાં ઉભા રહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ લશ્કરની એક ટોળીનો સરદાર વેલોરનું બંડ સમાવનાર જનરલ ગિલેસ્પી હતો; તે જૈતકનો કિલ્લો જીતવા જતાં મરાયો, બીજી બે ટોળીઓને પણ કાંઇ જય મળ્યો નહિ, પણ પશ્ચિમ ભણીથી હુમલો લાવનાર જનરલ આક્ટરલોનીએ ગુરખાને

ઠરાવી તેમના કિલ્લા લેવા માંડ્યા; તેથી એ લોક નરમ પડ્યા.

સન ૧૮૧૬ માં તેમણે સંધિ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે સરહદના જે મુલક માટે ટંટો થયો હતો તે, તથા લઢાઇમાં જીતેલો મુલક અંગ્રેજને આપી કાળી નદી નેપાળના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ ઠરાવી. સીકીમના રાજાને ગુરખા લોકોએ ઉપદ્રવ કરવો નહિ, તથા બીજા યુરોપિયન કે અમેરિકન લોકોને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ લઢાઇમાં નેપાળ પાસેથી અંગ્રેજને મળેલા કમાઉન પ્રાંતમાં સીમલા આવેલું છે.

પિંઢારા. ૩. કોળી, ભીલ, રજપૂત, ગોસાંઈ, બારવટીઆ વગેરે લુંટારા લોક કોઇ અમુક સરદારના હાથ નીચે રહી લુંટફાટ ને મારફાડ કરતા. એ લોકનું રહેઠાણ મુખ્ય હિંદુસ્તાનમાં હતું. તેમને પિંઢારા કહેતા. તેઓ દસરા પછી ટોળીઓ બાંધી ગામડાં લુંટવાને નીકળતા. લોકોને મોઢે રાખના તથા મરચાંના તોબરા બાંધીને તથા માણસના શરીરે તેલમાં બોળેલા ચીથરાં વીંટીને સળગાવી ધન મનાવતા. ગામડાં બાળતા અને લોકોને અનેક તરેહથી પીડતા. સિંધીઆ ને હોલકર તેમને આશ્રય આપતા હતા. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં તેઓ અંગ્રેજી મુલકમાં પણ લુંટવા લાગ્યા, ને ગંતુર ને મચ્છલીપટ્ટણ સુધી ફરી વળ્યા. એ લોકોના સરદારોમાં અમીરખાન, કરીમખાન, ચીતુ ને વસીલમહમદ મુખ્ય હતા.

પિંઢારાનો નાશ. ૩. નેપાળની લઢાઇમાં અંગ્રેજી સેનાની હાર થવાથી પિંઢારા લોક બહુ જોરપર આવ્યા, તેમણે એટલો તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે નેપાળનું યુદ્ધ સમ્યા પછી તરતજ તેમનો બંદોબસ્ત કરી પ્રજાને તેમની પીડામાંથી મુક્ત કરવાનો દયાળુ વિચાર ગવર્નર જનરલે કર્યો. હેસ્ટિંગ્સે ૧૧૬૦૦૦ સૈન્ય ને ૩૦૦ તોપ જમાવી તે લશ્કરના ભાગ પાડી જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ગ્વાલિયર, બુંદેલખંડ, કટક, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ ઈત્યાદિ ઠેકાણે મોકલ્યું. પુના, નાગપુર, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણાના લશ્કરને પણ તૈયાર રાખ્યું હતું. ગવર્નર જનરલે પંડે ગ્વાલિયર આવી લઢાઈની યોજના કરી તથા સિંધિઆને દાબમાં રાખ્યો.

સઘળું લશ્કર પિંઢારાને ચારે બાજુએથી ઘેરી દબાવતું ચાલ્યું. સન ૧૮૧૭. તેથી લાચાર થઇ અમીરખાન શરણે આવ્યો. તે વખતે હોલ્કરનું લશ્કર માહીદપુરમાં જમા થએલું હતું, તેમાં ચીતુ મળી ગયો. વસીલમહમદ સિંધીઆને અને કરીમખાન અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા. એ રીતે પિંઢારાનું મૂળ નીકળી ગયું ને તેઓ લોકને પીડતા બંધ પડ્યા, તેઓ ખેતી કરવા લાગ્યા તેથી રૈયતને નિરાંત વળી. ઇ. સ. ૧૮૧૮.

મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ. ૫. નેપાળની હારથી મરેઠાએ પિંઢારાને ઉશ્કેર્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ પોતે લડાઇની તૈયારી કરતા હતા. પેશ્વા બાજીરાવે લાચારીથી વસાહતની સલાહ કરી હતી. પણ તે અંગ્રેજના કબજામાંથી છૂટવાને છુપી તૈયારી કરવા લાગ્યો; ભોંસલે ને હોલ્કર તેને સહાય કરવાને ઉભા થયા. ગોવિંદરાય ગાયકવાડે અંગ્રેજ સાથે મિત્રતા બાંધ્યાથી, તે એ ઐક્યમાં સામેલ થયો નહિ. ગુજરાતના મહેસુલ સંબંધી પેશ્વાને તેની સાથે ટંટો ચાલતો હતો, તેનો નિકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાહેધરીથી ગાયકવાડે પોતાના દીવાન ગંગાધરશાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યા. બાજીરાવના બદસલાહકાર ત્રીંબકજી ડેંગલેએ બાજીરાવની સલાહથી શાસ્ત્રીને પંઢરપુરમાં મરાવી નાખ્યો. સન ૧૮૧૫. તે વખતે પુનામાં અંગ્રેજનો રેસીડેંટ એલફિન્સ્ટન હતો. તેણે બાજીરાવને ઘણી તાકીદ કરી ત્યારે ત્રીંબકજીને સ્વાધીન કર્યો. તેને થાણામાં કેદ કર્યો. તે ત્યાંથી નાઠો ને લશ્કર જમાવવા લાગ્યો. બાજીરાવ તેને ધનની મદદ કરતો. તેથી એલફિન્સ્ટને ૧૮૧૭ ના જુનમાં નવી સંધિ કરી પેશ્વાની સ્વતંત્રતા કમી કરી, તથા તેની પાસેથી કેટલોક મુલક ને કિલ્લા કબજે લીધા.

પેશ્વાઇનો અંત. ૬. હવે બાજીરાવને ખુલ્લા મેદાનમાં પડ્યા વગર છૂટકો રહ્યો નહિ; તેથી તેણે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં પુના પાસે ખડકીની અંગ્રેજી છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં પેશ્વાનું લશ્કર દશગણું હતું. તોપણ તે હાર્યો ને નાઠો. કોરેગામ આગળ બીજી લડાઇ થઇ. તેમાં તેનું સૈન્ય ત્રીસગણું હતું, તોપણ એ

નાઠો. તેનો સરદાર બાપુ ગોખલે બહુ બહાદુર હતો. મરેઠા યોદ્ધામાં છેલ્લો વીર પુરુષ એ હતો. તે બાજીરાવના બાયલાપણાથી કંટાળી ગયો, તથા આસ્ટી આગળ પેશ્વા નાઠો; તોપણ પોતાના ૩૦૦ માણસો સાથે લઢીને મરણ પામ્યો. સન ૧૮૧૮. બાજીરાવ માળવામાં જતો હતો, ત્યાં સર જાન માલકમના સૈન્યથી ઘેરાઇ તેને શરણે આવ્યો. માલકમે તેની સાથે સંધિ કરી ૮ લાખનું વર્ષાસન બંધાવી આપી તેને બિથુરમાં રાખ્યો. સન ૧૮૧૮. હવે

બાપુ ગોખલે.

પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજને મળ્યું. તેથી ગુજરાતનો પેશ્વાઇ ભાગ પણ અંગ્રેજને કબજે થયો. અંગ્રેજે પેશ્વાના સરદારોના હક્ક કાયમ રાખ્યા, તથા સતારાનો રાજા જે પેશ્વાની કેદમાં હતો તેને છોડાવી ૧૫ લાખની ઉપજનો મુલક આપી સતારાની ગાદીએ બેસાડયો. ત્રિંબકજી ડેંગલેને પકડીને ચુનારગઢમાં કેદ કર્યો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. એલફિન્સ્ટને રૈયતનો સારો બંદોબસ્ત રાખીને તથા પેશ્વાએ આપેલી ધર્માદા, દેવસ્થાન વગેરે જાગીરો કાયમ રાખીને લોકોને શાંત પાડ્યા.

ભોંસલે સાથે લઢાઈ. ૭. નાગપુરનો રાઘોજી ભોંસલે સન ૧૮૧૬ માં મૂઆથી તેનો પુત્ર પરસાજી ગાદીએ બેઠો. તે હોલેદિલ હોવાથી તેનો સગો આપાસાહેબ કારભાર કરતો હતો; તેણે પરસાજીનો ઘાત કરાવી સન ૧૮૧૭ માં ગાદી લીધી, ને તે બાજીરાવ સાથે બળવો કરવામાં સામેલ થયો. બાજીરાવે બંડ કર્યું તેજ મહિનામાં એણે પણ બંડ કરીને નાગપુરની અંગ્રેજી છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો પણ તે હાર્યો ને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજે રાઘોજીની દીકરીના દીકરા બાજીરાવને બીજો રાઘોજી નામ આપી ગાદીએ બેસાડયો. આપાસાહેબને કેદ કરી અલ્લાહાબાદ લેઇ જતાં

રસ્તામાંથી તે નાસી ગયો, ને પંજાબમાં થઈ જોધપુર આવી ત્યાંજ તેણે પોતાનું આયુષ્ય પૂરૂં કર્યું.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૮. યશવંતરાવ હોલ્કર ગાંડો થઇ મરણ પામ્યાથી તેનો બાળકુંવર મલ્હારરાવ ગાદીએ બેઠો, ને યશવંતરાવની રાણી તુળશીબાઈ કારભાર કરવા લાગી. હોલ્કરનું ૨૦ હજાર કવાયતી લશ્કર હતું. તે સિવાય તેમાં ઘણા પિંઢારા પણ સામેલ થએલા હતા. અમીરખાન પિંઢારો એ રાજ્યમાં કરતો કારવતો હતો. બાજીરાવ પેશ્વાએ હોલ્કરને પોતાના બંડમાં સામેલ થવાને લખ્યું. તુળશીબાઇ અંગ્રેજ પક્ષની હતી. પણ ઘણા સરદારો બાજીરાવના પક્ષમાં હોવાથી તેમણે તેને મારી નાંખી. હોલ્કરના સૈન્યનો પડાવ સિપ્રા નદીને કાંઠે માહીદપુરમાં હતો. ત્યાં ચીતુ પિંઢારો પણ આવી મળ્યો. બાજીરાવના બંડની શરૂઆત પછી એક મહિને અંગ્રેજી સૈન્યની ને હોલ્કરના સૈન્યની માહીદપુર આગળ લઢાઇ થઈ; તેમાં હોલ્કરની બહેન ભીમાબાઇએ બહાદુરી બતાવી; પણ અંતે હોલ્કરની હાર થવાથી અંગ્રેજે તહ કર્યો. અમીરખાનને ટોંકની તથા તેના ભત્રિજા ગફુરખાનને જાવરાની જાગીર આપી. બાળહોલ્કરને ગાદી આપી સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે હોલ્કરે પિંઢારાને આશ્રય આપવો નહિ, રજપૂતસ્થાન ઉપરના સઘળા દાવા છોડવા, તથા સાતપૂડાની દક્ષિણનો મુલક અંગ્રેજને આપવો. ૧૮૧૮.

રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૯. રજપૂતસ્થાનમાં મરેઠા લૂંટફાટ કરતા હતા, તથા રાજાઓ માંહોમાંહે લઢી પાયમાલ થતા હતા, તેથી અંગ્રેજે ઉદેપુર, જોધપુર, જેપુર, બુંદી, કોટા વગેરે રાજ્યસ્થાનનાં સર્વે રાજ્યો સાથે સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લેઇ રક્ષણ કર્યું સન ૧૮૧૬–૧૮૧૮. કાઠિયાવાડના રાજારવાડા સાથે પણ એજ સમયમાં સંધિ થઇ.

કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૦. કચ્છના રાવ બહારમલજીએ લધુભાને મારી નંખાવ્યાથી તેની સ્ત્રી અંગ્રેજ સરકારને આશ્રયે આવી; તેથી સન ૧૮૧૯ માં અંગ્રેજી સૈન્ય કચ્છમાં પેઠું. તેમણે બહારમલજીને પદભ્રષ્ટ કરી તેના નામથી દિવાનને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ સોપ્યું,

ને કચ્છ સાથે સલાહ કરી.

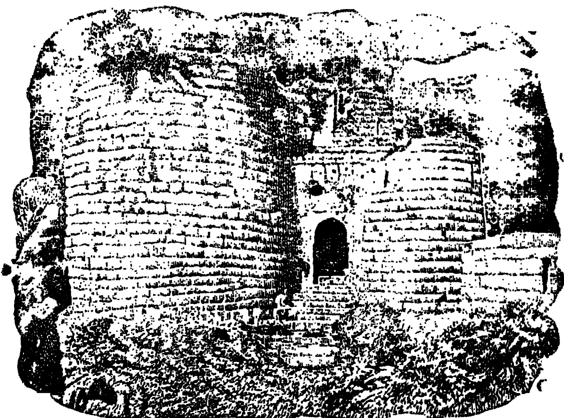
અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૧. આજ સુધી મુંબઇ ને તેની પાસેના થોડાક મુલક સિવાય પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજોને તાબે ઘણો મૂલક નહોતો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પેશ્વાનું રાજ્ય જીતીને તથા હોલ્કર ને ભોસલે પાસેથી કેટલોક મુલક લેઇ પશ્ચિમ હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો કર્યો તેમાં ગુજરાત, ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્ર ને કોકણ એ મુખ્ય છે. આ નવા જીતેલા મૂલકનો હેસ્ટિંગ્સે ડહાપણથી ને ઉદારતાથી લોકોનાં મન સંતોષી બંદોબસ્ત કર્યો. નિશાળો સ્થાપી, પ્રજાને કેળવણી આપવાનો પ્રથમ બંગાળામાં પાયો નાંખ્યો. આ દેશમાં પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર પણ એનાજ વખતમાં કલકત્તામાં શરૂ થયું. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ સન ૧૮૨૩ માં વિલાયત ગયો.

લોર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૨. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. સન ૧૮૨૩. તેના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઇ, ને ભરતપુરની જીત.

બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઇ. ૧૩. બ્રહ્મી લોકે આસામ પ્રાંત જીત્યાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યની નજીક આવ્યું. બ્રહ્મી લોકના જૂલમથી નાસીને ત્યાંની પ્રજા અંગ્રેજી રાજ્યમાં આવી. તેને એ લોક પાછા માગવા લાગ્યા; પણ અંગ્રેજોએ પાછી આપી નહિ. વળી બંગાળાની પૂર્વનો પ્રાચીન આરાકાનના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ બ્રહ્મી રાજા દાવો કરીને માગવા લાગ્યો, તે પણ ન આપ્યાથી અંગ્રેજ અને બ્રહ્મી વચ્ચે વૈર વધ્યું. બ્રહ્મી લોકે લઢાઇની પહેલ કરી આરાકાન પાસેના શાહાપુરી બેટ નજીકના અંગ્રેજી વહાણપર હલ્લો કરી કેટલાક માણસ માર્યા; તથા કેદ કર્યા. અંગ્રેજી લશ્કરે એ બેટ ફરીને જીતી લીધો. વળી બ્રહ્મી લોકે કાચરના રાજ્ય ઉપર હલ્લો કર્યો, તેમને સજા કરવાને આમહર્સ્ટ સાહેબે અંગ્રેજી લશ્કર જમાની કેમ્બેલના ઉપરીપણા નીચે બ્રહ્મદેશ ઉપર મોકલ્યું. સન ૧૮૨૩. તે લશ્કરે રંગુન જીત્યું તથા કાચર ઉપર ગયેલા લશ્કરે બ્રહ્મીલશ્કર પાછું કહાડયું. એવામાં ચોમાસુ બેઠું ને અંગ્રેજી સૈન્યમાં મંદવાડ ચાલી ઘણાં માણસ મરણ પામ્યાં; તેથી હિંદી સૈન્ય બેદિલ થયું. બ્રહ્મી લોકને જાદુ આવડે છે તેથી તેમના દુ-

સ્મનો માર્યો જાય છે, એવો તેમનામાં વહેમ પેઠો; આ કારણથી બરાખપુરની ૪૭ મી દેશી પલટણે બ્રહ્મદેશ ઉપર જવાની ના પાડી બંડ કર્યું. અંગ્રેજે તે લશ્કર ઉપર તોપો ચલાવી કેટલાકને માર્યા, કેટલાકને ફાંસી દીધી ને કેટલાકને બરતરફ કર્યા. સન ૧૮૨૪ માં અંગ્રેજી લશ્કરે આરાકાન, માર્ટાબાન, વગેરે જીત્યાં. ૧૮૨૫ માં આસામ ને તીનાસરીમ જીત્યાં તથા બ્રહ્મી સરદાર મહાબંધુલા માર્યો ગયો. સન ૧૮૨૬ માં આવાની નજીક પાગામ આગળ અંગ્રેજી સૈન્યે બ્રહ્મી રાજાને હરાવી સલાહ કરી; તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે લઢાઈના ખર્ચ બદલ બ્રહ્મી રાજાએ એક કરોડ રૂપિયા તથા આસામ, આરાકાન ને તીનાસરીના પ્રાંત અંગ્રેજને આપવા તથા આરાકાનનો ડુંગર બન્ને રાજ્યની હદ સમજવી.

ભરતપુરની જીત. ૧૪. બ્રહ્મી લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં સન ૧૮૨૫ માં ભરતપુરના રાજા બળદેવસિંગ મરણ પામ્યો, તેથી ત્યાંના રેસિડંટ આાકટરલોનીએ તેના બાળકુંવરનો હક્ક ગણી તેને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો: પણ તેના પિત્રાઈ દુર્જનસાલે એ

ભરતપુરનો કિલ્લો.

બાળકને ઉઠાડી ગાદી લીધી, ને અંગ્રેજ સાથે લઢવાની તૈયારી કરી. આક્ટરલોની પણ બાળરાજાની સહાયે આવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; પણ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડવાની મના કરી, તેથી તેને માઠું લાગવાથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. તેની જગાએ મેટકાફ રેસિડંટ નીમાયો. આગળ જતાં ગવર્નર જનરલે પોતાની ભુલ જ-ણાયાથી તેણે મેટકાફને લખ્યું કે બળદેવસિંગના બાળકુંવરની વહારે જવું; ને એ કામ પાર પાડવાને લૉર્ડ કોમ્બરમિયરને ૨૦ હજાર સૈન્ય સાથે ભરતપુર મોકલ્યો. સન ૧૮૨૫. તેણે એ સાલમાં ભર-તપુરનો અજીતગઢ જીત્યો ને બાળરાજાને ગાદી આપી. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની ગોઠવણ કરી, તથા દુર્જનસાલને અલ્હાબાદમાં કેદ કર્યો. સન ૧૮૨૬. વર્ષમાં થોડા દિવસ સીમલામાં રહેવાનો રિવાજ લૉર્ડ આમહર્સ્ટના વખતથી પડ્યો. તે સન ૧૮૨૮ માં વિલાયત ગયો. તેની જગાએ લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક ગવર્નર જ-નરલ થઇને આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૮.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક. ૧૫. વેલોરના બળવા વખતે એ મદ્રાસમાં ગવરનર હતો. એના સમયમાં કુર્ગ ખાલસા થયું, મહિસૂરના રાજ્ય ઉપર જપ્તી બેઠી, ખર્ચ ઘટાડી ઉપજ વ-ધારવાની યુક્તિ યોજાઇ, કા-ચરનું રાજ્ય ખાલસા થયું, કે-ટલાક નાના બળવા બેસી ગ-યા, દેશી લોકોને મોટા હોદ્દા મળે તેમ થયું. સતિ, મનુષ્ય-વધ, ઠગાઇ, દીકરીઓનીહત્યા વગેરે બંધ થયું, તથા દેશી-ઓને અંગ્રેજી કેળવણી મળે તેવા ઉપાય લેવાયા.

વિલિયમ બેન્ટિંક.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંકની રાજનીતિ. ૧૬. એના સાત વર્ષના અમલમાં નાના ઝગડા થયા, તે સિવાય રાજ્યમાં શાંતિ ચાલી. એણે નવાં રાજ્ય જીતીને રાજ્ય વધારવાની લાલચ રાખી નહિ; પરંતુ જીતાયલા રાજ્યમાં શાંત રાખી રાજ્ય આબાદ કરી રૈયતને સુખી રાખવાને મહેનત કરી, તોપણ પોતાના રાજ્યમાં હાનિ થાય, ને તાબાના રાજાઓની પ્રજા પીડાય તો તેનો બંદોબસ્ત રાખવાને તે બેદરકાર રહ્યો નહિ.

કાચર ને કુર્ગ ખાલસા થયા. ૧૭. બંગાળાની પૂર્વે આવેલા કાચરનો રાજા અપુત્ર મરી જવાથી ત્યાંની પ્રજાની માગણીથી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સન ૧૮૩૫. કુર્ગનો રાજા પોતાના સગાંવહાલાંને મારી નાખી તથા પ્રજાને અત્યંત દુઃખી કરી ઉન્મત્તપણે વર્તવા લાગ્યો; તેથી બેન્ટિંકે તેના ઉપર સૈન્ય મોકલી તેને હરાવ્યો ને કુર્ગની પ્રજાની રાજીખુશીથી એ રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું. ૧૮૩૪.

મહીસુર ઉપર જપ્તી બેઠી. ૧૮ મહીસૂરનું રાજ્ય લાર્ડ વલ્સીએ હૈદર ને ટીપુના પ્રધાન પુર્ણિયાના વહીવટમાં ને અંગ્રેજ અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે મૂક્યું હતું, પણ ઉમ્મર લાયક થયા પછી રાજાએ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન લીધું ને પુર્ણિયાને કહાડી મૂક્યો; તેથી રાજ્યમાં અંધેર ચાલીને મહીસરમાં બળવો ઉઠયો. લાર્ડ બેન્ટિંકે લશ્કર મોકલી બળવો સમાવ્યો ને મહીસૂરના રાજ્ય ઉપર જપ્તી બેસાડી. ઇ. સ. ૧૮૩૨.

નાના નાના બળવા. ૧૯. બંગાળાના નૈઋત્ય કોણના ડુંગરમાં કોલ વગેરે અનાર્ય લોકો રહે છે, તેઓ બરાબર ખેતી કરતા નહોતા, તેથી ત્યાંના જમીનદારોએ પોતાની ઉપજ વધારવાને બહારના મહેનતુ લોકોને વસાવી તેમની જમીન લેઇ લીધી; તેથી એ લોકોએ સન ૧૮૩૨ માં બંડ કર્યું. પણ લાર્ડ બેન્ટિંકે એ બંડ સમાવી તેમની અરજ સાંભળી બંદોબસ્ત કર્યો. ૨. સૈયદ અહમદ નામે પંજાબી મુસલમાને બંગાળામાં ૧૮૨૨ માં એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો હતો. એ ધર્મના લોકો તોફાન કરવા લાગ્યાથી હિંદુ જમીનદારોએ તેમનો દંડ કર્યો; તેથી ટીટૂમીરની સરદારી નીચે તે-

મણે બંડ કર્યું. બેન્ટિકે તે બંડ સમાવ્યું. ૪. જોધપુરનો રાજા માનસિંગ માંદો થવાથી પટાવતોએ એને ગાદીએથી ઉઠાડયો; તે ફરીને ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પટાવતો ઉપર વેર લેવા લાગ્યો, તેથી પટાવતો પોતાનું લશ્કર જમાવી જોધપુર ઉપર ચઢયા, ત્યારે માનસિંહે અંગ્રેજની સહાય માગી; તેથી તેઓ પાછા ગયા. વળી રાજાએ ગાંડાઇનાં કામ કરવા માંડયા ને ગવર્નર જનરલને અપમાન આપ્યું, ત્યારે અંગ્રેજી સૈન્ય મોકલવાનો હુકમ થવાથી રાજા તાબે થયો. સન ૧૮૩૪. જેપુરનો રાજા બાળક હોવાથી તેની મા કારભાર કરતી હતી. તેણે વાણીઓ દીવાન રાખ્યો, તેથી પટાવતોએ ગુસ્સે થઇ એક રજપૂતને દીવાન નીમ્યો. રાણી તેના કામમાં આડે આવી કારભાર ચાલવા દેતી નહિ. તે વખતે અંગ્રેજ રેસીડેંટ આકટરલોની હતો, તેણે વચ્ચે પડી વાણીઆને બોલાવ્યો. આગળ જતાં પટાવતો ટંટા કરવા લાગ્યા, એ ટંટા રેસીડેંટ મેટકાફે વચ્ચે પડી પતાવ્યો; તોપણ ખરેખરૂં સમાધાન તો આગળ જતાં રાજારાણી મરણ પામ્યાં ત્યારે થયું. ૫. ભોપાળની સિકંદર બેગમને તેના જમાઇ સાથે અણબનાવ થયો, તેથી જમાઇએ બંડ કર્યું, પણ તે હારીને નાઠો. પરંતુ વગર્નર જનરલે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું. તેની દીકરીને ગાદીએ બેસાડી બેગમને જાગીર આપી. એ નવી બેગમે હોંશિયારીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

ખર્ચમાં ઘટાડો. ૨૦. પાછલા ગવર્નર જનરલોના વખતમાં મોટી મોટી લઢાઇઓ ચાલી. રાજ્યમાં ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી ગયું હતું, તેથી લાર્ડ બેન્ટિકે ખર્ચ કમી કરવાની યોજના કરી. સરકારી મોટા હોદ્દાના પગારદારોનો પગાર ઘટાડયો, કેટલાક મોટાં ખાતાં બંધ કર્યાં, કેટલાક અમલદારોને બે કામ સોંપી ખર્ચ ઘટાડયું, લશ્કરી અમલદારોને છાવણીમાં પણ પૂરૂં ભથ્થું મળતું તે અર્ધું મળે એવો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે વરસે દોઢ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ તેણે ઘટાડયું, તેમજ માળવાના અફીણ ઉપર જકાત નાખીને ઉપજ વધારવાનું એક નવું દ્વાર ઉઘાડયું.

સુધારા. ૨૧ ૧. વળી એણે ઇન્સાફ જલદી મળે એવો ન્યાય

ખાતામાં સુધારો કર્યો. જડજથી ઉતરતા દરજ્જાની સદર અમીન, મુનસફ વગેરેની કોર્ટો કાઢી, તે જગા દેશીઓને આપવાનું ઠરાવ્યું. ૨. તેમજ કોર્ટોમાં ફારસી ભાષામાં કામ ચાલતું તે અટકાવી, સ્થાનિક દેશી બોલીમાં કામ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. ૩. દેશીઓને કેળવણી આપવા માટે સંસ્કૃત કાલેજો કહાડી હતી તે સાથે લાર્ડ બેન્ટિંકે દેશીઓને અંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી આપી, તેની મારફત યૂરોપની વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો, તેથી અંગ્રેજી સ્કુલો તથા વૈદ્યક શિખવવાની પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ, એણે સતિ થવાનો ધારો બંધ કર્યો. ઓઢિયાના કંધ લોકમાં નરમેધ કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો. વળી રજપૂતો ને તેમાં વિશેષે કરીને જાડેજામાં દીકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો.

ઠગ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૨૨. મધ્યહિંદમાં ઠગ લોક રહેતા હતા; તે જાત્રાળુઓને અને મુસાફરોને ઠગી મારી નાખતા ને તેમનું સર્વસ્વ લેઇ લેતા. તેઓ વેષ બદલી મુસાફરો સાથે મળી જતા ને લાગ સાધી તેમને મારી નાખતા. આ નિર્દય વાત કમાન સ્લીમાનની મારફતે લોર્ડ બેન્ટિંકના જાણવામાં આવ્યાથી તેણે તેજ કમાનને ઠગ લોકની તપાસ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તેણે સન ૧૮૩૦ થી તેમની શોધ કરવા માંડી ને ત્રણ ચાર વર્ષમાં તેમનો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી એ ઠગ લોકોને જબલપુરમાં તંબુ વણવાનું કામ શીખવી ઉદ્યમે લગાડયા.

વિલાયત જવાનો માર્ગ. ૨૩. લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકના વખત પહેલાં યૂરોપમાં જવાનો માર્ગ કેપ આવ ગુડ હોપને ફરીને હતો. એ રસ્તે ઇંગ્લાંડ પહોંચતાં ચાર પાંચ માસ થતા. લાર્ડ બેન્ટિંકના વખતમાં આગબોટથી મિસરને માર્ગે યૂરોપ જવાનો માર્ગ નીકળ્યાથી એક માસમાં ઇંગ્લાંડ જવાય એવું થયું.

વાયવ્ય પ્રાંત. ૨૪. એણે વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમીનદારીની નવી ગોઠવણ કરી ત્રીસ વર્ષ માટે ગામવારીની રીત દાખલ કરી, તે હજુ ચાલે છે. વળી એ પ્રાંતોનો વહિવટ કરવાને વાયવ્ય પ્રાંતોનો એક નવો ઇલાકો કરી સર ચાર્લ્સ મેટકાફને આગ્રાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો. ૧૮૩૩.

સિંધ ને પંજાબ. ૨૫. સન ૧૮૦૯–૧૦ માં હિંદ ઉપર ફ્રેંચ હુમલાની દહેશત હતી. હાલમાં તે ભય મટીને રૂશ લોકના હુમલાનો ડર પેઠો. રૂશ લોકે મધ્ય એશિઆમાં પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો તથા તેઓ કાબુલમાં ખટપટ કરવા લાગ્યા, તેથી ગવર્નર જનરલે પંજાબમાં જઈ ત્યાંના શીખ રાજા રણજીતસિંગ સાથે મિત્રતા બાંધી. વળી મેજર પોટીંજરને સિંધના અમીરો સાથે સંધિ કરવાને મોકલ્યો. સિંધુ નદીને માર્ગે વેપારીનાં વહાણો જવા દેવાની એ સંધિ હતી. એ સલાહ કરવાની અમીરોની ઇચ્છા નહોતી. પરંતુ અંગ્રેજ એલચીના ઉપદેશથી તેમણે તે માન્ય કરી.

કંપનીનો નવો પટો. ૨૬. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીને વીસ વર્ષની સનંદ મળી હતી, તેની મુદ્દત સન ૧૮૩૩ માં પૂરી થયાથી નવો પટો મળ્યો. એ સનંદ ૨૦ વર્ષની હતી. તેમાં કંપનીને વેપાર કરવાની બિલકુલ બંધી કરી, ચીનનો વેપાર પણ સર્વ પ્રજાને માટે ખુલ્લો મૂક્યો કંપનીને માત્ર હિંદનું રાજ્ય ચલાવવાની પરવાનગી મળી.

લાર્ડ બેન્ટિંકની વિદાયગીરી. ૨૭. એ રીતે લાર્ડ બેન્ટિંક દેશીઓનો વહાલો થઇ, રાજ્યમાં શાંતિ કરી, ઉપજમાં વધારો ને ખર્ચમાં ઘટાડો કરી સન ૧૮૩૫ માં વિલાયત ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

સન ૧૮૩૫ થી સન ૧૮૪૮ સુધી.

૧. સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૨. લાડ આકલાંડ. ૩. સતારાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો. ૪. કાબુલનું રાજ્ય. ૫. કોહિનૂર. ૬. શાહસુજા ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૭. રણજીતસિંહ પેશાવર જીતે છે. ૮. ઇરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢે છે. ૯. કાબુલ ઉપર ચઢાઇનું કારણ. ૧૦. સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૧. ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. ૧૨. શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૩. ખીલાત જી-

લવું. ૧૪. દોસ્ત મહુમદ શરણે થાય છે. ૧૫. કાબુલમાં બળવો. ૧૬. હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૭. ચીન સાથે લડાઇ. ૧૮. લોર્ડ એલનબરો. ૧૯. કાબુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨૦. સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૧. સિંધીઆના રાજ્યનો બંદોબસ્ત. ૨૨. લોર્ડ એલનબરોની વિદાયગિરી.

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૧. બેન્ટિક વિલાયત ગયો ત્યારે વાયવ્ય પ્રાંતોનો ગવર્નર સર ચાર્લ્સ મેટકાફ સર્વ વાતે બેન્ટિકના અભિપ્રાયને અનુસાર હોવાથી ડિરેક્ટરોએ તેને ગવર્નર જનરલ બનાવ્યો. તેણે સન ૧૮૩૫ માં છાપખાનાને છુટ આપી પોતાના વિચાર દર્શાવવાની સ્વતંત્રતા બક્ષી. એવામાં ઈંગ્લાંડમાં પ્રધાનમંડળ બદલાયાથી નવા મંડળે છાપખાનાને છુટ આપ્યાનું સર મેટકાફનું કામ નાપસંદ કરી તેની જગાએ લૉર્ડ આકલાંડને ગવર્નર જનરલ નીમીને મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૬.

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ.

લૉર્ડ આકલાંડ. ૨. લૉર્ડ આકલાંડના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. સતારાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો. ૨. અફઘાનિસ્તાન સાથે યુદ્ધ. ૩. ચીન સાથે લઢાઇ.

સતારાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો. ૩. સતારાનો રાજા પ્રતાપસિંગ અંગ્રેજ સરકાર સામે બંડ કરવાની તૈયારી કરતો જણાવાથી ગવર્નર જનરલે તેને પદભ્રષ્ટ કરી તેની ગાદી તેના ભાઇ આપાસાહેબને આપી તેને કાશીમાં કેદ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૯.

કાબુલનું રાજ્ય. ૪. અહમદશાહ અબદલ્લીનું રાજ્ય બહુ જોરાવર થયું ને તેના તાબામાં અફઘાનિસ્તાન સિવાય કાશ્મીર,

બલ્ખ, સિંધ ને હિરાતના મુલક આવ્યા. અહમદશાહનો વંશજ ઝમાનશાહ હિંદ ઉપર ચઢવાને આવ્યો હતો, એ વાત પાછળ આવી ગઇ છે. તેની પછી શાહસુજા નામે કાબુલમાં રાજા થયો, તેની પાસેથી તેના ભાઇ મહમદે પોતાના વજીર ફતેહખાનની સહાયથી કાબુલનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી શાહસુજા હિંદમાં નાસી આવી અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં રહેવા લાગ્યો. આગળ કાબુલમાં ફતેહખાનને મહમદે મરાવી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઇઓએ મહમદનું રાજ્ય જીતીને તેને કાઢી મુકયો, તે હિરાત જઇ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ફતેહખાંએ અને તેના ભાઇઓએ કાબુલનું રાજ્ય વહેંચી લીધું; તેમાં કાબુલ ને ગીજની દોસ્તમહમદને ભાગ આવ્યાં.

કોહિનૂર. ૫. આ પ્રખ્યાત હીરો દિલ્હીનું રાજ્ય પઠાણોએ જીત્યું ત્યારે તેમના હાથમાં આવ્યો. તે પછી મોગલોના તાબામાં આવ્યો. જ્યારે મોગલ ખજાનો લૂંટીને નાદીરશાહ ઇરાન ગયો, ત્યારે એ હીરો ત્યાં ગયો. નાદીરના મરણ પછી તે હીરો અહમદશાહ અબદલ્લી પોતાની સાથે કાબુલ લાવ્યો, તેના વંશજ શાહસુજાએ હિંદમાં આણ્યો. શાહસુજા પાસેથી પંજાબના શીખ રાજા રણજીતસિંગે લીધો, પણ પંજાબ અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે તે અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાથી હાલ તે ઇંગ્લાંડના રાજાના તાજમાં બિરાજે છે.

શાહસુજા ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૬. શાહસુજાએ સને ૧૮૩૩ માં રણજીતસિંગ સાથે સલાહ કરી; તેની મદદથી તે કાબુલ જીતવા ચાલ્યો. સિંધ કાબુલનું ખંડીઉં હતું. તેથી ત્યાંના અમીરો પાસેથી પાછલી ચઢેલી ખંડણીની તેણે માગણી કરી અમીરોએ ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપી તેનું મન મનાવ્યું. શાહસુજા ત્યાંથી કંદહાર ઉપર ચઢયો ને તે જીત્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૪. પણ એજ સાલમાં દોસ્તમહમદે તેને હરાવીને કાઢી મુકયો, તેથી તે ખીલાતના ખાન મહેરાબખાનનો આશ્રય મેળવી લુધીઆણે પાછો આવ્યો. સન ૧૮૩૫.

રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. દોસ્તમહમદ કંદહાર પર ચઢયો, તે તકનો લાભ લઇ રણજીતસિંગે પેશાવર જીતી લીધું. દોસ્તમહમદ ૬૦ હજાર લશ્કર જમાવી પેશાવર પાછું લેવાને

આવ્યો, પણ તે હારીને પાછો ગયો. સન ૧૮૩૫. ફરીને સન ૧૮૩૭ માં પોતાના દીકરા અકબરખાનને સૈન્ય આપી પેશાવર જીતવાને મોકલ્યો. તેણે શીખ સરદારને હરાવી માર્યો, પણ રણજીતસિંગે તરતજ નવું લશ્કર મોકલી અફઘાનોને મારી કાઢ્યા.

ઈરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢેછે. ૮. સન ૧૮૩૭ માં રૂશિયન લોકોની શિખવણીથી ઇરાનના શાહે હિંદની કુંચી હિરાત લેવા માટે લશ્કર મોકલ્યું. તેમણે પાંચ માસ સુધી હિરાતને ઘેરો ઘાલ્યો. એવામાં મેજર પોટિંજર મધ્ય એશિયામાં શોધ કરવા ગયો હતો, તે હિરાત આવી પહોંચ્યો. હિરાત ઇરાનીઓના હાથમાં જશે તો રૂશિયાને હિંદ જીતવું સહેલું પડશે એવું તે માનતો; તેથી સ્વમતથી સ્વરાજ્યના રક્ષણાર્થે ને સ્વદેશાભિમાનથી હિરાતના શાહમહમદ પાસે જઇને નોકર રહ્યો. તેની હોંશિયારી, બહાદુરી, દઢતા, હીમત ને આગ્રહથીજ હિરાત બચ્યું ને ઇરાનીઓ થાકીને પાછા ગયા. ઈ સ. ૧૮૩૮.

કાબુલ ઉપર ચઢાઇનું કારણ. ૯. સન ૧૮૩૭ માં રૂશિયાએ એક એલચીને કાબુલના અમીર પાસે મોકલ્યો. દોસ્તમહમદ રૂશિયાના પક્ષમાં જશે તો રૂશિયા હિંદ ઉપર ફાવી જશે, એવા ડરથી અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવાને તેની સાથે સંધિ કરવાને બર્ન્સ નામે અંગ્રેજી વકીલને કાબુલ મોકલ્યો. દોસ્તમહમદને તેને કહ્યું કે જો તમે પેશાવર પાછું અપાવો તો રૂશિયાની કે કોઇની દરકાર નહિ કરતાં હું તમારો સાચો મિત્ર થવા રાજી છું પણ ગવર્નર જનરલથી તેમ બને તેમ નહોતું; તેથી બર્ન્સ પાછો આવ્યો, ને દોસ્તે રૂશિયા સાથે દોસ્તી કરી. લાર્ડ આકલાંડે મેકનાટનને પંજાબ મોકલી રણજીતસિંગ સાથે મળીને શાહસુજાને કાબુલની ગાદીએ બેસાડવાને ત્રિપુટી સંધિ કરી. સન ૧૮૩૮. એ રીતે શાહસુજાની મદદે જવાને એક લશ્કર બંગાળેથી ને એક મુંબઇથી રવાના કરવાનો હુકમ થયો.

સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધ. ૧૦. શાહસુજાએ સને ૧૮૩૩ માં સિંધના અમીરો પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઇ પા-

છલી ખંડણીનું રાજીનામું આપ્યું હતું; તોપણ તેણે પાછલી ૨૫ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાની ફરીને માગણી કરી તથા અમીરો સાથે નવી સંધિ કરી; તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે અમીરોએ અંગ્રેજનું ઉપરીપણું કબુલ કરવું, ને ૪ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલે ત્રણ લાખ રૂપિયા દર સાલ આપવા. આ નવી સંધિ કરવાને અમીરો રાજી નહોતા, પણ મુંબઈનું લશ્કર લઇ સી. કીન કરાંચી આવ્યો, ને તે જીતીને હૈદરાબાદ ઉપર ચઢયો; ત્યારે અમીરોએ સંધિ ઉપર સહી કરી.

ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. ૧૧. મુંબાઈ ને બંગાળાનું લશ્કર શીકારપુર આગળ એકઠું થઈ બોલાનઘાટમાં પેઠું. ત્યાં ઘાસ પાણી વગર ઉંટ અને ભારબરદારી જાનવરો મરવા માંડયાં, ખોરાક પાછળ રહ્યો હતો તે બલૂચી લુંટારા લુંટવા લાગ્યા, તેથી લશ્કરને હેરાનગતી ભોગવવી પડી. એ સર્વનો બંદોબસ્ત કરવાને ખીલાતના ખાન મહેરાબખાન સાથે સંધિ કરવા સારૂ બર્ન્સને મોકલ્યો. એ સંધિમાં એવું ઠર્યું કે મહેરાબખાને લશ્કરને ખોરાક પૂરો પાડવો, તથા હવે પછી આવતી ખોરાકી સલામત પહોંચાડવી.

શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૨. અંગ્રેજી સૈન્યે ૧૮૩૯ માં કંદહાર જીતી ગીજની લીધું, ને ત્યાંથી તે કાબુલ ઉપર ચઢયું. ખૈબરને માર્ગે શાહસુજાનો દીકરો તૈમુર તથા શીખ લશ્કર પણ આવી પહોંચ્યું. દોસ્તમહદ નાશી ગયો ને સન ૧૮૩૯ માં શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેઠો, કાબુલ કંદહાર, ગીજની ને જલાલાબાદ વગેરે સ્થળે શાહના રક્ષણાર્થે ૧૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી બાકીનું લશ્કર હિંદમાં આવ્યું.

ખીલાત જીત્યું. ૧૩. મુંબઇનું લશ્કર પાછું લઇ જનાર જનરલ વિલ્ટશાયરને હુકમ કર્યો હતો કે ખીલાતના મહેરાબખાને ખોરાકી બરાબર પહોંચાડી નહિ તથા બલુચી લુંટારાને અટકાવ્યા નહિ, માટે પાછા વળતાં તેને સજા કરવી. તેથી તેના ઉપર અંગ્રેજી સૈન્ય ચઢયું, ને સન ૧૮૩૯ માં મહેરાબખાનને મારી ખીલાત લીધું, ખીલાતની ગાદી મહેરાબના એક સગાને આપી તેના રાજ્યમાંથી ત્રણ ફળદ્રુપ પ્રાંતો શાહસુજાના રાજ્યમાં જોડી દીધા.

દોસ્તમહમદ શરણ થાયછે. ૧૪. અંગ્રેજી લશ્કરે કાબુલ જીત્યું ત્યારે દોસ્ત ઉત્તરમાં નાશી ગયો ને લશ્કર જમાવ્યું. સર રાબર્ટ સેલ તેની પાછળ પડયો. તેમની પરવાન આગળ સન ૧૮૪૦ માં લડાઇ થઇ, તેમાં દોસ્તમહમદ જીત્યો. તોપણ તેને કાબુલ જીતવાની આશા નહિ પડવાથી તે અંગ્રેજને શરણે આવ્યો. દોસ્તને બે લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપી તેના કુટુંબ સાથે કલકત્તે મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૦.

દોસ્તમહમદ.

કાબુલમાં બળવો. ૧૫. અફઘાન લોકોને પોતાનો દેશ ફિરંગીઓની સત્તામાં રહે તે પસંદ પડતું નહોતું, તેથી સન ૧૮૪૧ માં તેમણે બંડ કરવા માંડયા. પ્રથમ ગીલજાઇ લોકે બળવો કરી સર રાબર્ટ સેલને જલાલાબાદ જતાં હેરાન કર્યો પછી કાબુલમાં બળવો થયો, તેનો આગેવાન દોસ્તમહમદનો દીકરો અકબરખાન હતો; તેણે દગાથી મેકનાટન તથા બર્ન્સ વગેરેને માર્યા. અંગ્રેજી સૈન્ય ગભરાયું. સેના-

અકબરખાન.

પતિ એલફિન્સ્ટન ઘરડો ને બારિક સમય માટે અયોગ્ય હતો. તેણે અંગ્રેજના નામને શરમ પમાડનારી સરત*કરી હિંદમાં પાછા જવાનું કબુલ કર્યું. એલફિન્સ્ટન, લેડી મેકનાટન, લેડી સેલ, વગેરેને બાંહેધરી આપી સૈન્ય આગળ ચાલ્યું. પંદર હજારમાંથી માત્ર ડાકટર બ્રાઇડોન એકલોજ જલાલાબાદ જઇ પહોંચ્યો. બાકીનું સૈન્ય બરફ, ભૂખ, થાક ને દુસ્મનના મારથી મરણ પામ્યું. જલાલાબાદમાં સર રાબર્ટ સેલ, ને કંદહારમાં જનરલ નાટ બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કરી રહ્યા, બંડખોરોએ શાહશુજાને મારી નાખ્યો. સન ૧૮૪૧.

હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ ૧૬. કાબુલની હારનો બદલો વાળવાનો ઠરાવ ગવર્નર જનરલે કરીને ખૈબરને માર્ગે જનરલ પોલોકને અને બોલનને માર્ગે જનરલ ઈંગ્લાંડને જવાનો હુકમ કર્યો. જાનેવારી ૧૮૪૨. પણ આકલાંડ સાહેબના એ કામથી ઈંગ્લાંડના અધિકારીઓ નાખુશ થયાથી તેમણે એલનબરો સાહેબને તેમની જગાએ ગવર્નર જનરલ ઠરાવી મોકલ્યો; તેથી સન ૧૮૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં તે હિંદમાં આવ્યો.

ચીન સાથે લડાઇ. ૧૭. લાર્ડ આકલાંડના સમયમાં ચીન સાથે લડાઇ થઇ. ચીનમાં હિંદનું અફીણ જતું. તે ખાઇને ત્યાંના લોક પાયમાલ થતા, તે જોઈ ચીનના પાદશાહે પોતાના દેશમાં અફીણ લાવવાની મના કરી; તોપણ હિંદુ વેપારીઓ તે ચોરીથી લાવવા લાગ્યા. કંતાનના સુબાએ એ ચોરીના માલની તપાસ કરાવી તેનો નાશ કરાવ્યો; તેથી વેપારીઓને નુકસાન થયું. તેનો બદલો લેવાને તેમણે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી, તેથી લોર્ડ આકલાંડે હિંદમાંથી જનરલ ગાફની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦. તેણે ચીનના શાહને હરાવી સંધિ કરવાની જરૂર પાડી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે ચીનના શાહે "હાંગકાંગ અંગ્રે-

* કાબુલ, કંદહાર, ગીજની ને જલાલાબાદ ખાલી કરી જવું, દોસ્તમહમદને છૂટો કરવો, શાહસુજા લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લઈ કાબુલમાં રહે કિંવા હિંદમાં જાય, ને તેના બદલામાં અકબરખાને ખોરાકી ને ગાડાં આપી અંગ્રેજી લશ્કરને હિંદમાં વગર હરકતે જવા દેવું.

જેને આપવો ને ચીનનાં ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની રજા આ-પવી." સન ૧૮૪૨.

લાર્ડ એલનબરો. ૧૮. એલનબરોના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. કાબુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨. સિંધ જીતવું. ૩ ગ્વાલિયરના રાજ્યનો બંદોબસ્ત.

કાબુલની હારનો બદલો વાળવો. ૧૯. ખાઇબરને માર્ગે પોલોકને, અને બોલાનને માર્ગે ઈંગ્લાંડને લશ્કર તથા ખોરાકી આપીને અફઘાનિસ્તાન ઉપર મોકલ્યા. પોલોકે જલાલાબાદ જઇ સર રાબર્ટ સેલના લશ્કર સાથે મળી કાબુલ ઉપર ચઢાઇ કરી. જનરલ ઈંગ્લાંડ કંદહાર પુગ્યો, એટલે નાટનું લશ્કર ગીજની પર ચઢયું; ને તે જીતી કાબુલ ભણી ચાલ્યું. બંને તરફથી લશ્કર આવતું સાંભળી અકબરખાન નાશી ગયો, ને અંગ્રેજ કેદીઓને તુર્કસ્તાન ભણી મોકલી દીધા. જેના કબજામાં એ કેદીઓ હતા તેણે લાંચ લઇ તેને અંગ્રેજી લશ્કરને સોપ્યા. અંગ્રેજી લશ્કરે કાબુ-લના બજારનો નાશ કર્યો, શહેર લૂંટયું ને તેને આગ લગાડી પોતાની હારનો બદલો લીધો. પછી તેઓ સર્વે હિંદમાં આવ્યા ને દોસ્તમહમદને છૂટો કરી કાબુલ મોકલ્યો.

સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૦. સિંધ ત્રણ ભાગમાં વહેં-ચાયલું હતું, ને તેમાં જુદા જુદા અમીરો રાજ્ય કરતા હતા. ઉપલા સિંધમાં ખૈરપુરનો અમીર રૂસ્તમ મુખ્ય હતો. તે સિવાય મીરજાપુર, હૈદરાબાદ ને તેમના પેટામાં ઘણા અમીરો સ્વતંત્ર હતા, ને તે દરેક સાથે ૧૮૩૯ માં જુદી જુદી સંધિ થઇ હતી. સન ૧૮૪૨ માં સિંધના અંગ્રેજ અમલદારોએ એકની ભૂલના જવાબદાર સઘળા અમીરોને ગણવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાંના અંગ્રેજ અધિકારી આઉટરામે તેમાંના બે કે ત્રણ અમીર ઉપર કાબુલની હાર પછી અંગ્રેજ સામી દુશ્મનાવટ ધરાવે છે એવું તહોમત મૂકયું. ગવર્નર જનરલે સર ચાર્લ્સ નેપિયર નામે યોદ્ધાને તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે ઈંગ્લાંડથી નવો આવેલો હતો. તેને હુકમ કર્યો કે ઉપલા તહોમત બાબત તપાસ કરવી પણ

ખાતરી થયા સિવાય તેમની વિરૂદ્ધ કાંઇ પણ પગલું ભરવું નહિ. પરંતુ આ દેશના લોકોની ખટપટથી, રીતભાતથી ને ભાષાથી અજાણ્યા નેપિયરે ત્રણે અમીર ઉપર તહોમત સાબીત ગણી તેમની વિરૂદ્ધ પગલું ભર્યું, તથા તેમના મુલકનો ભાગ જપ્ત કરીને તેમને મળવાને બોલાવ્યા. તેઓ ડરીને નાસી ગયા, ને હૈદરાબાદમાં આઉટરામ નવી સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો તેની પાસે ગયા. તેમણે તેને કહ્યું કે અમારા ઉપરનું તહોમત ખોટું છે. આઉટરામે નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને કહ્યું, તેમાં તેમની ટંકસાળ બંધ પાડવાનું, લશ્કરના ખર્ચ બદલ મુલક આપવાનું ને એકના બદલ સઘળાને જવાબદાર રહેવાનું હતું. આ શરતો અમીરોને પસંદ નહોતી. તેમણે કહ્યું કે અમારો અંગ્રેજ સામે થવાનો ઇરાદો નથી, અમે ગુન્હો કર્યો નથી ને કરવાની અમારી તાકાદ પણ નથી, છતાં વગર કારણે અમને આ નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને શા માટે ફરજ પાડો છો? છેવટે આઉટરામના આગ્રહથી તેમણે સહી કરી. પછી તેમણે કહ્યું કે હૈદ્રાબાદમાં બલુચીઓ હથિયારબંધ એકઠા થયા છે, તે કોઇના કબજામાં નથી, માટે તમે સલામત જગાએ જાઓ, નહિ તો તેમના કામના જવાબદાર અમે રહીશું નહિ, પરંતુ તેમની માગણી ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ. સંધિ ઉપર સહી થયા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે પેલા બલુચીઓએ આઉટરામ ઉપર હુમલો કર્યો. તેથી આઉટરામ નાસીને નેપિયરના લશ્કરમાં જઇ મળ્યો. સન ૧૮૪૩ માં મીઆની આગળ ને હૈદરાબાદ આગળ બલુચીઓ હાર્યા, તેથી એ પ્રાંત તેજ સાલમાં ખાલસા કરવામાં આવ્યો. ખૈરપુરનો અમીર અલીમુરાદ જે તેના ભાઇ રૂસ્તમ અને બીજા અમીરોના નાશનું મૂળ હતો, તેનોજ મુલક માત્ર રહ્યો. ભાવલપુરનો નવાબ જે અગાઉથી અંગ્રેજ પક્ષમાં હતો, તેને અમીરોના મુલકમાંથી થોડો ભાગ આપીને નવાજ્યો.

સિંધીઆના રાજ્યનો બંદોબસ્ત. ૨૧. દોલતરાવ સિંધીઆ સન ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીએ જનકોજીને દત્તક લીધો હતો, તે સન ૧૮૪૩ માં મરણ પામ્યો. જનકોજીની સ્ત્રીએ

જીઆજીરાવને દત્તક લીધો. તે આઠ વર્ષનો હોવાથી જનકોજીનો મામો કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ દાદા ખાસજીવાળાએ રાણીને કબજે લઇ મામાને કાઢી મૂકી કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. દાદા અંગ્રેજની વિરૂદ્ધ પક્ષનો હતો; તેણે સિંધીઆના કવાયતી લશ્કરને કબજે લીધું. ગવર્નર જનરલે દાદાને કાઢી મૂકવાને લખ્યું. એ કાગળ દાદાએ રાણીને બતાવ્યોજ નહિ. રાણીએ દાદાને કાઢી મૂકવા કબુલ કર્યું, ત્યારે ગવર્નર જનરલે તેને પોતાને કબજે માગ્યો; તે ના આપવાથી અંગ્રેજી લશ્કર લેઇ એલનબરો પંડે ગ્વાલિયર આવવાને નીકળ્યો: ત્યારે રાણીના ત્રણ ઉમરાવો ગવર્નર જનરલ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે રાણી ને રાજા આપની મુલાકાતે આવે છે, તે આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ લશ્કર અમારા રાજ્યમાં આવતું અટકાવો; આપ કહેશો તે પ્રમાણે કરવાને અમો તૈયાર છીએ. પણ એ વાત નહિ માનતાં ગવર્નર જનરલે લશ્કરની કુચ જારી રાખી. સિંધીઆનું લશ્કર શહેર બહાર અંગ્રેજને અટકાવવા ચાલ્યું. ને વગર સરદારે મહારાજપુર ને પનીઆર આગળ બહાદુરીથી લઢયું. પણ તે હાર્યાથી ગવર્નર જનરલે ગ્વાલિયર આવી સિંધીઆ સાથે નવો સંધિ કરી. તેનું ૪૦ હજાર લશ્કર હતું તે ઘટાડી ૯ હજાર કર્યું. ગ્વાલિયરમાં અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેનું ખર્ચ સિંધીઆ આપે એવું ઠરાવ્યું. અને રાણીને ત્રણ લાખનુ વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૪.

લાર્ડ એલનબરોની વિદાયગીરિ. ૨૨. સિંધ ને ગ્વાલિયરની લઢાઇઓ ઇંગ્લાંડમાં પસંદ પડી નહિ, ને તેથી લાર્ડ એલનબરોને વિલાયત પાછો બોલાવી લીધો, ને તેની જગાએ લાર્ડ હાર્ડિંજને ગવર્નર જનરલ ઠરાવીને મોકલ્યો. સન ૧૮૪૪. લાર્ડ એલનબરોના વખતમાં સન ૧૮૪૩ માં ગવર્નર જનરલની કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના મી. બર્ડ નામે મેમ્બરે હિંદમાં ગુલામનો ધંધો કરવાની બંધીના કાયદાનો ખરડો કર્યો; તે ગવર્નર જનરલે મંજુર કરી એ વેપાર અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

શીખરાજ્ય.

સન ૧૮૦૮ થી ૧૮૪૯ સુધી.

૧. રણજીતસિંગ. ૨. રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને કવાયત શીખવે છે. ૩. રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો ૪. શીખ લશ્કર યુરોપિયન કવાયત શીખેછે. ૫. વાહુબીપંથ. ૬. રણજીતસિંગ પેશાવર જીતેછે. ૭. રણજીતસિંગના રાજ્યનો મધ્યાન. ૮. રણજીતસિંગનું ભવિષ્ય. ૯. રણજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૦. શીખરાજ્યમાં કુસંપ. ૧૧. સૈન્ય રાજ્ય. ૧૨. શીખ સાથે ૧ લું યુદ્ધ. ૧૩. શીખ સરદારોના બળવો. ૧૪. શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૫ મુલતાન જીતવું. ૧૬. બળવાનો અંત. ૧૭. શીખ રાજ્યની આખર.

રણજીતસિંગ. ૧. બંધુના મુઆ પછી પણ શીખ લોકોનો લડાયક જુસ્સો નરમ પડયો નહોતો. એ લોકનું પ્રબળ પંજાબમાં વધારે હતું. એ પંથ માનનાર નાના નાના જાગીરદારો પંજાબમાં વધારે હતા, તેમાંના માનસિંગ નામે સરદારને રણજીતસિંગ નામે પુત્ર થયો. બાપના મરણથી બાર વર્ષની બાળવયે રણજીતસિંગ ગાદીએ બેઠો. સન ૧૭૯૨ બાળપણમાં બળીઆ નીકળ્યાથી એની આંખ ગઈ હતી. હૈદર કે શિવાજીની માફક એ પણ કાંઇ વિદ્યા શિખ્યો નહોતો; છતાં એ બંનેના જેવા રાજ્યસ્થાપક ગુણો એનામાં હતા. તે વખતે પંજાબ કાબુલના દુરાની રાજાના તાબામાં હતું. જયારે કાબુલના ઝમાનશાહે હિંદ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે રણજીતસિંગે તેને સહાય કરી, તેના બદલામાં શાહે તેને લાહોર ઇનામમાં આપ્યું. ને પોતાની તરફથી તેને પંજાબનો સુબો ઠરાવ્યો. સન ૧૮૦૧. તે પછી કાબુલમાં દુરાની ભાઇઓ મંહોમાંહે લઢીને નબળા થયા ત્યારે રણજીતસિંગ સ્વતંત્ર થયો. શીખલોક બહાદુર ને લઢવૈયા છે, તેમનું મન મેળવી લેઈ તેણે સતલજ સુધીનો મુલક જીતીને તાબે કર્યો. સતલજ ને જમના નદીની વચ્ચે સરહિંદ પ્રાંત છે. તેમાં નાના નાના શીખ સરદારો રાજ્ય કરતા હતા. રણ-

જીતસિંગે તેમના ઉપર ઉપરીપણાનો દાવો કર્યાથી તેમણે અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ તેમની સાથે સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા. તેથી રણજીતસિંગ તે તરફ આગળ વધતો અટક્યો.

રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને કવાયત શિખવે છે. ૨. સન ૧૮૦૯ માં મેટકાફ રણજીતસિંગ સાથે સંધિ કરવાને લાહોર આવ્યો,ત્યારે તેના લશ્કરની ટુકડીની કવાયત જોઇ રણજીતસિંગ ચકિત થયો ને તેણે પોતાના લશ્કરને કવાયત શિખવવાનું ધાર્યું. પ્રથમ તેના લશ્કરે પોતાની જુની રીત છોડી કવાયત શિખવાને આનાકાની કરવા માંડી; પણ રણજીતસિંગે તેમને પગાર વધારવાની લાલચ આપીને, તેમની કવાયત ઉપર ધ્યાન આપીને તથા પોતે કવાયત કરવા માંડીને લશ્કરીઓને કવાયત ઉપર ધ્યાન આપતા કર્યા. એ રીતે નિરંતર ધ્યાન આપ્યાથી એનું લશ્કર કવાયતી બન્યું, તથા તેનું તોપખાનું વખાણવા જોગ થયું.

રણજીતસિંગ

રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૩. સન ૧૮૦૯ સુધીમાં એણે સઘળા શીખ સરદારોને તાબામાં આણી પોતાનું રાજ્ય ફેલાવવા માંડ્યું. તે સમયે મુલતાન કાબુલના અમીરના તાબામાં હતું. તેના ઉપર સ્વારી કરીને બે લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. સન ૧૮૧૦. સન ૧૮૧૩ માં એણે કાબુલના વજીર ફતેહખાન સાથે સંધિ કરીને કાશ્મીર જીતવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ વજીર એકલાએ તે જીત્યાથી રણજીતને તેમાં ભાગ મળ્યો નહિ, તેથી તેણે

અટકનો કિલ્લો ને તેની પાસેનો મુલક ફતેહખાનને હરાવીને લીધો; અને સિંધુ સુધી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. કાબુલના શાહ-સુજા એને આશ્રયે આવી રહ્યાથી તેની પાસેથી રણજીતે કોહિનૂર પડાવી લીધો. તેથી શાહ અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં આવી રહ્યો. સન ૧૮૧૮ માં કાબુલના અમીર મહમદના દીકરા કામરાને ફતેહખાન વજીરને મારી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઇઓએ મહમદને હિરાત નસાડી મૂકી અફઘાનિસ્તાનનો કબજો લીધો. એ ગડબડનો લાભ લેઇ રણજીતે સન ૧૮૧૮ માં મુલતાન ને ૧૮૧૯ માં કાસ્મીર જીતી લીધાં, તથા સન ૧૮૨૧ સુધીમાં સુલેમાન ને સિંધુ નદીની વચ્ચેની સિંધ સુધીની પટી જીતી લીધી.

શીખ લશ્કર યૂરોપિયન કવાયત શીખે છે. ૪. સન ૧૮૨૨ માં નેપોલિયન બોનાપાર્ટના સરદાર કર્નલ એલાર્ડ અને વેનચુરા તેના લશ્કરમાં નોકર રહ્યા. તેમણે તથા તે પછી જનરલ કોર્ટ ને આવીટેબાઇલે શીખ લશ્કરને યૂરોપિયન લડાઇની કવાયત તથા કળા શિખવી, તેથી એનું લશ્કર ને તોપખાનું હિંદમાં સર્વ દેશી રાજ્યો કરતાં ચડીઆતું થયું.

વાહબી પંથ. ૫. અમીરખાન પિંઢારાના લશ્કરમાં સૈયદ અહમદ નામે એક નાનો સરદાર હતો, તેણે અમીરખાનનું લશ્કર વેરાયા પછી એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો, તેને વાહબી પંથ કહે છે. અહમદ સને ૧૮૨૨ માં બંગાળામાં ગયો, ત્યાં એના ઘણા શિષ્ય થયા. એ અહમદે સન ૧૮૨૭ માં બળવો કરીને પેશાવર ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તે હાર્યો. ફરીથી સન ૧૮૩૦ માં હલ્લો કરીને તેણે પેશાવર જીત્યું, પણ તે ફરીને હાર્યો ને કાશ્મીરમાં નાસી ગયો. ત્યાં એનો શિષ્ય ટીટુમીર હતો. તેણે બંગાળામાં જઇને બળવો કર્યો; એ વાત પાછળ આવી ગઇ છે. ટીટુના બળવાની પૂર્વે અહમદને રણજીતના લશ્કરે મારી નાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૧.

રણજીત પેશાવર જીતે છે. ૬. સન ૧૮૨૩ માં રણજીતે પેશાવર ઉપર ચઢાઇ કરી, પણ નોશેરા આગળ એનું લશ્કર હાર્યાથી વધારે લશ્કર લાવીને એણે પેશાવર જીત્યું ને દોસ્તમહમદના

બાદ યારમહમદને ખંડણી આપવાની શરતે પાછું સોંપ્યું. આગળ જતાં જ્યારે દોસ્તમહમદ શાહસુજા પાસેથી પાછળ કહ્યા પ્રમાણે કંદહાર પાછું લેવાને ગયો, ત્યારે રણજીતે પેશાવર ઉપર હલ્લો કરીને જીતી લીધું ને પોતાના રાજ્યમાં મેજરી જનરલ આવીટેબાઈલને ત્યાંનો સુબો ઠરાવ્યો. એ પ્રમાણે રણજીતસિંગે પરદેશીઓનો વિશ્વાસ કરી પોતાના લશ્કરના જનરલ બનાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પોતાના રાજ્યમાં સુબેદાર ઠરાવ્યા. દોસ્તમહમદ પેશાવર જીતવાને આવ્યો પણ હારીને પાછો ગયો. ઇ. સ. ૧૮૩૫.

રણજીતના રાજ્યનો મધ્યાન. ૭. સન ૧૮૩૫ સુધીમાં રણજીતસિંગે એક નાની ઠકુરાતમાંથી તાતારથી સિંધ સુધી ને સતલજથી સુલેમાન સુધીનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય બનાવ્યું. એના રાજ્યની ઉપજ અઢી કરોડ રૂપિયા ને લશ્કર એક લાખ માણસનું હતું. એના રાજ્યની પૂર્વ હદ ઉપર અંગ્રેજ ને તેમના મિત્રોનો મુલક હતો, ને સન ૧૮૦૯ ની સંધિ પ્રમાણે એ મુલક ઉપર તરાપ મારવાની મના હતી; તેથી એના સરદારોનો આગ્રહ છતાં એણે મરતાં સુધી તે તરફ દૃષ્ટિ કરી નહિ. દક્ષિણ તરફ સિંધ જીતવાની એને ઇચ્છા હતી, પણ અંગ્રેજો વચ્ચે પડવાથી એ વાત એણે બંધ રાખી. પશ્ચિમ તરફ ખૈબરઘાટમાં જવાની એના લશ્કરની મરજી નહોતી, તેથી હવે એના રાજ્યની હદ ચાલી રહી. સન ૧૮૩૯ માં રણજીતસિંગ મરણ પામ્યો, ત્યારે એના ખજાનામાં બાર કરોડ રૂપિયા સિલક હતી.

રણજીતસિંગનું ભવિષ્ય. ૮. એણે પોતાના એક સરદારના પુત્રને અંગ્રેજી ભણવા મોકલ્યો હતો. તે આવ્યો ત્યારે હિંદનો નકશો પથરાવીને લાહોરનું રાજ્ય બતાવવા કહ્યું. તે પછી એણે પૂછ્યું કે હિમાલયથી લંકા સુધી આ લાલ લીટીની હદ શાની છે? છોકરે કહ્યું કે એતો અંગ્રેજી રાજ્યની હદ છે. એ સાંભળી એણે નકશાને લાત મારી કહ્યું કે " આ બધો લાલ થઇ જશે. " મતલબ કે આખું હિંદ અંગ્રેજી થશે. તે પછી દશ બાર વર્ષમાં તો એનું રાજ્ય અંગ્રેજીમાં જોડાયું.

રણજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૯. રણજીતસિંગ ભણેલો નહોતો, તથાપિ એના કારભારીઓ કાગળપત્રો લાવે, તે સાંભળી તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપતો. એણે જાતમહેનતથી મુલકો જીત્યા ને જય મેળવ્યા, તોપણ તે લખાણમાં ને બોલવામાં પોતાને શીખ સમાજના મુખી તરીકે ગણતો; રાજા તરીકે નહિ. શીખ સમાજને "ખાલસા" કહેતા ને એનું લશ્કર ખાલસાનું લશ્કર કહેવાતું, ને "ખાલસાનો જય" એમ બોલતા. એથી સરદાર, શીપાઈ ને લોક એની સાથે પૂજ્યભાવથી વળગી રહેતા. સઘળા વિજયો ને પરાક્રમો પરમેશ્વરને નામે ગુરુ ગોવિંદની ખાતર અને ખાલસાની કીર્તિની ખાતર હતા. એમ સમજાવી એણે સર્વનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. તે સન ૧૮૩૯ માં ૫૯ વર્ષની ઉમ્મરે ૪૭ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. અંગ્રેજો એને પંજાબનો સિંહ કહેતા.

શીખ રાજ્યમાં કુસંપ. ૧૦ રણજીત પછી તેનો પુત્ર કરકસિંગ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પણ રાજ્યની ખરી સત્તા કરકસિંગના પુત્ર નાઓનિહાલસિંગના હાથમાં હતી ને તેનો કારભાર જામુભાઈઓમાંનો ધ્યાનસિંગ કરતો હતો. રણજીતસિંગના સમયમાં ગુલાબસિંગ નામે રજપૂત તેના પાયદળ લશ્કરમાં હતો; તેની હોંશીયારીથી તે આગળ જતાં સરદાર થયો. રણજીતે તેને જામુની જાગીર આપી હતી. એ ત્રણ ભાઈ હતા, તેમાં ગુલાબસિંગ મોટો હતો. સન ૧૮૪૦ માં કરકસિંગ મરણ પામ્યો ને તેજ દિવસે તેનો પુત્ર નાઓનિહાલ પણ મુઓ, તેથી રણજીતનો કુંવર શેરસિંગ ગાદીએ બેઠો, ને ધ્યાનસિંગ કારભારી થયો. એવામાં ગુલાબસિંગે ચીનાઈ ટીબેટ જીતવાનો વિચાર કર્યો પણ અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી લાસા દરબાર સાથે સંધિ કરાવી. આગળ પંજાબ દરબારમાં ખટપટ ચાલી, તેમાં શેરસિંગ ને ધ્યાનસિંગ મરાયા; તેથી રણજીતનો પાંચ વર્ષનો કુંવર દુલિપસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેનો કારભાર તેનો મામો જુવાહિરસિંગ તથા લાલસિંગ નામે બ્રાહ્મણ કરવા લાગ્યા.

સૈન્ય રાજ્ય. ૧૧. હવે રાજ્યની સઘળી સત્તા સૈન્યના હાથમાં આવી. તેઓ ચાહે તેને ઉઠાડે ને ચાહે તેને બેસાડે, એવું થયું.

તેમણે ગુલાબસિંગને નમાવી ૬૮ લાખ ને મુલતાનના સુબા મૂળરાજને નમાવી ૧૮ લાખ રૂપિયા લીધા; તથા જવાહિરસિંગને મારી નાખ્યો; તેથી લાલસિંગ દીવાન ને તેજસિંગ સેનાપતિ થયો. જનરલ કોર્ટ નાસી ગયો ને જનરલ આવીટેબાઇલ જલાલાબાદ જતો રહ્યો. દુલિપસિંગની મા, લાલસિંગ ને તેજસિંગ પણ પોતાની સલામતી માટે લશ્કરથી ડરવા લાગ્યાં. તેઓ લશ્કરના હાથમાં રમકડા જેવાં થયાં.

શીખ સાથે ૧ લું યુદ્ધ. ૧૨. શીખ રાજ્યની આવી અસ્થિર હાલત જોઇને ગવર્નર જનરલે પોતાના રાજ્યની સલામતી માટે સતલજની પૂર્વે ફીરોજપુરની આસપાસ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવેલું હતું. લાહોરના લશ્કરને કાંઈ કામ ન હોવાથી તે બેફેદ થયું, તેથી કારભારીઓ ડરવા લાગ્યા, ને તેઓ લશ્કરનો નાશ થએલો ઈચ્છવા લાગ્યા. અંગ્રેજો સિવાય તેમનો દોર નરમ પાડે તેવું કોઇ ન હોવાથી છેવટે તેમણે પોતાના લશ્કરને સતલજની પૂર્વના મુલક ઉપર હલ્લો કરવાને મોકલ્યું; તેથી ૬૦ હજાર શીખ લશ્કર જબરા તોપખાના સાથે સતલજ ઓળંગી આ પાર આવ્યું. ફીરોજપુરમાં ૧૦ હજાર લશ્કર હતું, પણ લાલસિંગે ને તેજસિંગે લઢાઇ ન કરતાં આગળ ચાલી ફીરોજ શહેર આગળ છાવણી નાંખી સન૧૮૪૫. ફીરોજપુરના લશ્કર ઉપર શીખ લશ્કરે હલ્લો કર્યો હોત તો તેનો નાશ કરી શકયા હોત, પણ શીખ સરદારો શીખ લશ્કરની જીતથી ડરતા હતા, તેથી તેઓ તેમની જીત કરતાં તેમનો નાશ વધારે ઇચ્છતા હતા. એવામાં કમાન્ડર ઇન ચીફ ગાફ તથા ગવર્નર જનરલ હાર્ડિંજ આવી પહોંચ્યા. વીશ હજાર લશ્કર લેઇ લાલસિંગે મુડકી આગળ અંગ્રેજી લશ્કર ઉપર હલ્લો કર્યો; પણ લાલસિંગ નાસી ગયાથી શીખ લશ્કર હારીને પાછું છાવણીમાં આવ્યું. ત્યાં આગળ ગાફે શીખ લશ્કર ઉપર હલ્લો કર્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે છાવણી લેવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે લેવાઇ નહિ, ને બંને લશ્કર પોતપોતાની જગોએ રહ્યાં. સવારમાં લાલસિંગ નાસી ગયાથી શીખ લશ્કર પાછું ફર્યું. એ લઢાઇથી અંગ્રેજનો લડાઇનો સામાન

ખુટી ગયો હતો; એવામાં તેજસિંગ તાજું લશ્કર લેઇને આવ્યો; પણ તે લઢાઇ કર્યા વગરજ ચાલ્યો ગયો. તેથી અંગ્રેજી લશ્કરનો નાશ થતો બચ્યો. જેના સરદાર આંધળા તેનું લશ્કર કુવામાં પડે તેમાં નવાઇ નથી. નવો સામાન ને લશ્કરની સહાય આવતા સુધી અંગ્રેજ લશ્કર આગળ નહિ વધ્યાથી શીખ સરદાર રણજોરસિંગે બંદીવાળ આગળ અંગ્રેજ સરદાર હારીસ્મીથ ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો; પણ એજ સરદારે અલીવાલ આગળ રણજોરને હરાવી પોતાની ગએલી આબરૂ પાછી મેળવી. સન ૧૮૪૬. લાલસિંગની નાલાયકી જોઇ ગુલાબસિંગને દીવાન ઠરાવ્યો. તેણે સલાહનું કહેણુ ચલાવ્યું. પણ ગવર્નર જનરલે શીખ લશ્કરનાં હથિયાર લઇ લેવાની માગણી કરી, તે ગુલાબસિંગના હાથમાં નહિ હોવાથી સંધિ થઇ નહિ. શીખ લશ્કરે સોબ્રાઓન આગળ છાવણી નાંખી, અંગ્રેજી લશ્કરે આગળ વધી છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. શીખ સરદાર લાલસિંગે શીખની નબળી જગા અંગ્રેજને બતાવ્યાથી, લાલસિંગ ને તેજસિંગ નાસી જવાથી અને તેજસિંગે જતી વખતે સતલજ ઉપરનો પુલ તોડાવી નાંખ્યાથી શીખ હાર્યા. શીખ સરદાર શ્યામસિંગે મરતા સુધી બહાદુરીથી લઢાઇ કરી. બાકીના મરાયા, કે નદીમાં ડુબી ગયા. એ યુદ્ધમાં ૮ હજાર શીખ મુઆ, ને અંગ્રેજી લશ્કરમાંથી સુમારે ૨૪૦૦ માણસ મરાયાં. ઇ. સ. ૧૮૪૬. આ જય મેળવી અંગ્રેજી લશ્કર લાહોર આવ્યું, ત્યાં સલાહ થઇ, તેમાં એવું ઠર્યું કે "સતલજ ને બીઆ નદી વચ્ચેનો દોઆબપ્રાંત તથા લઢાઇના ખર્ચ બદલ દોઢ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપવા; ૩૨૦૦૦ લશ્કર રાખી બાકીના શીખ લશ્કરને રજા આપવી, મહારાજા મોટા થતા સુધી પંચથી રાજ્યકારભાર ચલાવવો, ને લાહોરમાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રાખવો." લઢાઇના ખર્ચના રૂપિયા આપવાના ખજાનામાં ૫૦ લાખથી વધારે નહિ હોવાથી એક કરોડ રૂપિયા ગુલાબસિંગે આપ્યા, તેના બદલામાં અંગ્રેજે તેને કાશ્મિર ને જમુનો સ્વતંત્ર રાજા બનાવ્યો. રાજાની માગણીથી થોડું અંગ્રેજી લશ્કર પણ રાજ્યના બંદોબસ્ત માટે પંજાબમાં રાખ્યું. એ

રીતે શીખની ૧ લી લડાઈનું છેવટ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬.

શીખ સરદારનો બળવો. ૧૩. સને ૧૮૪૮ માં લાર્ડ હાર્ડિંજ વિલાયત ગયો, ને તેની જગોએ લૉર્ડ દલહૌસી ગવર્નર જનરલ થયો. મુલતાન જીત્યા પછી રણજીતે મૂકેલો સુબો ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યાથી તે સુબાનો પુત્ર મૂળરાજ સુબો થયો; તેની સુબાગીરિ ઉપર કાયમ થવાને દીવાન લાલસિંગે કરોડ રૂપિયા માગ્યા, પણ છેવટે ૧૮ લાખ નક્કી થયા. તે પછી શીખ દરબારમાં કુસંપ પેઠાથી તેણે તે આપ્યા નહિ; પણ અંગ્રેજે સ્વસ્થતા કર્યા પછી એ રૂપિયાની ફરી માગણી થવાથી મૂળરાજ લાહોર આવ્યો, ને ૧૮ લાખ રૂપિયા આપીને તેણે રાજીનામું આપ્યું; ને સ્વિકારી તેની જગાએ ખાનસિંગને સુબો ઠરાવ્યો, તે તથા કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારી થોડું લસ્કર લેઇ મૂળરાજ પાસેથી કબજો લેવાને મુલતાન ગયા. સન ૧૮૪૮ તેણે પાછલા ૭ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો, પણ ચાલુ હિસાબ આપી પાછલો હિસાબ આપવાની ના પાડી. કબજો લેનારાએ તે માન્યું નહિ; તેથી તેની ઉસ્કેરણીથી તેના લસ્કરે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખ્યા, તથા તેમની સાથે ગયેલું લસ્કર પણ ફરી જઈ મૂળરાજને મળી ગયું. તે રીતે મૂળરાજે પંજાબમાં બંડનો પાયો નાંખ્યો. તે વખતે બનુમાં લેફટેનન્ટ એડવર્ડસ હતો, તેણે લસ્કર જમાવ્યું, તથા બાવલપુરના નવાબને મદદે બોલાવ્યો તેથી તેની પાસે ૧૮ હજાર લસ્કર જામ્યું. તે વડે તેણે મૂળરાજને કિનેરી ને સદુસેન આગળ હરાવ્યો. એવામાં જનરલ વ્હીશ લસ્કર લઇ તેની મદદે આવ્યો. ને તેની સાથે શેરસિંગ નામે સરદાર શીખ લસ્કર લેઇને આવ્યો; તેમણે મુલતાનને ઘેરો ઘાલ્યો એ જોઈ દુલિપસિંગની મા અંગ્રેજને કાઢવાની ખટપટ કરવા લાગી. એ ખટપટમાં મુલતાનનો નવો સુબો ખાનસિંગ પણ સામેલ થયો. વળી સરદાર શેરસિંગનો બાપ છત્રસિંગ જે હજારાનો સુબો હતો તેણે પણ બળવો કર્યો, ને તેના પુત્રને તેમાં સામેલ થવાને તે ઉસ્કેરવા લાગ્યો. એવામાં શેરસિંગને બળવો કરવાનું કારણ મળ્યું. જનરલ વ્હીશે મૂળરાજને

હુકમ કહાવ્યો કે, "મહારાણી વિક્ટોરીઆને નામે મુલતાન ખાલી કરવું." એ ઉપરથી સર્વે શીખ સરદારોને ભય લાગ્યો કે પંજાબ અંગ્રેજો લેઈ લેવાનું ધાર્યું છે; એથી શેરસિંગ પણ ફરી ગયો, અને મૂળરાજને જઈ મળ્યો, તથા આખી પ્રજાને બંડ કરવાને ઢંઢેરો પીટાવ્યો. પેશાવરનું લશ્કર છત્રસિંગને મળી ગયું. તથા દોસ્તમહમદે શીખની વહારે આવવાને કબુલ કર્યું. એ રીતે થોડી મુદ્દતમાં આખા પંજાબમાં બળવો ફેલાવ્યો. સન ૧૮૪૮.

શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૪. મુંબઇના લશ્કરની મદદ આવતાં સુધી જનરલ વ્હીશ ઘેરો ઉઠાવી દૂર છાવણી નાખીને પડયો, ને શેરસિંગ મુલતાનની બહાર નીકળ્યો. તેની સામો સેનાપતિ ગાફ આવી પહોંચ્યો ને રામનગર આગળ લડાઇ કરી, પણ તેમાં અંગ્રેજને નુકશાન થયું. આ વખતે શેરસિંગે ગવર્નર જનરલને બળવાનું કારણ લખ્યું કે અંગ્રેજે શીખને હલકા ગણી ગુલાબસિંગ રજપૂતને ચઢાવ્યો. મુસલમાનોનું માન વધાર્યું. અમારી મહારાણીને કાશીમાં કેદ કરીને શીખ ધર્મ વિરૂદ્ધ પંજાબમાં ગૌવધ ચલાવ્યો તેથી બળવો થયો છે; પણ જો તે તમો અટકાવો તો અમે તાબે થવાને તૈયાર છીએ. પણ તે માત્ર બહાનું હતું. એના લશ્કરમાં વધારો થયાં જતો હતો. સાદુલાપુર આગળ બીજી એક નાની લડાઇ થઈ, પણ તેમાં કોઇની હાર જીત થઇ નહિ. શેરસિંગ આગળ ચાલ્યો ને તેણે ચિલિયનવાલા આગળ જનરલ ગાફ સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેમાં શીખના બાર તોપો અંગ્રેજને હાથ આવી, અંગ્રેજની ચાર તોપ ને ત્રણ પલટણના વાવટા શીખને હાથ આવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૪૯.

મુલતાન જીતવું. ૧૫. શેરસિંગના ગયા પછી થોડી મુદ્દતમાં મુંબઇનું લશ્કર જનરલ વ્હીશને આવી મળ્યું;તેથી તેણે મુલતાન જીત્યું ને ચિલિયનવાલાની લડાઈ પછી એક માસમાં તો તે ગાફને આવી મળ્યો.

બળવાનો અંત. ૧૬. શીખ લશ્કર શેરસિંગની સરદારી નીચે ગુજરાત આગળ છાવણી નાંખી પડેલું હતું, ત્યાં વ્હીશનું લશ્કર આવ્યા પછી ગાફે હલ્લો કર્યો; તેમાં શીખ હાર્યા ને શેરસિંગ

નાશી ગયો. એની મદદમાં દોસ્તમહમદના ૧૫૦૦ સ્વારો આવ્યા હતા, તે પણ નાઠા. આખરે શેરસિંગ, છત્રસિંગ ને બીજા સરદારો તથા લશ્કર હથિઆર મૂકી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. શીખની પહેલી લઢાઇમાં શીખ સરદારો બાયલા હોવાથી નાશી જતા, તે વખતે લઢાઇનો ઉત્સાહ લશ્કરમાંજ હતો, પણ આ વખતે જેવું શીખ લશ્કર બહાદુર ને ઉત્સાહી હતું, તેવાજ તેમના સરદારો હોવાથી તેમને હરાવતાં પહેલી વખત કરતાં અંગ્રેજોને વધારે મહેનત પડી ને નુકસાન પણ વધારે થયું.

શીખ રાજ્યની આખર. ૧૭. હવે પંજાબના શીખ રાજ્યની આખર આવી ગવર્નર જનરલના હુકમથી દુલીપસિંગને પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, ને રણજીતસિંગનું રાજ્ય તેના કહેલા ભવિષ્ય પ્રમાણે અંગ્રેજી રાજ્યમાં જોડાયું. મૂળરાજને જન્મકેદ કર્યો, તથા બીજા બંડખોર સરદારોની જાગીરો લેઇ તેમને વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૪૯. રણજીતસિંગે મરતી વખતે કોહિનૂર જગન્નાથજીમાં આપવાનું કહ્યું હતું, તે મહારાણી શ્રીના તાજમાં શોભવા માટે ઇંગ્લાંડ ગયો. હવે હિંદમાં સર્વ દેશીરાજ્યો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

अंग्रेजी राज्यनी पूर्ण कळा ने बळवो.

૧. લૉર્ડ હાર્ડિંજ. ૨. લૉર્ડ ડલહૌસી. ૩. શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૪. બ્રહ્મદેશ સાથે લડાઇ. ૫. બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું. ૬. વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૭. વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૮. અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૯ કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૧૦. લોકોપયોગી કામો. ૧૧. લૉર્ડ કાનિંગ. ૧૨. ઇરાન સાથે લડાઇ. ૧૩. ચીન સાથે લડાઈ. ૧૪ સિપાઇઓનો બળવો. ૧૫. બળવાનાં કારણ. ૧૬. બળવાની શરૂઆત. ૧૭. બળવાનું શાંત થવું. ૧૮. બંડખોરનું પકડાવું. ૧૯. ઢંઢેરો. ૨૦. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.

લોર્ડ હાર્ડિંજ. ૧. લોર્ડ હાર્ડિંજ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. તે પછીનાં બે વરસ પંજાબના વિગ્રહમાં ગયાં. પંજાબનો વહિવટ કરવાને પંચ નીમ્યા પછીનાં બે વરસ સલાહશાંતિમાં ગયાં. એ બે વરસમાં એણે દેશસુધારાનાં દયાળુ કામ કર્યાં. પાછલાં આઠ વરસ લડાઇમાં ગયાથી લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંકે સતી થવાની, દૂધપીતી કરવાની ને નરમેધ કરવાની બંધી કરી હતી, તથા ફાંસિયાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તેનો બરોબર અમલ થયો નહોતો, તેથી હાર્ડિંજે તેનો બરોબર બંદોબસ્ત કરીને એ ક્રૂર ક્રિયાઓ થતી અટકાવી, તથા રાહદારી દાણ લેવાનું બંધ કરી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. લોર્ડ હાર્ડિંજ સન ૧૮૪૮ માં વિલાયત પાછો ગયો ને તેની જગાએ લોર્ડ ડલહૌસી ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો.

લોર્ડ ડલહૌસી. ૨. એના વખતમાં પાંચ મોટા બનાવ બન્યા. ૧. પંજાબ સાથે લડાઇ ને એ રાજ્ય ખાલસા કરવું. ૨. બ્રહ્મદેશ સાથે લડાઇ. ૩. બીનવારસી દેશી રાજ્ય અને જેને રાજ્ય ચલાવતાં ન આવડે એવા રાજાઓના રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૪. કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૫. રેલવે, તાર, પૂલ વગેરે બંધાવવાં અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું

લોર્ડ ડલહૌસી.

શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૩. ગુજરાતની લડાઇમાં શીખને હરાવ્યા

પછી એ રાજ્ય ખાલસા કરી તેનો વહીવટ કરવાને સર જાન લારેન્સને નીમ્યો; તેણે શીખ લોકના હથિયાર લેઇ લીધા ને જમાબંદી નક્કી કરી જમીનવેરો કમી કર્યો, સડકો ને નહેરો બંધાવી આબાદી કરી, સખ્ત ન લાગે એવો દિવાની ફોજદારી કાયદો ચલાવી લોકનાં મન શાંત પાડયાં.

બ્રહ્મદેશ સાથે લડાઇ. ૪. બ્રહ્મદેશનો રાજા ઉદ્ધત થવાથી તેના કારભારીએ રંગુનના અંગ્રેજી વહાણના કપ્તાનનું અપમાન કર્યું. તથા ગવર્નર જનરલે તેનો જવાબ માગ્યો, તે ઉન્મત્તાઇથી આપ્યો, તેથી બ્રહ્મદેશ સાથે બીજીવારની લડાઇ કરવાની જરૂર પડી. ઇ. સ. ૧૮૫૨. અંગ્રેજી સેના બ્રહ્મદેશ ઉપર ચઢીને માર્ટાબાન, રંગુન, બેસીન (વસાઈ), પેગુ વગેરે જીતી લીધાં. એવામાં બ્રહ્મદેશના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરીને તેનો ભાઇ ગાદીએ બેઠો. તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી. તેમાં પેગુપ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. સન ૧૮૫૩. આ સિવાય બંગાળામાં લેણદારોના જૂલમથી સન ૧૮૫૫ માં સંતાલલોકે બળવો કર્યો, પણ તે તરતજ સમાવી દેઇ તે લોકનું સમાધાન કર્યું.

બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું. ૫. બીનવારસી રાજ્યોમાં પ્રથમ સતારાના રાજાએ લીધેલો દત્તક નામંજુર કરી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સન ૧૮૪૯. ૨. ઝાંસીના રાજાના દત્તપુત્રને પણ નામંજુર કરી ત્યાંનો રાજા સન ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યાથી તે ખાલસા કર્યું ૩. નાગપુરનો રાજા એજ સાલમાં અપુત્ર મૂઆથી તેને પણ દત્તક નહિ લેવા દેતાં એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ૪. એ પ્રમાણે સંબલપુરનું રાજ્ય પણ ખાલસા થયું.

વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૬. એ સાલમાં બાજીરાવ પેશ્વા, કર્ણાટકનો નવાબ, તંજાવરનો રાજા મરણ પામ્યા, તેઓ અપુત્ર હોવાથી તેમને અપાતાં વર્ષાસન ગવર્નર જનરલે તેમના વારસને આપવાની મના કરી. બાજીરાવના દત્તપુત્ર નાનાસાહેબે વિલાયત સુધી ફરીઆદ ચલાવી, પણ તેમાં એનું કાંઇ વળ્યું નહિ. કર્ણાટકના નવાબનાં સગાંને કાંઈક જીવાઇ બાંધી આપી.

વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૭. નિઝામના રાજ્યમાં કંપનીનું જે કંટીજન્ટ લશ્કર હતું તેના ખર્ચ બદલ નિઝામ ઉપર લહેણું ચઢ્યું હતું; તેથી ગવર્નર જનરલે તે વસુલ કરવા સન ૧૮૦૩ માં નાગપુરના રાજા પાસેથી નિઝામને અપાવેલો વરાડ પ્રાંત કંપની સરકારને અપાવ્યો. એ પ્રાંતમાંથી ખર્ચ જતાં બાકી વધે તે નિઝામને આપવાનું ઠરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૩.

અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૮. અયોધ્યાના નવાબના રાજ્યમાં ઘણું અંધેર ચાલતું હતું, તેથી તેનું રાજ્ય સુધારવાને પાછલા ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ બેન્ટિક અને હાર્ડિંજે સૂચના આપી હતી, તોપણ તે ઉપર લક્ષ નહિ આપ્યાથી રૈયત પીડાતી હતી. તેથી દલહૌસીએ તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવાને નવાબને દર વર્ષે ૧૨ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. જનરલ ઑટ્રામને પંજાબના જેવો વહીવટ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. એ પ્રમાણે લાર્ડ દલહૌસીએ પંજાબ ને પેગુ પ્રાંતો લઈને નાગપુર, સતારા, સંબલપુર ને ઝાંસી બીનવારસી ખાલસા કરીને વરાડ પ્રાંત નિઝામ પાસેથી ને અયોધ્યા પ્રાંત નવાબ પાસેથી લેઈને કંપનીનું રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચાડ્યું; તથા બાજીરાવ, તંજાવરના રાજા ને કર્ણાટકના નવાબનાં પેનશન બંધ કરીને કંપનીના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો.

કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૯. સન ૧૮૩૩ માં થએલા કંપનીના પટાની મુદ્દત સન ૧૮૫૩ માં પૂરી થવાથી એ સાલમાં નવો પટો કર્યો, તેમાં કંપનીનો વહીવટ કરનારા ૨૪ ડિરેક્ટરો હતા તે ઘટાડીને ૧૮ કર્યા, તથા તેમાંના ૬ ડિરેક્ટર ઇંગ્લાંડનો રાજા નીમે એવું ઠરાવ્યું. બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર જુદો ઠરાવ્યો, ને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા ઠરાવી, તે પરીક્ષા આપવાની સર્વ પ્રજાને છૂટી આપી.

લોકોપયોગી કામો. ૧૦ એ ગવર્નર જનરલના વખતમાં લોકોપયોગી કામો ઘણાં થયાં. હિંદમાં રેલવે ને તારની શરૂઆત પ્રથમ એના વખતમાં થઇ. સન ૧૮૫૩. વળી એણે કેળવણી

ખાતામાં પણ સુધારો તથા વધારો કર્યો. ગોશીતળા કાઢવા માટે

લાર્ડ ડલહાસીના વખતનું હિંદુસ્તાન.

એક નવું ખાતું કાઢી, આ દેશની પ્રજાને શીતળાની પીડાથી મુક્ત કરવાની યોજના કરી. તેમજ સડક, પૂલ, કનાલ, બરાકો (લશ્કરી સોલજરોને રહેવાની જગા) અને સરકારી ઇમારતો બાંધવાનો ઠરાવ કરી પબ્લિકવર્ક્સ (ઇજનેર) ખાતું કાઢયું વળી એના વખતમાં ટપાલખાતું નવું કાઢયું. આ સુધારાથી આગળ જતાં ભરતખંડમાં રેલવે પથરાઇ ગઇ, તેથી એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં મુસાફરી ને માલ લાવ લેઇજા કરવાની સુગમતા થઇ. દેશ પરદેશ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સમાચાર તાર મારફતે ને કાગળપત્રો ટપાલ મારફતે જવા લાગ્યા. છાપખાનાં ને કેળવણી આપવાની શાળાઓ વધ્યાથી પુસ્તકો ને વર્ત્તમાનપત્રોદ્વારા લોકોને જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો વધ્યાં. હજારો મૈલની સડકો થવાથી અને કનાલો બાંધવાથી દેશમાં વેપાર રોજગાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. એ ગવર્નર ઇ. સ ૧૮૫૬ માં વિલાયત ગયો.

લૉર્ડ કૅનિંગ.

લૉર્ડ કૅનિંગ. ૧૧. લૉર્ડ ડલહૌસી પછી લૉર્ડ કૅનિંગ ગવર્નર જનરલ થયો. એના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા. ૧. ઇરાન ને ચીન સાથે લઢાઇ ૨. દેશી સિપાઇઓનો બળવો. ૩. બળવાનું શાંત પડવું અને હિંદી રાજ્ય કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ પોતાને સ્વાધિન લેવું.

ઇરાન સાથે લઢાઈ. ૧૨. ઇરાનના શાહે પ્રથમ કરેલી શરત નહિ પાળતાં હિરાત ઉપર સ્વારી કરી તે ગઢ લીધો. સન ૧૮૫૬. તેમાં રૂશીઆની ઉશ્કેરણી હોવી જોઇએ, એમ માનવામાં આવ્યું; તેથી હિંદથી જનરલ ઔટ્રામને ઇરાન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૬. એણે કરકએટ તથા બુશેર બંદર જીતીને સન ૧૮૫૭

ઇરાનના લોકોને હરાવી સંધિ કરી. તેમાં ઇરાનની શાહે હિરાત તથા અફઘાનિસ્તાનપરનો દાવો છોડી દીધો.

ચીન સાથે લઢાઈ ૧૩. કંતાનના ગવર્નરે અંગ્રેજી માલને નુકસાન કરી ખલાસીઓને કેદ કર્યા તેથી ચીન સાથે લઢાઇ ઉઠી; તેથી લાર્ડ એલ્જીનને ઇંગ્લાંડથી લશ્કર આપી ચીન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૭. આ વખતે ફ્રેંચ લોક પણ અંગ્રેજની કુમકે આવ્યા હતા. બંને સરકારોના લશ્કરોએ કંતાન જીતીને ત્યાંના ગવર્નરને કેદ કરી કલકત્તે મોકલી દીધો. કંતાનથી આગળ વધી એ લશ્કરે તીનશીન શહેર જીતી પેકીન ઉપર કુચ કરી, ત્યારે ચીનના શાહે ભયભિત થઈ સંધિ કરી; તેમાં હાંગકાંગ અંગ્રેજને આપ્યું. આથી યૂરોપની મુખ્ય પ્રજાને ચીનમાં વ્યાપારાર્થે આવવાની છૂટ મળી. ઈ. સ. ૧૮૬૦

સિપાઇઓનો બળવો. ૧૪. ઉપરની બંને લઢાઇઓ હિંદ બહારના દેશોમાં ચાલી; પણ ચીન સાથે લઢાઇ ચાલતી હતી તેવામાં હિંદનાં અંગ્રેજી સૈન્ય પૈકી દેશી પલટણોએ સન ૧૮૫૭ માં બળવો કર્યો. એ બળવો મુખ્યત્વે પલટણોનો હોવાથી એને સિપાઇઓનો બળવો કહેછે.

બળવાનાં કારણ. ૧૫. દેશી રાજાઓ અપુત્ર મરે કે નઠારી વર્તણુક ચલાવે, તેનાં રાજ્ય લાર્ડ ડલહૌસીએ ખાલસા કર્યાથી બીજા રાજારાણા ને હિંદી પ્રજાને ભય પેઠો. ૨. દેશી લશ્કરને જ્યાં મોકલે ત્યાં જઇ નોકરી કરવાની સરતે લશ્કરમાં ભરતી કરવા માંડી. પહેલાં માત્ર હિંદમાંજ નોકરી કરવાની હતી. ૩. રાઇફલ નામે બંદુક સિપાઇઓને આપવામાં આવી. એ બંદુકમાં દારૂગોળી નાંખવાને બદલે તોટીઓ નાંખવાની હતી. એક હાથમાં બંદુક ઝાલી બીજે હાથે તોટી પકડી દાંતવડે તોડીને તે તોટી બંદુકમાં નાંખવાની હતી. અંગ્રેજી રાજ્ય ઉપર નારાજ થયેલા લોકોએ એવી વાત ઉડાવી કે એ તોટીઓની એક તરફ ગાયની ને બીજી તરફ ડુક્કરની ચરબી લગાવેલી છે; કે જે કરડવાથી હિંદુ મુસલમાન બંને પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય. સિપાઇઓએ એ વાત

ખરી માની. લૂંટ મેળવવાની લાલચે કેટલાક કમાઇ વગરના માણસો, તથા રાજ્ય ખોનારા ને પેનશન બંધ થએલા, એ સર્વ સિપાઇઓને બળવો કરવા માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. ૪. દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી આવી રીતે ગભરાયલા સિપાઇઓને શાંત પાડે એવા અમલદારોનો પણ એ સમયે તોટો હતો; કેમકે એ માણસો પંજાબ, અયોધ્યા, પેગુ, નાગપુર વગેરે ઠેકાણે રોકાઇ ગયા હતા; તેથી સિપાઇઓ કબજે રહી શક્યા નહિ. ૫. હિંદમાં તાર ને આગગાડી નવાં થયાં હતાં. આજ સુધી નહીં થયેલાં અને ન જોએલાં એવાં અદ્ભુત કાર્યો જોઇને અજ્ઞાન લોકો એવું સમજ્યા, કે અંગ્રેજ આપણને ખ્રિસ્તિ કરી વિલાયત લઇ જશે, ને તેજ માટે એવાં કાર્ય આરંભ્યાં છે. ૬. પાછલા ગવર્નર જનરલના વખતમાં કેળવણી ખાતામાં વધારો કર્યો હતો. એ કેળવણી આપનારી શાળામાં કેટલીક ખ્રિસ્તિશાળા પણ હતી. અભ્યાસ ઉપરાંત એ ખ્રિસ્તિશાળામાં ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ થતો હતો તેથી, તથા સરકારી શાળામાં કેટલીક વિદ્યાનાં તત્ત્વો હિંદી પ્રજા પ્રાચીનકાળથી માનતી હતી તેથી ઉલટાં હતાં; એ સર્વ કારણોથી લોકોનાં મન અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ શકમંદ થયાં હતાં. ૭. વળી સન ૧૭૫૭ ની પ્લાસીની લડાઇને સન ૧૮૫૭ માં બરોબર સો વરસ થયાં હતાં. અને કેટલાક ગ્રહોના યોગની ગણતરી ઉપરથી કેટલાક જોશીઓ કહેતા હતા, કે કંપનીનું રાજ્ય સો વર્ષ ચાલવાનું છે, તેથી ઇ. સ. ૧૮૫૭ મા એ રાજ્ય જશે. એ સાલ પણ આવ્યાથી લોકોનાં મન ખળભળી રહી નવા ફેરફારની રાહ જોવા લાગ્યાં.

બળવાની શરૂઆત. ૧૬. બળવાની પ્રથમ શરૂઆત બંગાળામાં આવેલા બરાનપુર ને બરાકપુરમાં થઇ. એ બંને જગાના દેશી સિપાઇઓએ રાઇફલ લેવાની ના પાડી, તેથી તેમનાં હથિયાર લેઇ લઇ રજા આપી. આ સિપાઇઓએ પોતાની નોકરી છોડવાના કારણમાં રાઇફલની કાર્ટ્રીજ (તોટી) ની વાત સઘળે ફેલાવા દીધી. એ વખતે મીરતમાં લશ્કરની મોટી છાવણી હતી. તા. ૧૦ મે સન ૧૮૫૭ ને રોજ ત્યાંના દેશી સિપાઇઓએ બંડ

ફરી યૂરોપિયન અમલદારને મારી નાંખ્યા. ત્યાં યૂરોપિયન પલટણ હતી, પણ તેનો ઉપયોગ નહિ કર્યાથી દેશી પલટણો વધારે હીંમતવાન થઇ દિલ્હી ગઇ, ને તે જીતી લીધું. દિલ્હીમાં દારૂગોળાનો મોટો ભંડાર હતો તે ત્યાંના યૂરોપિયન અધિકારીઓએ પોતાના જીવની દરકાર નહિ કરતાં સળગાવી મુકયો કે દુશ્મનોને હાથ જતો અટકે. દિલ્હીનો પાદશાહ તથા તેનો શાહજાદો એ બંડખોરના આગેવાન થયા. કાનપુરની દેશી પલટણો પણ ફરી ગઇ. તેમનો આગેવાન બાજીરાવનો દત્તપુત્ર નાનાસાહેબ થયો. તેણે યૂરોપિયન અમલદારો, મડમો, ને બાળકોને અલ્હાબાદ સલામત પહોંચાડવાનું વચન આપી વિશ્વાસઘાત કર્યો, ને તેમને ક્રૂરપણે મારી નાખ્યા. લખનૌરમાં અયોધ્યાના નવાબની મા હતી, તેણે ત્યાંની પલટણોની આગેવાન થઇને બંડ કર્યું. ગ્વાલિયરમાં કંટીજંટ લશ્કર હતું તે ફરી ગયું ને ઝાંસીની રાણી તથા તાતીઓટોપી તેમનાં આગેવાન થયાં. સિંધીઆ ડરીને બળવામાં નહીં ભળતાં આગ્રે નાસી ગયો. એ પ્રમાણે અંગ્રેજી લશ્કરની ૮૦ પલટણો ફરી ગઇ. એ બંડખોરની સાથે લૂંટની લાલચ રાખનારા બીજા કેટલાક લોક સામેલ થયા; તેથી બળવાખોરની સંખ્યા વધી. એ બળવો જમના નદીથી અયોધ્યા સુધી ફેલાયો હતો, પણ લાર્ડ કાનિંગે ધીરજ, આગ્રહ ને ડહાપણથી તથા અંગ્રેજી અમલદારોએ બહાદુરી ને નિડરતાથી ચપળતા વાપરી સમાવી દીધો.

બળવાનું શાંત થવું. ૧૭. બંડખોરનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્હી હતું. પંજાબમાં કેટલીક પલટણોએ બંડની નિશાની જણાવી હતી; તેનો બંદોબસ્ત કરીને તથા જૂના શીખ સિપાઇઓને હથિયાર આપીને સર જાન લારેન્સે નવી પલટણો ઉભી કરી, તથા પતિયાળા વગેરે શીખ સંસ્થાનિકોએ પોતાની શક્તિ મુજબ સૈન્ય મદદે આપ્યું, તે સર્વ સૈન્ય દિલ્હી ઉપર મોકલ્યું, એ સૈન્યની સહાયતાથી અંગ્રેજોએ દિલ્હી લઇ ત્યાંનું બંડ સમાવ્યું. સન ૧૮૫૭. જનરલ

જનરલ હેવલોક.

હેવલોકે નાનાસાહેબને કાનપુર આગળ હરાવીને નસાડયો. હવે બંડનાં મુખ્ય સ્થાન લખનોર ને ઝાંસી થયાં. જનરલ હેવલોક કાનપુરથી લખનોર ગયો. ત્યાં જનરલ ઔટ્રામ વગેરેને બંડખોરના ઘેરામાંથી છોડાવ્યા. આ સમયે લાર્ડ એલ્જીને ચીનમાં જય મેળવી પોતાનું કેટલુંક સૈન્ય હિંદના ગવર્નર જનરલની માગણીથી હિંદના અંગ્રેજોની કુમકે મોકલ્યું. તેમણે લખનોર જીતીને ત્યાંનું બંડ સમાવ્યું. મુંબાઈનું લશ્કર લોર્ડ સર હ્યુરોઝ મધ્ય પ્રાંતમાં થઇ બુંદેલખંડમાં આવ્યો, તેણે તાતીઆટોપીને હરાવી ગ્વાલિયર જીત્યું. ને સિંધીઆને આગ્રેથી પાછો બોલાવી ગાદીએ બેસાડયો. ઝાંસીની રાણી ગ્વાલિયર આગળ બહાદુરીથી લડતાં રણમાં પડી, ને તાતીઓ નાસીને ગુજરાતમાં આવ્યો. સન ૧૮૫૮. તે વખતે અમદાવાદની પલટણોએ પણ બળવો કરવાની પેરવી કરી હતી, પણ તે અમલમાં આવતાં પહેલાંજ બળવાખોર પકડાઇ ગયા ને સજા પામ્યા.

બંડખોરનું પકડાવું. ૧૮. દિલ્લીનો પાદશાહ પકડાયો તેને રંગુનમાં કેદ કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. નાનાસાહેબ નેપાળ ભણી નાઠો, ને ત્યાંજ મરી ગયો. તાતીઆટોપી ગુજરાતમાં છોટાઉદેપુરના હદમાં પકડાયો. તેણે અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યાં હતાં, તેથી તેને ફાંસી દીધી. અયોધ્યાની બેગમ પણ પકડાઇ ને કેદમાં પડી. એ પ્રમાણે હિંદનું રક્ષણ કરવાને વિલાવતથી લશ્કર નીકળ્યું હતું, તે હિંદમાં આવતા પહેલાંજ આ દેશના અંગ્રેજોએ ચતુરાઇ, હોંશિયારી, ચંચળાઇ, સમયસૂચકતા ને બહાદુરીથી આ ભયંકર બળવો સમાવ્યો. તેમના આગેવાન પકડાયા, માર્યા ને નાઠા. પછી ગવર્નર જનરલે મહારાણીશ્રીને નામે એક જાહેરનામું કા-

ઢી તા. ૧ લી નવેમ્બર સન ૧૮૫૮ ને રોજ ગામેગામ વંચાવ્યું.
ઢંઢેરો. ૧૯. એ ઢંઢેરામાં લખ્યું હતું કે જેમણે અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યા છે, તેમનેજ માત્ર ખૂનની સજા થશે, સિવાય જેઓ બીજાઓની ઉશ્કેરણીથી બળવામાં સામેલ થયા હશે, તેઓ જો લઢાઇ છોડી શરણે આવશે, કિંવા ઘેર જઇ ધંધે વળગશે, તેમને માફી આપવામાં આવશે. એથી ઘણા બંડખોર ઘેર જઇ પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા. એ રીતે હિંદમાં બે વર્ષની અંદર ફરીને શાંતિ થઇ. ઇ. સ. ૧૮૫૯. વળી એ ઢંઢેરામાં મહારાણીશ્રીએ જાહેર કર્યું હતું

મહારાણી વિક્ટોરીઆ.

કે હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું છે, ને આજથી મહારાણીશ્રી વચન આપે છે, કે સર્વ પ્રજાને સમાન ગણવામાં આવશે; ધર્મની બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહીં; તથા સરકારી નોકરીમાં કાળાગોરાનો તફાવત ગણવામાં આવશે નહીં; જમીન સંબંધી કે વારસા સંબંધી હિંદના પ્રાચીન હક,

રિવાજ, ધારા ને અધિકાર ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવશે. આ જાહેરનામાની અસર થઇ. ભરતખંડીઓ એ ઢંઢેરાને પોતાના હકપત્ર તરીકે ગણે છે. એ વગર વળી જે રાજાઓ બળવામાં સામેલ થયા નહોતા, તેમને દત્તક લેવાની મહારાણીશ્રીએ સનંદ આપી.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨૦. કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ હિંદીરાજ્ય પોતાને હસ્તક લેઇ ગવર્નર જનરલને પોતાનો પ્રતિનિધિ કે વાયસરાય ઠરાવ્યો, તથા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં એક જણને સેક્રેટરી નીમી તેને સલાહ આપવાને પંદર કૌન્સિલરો નીમ્યા. એ પંદરમાંના આઠ જણ ભરતખંડમાં નોકરી કરી આવેલા અનુભવી જોઇએ એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવની રૂઇએ પહેલો વાયસરાય લાર્ડ કાનિંગ થયો. સન ૧૮૫૮. એણે રેલવે તથા નહેરો વધારી, તથા નવો ફોજદારી કાયદો ચલાવ્યો. બળવામાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું; માટે પ્રજા ઉપર ઉપજવેરો નામે કર નાંખ્યો, અને કાગળની નોટો ચલાવી. સને ૧૮૬૧ માં જમના અને સતલજ વચ્ચેના મુલકમાં દુકાળ પડયો, તેમાં પાંચ લાખ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં. એજ વાયસરાયના સમયથી જેને દેશનિકાલની સજા થાય તેને આન્દામાન બેટમાં મોકલવા માંડ્યા. લાર્ડ કાનિંગ સન ૧૮૬૨ માં વિલાયત ગયાથી લાર્ડ એલ્જીન વાયસરાય થયો. ઈ. સ. ૧૮૬૨.

પ્રકરણ ૧૧ મું.
સન ૧૯૬૨ થી ૧૯૧૬ સુધી.

૧. લાર્ડ એલ્જીન. ૨. લાર્ડ લારેન્સ. ૩. લાર્ડ મેયો. ૪. લાર્ડ નાર્થબ્રુક. ૫. લાર્ડ લીટન. ૬. અફઘાન સાથે બીજી લડાઇ. ૭. કાબુલમાં બંડ ૮. લાર્ડ રીપન. ૯. અફઘાન લડાઇનો અંત. ૧૦. લાર્ડ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૧. લાર્ડ ડફરીન. ૧૨. ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૩. દેશીરા-

ઝ્યોમાં બનાવ. ૧૪. ઈંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૫. લાર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૬. લાર્ડ એઃજીન. ૧૭. લાર્ડ કર્ઝન. ૧૮. લાર્ડ મિંટો. ૧૯. લાર્ડ હાર્ડિંજ. ૨૦. લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ.

લાર્ડ એલ્જીન. ૧. એ વાયસરાય સુમારે દોઢ વર્ષ હિંદમાં રહ્યો ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે સન ૧૮૬૧ માં કાયદા કરનારી કૉન્સિલનો ધારો મંજુર કર્યો હતો, તેની રૂએ તેણે કાયદા કરવાને કૉન્સિલ ઠરાવી, ને તેમાં ત્રણ ભરતખંડના, ને ત્રણ અંગ્રેજ વેપારીઓ મેમ્બર કર્યા. હિંદની વાયવ્ય કોણમાં વહાબી નામે મુસલમાની પંથ નીકળ્યો હતો, તેના આગેવાનોએ ત્યાંના પહાડી લોકોને ઉશ્કેરી બળવો કર્યો, એ પહાડી લોકોને હરાવી તાબે કરતાં અંગ્રેજી લશ્કરને બહુ મહેનત પડી. સન ૧૮૬૦ માં અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનોમાં ગુલામોને સ્વતંત્રતા આપવાના સંબંધમાં ઉત્તર ને દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે ભારે જંગ મચ્યો; તેથી ત્યાંનું રૂ વિલાયત જતું અટક્યું, એ કારણથી હિંદના રૂની ખપત વધી ને મજુરી, દાણા ને બીજી જણસો ઘણી મોંઘી થઇ. નાણાંની છત વધ્યાથી મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વગેરે ઠેકાણે ઘણી કંપનીઓ થઇ. સન ૧૮૬૨–૬૩. લાર્ડ એલ્જીન સન ૧૮૬૩ માં હિંદમાંજ મરણ પામ્યાથી તેની જગાએ લાર્ડ લારેન્સ (સરજાન લારેન્સ) વાયસરોય થયો. સન ૧૮૬૪.

લાર્ડ લારેન્સ. ૨. આસિસ્ટંટ કલેક્ટરની પાયરીથી ચઢતાં ચઢતાં પોતાની હોંશિયારી વડે તે વાયસરોય થયો હતો. એણે પંજાબની હાકમી ઉપર ઘણાં વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. ૧. એણે પંજાબના શીખ રાજાઓને એકઠા કરી તેમને અંગ્રેજી રાજ્યના સુધારા પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો બોધ કર્યો. સન ૧૮૬૪. ૨. એજ સાલમાં અંગ્રેજ સરકારને ભૂતાનના રાજા સાથે લડાઈ ઉઠી. આસામની તળેટીમાં દોઆબ પ્રગણું છે તે ઉપર એ રાજા દાવો કરતો હતો, ને ત્યાંની રૈયતને લૂંટતો ને પીડતો હતો, તેથી અંગ્રેજી સૈન્ય તેના ઉપર ચઢયું; પણ ત્યાંના જંગલનાં ખરાબ હવાપાણીથી લશ્કરની ખરાબી થઇ; તેથી દર વર્ષે ૨૫ હજાર રૂપિયા આપવા ઠરાવી સંધિ કરી. ૩. અમેરિકાની લઢાઇથી હિંદમાં નાણાંની રેલછેલ થઇ હતી, પણ તે થોડીજ મુદ્દત ચાલી. એ લઢાઇ પત્યા પછી હિંદીરૂનો ભાવ બેસી ગયો તેથી ઘણા વેપારીઓ ને લોકો પાયમાલ થઇ ગયા. સન ૧૮૬૫. ૪. સન ૧૮૬૬ માં ઓઢિયામાં, ને સન ૧૮૬૮ માં વાયબ્ય પ્રાંતોમાં દુષ્કાળ પડયાથી લાખો માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં. ભૂખમરાથી બચાવવાનું જોખમ સરકારી

લાર્ડ લારેન્સ.

અમલદારોને માથે નાખવામાં આવ્યું. દુષ્કાળથી લોકોનું રક્ષણ થવા માટે તેમને મજુરીએ વળગાડવા સારૂ તળાવ અને નહેરો ખોદાવવા માંડી, તથા રેલ્વેનો વધારો કરવા માંડયો. ૫. કાબુલનો અમીર દોસ્તમહમદ સન ૧૮૬૩ માં મરણ પામ્યાથી એ રાજ્ય મેળવવા એના દીકરા માંહોમાંહે લઢી મૂઆ, અંતે તેનો એક દીકરો શેરઅલી અમીર થયો. ઇ. સ. ૧૮૬૮, સન ૧૮૬૭ માં અંગ્રેજને આબીસિનીઆ સાથે લઢાઇ થઈ, ત્યાં હિંદનું લશ્કર મદદે ગયું. દ્વારકાંની આસપાસ વાઘેર નામે બળવાન જાત રહેછે, તેમાંના કેટલાકે નારાજ થઇ બળવો કર્યો, તે ઘણાં વર્ષ ચાલી. તે સન ૧૮૬૮ માં સમાવવામાં આવ્યો. મહારાણીશ્રીના રાજ્યમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે ગવર્નર ને વાયસરોયે પોતાની હાકમી પાંચ વર્ષ ચલાવવી. એ ઠરાવ પ્રમાણે સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ લારેન્સ સાહેબની હાકમીને પાંચ વર્ષ પૂરાં થવાથી તે વિલાયત ગયો.

લોર્ડ મેયો. ૩. સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ મેયો વાયસરાય થયો. ૧. તેણે કાબુલના અમીર શેરઅલીને અંબાલામાં દરબાર ભરી દર વર્ષે બાર લાખ રૂપઆ આપવા ઠરાવી પોતાના પક્ષમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૬૯. ૨. એજ વર્ષની આખરે મહારાણીશ્રીના બીજા કુંવર ડયુક આવ એડીનબરો આ દેશમાં પધાર્યા. દેશી રાજા પ્રજાએ તેમને આદરમાન આપી રાજ્યભક્તિ બતાવી. ૩. વાયસરાયે ખેતીવાડીનું ખાતું કાઢયું. મીઠા ઉપરની જકાતમાં સુધારો કર્યો, તથા સડક, રેલવે ને નહેરોનો પુષ્કળ વધારો કર્યો. બંગાળી અખાતના આન્દામાન બેટમાં કાળેપાણીએ મોકલવામાં આવતા કેદીઓની હાલત તપાસવાને લાર્ડ મેયો ગયો. ત્યાં કોઇ શેરઅલી નામે કેદીએ તેનો ઘાત કર્યો. સને ૧૮૭૨.

લાર્ડ નોર્થબ્રુક. ૪. સન ૧૮૭૨ માં એ વાયસરોયે હિંદમાં આવી હિંદી રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. ૧. સન ૧૮૭૪ માં બંગાળામાં દુષ્કાળ પડ્યો તેમાં ગરીબ લોક ભૂખમરાના ભોગ ન થાય માટે, તેમને મજુરીએ વળગાડવાને નહેર, સડક, તળાવ વગેરે લોકોપયોગી કામો ચાલુ કર્યાં. વાયસરોયે પંડે એ કામમાં મહેનત લઇને ગરીબોના જીવ ઉગાર્યા. ૨. એ વર્ષના છેલ્લા ભાગમાં મલ્હારરાવ ગાયકવાડ ઉપર વડોદરાના રેસિડેંટ કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનું તોહમત આવ્યું. તેની તપાસ ત્રણ યુરોપિયન ને ત્રણ દેશી* અધિકારીઓનું કમીશન નીમીને કરાવી. યુરોપિયનોએ તહોમત સાબિત ગણ્યું, ને દેશીઓએ નાસાબિત ગણ્યું, તોપણ એમને રાજ્ય ચલાવતાં આવડતું નથી ને રાજ્યમાં ઘણું અંધેર ચાલે છે એવું તહોમત મૂકી એમને પદભ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યા, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યા. વડોદરાની ગાદીએ ગાયકવાડના વંશજ હાલના મહારાજા સયાજીરાવને ખંડેરાવ મહારાજાનાં વિધવા રાણી જમનાબાઇએ દત્તક લેઇ ગાદી આપી. સન ૧૮૭૫ માં મહારાણીશ્રીના પુત્ર પ્રિન્સ આવ વેલ્સ હિંદમાં પધાર્યા તે વખતે હિંદી રાજાપ્રજાએ તેમનો

લાર્ડ નોર્થબ્રુક.

---

* મહારાજા જીઆજીરાવ સિંધીઆ, જેપુરના મહારાજા રામસિંગ, ને રાજા સર દિનકરરાવ એ દેશી મેમ્બરો હતા.

બહુ આદરસત્કાર કર્યો, ને વફાદારી બતાવી. એ સાલમાં વિલાયતનું પ્રધાનમંડળ બદલાયાથી લાર્ડ નોર્થબ્રુક પાંચ વર્ષ થતા પહેલાંજ રાજીનામું આપી વિલાયત ગયો, ને તેની જગાએ લાર્ડ લીટન વાયસરાય થયો. સન ૧૮૭૬.

લાર્ડ લીટન ૧. પાર્લામેન્ટની મંજુરીથી આપણાં મહારાણી સાહેબે સન ૧૮૭૭ ના જાનેવારીની ૧ લી તારીખે દિલ્લીમાં એક દરબાર ભરી હિંદનાં શહેનશાહબાનુ અથવા "કૈસરે હિંદ" પદ ધારણ કર્યું. ૨. એજ સાલમાં પાછલા વર્ષમાં વરસાદની તાણને લીધે દક્ષિણ હિંદમાં ભાર દુષ્કાળ પડયો. અગાઉ કોઈ વાર નહીં પડેલા એટલા મોટા વિસ્તાર ઉપર મુંબઇ ને મદ્રાસ ઇલાકામાં એ દુષ્કાળ ફેલાયો. સરકાર અને

લાર્ડ લીટન.

પ્રજાએ એ દુષ્કાળના ભૂખમરામાં મરતાં કંગાળોને બચાવવા માટે ઘણી મહેનત કરી, તોપણ ૫૧॥ લાખ માણસ એ દુષ્કાળનાં ભોગ થઇ પડયાં. એ દુષ્કાળમાં ૧૧ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થયું. એ ખોટ પૂરવા માટે તથા હવે પછી પડતી દૈવી આફતથી બચાવ કરવા માટે સરકારે લાઇસેન્સ ટાકસ એટલે ધંધા રોજગાર ઉપર વેરો નાંખ્યો, તથા મુંબઇ ને મદ્રાસ ઇલાકામાં મીઠાની જકાતમાં વધારો કર્યો. દારૂ, તાડી, અફીણ ને જંગલના કાયદા કરી સરકા-

રની ઉપજમાં વધારો કર્યો. આ વાયસરાયના સમયમાં બે મહત્વનાં કામ થયાં. ૧. દેશી ભાષામાં છપાતાં વર્તમાન પત્રોને લોર્ડ મેટકાફના વખતમાં જેટલી સ્વતંત્રતા મળી હતી તેમાં ઘટાડો થયો ૨. દેશીઓને હથિયાર નહિ રાખવા દેવાનો કાયદો પણ એજ વર્ષમાં કર્યો. સન ૧૮૭૮.

અફઘાન સાથે બીજી લઢાઇ. ૬. દક્ષિણનો દુષ્કાળ હજુ તો સમ્યો નહોતો, એવામાં દર વર્ષે હિંદના બાર લાખ રૂપિઆ ખાઇ જનારો કાબુલનો અમીર શેરઅલ્લી અંગ્રેજ પક્ષમાંથી ફરી જઈ રૂશના વકીલને આદરમાન સાથે કાબુલમાં બોલાવી તેની સાથે મસલત કરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ અહીંના વકીલને અફઘાનીસ્તાનમાં પેસવા દીધો નહિ, તેથી લાર્ડ લીટનને તેની સાથે લઢાઇમાં ઉતરવાની જરૂર પડી. ૧૮૭૮. ખૈબર, કુરમ, ને બોલાનને માર્ગે અંગ્રેજી સૈન્ય કાબુલ ઉપર ચઢયું તેણે કંદહાર, ગીજની, જલાલાબાદ ને કાબુલ જીતી લીધાં. શેરઅલ્લી તુર્કસ્તાન ભણી નાઠો ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. શેરઅલ્લી નાઠાથી તેનો વડો દીકરો યાકૂબખાન અમીર થયો. તેની સાથે સંધિ કરી એ સંધિની રૂએ કુરમ ને બોલાનના ઘાટોની અંદરના ભાગનો કબજો અંગ્રેજને મળ્યો, તથા કાબુલમાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ રાખવાની પરવાનગી મળી. તે પ્રમાણે સર લુઇ કાવેનરીને રેસિડેન્ટ બનાવી ત્યાં રાખ્યો.

કાબુલમાં બંડ. ૭. જે ભૂલ સન ૧૮૩૯ માં થઇ હતી તે ભૂલ આ બીજીવાર થઈ. અફઘાનો પરદેશીઓને પોતાના મુલકમાં સત્તાધારી જોઈ શકતા નથી; તેથી સન ૧૮૪૧ માં મેકનાટનનું ખૂન થયું, ને હજારો અંગ્રેજ સૈન્ય કપાઇ ગયું; તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ રેસિડેન્ટ તથા તેના માણસોને મારી નાખ્યા; તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય ફરીને અફઘાન મુલકપર ચઢયું. યાકૂબખાન શરણે આવ્યો તેને કેદ કરીને હિંદમાં રાખ્યો, તથા અંગ્રેજી લશ્કરે કા-

બુલ ને કંદહાર કબજે રાખ્યાં. પણ અફઘાનો ફરીને લડવા ઉઠયા. એવામાં વિલાયતનું *કૉન્ઝરવેટીવ પ્રધાનમંડળ બદલાયું ને લીબરલ પ્રધાન થયા; તેથી લાર્ડ લીટન રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો. ને લાર્ડ રીપન વાયસરોય થયો. ઇ. સ. ૧૮૮૦.

લાર્ડ રીપન. ૮. એજ સાલમાં યાકૂબખાનનો ભાઇ અયુબખાન જે હીરાતનો સુબો હતો તેણે બળવો કર્યો, ને કંદહાર ઉપર સ્વારી કરી. તેને અટકાવવાને કંદહારી લસ્કર સામું ગયું. એ લશ્કરને અયુબખાને હરાવી કંદહારને ઘેરો ઘાલ્યો; એ સમાચાર સાંભળી સેનાપતિ સર રાબર્ટસે કાબુલથી કંદહાર આવી અયુબને હરાવી નસાડયો ને અફઘાનો ઉપર અંગ્રેજી સત્તાનો ફરીને દાબ બેસાડયો.

અફઘાન લડાઇનો અંત. ૯. લાર્ડ રીપનનો વિચાર લાર્ડ લીટનથી ઉલટો હતો. જેમ બને તેમ અફઘાનિસ્તાનથી આબરૂભેર પાછા આવી હિંદની રૈયતને ધનની ને માણસની ખુવારીમાં પડતી બચાવવી એ વિચારનો તે હતો, તેથી અયુબને નસાડયા પછી દોસ્તમહમદના વડા પુત્રના વંશજ અબદરહેમાનને બોલાવી કાબુલની ગાદી આપી; ને સન ૧૮૮૧ માં અફઘાનિસ્તાનમાંથી સઘળું અંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં પાછું બોલાવી લીધું. આ નાશકારક લડાઇથી હિંદને કરોડો રૂપયા ખર્ચ થયું, ને હજારો માણસ મરણ પામ્યાં. અંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં આવ્યા પછી અયુબે ફરીને કંદહાર ઉપર સ્વારી કરી જીતી લીધું, પણ અબદરહેમાને તેને હરાવીને નસાડયો. તે ઇરાનમાં કેદ પકડાયો, ત્યાંથી તે સન ૧૮૮૭ માં નાસી ગયો. પણ અફઘાનો તેના પક્ષમાં નહિ આવ્યાથી અંગ્રેજ સરકારને શરણે આવ્યો. સન ૧૮૮૮.

---

* રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં, રાજ્યનું હિત સાચવનારા પક્ષને કાન્ઝરવેટીવ, ને પ્રજાનું હિત સાચવનારા પક્ષને લીબરલ કહે છે.

લાર્ડ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૦. પરદેશી રાજ્યોની ખટપટમાં જેમ બને તેમ માથું નહિ મારતાં, દેશીઓની સ્થિતિ સુધારી. દેશી લોકોની વફાદારી મેળવી હિંદનું અંગ્રેજી રાજ્ય મજબુત કરવું, એવા વિચારનો લાર્ડ રીપન હતો: તેથી ૧. લાર્ડ લીટનના વખતમાં વધારેલો મીઠાનો કર તેણે ઘટાડયો. ૨. "ગેગિંગ એકટ" અથવા છાપખાનાની બંધીનો ધારો રદ કરી વર્તમાનપત્રોને છૂટી આપી. ૩. દેશીઓનો ઇન્સાફ *જ્યુરીનઃ મારફત કરવાની પરવાનગી આપી. ૪. ખાનગી શાળાઓ ચલાવનારને સરકાર તરફથી નાણાંની મદદ આપી, ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપ્યું. ૫. હિંદની પ્રજા ઘણા વર્ષથી પારકાના કારભારમાં દોરાયલી હોવાથી તથા કારભાર કરવાની મોટી જગા નહિ મળવાથી તે શક્તિ ગુમાવતી ચાલી હતી, તે શક્તિ લાવવા માટે લાર્ડ રીપને† લોકલફંડ અને મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ દેશીલોક તરફથી નીમાયલા

લાર્ડ રીપન.

---

* ખૂન વગેરે મોટા ગુન્હાનો ન્યાય કરવા માટે ગામના આબરૂદાર વિદ્વાન પુરૂષોનું પંચ નીમે છે તેને જ્યુરી કહે છે.

† રસ્તા, તળાવ, નિશાળો વગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગી કામ કરવા અંગ્રેજ સરકારે જમીનની મહેસુલ ઉપર રૂપિએ એક આનાનો વધારો કરી જે ફંડ કર્યું છે તેને લોકલફંડ કહે છે.

પ્રતિનિધીઓની મારફત ચાલે એવો* "લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ" ચલાવવાનો ધારો તા. ૧૮ મી મે સન ૧૮૮૪ ને રોજ કર્યો. એ ધારા પ્રમાણે હજુ વહિવટ ચાલે છે. ૬. મહિસૂરનું રાજ્ય જે લાર્ડ બેન્ટિંકના સમયથી અંગ્રેજ કમિશનર મારફત ચાલતું હતું; તે રાજ્ય મહારાજાની પુખ્ત વય થયાથી તેને સન ૧૮૮૧ માં પાછું સોંપ્યું. લાર્ડ રીપન ૧૮૮૫ ની આખરે વિલાયત ગયો, ત્યારે હિંદની આભારી પ્રજા તરફથી એને ઘણું માન આપી, નિવાજ્યો.

લાર્ડ ડફરીન. ૧૧. લાર્ડ રીપનની જગાએ લાર્ડ ડફરીન વાયસરોય થયો. ૧. તેણે ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમાં રાવળપીંડીમાં દરબાર ભરી કાબુલનો અમીર અબદરહેમાન પોતાના પક્ષમાં રહે માટે તેને દર વર્ષે બાર લાખ રૂપિઆનું સાલીઆણું ચાલતું કર્યું. ૨. બ્રહ્મદેશના રાજા થીબો સાથે વાંકું પડવાથી અંગ્રેજો લઢાઇમાં ઉતર્યા. થોડી મુદ્દતમાં લઢાઇ કર્યા વગર થીબો અંગ્રેજને શરણ આવ્યો તેને રત્નાગિરિમાં કેદ રાખી ઉપલો બ્રહ્મદેશ હિંદી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. બળના પછી અફઘાનિસ્તાનનો થોડો ભાગ હિંદી રાજ્યમાં ઉમેરાયા ઉપરાંત બ્રહ્મદેશ ખાલસા થયાથી એ રાજ્ય પૂર્ણકળાએ પહોંચ્યું. એ વખતનો નકશો આ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૨. કાબુલના અમીરને આપણા પક્ષમાં લીધો તોપણ પાછલા અમીરોની પેઠે એ પણ ફરી નાઠ જાય, તેની કાંઇ જામીનગીરી ન હોવાથી સરહદ ઉપર બચાવનાં બાંધકામ કરવાનો આ વાયસરાયે આરંભ કર્યો; તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી પડયું. તે પૂરૂં પાડવા માટે કરજમાં વધારો કર્યો. લાર્ડ રીપને ઘટાડેલો મીઠા ઉપરનો કર વધાર્યો, લૈસન્સટાક્સને બદલે ઈન્કમટાક્સ અથવા ઉપજવેરો નાંખ્યો, તથા કેટલાંક સરકારી ખાતામાં ખર્ચ કમી કર્યું.

---

* મ્યુનિસિપાલિટીના તથા લોકલફંડની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રજા તરફના તથા સરકાર તરફના નીમાયલા માણસો જે કારભાર ચલાવેછે તેને લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ કહે છે.

દેશી રાજ્યોમાં બનાવો. ૧૩. સન ૧૮૮૬ માં તુકોજી હોલ્કર ને જીઆજીરાવ સિંધીઆ મરણ પામ્યા. હોલ્કરની ગાદીએ તેમનો પાટવી કુંવર બાળાસાહેબ થયો. સિંધીઆનો પાટવી કુંવર નાનો હોવાથી પંચની મારફત વહીવટ ચલાવ્યો. આ વાયસરાયે દેશીરાજ્યોમાં અંગ્રેજ દીવાન રાખવાની છૂટ આપ્યાથી ભોપાળમાં અંગ્રેજ દીવાન થયો

ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૪. સન ૧૮૮૭ માં આપણા કૈસરેહિંદને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય કરતાં ૫૦ વર્ષ થયાથી તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭ ને રોજ હિંદમાં ગામેગામ અંગ્રેજી ને દેશી રાજ્યોમાં જ્યુબીલી મહોત્સવ. કરવામાં આવ્યો. તે સમયે હિંદના રાજા અને પ્રજાએ કૈસરેહિંદ પ્રત્યે પોતાનો અપૂર્વ પ્યાર ને વફાદારી બતાવા ઉત્સાહથી એ ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પ્રસંગની યાદગીરી માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા; લાખો રૂપિયાનાં લોકોપયોગી કામો થયાં. એ મહોત્સવ ઇંગ્લાંડમાં જુન માસમાં ઉજવવામાં આવ્યો, તે વખતે પણ હિંદના ઘણા રાજારાણાઓએ મહારાણીશ્રીના માનાર્થે ઇંગ્લાંડ જઈ પોતાની વફાદારી બતાવી. લાર્ડ ડફરીને સરહદનાં બાંધકામ આરંભ્યાં હતાં, તેમાં પણ ઘણું કરીને હિંદના સર્વ રાજારાણાએ માણસની ને ધનની સહાય કરવાની ઇચ્છા જણાવી. લાર્ડ ડફરીન પોતાની મુદ્દત પૂરી થતા પહેલાં સન ૧૮૮૮ ની આખરે વિલાયત ગયો; તેથી નવો વાયસરાય લાર્ડ લેન્સડાઉન થયો. સન ૧૮૮૮.

લાર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૫. એમના અમલના ૧ વર્ષમાં કાસ્મીરનાં મહારાજાને કેટલીક રાજખટપટથી પદભ્રષ્ટ કર્યો, ને તેનો રાજ્યકારભાર પંચ મારફત ચલાવવા માંડયો. ૧૮૮૯. સન ૧૮૯૧ માં માણપુરમાં તોફાન થઇ ત્યાંના રાજાએ બ્રિટિશ રેસિડેંટ વગેરેને મારી નાંખ્યા; તેથી તે રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી જીતી લીધું, પરંતુ તેને ખાલસા કરવાને બદલે મણિપુરના રાજાના પીતરાઇઓમાંથી એક પાંચ વર્ષના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી, તેનો વહીવટ એક અંગ્રેજ વહીવટદારને હાથે ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. એજ

સાલમાં લાર્ડ લેન્સડાઉનની સરકારે સંમતિવયનો* કાયદો પસાર કર્યો. મદ્રાસ ઇલાકામાં ને મુંબઇ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, તથા બંગાળા ને અજમેરમાં વરસાદની તાણને લીધે દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી સરકારે એ દુઃખમાંથી લેકોને બચાવવા માટે દુષ્કાળનાં બાંધકામ કરાવ્યાં. એ સાલમાં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હિંદવાસી દાદાભાઇ નવરોજજી મેમ્બર થયા. સન ૧૮૯૩ માં આ દેશની મુખ્ય અને ઇલાકાની કાયદા બાંધનારી સભામાં કેટલાક પ્રજા તરફના મેમ્બરો નીમવાનો ઠરાવ થયાથી તેવા મેમ્બરો નીમાવા લાગ્યા. કાબુલનો અમીર અબદુલરહેમાન ગાદીએ બેઠો ત્યારથી એને આપણી સરકાર તરફથી બાર લાખ રૂપિઆ વર્ષાસન તરીકે મળતા હતા, તે વધારીને સન ૧૮૯૩ થી અઢાર લાખ રૂપીઆ આપવા ઠર્યા. એ વાયસરાય ૧૮૮૪ ની શરૂઆતમાં વિલાયત ગયો.

લાર્ડ એલ્જીન. ૧૬. સન ૧૮૬૨ માં થઇ ગએલા ગવર્નર જનરલનો પુત્ર લાર્ડ એલ્જીન વાયસરાય થયો. એણે સન ૧૮૯૪ ની શરૂઆતમાં આવીને આ દેશની હાકમી હાથમાં લીધી. એના વખતમાં સન ૧૮૯૬ ની સાલમાં જેવો જોઇએ તેવો વરસાદ નહિ પડવાથી મોટા વિસ્તારમાં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી દુકાળીઆંના જીવ બચાવવાને સરકારે ઠામઠામ દુષ્કાળનાં બાંધકામ ઉઘડાવી ત્યાં તેમને કામે લગાડ્યાં. વળી ગાંઠીઓ તાવ એ નામના મરકીના રોગની શરૂઆત પ્રથમ મુંબઇમાં થઇ, ને ત્યાંથી પુના, થાણા, સુરત, કરાંચી, કલકત્તા, લાહોર વગેરે સ્થળે ફેલાઇ. આપણાં કૈસરેહિંદ મહારાણીશ્રીને રાજ્ય કરતાં ૧૮૯૭ માં સાઠ વર્ષ થયાથી આ દેશમાં ને ઇંગ્લાંડમા "ડાયમંડ જ્યુબીલી" નો મહોત્સવ પાળ્યો. હિંદની સરહદ ઉપરના પહાડી લોકોએ એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં બળવો કર્યાથી સરકારે તેમને વશ કરવાને એક જબરૂં લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં એ બંડખોર લોક તાબે થયા.

---

* સ્ત્રીની બાર વર્ષની ઉમ્મર થયા પહેલાં જો તે સ્ત્રી સાથે તેનો પતિ સંસાર માંડે, તો તે ગુન્હો ગણીને સજા કરવાનું ઠરાવ્યું. આ કાયદાને સંમતિ વયનો કાયદો કહેછે

પણ તેથી હજારો માણસો મરણ પામ્યાં ને હિંદને માથે કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ થયું. સન ૧૮૯૮ માં વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકનારો કાયદો થયો. આ વાયસરાય સન ૧૮૯૯ માં વિલાયત ગયો.

લાર્ડ કર્ઝન. ૧૭. એ વાયસરાય સન ૧૮૯૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં હિંદમાં આવ્યો. એ વર્ષના ચોમાસામાં મુખ્યત્વે હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ નહિ વરસવાથી, આગલા દુષ્કાળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં સખત દુષ્કાળ પસર્યો; તેથી અસંખ્ય ઢોર તથા માણસો મરણ પામ્યાં. લોર્ડ કર્ઝને દુષ્કાળવાળા ભાગોમાં જાતે ફરી દુષ્કાળની ભયંકર સ્થિતિ જોઇ. સરકારે દુકાળીઆના જીવ બચાવવા ઠેકાણે ઠેકાણે બાંધકામ ઉઘડાવી, દુષ્કાળથી પીડિત લોકને ત્યાં કામે લગાડયાં. સન ૧૯૦૦. જે આ કામ કરવાને અશક્ત હતા તેમને માટે પુઅર હાઉસ ઉઘડાવી ત્યાં મફત ખવરાવી પોષણ કર્યું. હિંદમાં યુરોપથી આવતી ખાંડ ઉપર જકાત નાંખી આ દેશની ખાંડના ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપ્યું. ઈંગ્લાંડ ને આફ્રિકામાંના ટ્રાન્સવાલના સ્વતંત્ર રાજ્ય સાથે લડાઇ શરૂ થવાથી આ દેશમાંનું કેટલુંક લશ્કર ત્યાં મોકલવા-

લાર્ડ કર્ઝન.

માં આવ્યું, તેમજ ચીનમાં ખ્રિસ્તિ લોકોની કતલ કર્યાથી યૂરોપી રાજ્યોના લશ્કર ચીન ઉપર ચઢયાં, તેમાં હિંદથી પણ કેટલુંક લશ્કર ગયું. સન ૧૯૦૦ ના ચોમાસામાં ગુજરાતમાં થોડા વરસાદની ખામી રહેવાથી પાછલા વરસાદના દુષ્કાળ પીડિત લોકોને નવી સાલમાં પણ દુષ્કાળ રહ્યો. આપણાં કૈસરેહિંદ મહારાણી શ્રી ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરીની તા. ૨૩ માએ સ્વર્ગવાસી થયાં; તેથી તેમના જ્યેષ્ટ પુત્ર પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ એડવર્ડ ૭ મા એ નામથી હિંદના શહેનશાહ થયા. સન ૧૯૦૧ ના ચોમાસામાં થોડો વરસાદ થયો, તેથી ખેતી થોડી થઇ ને જે થઇ તે અગાઉ કાઇવાર નાહ પડેલા એટલા ઊંદર નીકળ્યા તે ખાઇ ગયા, તેથી ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં તો એ સાલમાં પણ દુષ્કાળ હતો. સન ૧૮૯૬ ની સાલમાં શરુ થએલા ગાંઠીઆ તાવનો રોગ હજુ સુધી ચાલુજ હતો. તા. ૯ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૨ ના રોજ શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્યાભિષેક થયો. આ શુભ કામમાં ભાગ લેવા દુનીઆના ઘણા ભાગના લોક ઈંગ્લાંડ ગયા હતા. તે શુભ અવસરે હિંદના ઘણા રાજારાણા ને સંભાવિત ગૃહસ્થો પણ ગયા હતા. સન ૧૯૦૩ ના જાનેવારીની તા. ૧ લીને રોજ ભરતખં-

શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ.

ડના રાજારાણા અને દુનીઆના ઘણાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ-
ની સમક્ષ દિલ્હીમાં ભવ્ય દરબાર ભરી આપણા પાદશાહ ૭ મા
એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું; તેમાં હિંદની
પ્રજા પ્રત્યેની ભલી લાગણી તથા પોતાનાં માતુશ્રી મહારાણી શ્રી
વિક્ટોરીઆને પગલે ચાલવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી.
શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં મીઠા ઉપરના
કરમાં ઘટાડો કર્યો તથા આજ સુધી પાંચસેં રૂપીઆની ઉપજ
ઉપર કર લેવાતો તે ફેરવીને એક હજાર રૂપિઆની ઉપજ ઉપર
કર લેવાનું ઠરાવ્યું. સન ૧૯૦૩ ના અકટોબરમાં તીડ પડવાથી
ગુજરાતમાં ઘણા પાકનું નુકસાન થવાથી ગરીબોને હાનો પહોંચી.
સન ૧૯૦૪ ના જાનેવારીમાં લાર્ડ કર્ઝનને પાંચ વરસ થવાથી
તેમણે હિંદના કરેલા વહિવટમાં કેટલાંક કામ અધુરાં હોવાથી, તે
પૂર્ણ કરવાને તેમની મુદતમાં બીજાં બે વરસનો વધારો કર્યો. એજ
સાલમાં તીબેટની સરકાર સાથે વેપારનો બંદોબસ્ત કરવા માટે
તીબેટમાં કમીશન મોકલ્યું તથા ઇરાન સાથે બંદોબસ્ત કરવાને
લાર્ડ કર્ઝન પોતે ગયા ને ત્યાંથી પાછા આવી પોતાની તબીઅત
સુધારવા વિલાયત ગયા. સન ૧૯૦૪ ની આખરે લાર્ડ કર્ઝન
હિંદની હાકેમી ઉપર પાછા આવ્યા. તીબેટમાં ગયેલા લશ્કરે જય
મેળવી હિંદ સાથેના વેપારને અનુકૂળ પડતી સરતો કરાવી લીધી.
સન ૧૯૦૪ માં જાપાન ને રૂશિયા સાથે લઢાઇ શરૂ થઇ હતી,
તેમાં સન ૧૯૦૫ માં જાપાને રૂશિયાને નમાવી પોતાને ફાવતી
શરતોથી સલાહ કરી. સન ૧૯૦૫ ની આખરે પાર્લામેન્ટના હિંદ
ખાતાના પ્રધાન વચ્ચે હિંદની લશ્કરી વ્યવસ્થાના સંબંધમાં લાર્ડ
કર્ઝનને મતભેદ પડ્યાથી તે રાજીનામું આપી ગયા. તેમણે જતાં
જતાં બંગાળા ઇલાકાના બંગાળા ને પૂર્વબંગાળા એવા બે ભાગ
પાડી બંનેના બે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો ઠરાવ્યા.

લાર્ડ મિન્ટો. ૧૮. લાર્ડ કર્ઝનની જગાએ લાર્ડ મિન્ટો વાય-સરાય થયા. ૧૯૦૬. એ વાયસરાય પહેલાં થએલા એજ નામના ગવર્નર જનરલના વંશજ છે. એમની હાકમીની શરૂઆતમાં આપણા પાદશાહના પાટવી કુંવર પ્રિન્સ આવ વેલ્સ અને તેમનાં ધર્મપત્ની આ દેશમાં પધાર્યાં તેઓ આ દેશમાં ઠેકઠેકાણે રાજા પ્રજા તરફથી સન્માન પામ્યાં, તથા આ દેશની પ્રજાએ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ બતાવી લાખો રૂપિઆનાં સ્મરણાર્થ કાર્ય કર્યાં. ૧૯૦૬. સન ૧૯૦૭ માં પાર્લામેન્ટના હિંદી પ્રધાનની કૌન્સિલમાં આ દેશના બે મેમ્બરો નીમવામાં આવ્યા; તથા હિંદના રાજ્યવહિવટમાં કેવા પ્રકારનો સુધારો ને ફેરફાર કરવો તેની તપાસ કરવાને એક પાદશાહી કમીશન નીમ્યું. સન ૧૯૦૯ માં આ દેશના વહિવટમાં હિંદી પ્રજા ભાગ લેતી થાય તે સારૂ ઇલાકાની ને મુખ્ય સરકારની કૌંસિલોમાં વધારે સલાહકારો નીમવાનો હિંદીપ્રજાને હક્ક મળે એવો કાયદો વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં મંજુર થયો. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં ઉપરના કાયદાની રૂએ મુખ્ય સરકારની અને ઇલાકાની કૌન્સિલોમાં વધારાના સલાહકારો નીમાયા, તથા વાઈસરૉયની કૌન્સિલમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાયો. એજ સાલમાં આપણા લોકપ્રિય શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ સ્વર્ગવાસી થવાથી તેમની જગાએ એમના પાટવી

લાર્ડ મિન્ટો.

કુંવર ૫ મા જ્યોર્જના નામથી ગાદીએ બેઠા. લાર્ડ મિન્ટોની કારકીર્દિને પાંચ વર્ષ પૂરાં થવાથી ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં વિલાયત ગયા.

મહારાજા શહેનશાહ ૫ મા જ્યોર્જ.

લાર્ડ હાર્ડિંજ.

૧૯. લાર્ડ મિન્ટોની જગાએ લાર્ડ હાર્ડિંજ આવ્યા. એ સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં ચિર સ્મરણીય થઇ. સન ૧૮૫૮ પહેલાં હિંદમાં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનું રાજ્ય હતું ને એ સાલથી ઇંગ્લાંડના રાજાના તાબામાં લીધું ત્યારથી હિંદમાં ઇંગ્લાંડના રાજાનું રાજ્ય થયું. ખરૂં પણ કોઇ રાજા આ દેશમાં આવીને દિલ્હીની ગાદીએ બેઠા નથી. માત્ર ઇંગ્લાંડના રાજાના પ્રતિનિધિ (વાયસરાય) ઇંગ્લાંડના રાજાની વતી આ દેશમાં

લાર્ડ હાર્ડિંજ.

રાજ્ય ચલાવતો. મહારાજા ૫ મા જ્યોર્જ જ્યારે એમના પિતાના સમયમાં પાટવીપુત્ર તરીકે હતા, ત્યારે સન ૧૯૦૬ માં આ દેશમાં પધારી આ દેશની સર્વ પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદાન કર્યો હતો, અને એમને પણ આ દેશની પ્રજા ઉપર મમતા બંધાઈ હતી. તેથી પોતે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠા, ત્યારથી તેમણે આ દેશમાં આવી દિલ્હીની ગાદીએ બેસવાની ઇચ્છા બતાવી હતી; અને એ ઇચ્છા અનુસાર તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સન ૧૯૧૧ ને રોજ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી ગાદીએ બેસવાનું ઠર્યું. તેથી આપણા પાદશાહ ૫ મા જ્યોર્જ મહારાણી મેરી સાથે લાંબી મુસાફરી અને અનેક અગવડો વેઠી આ દેશમાં પધાર્યા, અને દિલ્હીમાં હિંદના રાજા રજવાડા, અમીર ઉમરાવો, ને સંભાવિત સદ્‌ગૃહસ્થોના મેળાવડા સન્મુખ એક ભવ્ય દરબારમાં તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સન ૧૯૧૧ ને રોજ ભરતખંડના ચક્રવર્તિ મહારાજા તરીકે ગાદીએ બેઠા.

આ માંગલિક અવસરે આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ થાય, અને તેમના મન સંતોષાય એવી અપૂર્વ બક્ષિસો આપી. તેમાં આ દેશના લોકોમાં કેળવણીનો પ્રસાર વધારે થવા માટે કેળવણીના ખર્ચમાં ૫૦ લાખ રૂપીઆ દરવરસ વધારે આપવાનો હુકમ કર્યો. લાર્ડ કર્ઝનના સમયમાં બંગાળા ઇલાકાના બે ભાગ પાડ્યા તેથી બંગાળી પ્રજાના મન દુખાયાં હતાં, માટે બંગાળી ભાષા જેટલા ભાગમાં બોલાય છે તે સર્વ એકત્ર કરી તેનો એક ઇલાકો કરી, મુંબઇ ને મદ્રાસની માફક તેના ઉપર એક ગવર્નર ઠરાવ્યો, તથા બહાર, ઓઢીઆ, ને છોટાનાગપુરનો ભાગ જુદો પાડી તેના ઉપર એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવાનો અને આસામને જુદો પાડી એક ચીફ કમીશનર નીમવાનું ઠરાવ્યું. જે દેશી નાના રાજ્યો પાસે સરકારનું લહેણું હોય તે માફ કરવું. અને જે કરજદાર કેદીઓ ગરીબાઇને લીધેજ કેદમાં પડ્યા હોય, તેવા સો રૂપીઆ સુધીના કરજદાર કેદીઓનું કરજ સરકારે પતાવી તેમને છોડી મુકવાનું, એ વગેરે ઘણી બક્ષિસો કરી; પણ એ સ-

ર્ષમાં વધારે મહત્વની ને અગત્યની વાત તો એ બની, કે આજ સુધી હિંદની રાજધાની કલકત્તા હતી. તે ફેરવીને હિંદની પુરાતન રાજ્યધાની દિલ્હીમાં આણી. કલકત્તા એક બાજુએ હોવાથી ઘણા- ઓને એ રાજધાની અગવડવાળી લાગતી. દિલ્હી મધ્યમાં હોવાથી લોકોની એ અગવડતા ટળશે વળી સીમલાની નજીકમાં દિલ્હી હોવાથી ખર્ચમાં બચાવ થશે. બંગાળાના ભાગ કાઢી નાખ્યાથી આ- ખા હિંદની પ્રજા સંતોષાઈ. એ પ્રમાણે આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે આ દેશની પ્રજા ઉપર દયાની લાગણીનો વરસાદ વરસાવ્યાથી સર્વ પ્રજા એક સરખી રીતે રાજી રાજી થઈ ગઈ, અને તે લાગણી આ- ખા ભરતખંડની પ્રજાએ ઉત્સાહથી બતાવી. આ મહોત્સવમાંજ સન ૧૯૧૧ ની સાલ પૂરી થઈ. સન ૧૯૧૪ ના પાછલા ભાગમાં યૂરોપખંડમાં એક મહાભારત યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેમાં આસ્ટ્રી- આએ બાલ્કન રાજ્યોમાંના એક નાના રાજ્ય સર્વિઆ સાથે લ- ઢાઈ જોડી. અને જર્મનીએ ફ્રાંસ ઉપર બેલજીયમને માર્ગે હુમલો કરવાને લશ્કર મોકલ્યું, તેમની સહાયે ઈંગ્લાંડ ને રૂશીઆ ચડયાં. એ રીતે યૂરોપનાં મહાન રાજ્યો લઢાઈમાં ઉતર્યાં. એક તરફ આસ્ટ્રીઆ, જર્મની ને તુર્કસ્તાન; ને બીજી તરફ રૂશિયા, ફ્રાંસ ને ઈંગ્લાંડ થયાં. પાછળથી ઇટાલી અને હાલમાં અમેરિકા આપણી સહાયે ને બલગેરીયા જર્મનીની સહાયે ઉતર્યાં છે. આપણી પક્ષમાં સત્ય ને ન્યાય હોવાથી અંતે આપણો જય થશેજ. ધર્મોજય. આ યુદ્ધમાં હિંદની વફાદાર પ્રજા તન, મન ને ધનથી પોતાના મહારાજાને સહાય કરે છે. પ્રભુ એ યુદ્ધમાં આપણા મહારાજા વિજયી કરી આ મહાભારત યુદ્ધનો જલદી અંત લાવે, મહારાજા ૫ મા જ્યોર્જને દીર્ઘાયુષી કરો, હિંદની વફાદાર પ્રજા તેઓ પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદાર રહો, અને બ્રિટિશ રાજ્ય ચિરકાળ રહો. સન ૧૯૧૬ માં આપણા લોકપ્રિય વાયસરાય લાર્ડ હાર્ડિંજ વિલાયત ગયાથી તેમની જગાએ લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ વાયસરાય થયા.

હિંદુસ્તાન.
ઈ. સ. ૧૯૦૦.
ઇંગ્રેજ રાજ્યો—રાતા.
દેશી રાજ્યો—પીળો.
પાનીપત
મીરત
દીલ્હી
રાજપુતાના
જયપુર
અજમેર
જોધપુર
બુંદી
બનારસ
બીહાર
નાગપુર
મુંબઈ
પુના
ગોવળકોંડે
મછલીપટન
મદ્રાસ
પોંડીચેરી
મૈસુર
સીલોન
અંદમાન
માલદીવ

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભરતખંડના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થા.

વેપાર. ૧. ભરતખંડમાં યૂરોપી લોક વેપાર માટે આવવા લાગ્યા, તે પહેલાં દક્ષિણના મલબાર કાંઠાનાં બંદરોમાં આરબ ને મુસલમાન લોક આવી દરિયામાર્ગે આ દેશનો માલ લેઇ જઇ પરદેશોમાં વેચતા. બાકીનો ઘણો માલ તો જમીન માર્ગે જતો હતો; પણ યૂરોપી લોક આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, ત્યારથી આ દેશનો ઘણો માલ દરિયામાર્ગે યૂરોપમાં જવા લાગ્યો; તેથી આ દેશમાં પરદેશથી ઘણું ધન આવવા લાગ્યું. સુમારે દોઢસો વરસપર ઈંગ્લાંડમાં વરાળયંત્રની શોધ થઈ ઈંગ્લાંડમાં આ દેશના નમુના જેવો માલ વરાળયંત્રથી થવા લાગ્યો તે હાથની મહેનતથી થતા માલ કરતાં ઘણો સસ્તો થવાથી વેપારની દશા બદલાઇ ગઇ. આ દેશ માલ વેચનાર હતો તે ખરીદનાર થયો; અને પરદેશી કરોડો રૂપિયાનો તૈયાર માલ આ દેશમાં ખરીદાવા લાગ્યો; અને આ દેશનો કાચો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો ઇ. સ. ૧૯૧૦–૧૧ માં એક અબ્જ ૬૯ કરોડ રૂપિઆનો માલ આ દેશમાં આવ્યો હતો, અને ૨ અબ્જ ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાંથી પરદેશમાં ગયો હતો.

લોકસ્થિતિ. ૨. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશનું રાજ્ય કંપની પાસેથી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆએ પોતાને હસ્તક લીધું, ત્યારે મહારાણીશ્રીએ આ દેશના લોકોને હક્કપત્ર આપ્યું; તેની રૂએ આ દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને હિંદના અંગ્રેજ અમલદારો વિશેષ યત્ન કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે આ દેશમાં રેલવે, ટપાલ, નહેરો, ઇજનેરીખાતું, ખેતીવાડીખાતું, તાર, દવાખાનાં, કેળવણી વગેરે લોકોપયોગી ખાતાં નીકળ્યાં; અને દેશી લોક એ ખાતાંઓમાં નોકરી કરવાને યોગ્ય થાય તેવી કેળવણી આપવાને

તેવા પ્રકારની સ્કૂલો કહાડી. તેમાં કેળવણી લઇ આ દેશના ઘણા લોક સરકારની નોકરીઓમાં જોડાયા. એ નોકરી આપવામાં નાત જાતનો કે ધર્મનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. અસલના વખતમાં આ દેશનું સોનું, લોઢું, કોયલા વગેરે ખનીજ માલ ઘણોખરો ભોંયમાં દટાઇ રહેતો, તે પણ આ રાજ્યના પ્રતાપે ખોદી કાઢવામાં આવેછે; તથા આ દેશમાં વરાળયંત્રની મદદથી રૂ, સણ, ઉન વગેરેની સુતર–કાપડની મીલો નીકળ્યાથી પણ આ દેશના વેપારમાં પુષ્કળ વધારો થયો છે. દેશની સ્થિતિ સુધારવામાં કન્યાઓને કેળવણી આપવાની જરૂર જણાયાથી ઠેકઠેકાણે કન્યાશાળાઓ પણ ઘણી કહાડવામાં આવી છે. મુસલમાની ને મરાઠી રાજ્યના અમલમાં દેશમાં મારામારી ને ધાડફાડ બહુ થતાં, તે અંગ્રેજી અમલમાં બંધ પડ્યાથી, ન્યાય કોર્ટો સ્થાપ્યાથી અને રેલવે, તાર ને ટપાલ ખાતાં નીકળ્યાથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવામાં, માલ મોકલવામાં, ખબર મંગાવવામાં ને બીજી અનેક રીતે સુગમતા થવાથી દિનપરદિન દેશમાં સુખેહશાંતિ ને આબાદી વધતી જાયછે. વળી જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી, મોટાં તળાવો કરાવી તથા પાતાળકુવા કરાવી ખેતીને પાણીનાં સાધન પૂરાં પડે તેવા યત્ન કરવાથી, તથા ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરવાના ઉપાયો દૃષ્ટાંતો બતાવ્યાથી, ખેતીમાં વધારો થઇ ખેડુતોની સ્થિતિ પણ સુધરતી જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૦–૧૧ સુધીમાં હિંદમાં કુલ લગભગ ૩૧૦૦૦ મૈલ રેલવે ખોલી છે, અને ૭૫૦૦૦ મૈલ તારનાં દોરડાં નાંખ્યાંછે. વળી ખેતીને ઉપયોગી નહેરો કરી છે, તે લગભગ ૩૬ હજાર ચોરસ મૈલ જમીનને પાણી પાઇ શકે છે. અંગ્રેજી રાજ્ય થતાં પૂર્વે હિંદમાં એક પણ ટપાલ ઓફિસ નહોતી. તે આજે ૭૦ હજાર ટપાલ ઓફિસો ને પેટીઓ થઇ છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. મહારાણીશ્રી વિકટોરિયાએ હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું, ત્યારે આ દેશનું રાજ્ય ચલાવવાનો પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવા માંડયો તે હિંદનો વાયસ-

રાય કહેવાય છે. ઈંગ્લાંડમાં હિંદના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક સેક્રેટરી અને પંદર સભાસદોની એક કૉન્સિલ નીમી; એ સભાને "ઇંડિઆ કૌન્સિલ" અને સેક્રેટરીને "સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ" કહે છે; ને તે વાયસરાયને સલાહ અને હુકમ આપે છે.

હિંદી રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને વાયસરાયના હાથ નીચે એક કૌન્સિલ છે, તેમાં સેનાધિપતિ સહિત નવ મેમ્બરો હોય છે. એ નવમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાય છે. એ દરેક જણ પોતપોતાના ખાતાનું કામ કરે છે. એ સિવાય વાયસરાયના હાથ નીચે એક કાયદા બાંધનારી સભા છે, તેમાં વાયસરાય, ઉપરના નવ મેમ્બર અને વાયસરાયના નીમેલા ૩૫ અને લોકો તરફથી નીમાયલા ૨૫ સભાસદો મળી ૭૦ સભાસદો હોય છે.

દેશના ભાગ પાડી વાયસરાયના હાથ નીચે નીમેલા અમલદારો પોતપોતાના ભાગનો વહિવટ કરેછે; તેમાં મુંબઇ, મદ્રાસ ને બંગાળા ઇલાકાના મુખ્ય અમલદારને તે તે ઇલાકાનો ગવર્નર કહેછે. બહાર ને ઓઢીઆ, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ ને બ્રહ્મદેશના ઉપરી અધિકારીને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર કહેછે; આસામ, મધ્યપ્રાંતો, સરહદ પરના વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, આંદામાન, ને બલુચીસ્તાનના ભાગ ઉપર ચીફ કમીશનર હોય છે.

ત્રણે ગવર્નરોના હાથ નીચે વહિવટ કરનારી અને કાયદા બાંધનારી એવી બબે સભાઓ હોયછે. વહિવટ કરનારી (એકઝીક્યુટીવ) કાન્સિલમાં ગવર્નર સિવાય ત્રણ મેમ્બરો હોય છે, તેમાં એક દેશી ગૃહસ્થ હોયછે. કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં ઉપરના ત્રણ સાથે ૪૮ મેમ્બરો હોયછે, તેમાં પ્રજાના નીમેલા ૨૧ ને બાકીના સરકારી અમલદારો અને સરકારના નીમેલા હોય છે. બબે વરસે તે બધા બદલાય છે. લેફ્ટેનંટ ગવર્નરને પણ ઉપરની બંને એકઝીક્યુટીવ અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ હોયછે. એ એકઝીક્યુટીવ કૌન્સિલરોની સલાહ પ્રમાણે પોતપોતાના તાબાના મુલકનો વહિ-

વટ ચાલેછે અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા બંધાયછે. ચીફ કમીશનરોને કૌન્સિલો આપેલી ન હોવાથી પોતે તે વહિવટ કરે છે.

દરેક ઇલાકામાં પ્રાંતો હોયછે. એ પ્રાંતોના ભાગને જીલ્લા કહેછે. તે જીલ્લાનો ઉપરી તે કલેક્ટર, અને જીલ્લાના ભાગને તાલુકા કહે છે. તેનો ઉપરી મામલતદાર હોયછે. કલેક્ટરને મદદ કરવા અને તાલુકાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાને ડેપ્યુટી કલેકટર કે આસિસ્ટંટ કલેક્ટર હોયછે. એ મામલતદાર, ડેપ્યુટી કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને કલેકટરોને ફોજદારી ગુન્હા સાંભળવાનો અધિકાર હોયછે. એ અધિકારી માજીસ્ટ્રેટ કહેવાય છે. કલેકટરો ઉપર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નરના હાથ નીચે કમિશનરો હોય છે. એ પ્રમાણે મુલકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કરેલો છે. લુંટ, ચોરી, ખુન, ધાડ વગેરે અટકાવવાને પોલીસ રાખેલી હોય છે. એ પોલીસનો જીલ્લાનો ઉપરી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે. એના હાથ નીચેના મોટા અમલદારો હોયછે, આખા ઇલાકાની પોલીસનો ઉપરી પોલીસ કમિશનર કહેવાયછે, એ પોલીસ પોતાના તાબામાં બનતા ગુન્હાની તપાસ કરી ગુન્હેગારને પકડી માજીસ્ટ્રેટ પાસે મોકલી ઇન્સાફ કરાવે છે. આ સિવાય જંગલખાતું, આબકારીખાતું, કેળવણી અને ખેતીવાડીખાતું વગેરે ખાતાનો વહીવટ ગવર્નરના હાથ નીચે તે તે ખાતાના નાના મોટા અધિકારીઓ મારફતે ચલાવવામાં આવે છે.

દરેક ઇલાકામાં ન્યાય ખાતાનો વહીવટ એક એક હાઇકોર્ટ સ્થાપી ચલાવે છે. એ હાઇકોર્ટના જડજોમાં દેશી જડજો પણ નીમાય છે. એ જડજોના તાબામાં જીલ્લા જડજો અને તેમના તાબામાં સબ જડજો કે મુન્સફો હોયછે. એ મુન્સફો દિવાની દાવા સાંભળે છે; અને તેમના ઉપરની અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં, ને ત્યાંની અપીલ હાઇકોર્ટમાં થાય છે. જીલ્લાના માજીસ્ટ્રેટના ઠરાવ

ઉપર અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં ને ત્યાંની અપીલ પણ હાઇકોર્ટ-માં થાય છે. હાઇકોર્ટ ઉપરની કે ગવર્નમેન્ટ ઉપરની અપીલ પ્રીવીકૌન્સિલમાં કે સેક્રેટરી આવ સ્ટેટને ત્યાં થાય છે.

લાર્ડ રીપનના સમયમાં આ દેશના લોકોને વહીવટ ચલાવવાની માહીતી મળે તે માટે મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલબોર્ડનો વહીવટ પોતાના પ્રતિનિધીઓ દ્વારા ચલાવવાને આપેલી સત્તાથી, ઇલાકાની ને વાયસરાયની કૌન્સિલમાં પ્રજાના નીમેલા મેમ્બરોનું તત્વ દાખલ કર્યાથી, તથા સરકારી અમલદારો પ્રજાના સંસર્ગમાં વધારે આવવાથી, પ્રજામત સુધરતું જાયછે ને રાજ્ય તરફની પ્રજાની વફાદારી સુદૃઢ થઇ છે.

હિંદનાં અંગ્રેજી રાજ્યના તાબાનાં દેશી રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાનો પણ બંદોબસ્ત કરેલો છે. કેટલાક મોટાં રાજ્યો વાયસરાયના સીધા તાબામાં છે અને ત્યાં એક રેસિડેંટ રહેછે. કેટલાક નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમુહ ઉપર જે દેખરેખ રાખનાર હોય છે તે એજંટ ટુ ધિ ગવર્નર કહેવાય છે. એકાદ નાનું રાજ્ય જીલ્લાની હદમાં હોય તેના ઉપર દેખરેખ તે જીલ્લાનો કલેકટર રાખે છે. એ બધાં નાનાં રાજ્યો ગવર્નરના તાબામાં છે. હિંદમાં પહેલા વર્ગનાં તાબાનાં રાજ્યોમાં હૈદ્રાબાદ, કાશ્મિર, વડોદરા, ગ્વાલિયર ને મહિસુર છે. હિમાલયની તળેટીમાં આવેલાં નેપાળ ને ભુતાનનાં રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યનાં મિત્રરાજ્ય ગણાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણના ખર્ચના નિભાવ માટે સરકાર જુદી જુદી રીતે ઉપજ લેછે. એ ઉપજ જમીનવેરો, રેલવે, જકાત, આબકારી, અફીણ, મીઠું, નહેરો, સ્ટાંપ, જંગલખાતું, ટપાલ, ટંકશાળ, તાર ને ઉપજવેરામાંથી થાયછે. લઢાઇ, રેલવે, નહેરો વગેરે ખાસ કારણથી ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરવાનું હોય ત્યારે સરકાર કરજે નાણાં લેછે. એ કરજ ઘણું ખરૂં વિલાયતના લોકોએ આપેલું છે ને તેનું વ્યાજ તેમને મળે છે. ઉપજમાંથી જે ખર્ચ

થાયછે તેમાં લશ્કર, રેલવે, પોલીસ, વહિવટ ખાતું, ઉઘરાતખાતું, નેહેરો, ટપાલ, તાર, ટંકશાળ, ન્યાય વગેરે મુખ્ય છે. દુષ્કાળ માટે દર વરસે ઉપજમાંથી દોઢ કરોડ રૂપિઆ અનામત રાખવામાં આવેછે. તેમાંથી દુષ્કાળ વખતે લોકોના બચાવ માટે ખર્ચ કરવામાં આવેછે. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ સવા અબજ રૂપીઆ ને ખર્ચ પણ સુમારે તેટલુંજ થાય છે.

